

TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN “KURULUŞ” SÜRECİNDE (1923-1950) KENTSEL POLİTİKALAR

Aygül KILINÇ

İnönü Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği Gereğince SOSYAL
BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM
DALI’nda Hazırlanan **DOKTORA TEZİ**

(Malatya, Ocak 2013)

TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN “KURULUŞ” SÜRECİNDE (1923-1950) KENTSEL POLİTİKALAR

Aygül KILINÇ

Danışman: Doç. Dr. Yusuf KARAKILÇIK

İnönü Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği Gereğince SOSYAL
BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM
DALI’nda Hazırlanan **DOKTORA TEZİ**

(Malatya, Ocak 2013)

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Enstitümüz Doktora Öğrencisi Aygöl KILINÇ tarafından Doç. Dr. Yusuf KARAKILÇIK danışmanlığında hazırlanan “**TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN ‘KURULUŞ’ SÜRECİNDE (1923-1950) KENTSEL POLİTİKALAR**” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, **DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Başkan :

Üye.....

Üye.....

Üye.....

Üye.....

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../.....

Enstitü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Doktora Tezi olarak sunduğum **“TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN ‘KURULUŞ’ SÜRECİNDE (1923-1950) KENTSEL POLİTİKALAR”** başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Aygül KILINÇ

ÖNSÖZ

Türkiye Cumhuriyeti, 1923 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan toplumsal yapı üzerine kurulmuş ve bununla eş zamanlı olarak ulus-devlet modeli bağlamında siyasal, ekonomik ve sosyal yapısını yeniden inşa etme sürecini başlatmıştır. Ulus-devlet modeli bağlamında toplumsal yapının yeniden inşa edildiği 1923-1950 süreci, Tek Parti iktidarlığında yürütülmüş ve bu süreçte, ekonomik ve sosyal alana ilişkin alınan her bir karar ve yürütülen her bir uygulama, söz konusu sürecin kentsel gelişme olgusu üzerinde belirleyici olmuş ve kentsel politikaların niteliğini belirlemiştir.

Bu Araştırmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin “Kuruluş” süreci (1923-1950), öncelikle iç ve dış koşullar çerçevesinde belirginlik kazanan ekonomi politikası bağlamında üç döneme ayrılmış ve her bir dönem, toplumsal yapıyı oluşturan bileşenler özelinde, diğer bir ifadeyle kentsel gelişme bileşenleri bağlamında çözümlenip ayrıntılı olarak incelenmiştir. Buna göre, Cumhuriyet'in “Kuruluş”uyla radikal olarak değiştirilen üretim tarzı ve buna bağlı olarak gelişmeye başlayan yeni üretim ilişkileri çerçevesinde çağdaşlaşma/batılılaşma odaklı siyasal ve sosyal gelişmeler, toplumsal yapıda yapısal bir dönüşüm yaratırken, aynı zamanda kentlerin fiziksel ve sosyal dokusunu da dönüştürmüştür. Dolayısıyla bu araştırmada, toplumsal yapı bileşenlerinin, diğer bir ifadeyle kentsel gelişme bileşenlerinin niteliğini tanımlayan her bir döneme ilişkin söz konusu gelişmelerin çözümlenmesi üzerinden, yine her bir dönemin kentsel politikası değerlendirilmiştir.

Çalışmam esasında yapıcı eleştirileriyle tezime katkıda bulunan Bölüm Başkanım Prof. Dr. Selma Karatepe'ye, Doç. Dr. Mihriban Şengül'e, Doç. Dr. Muharrem Güneş'e, Doç. Dr. Levent Gökdemir'e ve emeğinden dolayı danışmanım Doç. Dr. Yusuf Karakılçık'a, ayrıca her türlü desteğiyle her daim arkamda olduğunu bildiğim Sevgili Aileme teşekkür etmeyi borç bilirim.

Aygül KILINÇ

Ocak/ 2013

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 'KURULUŞ' SÜRECİNDE (1923-1950)

KENTSEL POLİTİKALAR

Doktora Tezi, Aygöl KILINÇ

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kasım 2012

Danışman: Doç. Dr. Yusuf KARAKILÇIK

ÖZET

Bu araştırmanın konusu, *Türkiye Cumhuriyeti'nin "Kuruluş" Sürecinde (1923-1950) Kentsel Politikalar* olarak belirlenmiştir. Türkiye'de, "Kuruluş" süreci (1923-1950), fiili olarak Tek Parti iktidarlığında siyasal, yönetsel, ekonomik ve sosyal anlamda jakoben (tepeden inme) bir yaklaşımla çok yönlü bir dönüşümün söz konusu olduğu yıllar olarak tanımlanır. Bu yıllarda siyasal egemenliğin, ulus-devlet modeli bağlamında yasal ve örgütsel anlamda yeniden kurumsallaştırılmasına ilişkin girişimler, toplumsal dönüşüm üzerinde belirleyici olan başlıca unsur olarak öne çıkmıştır. Siyasal egemenliği pekiştirmek adına, ulusal anlamda ekonomik kalkınma, gerçekleştirilmesi gereken zorunlu bir eylem olarak kabul görmüş ve üretim tarzına bağlı yeniden yapılanmanın zorunluluğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda tarım ağırlıklı (feodal nitelikli) ekonomik yapıdan, sanayi ağırlıklı (kapitalist) ekonomik yapıya geçiş çabaları kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla "Kuruluş" yıllarına ilişkin toplumsal dönüşüm üzerinde belirleyici olan ulus-devlet modeli bağlamında ekonomik kalkınmaya dönük çabalar, dönemin kent dokusunu da belirgin bir şekilde etkilemiştir. Üretim tarzı değişikliği bağlamında kırsal ağırlıklı geleneksel kent dokusunun yavaş da olsa değişmeye başladığı bu yıllarda, kentsel gelişmenin yönü ve kentsel politikaların niteliği araştırılmaya değer görülmüştür.

Dört Kesim Tekniğine göre hazırlanan bu çalışmada, esas olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin "Kuruluş" sürecine (1923-1950) ilişkin kentsel gelişme bileşenlerinin çözümlenmesi üzerinden dönemsel olarak kentsel politikalar değerlendirilmiştir. Birinci Kesimde, Araştırmanın konusu, denencesi, amacı ve yöntemi üzerinde durulmuştur. İkinci Kesimde, Araştırmanın kuramsal çerçevesine yer verilmiştir. Bu bağlamda *Kentsel Gelişme*, *Kentsel Politika* ve *Yarı-Sömürgeleşme ve Çevreleşme Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu ve Kent* başlıklı konular, araştırmanın kuramsal boyutunu oluşturan başlıklar olarak belirlenip incelenmiştir. Araştırmanın ana bölümünü oluşturan

Üçüncü Kesimde, Türkiye Cumhuriyeti'nin “Kuruluş” sürecini (1923-1950) oluşturan tanımlı zaman dilimi, iç ve dış konjonktür bağlamında üç döneme ayrılmıştır. Bu dönemler; *Liberal Dönemde (1923-1929) Kentsel Gelişme Bileşenleri ve Kentsel Politika*, *Devletçilik Döneminde (1930-1939) Kentsel Gelişme Bileşenleri ve Kentsel Politika*, *İkinci Dünya Savaşı ve Dünya Ekonomisine Amerikan Emperyalizmi Altında Eklemlenme Döneminde (1940-1950) Kentsel Gelişme Bileşenleri ve Kentsel Politika* olarak başlıklandırılmıştır. Her bir dönem, kendi içinde; sınıfsal yapı, kent ve kır ekonomisi, altyapı yatırımları, kente ilişkin yasal ve kurumsal yapılanma, nüfus ve yapıli çevre gibi toplumsal yapıyı nitelendiren ve kentsel gelişme bileşenleri olarak tanımlanan alt başlıklar altında incelenmiştir. Ayrıca her bir döneme ilişkin kentsel gelişme bileşenleri üzerinden, yine her bir dönemin kentsel politikasına ilişkin genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Üçüncü Kesimin özlü bir değerlendirmesi niteliğinde olan Dördüncü Kesimde ise okuyucuyu genel anlamda bilgilendirmeye dönük *Genel Değerlendirme ve Sonuç* alt başlığına yer verilmiştir. Kısacası Araştırmada, her bir döneme ilişkin kentsel gelişme bileşenlerin çözümlenmesi üzerinden Araştırma Denencesinin doğruluğu, yanlışlığı ya da eksikliğinin sınanması amaçlanmıştır.

“Kuruluş” sürecinde (1923-1950), kentsel gelişme olgusu, oldukça yavaş bir gelişme seyri izlemiştir. Dönemsel olarak kentsel politika, her bir döneme ilişkin ekonomi politikası çerçevesinde varlık kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş çabaları, kentsel politikanın karakteristik nitelikleri üzerinde belirleyici olmuştur. Buna göre, Liberal Dönemde, yasal ve örgütsel anlamda kurumsallaşma ağırlıkta olmuştur. Dolayısıyla kent hizmetlerini düzenleme ve yerel anlamda örgütlenmeye ilişkin mevzuat oluşturma girişimleri önceliğini korumuştur. Devletçilik Döneminde ise verimli ekonomik yatırımlar bağlamında sosyal ve mekânsal anlamda nitelikli bir gelişmeden söz edilebilir. Ancak İkinci Dünya Savaşı yıllarında, ekonomik yatırımlar durma noktasına gelmiş ve sosyal yaşamda belirgin bir duraklama görülmüştür. Dolayısıyla kentsel gelişme olgusu da belirgin bir şekilde bu olumsuz durumdan etkilenmiştir. Türkiye’de, kırsal alanda çözülme ve nüfusun genel olarak kentlere yönelme süreci, değişen ekonomi politikası çerçevesinde 1940’lı yılların ikinci yarısında başlamıştır.

Anahtar Kavramlar: Türkiye Cumhuriyeti Kuruluş Süreci, Kentsel Gelişme, Kentsel Politika, Üretim Tarzı.

URBAN POLICIES
DURING THE “FOUNDATION” PROCESS OF THE REPUBLIC OF TURKEY
(1923-1950)

Doctoral Dissertation

by Aygöl KILINÇ

Institute of Social Sciences, İnönü University, November 2012

Consultant: Assoc. Prof. Dr. Yusuf KARAKILÇIK

ABSTRACT

Subject of this study has been determined as *Urban Policies in the “Foundation” Process of the Republic of Turkey (1923-1950)*. In Turkey, the “Foundation” process (1923-1950) is defined as the years, in which, in a Jacobean perspective a multidirectional transformation in political, administrative, economical, and social terms actually in power of the Single-Party was in question. In those years, the attempts on re-institutionalisation of the political sovereignty in legal and organisational terms in the context of the nation-state model came to the forefront as the main element which was determinative on the social transformation. In order to reinforce the political sovereignty; national economic development was accepted as an obligatory action to be achieved, and the necessity of a reorganisation based on the mode of production was emphasised. In this context, it became unavoidable to make efforts for transition from the agriculture-weighted (feudal) economic structure to the industry-weighted (capitalist) economic structure. Therefore, the attempts aimed at economic development in the context of the nation-state model which was determinative on the social transformation in the “Foundation” years also affected the urban fabric of the period obviously. In those years, in which the rural-weighted traditional urban fabric in the context of the change of mode of production started to change even slowly; the direction of the urban development, and the quality of the urban policies were found worth researching.

In this study, which is prepared based on the Four-Section Technical; the urban policies have been evaluated on a periodic basis through the analysis of the components of the urban development in the “Foundation” process of the Republic of Turkey (1923-1950) essentially. In Section One; the subject, hypothesis, objective, and method of the

study have been emphasised. In this context; the topics titled as *Urban Development, Urban Policy, and The Ottoman Empire and Urban in the Process of Semi-Colonisation and Containment*; have been determined and analysed as the issues constituting the theoretical dimension of the study. In Section Two; the theoretical framework of the study has been dealt with. In Section Three, which constitutes the main part of the study; a defined period of time, which includes the “Foundation” process of the Republic of Turkey (1923-1950); has been divided into three periods in the context of the domestic and foreign conjunctures. These periods have been titled as *The Components of the Urban Development, and the Urban Policy in the Liberal Period (1923-1929)*; *The Components of the Urban Development, and the Urban Policy in the Period of Statism (1930-1939)*; and *The Components of the Urban Development, and the Urban Policy in the Period of the Second World War and Articulation to the World Economy under the American Imperialism (1940-1950)*. Each period has been analysed in itself under such subtitles as class structure, urban and rural economy, infrastructural investments, legal and institutional urban structuring, and population and built environment; which describe the social structure, and are defined as the components of the urban development. An overall evaluation of the urban policy of each period, made through the urban development components concerning each period, has also been included in this section. In Section Four, which serves as a substantial evaluation of Section Three; the subtitle *An Overall Evaluation and Conclusion*, aimed at informing the readers in general terms, has been included. In brief, by this study; testing the accuracy, inaccuracy, or deficiency of the Study Hypothesis through the analysis of the components of the urban development concerning each period, has been aimed.

In the “Foundation” process (1923-1950), the phenomenon of urban development had a quite slow development course. Periodically, the urban policy came into existence in the frame of the economic policy concerning each period. In other words, the attempts on transition from the feudal mode of production to the capitalist mode of production were determinative on the characteristic qualities of the urban policy. Accordingly, the legal and organisational institutionalisation gained importance in the Liberal Period. Therefore, the attempts of preparing the legislation on regulating the urban services, and organizing locally maintained their priority. In the Period of Statism, a qualified development in social and spatial terms can be discussed in the

context of the productive economic investments. However, during the years of the Second World War, the economic investments came to stagnation, and a significant standstill was seen in the social life. Hence the phenomenon of urban development was also affected from this negative case obviously. In Turkey, the process of social disintegration and rural depopulation has started at the second half of the 1940s in the frame of the changing economic policy.

Key Words: “Foundation” Process of the Republic of Turkey, Urban Development, Urban Policies, Mode of Production.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN ‘KURULUŞ’ SÜRECİNDE (1923-1950)

KENTSEL POLİTİKALAR

Aygül KILINÇ

KISA İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ KESİM

ARAŞTIRMA HAKKINDA AÇIKLAMALAR

- 1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, DENENCESİ, AMACI VE YÖNTEMİ.....7**

İKİNCİ KESİM

KENTSEL GELİŞME, KENTSEL POLİTİKA, YARI-SÖMÜRGELEŞME VE ÇEVRELEŞME SÜRECİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU VE KENT

- 2. KENTSEL GELİŞME.....16**
3. KENTSEL POLİTİKA 65
4. YARI-SÖMÜRGELEŞME VE ÇEVRELEŞME SÜRECİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU VE KENT 83

ÜÇÜNCÜ KESİM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN “KURULUŞ” SÜRECİNDE (1923-1950) DÖNEMSEL OLARAK KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKALAR ÜZERİNE ÇÖZÜMLEMELER

- 5. LİBERAL DÖNEMDE (1923-1929) KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKA.....102**
6. DEVLETÇİLİK DÖNEMİNDE (1930-1939) KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKA.....176
7. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE DÜNYA EKONOMİSİNE AMERİKAN EMPERYALİZMİ ALTINDA EKLEMLENME DÖNEMİNDE (1940-1950) KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKA.....235

DÖRDÜNCÜ KESİM

GENEL DEĞERLENDİRME

- 8. “KURULUŞ” SÜRECİ KENTSEL POLİTİKALARINA İLİŞKİN GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 287**
KAYNAKÇA 301

TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN “KURULUŞ” SÜRECİNDE (1923-1950)
KENTSEL POLİTİKALAR

Aygül KILINÇ

İÇİNDEKİLER

Onay Sayfası	
Onur Sözü	
Önsöz	
Özet ve Anahtar Kavramlar	
Abstract and Key Words	
Kısa İçindekiler	
İçindekiler	
Kısaltmalar	

BİRİNCİ KESİM
ARAŞTIRMA HAKKINDA AÇIKLAMALAR

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, DENENCESİ, AMACI VE YÖNTEMİ.....	7
1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	7
1.2. Araştırmanın Denencesi ve Yöntemi	10
1.3. Bilgi Derleme ve İşleme Araçları	12
1.4. Kavram Tanımlar	13
1.5. Araştırmanın Sunuş Sırası	15

İKİNCİ KESİM
KENTSEL GELİŞME, KENTSEL POLİTİKA, YARI-SÖMÜRGELEŞME VE
ÇEVRELEŞME SÜRECİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU

2. KENTSEL GELİŞME.....	16
2.1. Kentsel Gelişmenin Kavramsal Çerçevesi	17
2.2. Kentsel Gelişmenin Evrimi	21
2.2.1. Kentlerin Doğuşu ve Gelişimi	21
2.2.2. Üretim Tarzları ve Kentler	28

2.2.2.1. İlkel Üretim Tarzı ve Gelişme	29
2.2.2.2. Köleci Üretim Tarzı ve Kent	31
2.2.2.3. Feodal Üretim Tarzı ve Kent	32
2.2.2.4. Asya-Tipi Üretim Tarzı ve Kent	34
2.2.2.5. Kapitalist Üretim Tarzı ve Kent	36
2.2.2.6. Sosyalist Üretim Tarzı ve Kent	40
2.3. Kentsel Gelişme Bileşenleri	42
2.4. Kentsel Gelişme Paradigmaları	44
2.4.1. Devlet Merkezli Kentsel Gelişme	47
2.4.2. Piyasa Merkezli Kentsel Gelişme	53
2.4.3. Yönetişim Merkezli Kentsel Gelişme	59
3. KENTSEL POLİTİKA	65
3.1. Bir Kamu Politikası Olarak Kentsel Politika	66
3.2. Kentsel Politikanın Uygulama Boyutları	68
3.2.1. Ekonomik Boyutuyla Kentsel Politika	68
3.2.2. Toplumsal Boyutuyla Kentsel Politika	72
3.2.3. Mekânsal Boyutuyla Kentsel Politika	76
3.3. Kentsel Politikanın Uygulama Modelleri	80
4. YARI-SÖMÜRGELEŞME VE ÇEVRELEŞME SÜRECİNDE OSMANLI	
İMPARATORLUĞU VE KENT	83
4.1. İmparatorluğun Yarı-Sömürgeleşme ve Çevreleşme Süreci	83
4.2. Yarı-Sömürgeleşme ve Çevreleşme Sürecinde Sınıfsal Yapı ve Kent	90
4.3. Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu	97

ÜÇÜNCÜ KESİM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN “KURULUŞ” SÜRECİNDE (1923-1950) DÖNEMSEL OLARAK KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKALAR ÜZERİNE ÇÖZÜMLEMELER

5. LİBERAL DÖNEMDE (1923-1929) KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ	
VE KENTSEL POLİTİKA	102
5.1. Kentsel Gelişme Bileşenlerine İlişkin Çözümleme	105
5.1.1. Dönemin Sınıfsal Yapısı	106
5.1.2. Dönemin Ekonomi Politikası ve Ekonomik Yapılanma	110

5.1.2.1. Kent Ekonomisinin Dönüşümü.....	112
5.1.2.2. Kır Ekonomisinin Dönüşümü.....	123
5.1.3. Altyapı (Ulaşım-İletişim-Enerji) Yatırımları.....	130
5.1.4. Kente İlişkin Yasal ve Kurumsal Yapılanma	136
5.1.5. Kentsel Planlamanın Gelişimi	142
5.1.6. Nüfus Mübadelesi, Yerleşme ve Yapılı Çevre	144
5.1.7. Konut Politikası	150
5.1.8. Kentlerin Dönüşen Sosyal Yapısı.....	153
5.2. Dönemin Kentsel Politikasına İlişkin Değerlendirme	167
6. DEVLETÇİLİK DÖNEMİNDE (1930-1939) KENTSEL GELİŞME	
BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKA.....	176
6.1. Kentsel Gelişme Bileşenlerine İlişkin Çözümleme	178
6.1.1. Dönemin Sınıfsal Yapısı.....	178
6.1.2. Dönemin Ekonomi Politikası ve Ekonomik Yapılanma.....	185
6.1.2.1. KİT'lerin Yarattığı Dönüşüm	188
6.1.2.2. Kent Ekonomisinin Dönüşümü	192
6.1.2.3. Kır Ekonomisinin Dönüşümü.....	201
6.1.3. Altyapı (Ulaşım-İletişim-Enerji) Yatırımları.....	205
6.1.4. Kente İlişkin Yasal ve Kurumsal Yapılanma: Başkent Ankara	209
6.1.5. Kentsel Planlamanın Gelişimi	212
6.1.6. Yerleşme Politikası ve Yapılı Çevre	216
6.1.7. Konut Politikası	220
6.1.8. Kentlerin Dönüşen Sosyal Yapısı.....	221
6.2. Dönemin Kentsel Politikasına İlişkin Değerlendirme	227
7. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE DÜNYA EKONOMİSİNE AMERİKAN	
EMPERYALİZMİ ALTINDA EKLEMLENME DÖNEMİNDE (1940-1950)	
KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKA	235
7.1. Toplumsal Gelişme Sürecinde Duraklama: İkinci Dünya Savaşı	235
7.2. Kentsel Gelişme Bileşenlerine İlişkin Çözümleme	238
7.2.1. Dönemin Sınıfsal Yapısı.....	239
7.2.2. Dönemin Ekonomi Politikası ve Ekonomik Yapılanma.....	244
7.2.2.1. Kent Ekonomisinin Dönüşümü.....	246
7.2.2.2. Kır Ekonomisinin Dönüşümü.....	255

7.2.3. Altyapı (Ulaşım-İletişim-Enerji) Yatırımları.....	258
7.2.4. Kente İlişkin Yasal ve Kurumsal Yapılanma	261
7.2.5. Kentsel Planlamanın Gelişimi	263
7.2.6. Göç ve Yerleşme Politikası	264
7.2.7. Konut Politikası	268
7.2.8. Kentlerin Dönüşen Sosyal Yapısı.....	273
7.3. Dönemin Kentsel Politikasına İlişkin Değerlendirme	282

DÖRDÜNCÜ KESİM GENEL DEĞERLENDİRME

8. “KURULUŞ” SÜRECİ KENTSEL POLİTİKALARINA İLİŞKİN GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	287
8.1. Genel Değerlendirme.....	287
8.2. Sonuç	298
KAYNAKÇA	301

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AR-GE	: Araştırma-Geliştirme
BM	: Birleşmiş Milletler
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DB	: Dünya Bankası
DP	: Demokrat Parti
IBRD	: Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KİT	: Kamu İktisadi Teşekküller
MTA	: Maden Teknik ve Arama
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
PTT	: Posta ve Telgraf Teşkilatı
SSK	: Sosyal Sigortalar Kurumu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TCDD	: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları
TL	: Türk Lirası
TZDK	: Türkiye Ziraat Donatım Kurumu
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Fonu
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN “KURULUŞ” SÜRECİNDE (1923-1950)
KENTSEL POLİTİKALAR
Aygül KILINÇ

BİRİNCİ KESİM
ARAŞTIRMA HAKKINDA AÇIKLAMALAR

Bu Kesimde, araştırmanın konusu, denencesi, amacı ve yöntemi üzerinde durulmuş, ayrıca araştırma konusunun sınırlarına ve niteliğine ilişkin tanımlayıcı bilgilere yer verilmiştir.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, DENENCESİ, AMACI VE YÖNTEMİ

Bu bölümde araştırmanın konusuna ve amacına yer verilmiş, ayrıca araştırmanın denencesi, yöntemi, bilgi derleme ve işleme araçları, kavram tanımları ve araştırmanın sunuş sırası üzerinde durulmuştur.

1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bu araştırmanın başlığı, *Türkiye Cumhuriyeti’nin “Kuruluş” Sürecinde (1923-1950) Kentsel Politikalar* olup bu sürece ilişkin kentsel gelişme seyri ve kentsel politikalar, inceleme konusu olarak ele alınmıştır. Söz konusu bu süreç, Türkiye’de; siyasal, yönetsel, kurumsal, ekonomik, sosyal ve kültürel alan başta olmak üzere her alanda yeniden yapılanmanın söz konusu olduğu yılları tanımlamaktadır. Bu dönemin belirgin özelliklerinden biri, alınan birçok kararın ve atılan birçok adımın fikri, hatta fiili anlamda geçmişe daha eskilere dayanmakla birlikte, modern anlamda ilk kez bu dönemde hayata geçirilmiş olma durumuna bağlanabilir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu’nda modern anlamda yerel yönetimler geleneği yoktu ve yerel hizmetler vakıflar, loncalar ve kadılık birimlerince yürütüyordu (Keleş, 1998b: 122). İmparatorluk döneminde, İstanbul Şehremaneti kurulmuş olsa da modern anlamda belediye örgütü ancak “Kuruluş” sürecinde, yani 1930 yılında yasal bir dayanak ile hayata geçirilmiştir (Aras, 2009: 14-16). Dolayısıyla birçok alanda Genç Cumhuriyeti’nin toplumsal yapısı, Osmanlı toplumsal yapısı ile süreklilik içinde gelişmiştir. Ayrıca bu yıllarda ülkenin yeniden yapılanmasına ilişkin alınan her karar ve hayata geçirilen her plan, proje ya da politika, toplumsal yapıyı şekillendirdiği gibi kırsal ve kentsel alanda da yapı ve sosyal çevreyi yeniden üreterek, kentsel gelişme olgusu üzerinde belirgin bir etki yaratmıştır.

Cumhuriyet'in ilanıyla oluşturulmaya başlanan yeni yasal ve kurumsal çerçevede radikal (köktenci) bir çağdaşlaşma/Batılılaşma projesinin hayata geçirilme hedefi, Tankut (2002)'un ifadesiyle, kentleşmenin nicel ve nitel özelliklerini de değiştirmeye başlamıştır. Bu çağdaşlaşma projesinin en belirgin ifadesi “*Batı'ya karşı Batılılaşma*” ve “*halka karşı halk için*” söylemi olmuştur. Yazar, bu stratejinin iki önemli ayağına vurgu yaparak, bunlardan birincisinin; ülkeyi ulus-devlet alanına dönüştürmek, ikincisinin ise kentleri modernleşmenin mekânı haline getirmek olduğunu belirtmiştir. Tekeli (2009: 106-107) de Cumhuriyet'in ilanından (29 Ekim 1923) 1950 yılına kadar uzanan ve kesintisiz tek bir siyasal parti iktidarının söz konusu olduğu süreci, radikal bir çağdaşlaşma/Batılılaşma projesinin yaşama geçirilme çabaları çerçevesinde değerlendirmiştir. Yazar, bu süreçte oluşturulan kamu politikalarının, esasında bir kentsel gelişme projesi olduğunu vurgulamış ve bu projenin başarısının, büyük ölçüde başarılı bir kentsel gelişme seyrinin yakalanmış olmasıyla koşullandırılmış olduğunu da belirtmiştir. Aynı şekilde Şengül (2008: 113) de “Kuruluş” sürecini, ulus-devletleşme sürecinde belli bir ulusal-sosyal mekânda belli bir ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik sermayenin birikimi olarak tanımlamıştır. Yazara göre, bu sürecin başat kurucu unsuru, ulusal bir ekonomik mekân ve bu mekân içinde oluşması öngörülen bir ekonomik sermaye olmuştur.

Tanımlı bir zaman diliminde bir toplumun yapısı ve toplumsal ilişkileri; üretici güçlerin gelişimi, sermaye birikim tarzı, işgücünün yeniden üretimi, devlet müdahalesinin niteliği ve niceliğinin bileşiminden oluşur. Aynı şekilde bilinçli bir siyasi iradenin ürünü olarak oluşturulan ekonomi politikaları çerçevesinde yeniden yapılandırılan üretici güçler ve bu güçlerin gelişimi, sermayenin birikim tarzı ve bunların dayanaklık ettiği toplumsal ilişkiler, eş zamanlı olarak kendi mekân örgütlenmesini de oluşturur ve bu durum, aynı zamanda kentsel politikanın niteliğini de belirler. Diğer taraftan toplumsal yapının devingenliği nedeniyle yaşanan toplumsal/kentsel sorunlar karşısında kentsel gelişmeye kontrollü ve sağlıklı bir şekilde yön verme isteği, kentsel politikaların bilinçli ve kent gerçekleriyle örtüşen geniş görüşlü resmi bir iradenin ürünü olarak oluşturulma durumunu, diğer bir ifadeyle kentsel gelişme üzerinde devlet müdahaleciliğini zorunlu kılabilir. Esasında “Kuruluş” sürecine ilişkin kentsel gelişme olgusu üzerinde de devlet müdahaleciliğinin belirleyici bir rolü olduğu söylenebilir. Bu yıllarda, devlet müdahaleciliği çerçevesinde resmi ve

bilinçli bir iradenin ürünü olarak oluşturulan kamu politikaları üzerinden (bu politikalar içinde resmi bir metin olarak kentsel politikaya yer verilmemiş olursa da) toplumsal yapıya, diğer bir ifadeyle kentsel gelişme olgusuna ve mekân örgütlenmesine doğrudan yön verilmiştir.

Devlet merkezli kentsel gelişme olgusunun ağırlık kazandığı “Kuruluş” sürecinde, yeniden yapılanma anlamında toplumsal yapıya ilişkin tüm düzenlemeler ve uygulamalar, kentsel politikaların niteliğini de belirlemiştir. Keleş (1982: 71)’e göre, *kentleşme politikası*; ülke ölçeğinde nüfusun ve ekonomik etkinliklerin yurt yüzeyine dağılışını belirleyen kurallar anlamında geniş anlamli bir terim olarak anlaşılabildiği gibi, kentleşme hareketlerinin sonucunda özellikle kentlerde karşılaşılan sorunların çözümüne yönelmiş mikro ölçekteki önlemler bütünü olarak da tanımlanabilir. Bu bağlamda kentleşme olgusuna yön verme kararlılığının bir ifadesi olan *kentsel politikalar*, ulusal (makro) ya da kentsel (mikro) ölçekte kentsel gelişmeye ilişkin önlemleri ve öngörülerini içeren bir uygulama aracıdır. Kentsel gelişme olgusu, kentin mevcut aktörleri ve dinamikleri nedeniyle çok yönlü ve girift ilişkilerin ve etkileşimlerin kentsel alandaki somut ve soyut sonucudur. “Kuruluş” sürecinde, özellikle ekonomik alana ilişkin uygulamalar üzerinden kentsel gelişme üzerinde devlet belirleyiciliğin öne çıktığı bir kez daha vurgulanmalıdır. Bu bağlamda söz konusu süreçte kamu politikası çerçevesinde ve özellikle ulusal ölçekte ekonomik, sosyal, sağlık, eğitim, ulaşım, güvenlik gibi kamusal hizmetlere ilişkin oluşturulan politikaların her biri kentsel gelişmeyi doğrudan etkilemiştir. O halde kentsel politika, toplumsal yapının fiziksel, ekonomik, sosyal ve kültürel örüntülerini içeren geniş kapsamlı bir ele alış ya da bir yaklaşım olarak görülebilir ve kamu politikası çerçevesinde ulusal/kentsel ölçekte kentsel gelişmeye yön verecek amaç, ilke ve uygulama araçlarını kapsayan bir devlet politikası olarak oluşturulabilir. Bu bağlamda kentsel politika, kente nasıl bakılacağı ya da nasıl bakılması gerektiğini gösteren, kentsel yaşamı ve kentsel yönetimi hedefleyen, geniş görüşlülük (vizyon) ortaya koyan “anahtar” nitelikli bir uygulama aracı (Çubuk, 2011) olarak tanımlanabilir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin “Kuruluş” süreci, birçok bilim dalında farklı açılardan incelenmiş; üzerinde bilimsel anlamda çok sayıda kitap, makale, deneme yazılmış; roman ve anı kitaplarına konu olmuştur. Ancak, “Kuruluş” sürecinin kentsel politikalarını konu alan siyaset bilimi, yönetim bilimi, kentbilimi ve ekonomi bilimi ara

kesitinde yapılmış kuramsal çalışmaların sayıca azlığı, Tankut (1993: 20)'un da belirttiği gibi büyük bir eksikliktir. Bu nedenle bu sürecin, söz konusu bilimlerin ara kesitinde incelenip çalışılması bu açıdan önemli sayılmıştır. Ayrıca bu araştırmada, söz konusu süreçte devlet aygıtının, toplumsal yapı üzerindeki belirleyici üstünlüğünün ve yapısal rolünün önemi vurgulanarak sermaye birikim süreci, üretici güçlerin gelişmesi, işgücünün yeniden üretimi gibi toplumsal ilişkilerin ve değerlerin yeniden üretimine kaynaklık eden ve toplumsal yapıyı dönüştürüp yeniden oluşturan tüm unsurlar, aynı zamanda birer kentsel gelişme bileşeni olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin "Kuruluş" sürecinin kentsel gelişimi ve kentsel politikaları, jakoben bir yaklaşımla devlet müdahalesinin belirleyici üstünlüğü çerçevesinde toplumsal yapıyı dönüştürüp yeniden oluşturan ve toplumsal yapıya devingen bir nitelik kazandıran esaslar üzerinden ve tanımlanmış dönemler bağlamında çözümlenip değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1.2. Araştırmanın Denencesi ve Yöntemi

Araştırmanın denencesi: Türkiye Cumhuriyeti'nde 1923-1950 süreci, tarım ağırlıklı bir ekonomik yapıdan sanayi ağırlıklı bir ekonomik yapıya geçiş çabalarının ağırlık kazandığı yıllar olmuştur. Söz konusu bu sürece ilişkin kentsel politikalar da üretim tarzındaki bu değişikliğin bir ürünü olarak belirmiştir.

Araştırmanın yöntemi: Kent mekânı dinamikdir ve söz konusu bu dinamik ortamda oluşan etki ve tepkinin ürettiği toplumsal ilişkiler, kentsel mekânı ve örüntülerini değiştirip geliştirir; ekonomik, sosyal ve fiziksel anlamda kenti yeniden üretir. Genel anlamda kentsel gelişmenin ya da kentsel mekânın dönüşümü, bir süreç dâhilinde yatay ve dikey olarak çok yönlü siyasi-ekonomik-sosyal ilişki ağları çerçevesinde oluşan toplumsal ilişkilerin diyalektik bir etkileşimi sonucunda oluştuğu söylenebilir (Şengül, 2009: 99). Diğer bir ifadeyle kentsel mekândaki toplumsal güçlerin ya da dinamiklerin çatışması ve mücadelesi, bir süreç dâhilinde yapıyı çevreyi ve kent değerlerini üretip dönüştürür. Mekânsal alanda yaşanan bu çatışmanın ve değişimin dinamikleri ise ana hatlarıyla toplumsal sınıflar, sermaye birikim süreci ve devlet olarak belirtilebilir. Bu dinamiklerden her birinin mekânsal alandaki önemi ve belirleyiciliği, tartışılmaz bir gerçektir. Ne var ki, ülkede değişen iç ve dış koşullara bağlı olarak zaman zaman dinamiklerden birinin diğerlerine kıyasla kentsel alandaki

belirleyiciliğinin daha belirgin olarak öne çıktığı söylenebilir. Bu nedenle kentsel gelişme olgusuna ilişkin çözümleme yapılırken mekânsal alanda yaşanan çelişkinin/çatışmanın odağına kimi zaman devlet, kimi zaman piyasa, kimi zamanda sınıf ve toplumsal hareketler konur ve bir ülkenin kentsel gelişme olgusu, bu bağlamda devlet merkezli, piyasa merkezli ya da yönetim merkezli olarak değerlendirilmeye çalışılır.

Kentsel gelişme açısından devlet, elinde bulundurduğu kaynakların dağıtıcısı ve düzenleyicisi olma rolü nedeniyle bir yandan sınıfların oluşumunu, bir yandan yeniden üretim sürecini esaslı biçimde etkilerken, aynı zamanda meşru otoritesi sayesinde çatışan aktörlerin belli sınırlar içinde bir arada kalmasını sağlayan kurumsal bir çerçeve sunar (Şengül, 2009: 17). Çağdaşlaşma/Batılılaşma eksenli yapısal dönüşümler bağlamında Türkiye Cumhuriyeti'nde 1923-1950 süreci, özellikle kentsel gelişme açısından ulus-devletin kentleşmesi olarak değerlendirilmiştir (Tankut, 2002; Tekeli, 2009: 107). Bu değerlendirmede, kent dinamikleri arasında devlet aygıtına atfedilen bu özel durumun nedeni, söz konusu süreçte devlet müdahaleciliğinin kentsel mekândaki belirleyici üstün niteliğine bağlanabilir. Devlet aygıtının bu önemli rolüne atfen toplumsal yapıda yapısal değişimlerin söz konusu olduğu “Kuruluş” süreci, toplumsal değişim ve gelişim açısından devlet müdahaleciliğinin yoğunlaştığı ve kentsel gelişim üzerinde devlet belirleyiciliğinin öne çıktığı yıllar olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla bu araştırmada, “Kuruluş” süreci, ülkenin özgül niteliğinden (birikmiş sermayesi olmayan, özel girişimcinin sınırlı olduğu, sanayinin oldukça sınırlı bir düzeyde kaldığı ve sınıf bilincinin ve mücadelesinin henüz gelişmediği bir ülke olma durumundan) dolayı ağırlıklı olarak devlet merkezli bir yaklaşım çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu yıllarda, bilinçli siyasal bir iradenin ürünü olarak oluşturulan kamu politikaları üzerinden devlet müdahaleciliğinin yoğunlaştığı, dolayısıyla kentsel gelişimde, devlet belirleyiciliğinin öne çıktığı, bu anlamda ülkede, devlet merkezli bir kentsel gelişim olgusunun ağırlık kazandığı ve araştırma konusunun da bu bağlamda ele alındığı söylenebilir.

Özetle bu araştırma, Tarihsel ve Betimsel Araştırma Yöntemleri kullanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılı olan 1923 yılından başlayarak, fiili anlamda kesintisiz olarak Tek Parti iktidarlığının söz konusu olduğu 1950 yılına kadar uzanan süreç, yani 1923-1950 zaman aralığı, Türkiye

Cumhuriyeti'nin "Kuruluş" yılları olarak kabul edilip araştırmanın sınırları, bu zaman aralığı ile sınırlandırılmıştır. Araştırmanın birinci kesiminde; konu, amaç, yöntem ve denence gibi bilgelere yer verilirken, ikinci kesimde ise araştırmaya ilişkin kuramsal çerçeve sunulmuştur. İkinci kesimde yer verilen kentsel gelişmeye ilişkin paradigmlar ve kentsel politikanın uygulama modelleri (devlet merkezli kentsel gelişme paradigması ve yukarıdan aşağıya uygulama modeli hariç), esasında tarihsel süreç anlamında araştırma konusunun zaman aralığını aşarak günümüze kadar uzanan konular olmuştur. Neredeyse bir birinin devamı olarak varlık kazanan kentsel gelişmeye ilişkin bu yaklaşımlar ve uygulama modelleri, tarihsel süreç bağlamında kesintisiz olarak ve anlamsal açıdan bütünselliğinin korunarak aktarılmasının yararlı olacağı düşünülmüş ve bundan dolayı tümüne yer verilmiştir. Üçüncü kesimde çözümlenip değerlendirilen "Kuruluş" süreci, iç ve dış siyasal ve ekonomik konjonktür bağlamında üç döneme ayrılmıştır. Söz konusu dönemler; *Liberal Dönem (1923-1929)*, *Devletçilik Dönemi (1930-1939)*, *İkinci Dünya Savaşı ve Dünya Ekonomisine Amerikan Emperyalizmi Altında Eklemlenme Dönemi (1940-1950)* olarak tanımlanmıştır. Bu dönemler, başta Korkut Boratav olmak üzere, Yahya Sezai Tezel, Stafonos Yerasimos, Tevfik Çavdar gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve toplumsal yapısı üzerinde çalışan bilim insanlarının özellikle ekonomik çözümleme yaparken esas aldıkları dönemler olmuştur. Dolayısıyla araştırmada, kentsel gelişmeye ve kentsel politikaya ilişkin inceleme yapılırken bu dönemleme esasına bağlı kılınmıştır. Ayrıca söz konusu her bir dönem, toplumsal/kentsel yapıyı tanımlayan unsurlar/bileşenler bağlamında sınıflandırılıp incelenmiş ve bu unsurlar/bileşenler üzerinden, dönemin kentsel gelişmesi ve politikası çözümlenip değerlendirilmiştir.

1.3. Bilgi Derleme ve İşleme Araçları

Araştırma konusuyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan ve bilimsel niteliğiyle öne çıkan her türlü kitap, dergi, makale, çeviri, anı kitabı, inceleme, tez gibi akademik çalışmalar ve benzeri yazılı kaynaklar, basılı ve elektronik ortamda taranmış ve konuya ilişkin veriler toplanmıştır. Bilgi toplama teknikleri sonucunda elde edilen bilgiler; sınıflandırma, metin ve içerik çözümleme, karşılaştırma ve yorumlama araçları kullanılarak işlenmiştir.

1.4. Kavram Tanımları

Bu araştırmada kullanılan anahtar kavramların tanımları aşağıda sunulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti Kuruluş Süreci: Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılında kurulmasıyla birlikte ülkede başlayan çok yönlü dönüşümler, 1950 yılına kadar uzanmıştır. Tanör (2009: 7)'e göre, "Kuruluş" ile başlayan köklü reformlar dizisi, 1940'lı yıllara kadar dayanmış, ancak milli eğitim, Halkevleri, Köy Enstitüleri, toprak reformu gibi girişimler çerçevesinde reformların yerleştirilmesine ilişkin bu tarz uygulamalar söz konusu süreci, 1940'lı yılların sonuna kadar uzatmıştır. 1923 yılından 1950 kadar uzanan bu süreçte siyasal iktidar, (asker ve sivil kökenli bürokratlardan oluşan) bürokrasi ve burjuvazi tarafından paylaşılmıştır. Ne var ki, bu sivil görünüm altında asker kökenli bürokratlar nedeniyle askeri gücün ağırlığı siyasal yönetimde varlığını korumuştur (Cem, 2009: 299). Dolayısıyla burjuvazi, güçsüzlüğü nedeniyle ağırlıklı olarak asker ve sivil kökenli bürokrasinin vesayeti altında kalmıştır. Ancak 1950 yılında siyasal iktidarın el değiştirmesi üzerine iktidar bileşimi, köklü bir değişim geçirmiş ve bu tarihten itibaren burjuvazi, tek başına siyasal iktidara sahip olabilmıştır (Cem, 2009: 300). Dolayısıyla bu sürece ilişkin diğer bir ayırıcı nokta, siyasal yönetimde söz sahibi olan asker-bürokrat kökenli kadronun, ekonomik kalkınma için devlet kapitalizmine başvurmasına ve sanayileşme politikasını yaygın bir devletçi uygulamaya dayandırmasına bağlanmıştır (Tezel, 2002: 1). Bu iki ayırıcı nokta bağlamında 1950 yılı, Türkiye'de, İkinci Dünya Savaşı sonunda özellikle ekonomik anlamda başlamış olan bir sürece ilişkin uygulama ve yönetimin farklı bir siyasi kadronun (burjuvazinin) sorumluluğuna geçmesini ifade eden bir değişme yılı sayılmış ve 14 Mayıs 1950 tarihinde seçim yoluyla siyasal iktidarın el değiştirmesi, Tek Parti iktidarlığını fiili anlamda sonlandırmıştır (Boratav, 2010: 25). Kısacası bu ayırıcı noktalar, 1923-1950 sürecini tanımlayan önemli nitelikler olarak belirmiştir.

Kentsel Gelişme: İnsanın ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesini, ayrıca yapıları çevrenin üretimini içeren ve birden çok ögenin bileşimini ifade eden bir olgu olarak kentsel gelişme Keleş (1998a: 82)'in tanımıyla; bir ülkede kentsel nüfusun artması, kentlerin çoğalması ve bayındır duruma getirilmesi sürecidir. Daha geniş bir ifadeyle kentsel gelişme; sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve kentlerin büyümesi sonucu toplum yapısında artan oranda örgütlenme,

işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim süreci olarak tanımlanabilir (Keleş, 2006: 24).

Kentsel Politika: Kentsel sistemlerle ilgili her hangi kapsamlı bir strateji, kentin mekânsal biçimini değiştirmek için tasarlanan politikalarla, bir kentteki toplumsal süreçleri etkileyen politikaları içermeli ve bağdaştırmalıdır (Harvey, 2003: 52). Bu anlamda kentsel politika; yaşam çevresi ve sosyal yaşam arasında olumlu ilişkiler kuran ve donatıları iyileştiren, özde toplumun sorunu olarak yansıyan her duruma çözüm üreten ve kentlerde, kentsel kalitenin egemen kılınmasını sağlayan bir ele alış ya da uygulama aracı olarak tanımlanabilir (Çubuk, 2011). Ayrıca söz konusu politika, ülke ölçeğinde nüfusun ve ekonomik etkinliklerin yurt yüzeyine dağılışı belirleyen kurallar anlamında geniş kapsamlı bir kavram olarak anlaşılabilirdiği gibi, kentleşme hareketlerinin sonucunda özellikle kentlerde karşılaşılan sorunların çözümüne yönelmiş mikro ölçekteki önlemler bütünü olarak da ele alınabilir (Keleş, 1982: 71).

Üretim Tarzı: Genel anlamda üretim tarzı; çalışmanın teknik bir şekilde örgütlenmesini, emeğin sosyal bir şekilde düzenlenmesini, bir işbirliği biçimini ve sosyal bir baskıyı nitelendirir (Chesneaux, 1970: 39). Diğer bir tanıma göre üretim tarzı, hayatın sürdürülmesi için zorunlu olan sosyal ve fiziksel ihtiyaçların giderilmesini sağlayacak ürünlerin elde edilme yöntemidir (Demir, 1997: 229). Ne var ki, üretim tarzı kavramını anlamının kolay olmadığını belirten Harvey (2003: 181-183), bu belirsizliğin nedenini, söz konusu kavram üzerindeki yorumların kısmen toplumdan topluma farklılık göstermesine bağlamıştır. Bununla birlikte yazar, üretim tarzını şöyle tanımlamıştır: Toplumda gerçek (maddi) yaşamın üretilmesi ve yeniden üretilmesi için gerekli olan ve toplumdan topluma değişmeyen emeğin amacı, emeğin araçları ve emek gücü bağlamında gelişen faaliyetleri ve toplumsal ilişkileri ifade eden bir kavramdır. Bu bağlamda kent, kısmen önceki üretimde biriktirilmiş sabit varlıkların bir deposu olarak ve belli bir teknoloji kullanılarak inşa edilmiş, ayrıca belli bir üretim tarzı bağlamında yapılandırılmış bir mekân olarak belirir. Aynı zamanda kentsel mekân, biriken çelişkilerin de odağı olması nedeniyle yeni bir üretim tarzının da muhtemel doğum yeri sayılmıştır (Harvey, 2003: 187).

1.5. Araştırmanın Sunuş Sırası

Bu araştırmada, *Dört Kesim Tekniği* esas alınmıştır. Birinci kesim, araştırma ile ilgili genel bilgileri içermiştir. İkinci kesimde, araştırmanın kuramsal çerçevesi sunulmuştur. Üçüncü kesim, araştırmanın ana gövdesini oluşturmuştur. Bu kesimde; araştırma konusuna ilişkin nitelikli çözümler yapılmış, konuya ilişkin değerlendirmelere yer verilmiş ve araştırmanın denencesi sınanmıştır. Dördüncü kesim, araştırma konusunda okuyucuyu kısaca bilgilendirmeye dönük olup üçüncü kesime ilişkin genel bir değerlendirmeyi içermiştir.

İKİNCİ KESİM

KENTSEL GELİŞME, KENTSEL POLİTİKA, YARI-SÖMÜRGELEŞME VE ÇEVRELEŞME SÜRECİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU VE KENT

Bu Kesimde; *Kentsel Gelişme, Kentsel Politika ve Yarı-Sömürgeleşme ve Çevreleşme Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu ve Kent* şeklinde sıralanan alt başlıklar incelenmiştir.

2. KENTSEL GELİŞME

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra toplumsal yapıda köklü değişiklikler meydana getiren sanayileşme ve kentleşme olgusu, iki önemli fenomen (görüngü) olarak belirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yeni enerji kaynaklarının sanayide kullanılması ve içten patlamalı motorun keşfi, Patrick Geddes'in "Neo Teknik Çağ" (Neo Technic Era) adını verdiği yeni bir döneminin kapısını aralamıştır (Ayan, 1984: 124). Bilim ve teknikteki gelişmeler ile beslenen sanayileşme olgusu, sosyal ve mekânsal (fiziksel) anlamda yeni örüntüler yaratarak, kentsel gelişmeyi hızlandırıp inanılmaz bir dönüşümün ve değişimin tetikleyicisi olmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra merkez ülkeler için sanayileşme; ülke düzeyindeki ekonomik kalkınma hızının artırılması, yaşam standartlarının yükseltilmesi, yeni iş olanaklarının yaratılması ve çevre ülkeler üzerinde hegemonya kurulması amacına yönelik bir seçenek olarak görülmüş, dolayısıyla bu ülkelerde, sanayileşmeye ilişkin yatırımlar yoğunlaşmıştır. Buna karşın sanayileşmenin tetiklediği hızlı kentleşmenin kaçınılmaz olumsuz sonuçları, söz konusu ülkelerde, yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır. Bu süreçle eş zamanlı olarak merkez ülkelerde yaygın bir şekilde uygulama alanı bulan refah devlet politikaları, diğer bir ifadeyle sosyal politikalar, söz konusu sorunlara doyurucu çözümler üretecek ve yaşam kalitesini iyileştirecek yönünde gelişmeye başlamıştır. Ne var ki, aynı dönemlerde çevre ülkelerdeki kentsel gelişmenin seyri, merkez ülkelerdekinden çok daha farklı bir boyutta, farklı nicelik ve nitelikler içeren bir olguda gerçekleşmiştir. Söz konusu yıllarda yani 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yapısal anlamda bir dönüşüm sürecini başlatan ve bu yıllarda bir çevre ülkesi sayılan Türkiye Cumhuriyeti'nde kentsel gelişme olgusu, özellikle sanayi ağırlıklı üretim tarzına geçiş çabaları ekseninde bir seyir izlemiştir.

Bu bölümün alt başlığı olarak öncelikle kentsel gelişmenin kavramsal çerçevesi üzerinde durulmuştur. Sonrasında ilk kentlerin doğuşu ve üretim araçlarının gelişmesiyle değişen üretim tarzları bağlamında kentsel gelişmenin ayırıcı nitelikleri üzerinden kentsel gelişmenin evrimine yer verilmiştir. Son olarak araştırma konusu ile doğrudan ilgili olan kentsel gelişme bileşenleri ve kentsel gelişme paradigmaları üzerinde durulmuştur.

2.1. Kentsel Gelişmenin Kavramsal Çerçevesi

Kentlerin canlı bir organizma gibi olduğunu, onların da bir yaşam çevirimlerinin bulunduğunu, dolayısıyla doğup gelişip canlılıklarını yitirdiklerini belirten Erkut (1986:1), bu açıdan bakıldığında tüm kentlerin, benzer bir gelişme çizgisinden geçmiş olduğunun söylenebileceğini belirtmiştir. Ancak söz konusu benzer gelişmeye rağmen kentlerin morfolojik (yapısal) farklılığı vurgulanmalıdır. Her kent, içinde yer aldığı zaman diliminin ve kendisine kaynaklık eden ve mekânsal sınırlarını belirleyen çevrenin politik, ekonomik, sosyal ve teknolojik şartlarının bir ürünüdür. Dolayısıyla kent, tanımlanmış herhangi bir zaman diliminde, kendine özgü şartlar içinde büyür, gelişir ya da gerileyerek kentsel vasıflarını yitirir. Mevcut coğrafi ve iklimsel koşullar bağlamında sanayi, ticari, yönetsel, tarımsal, kültürel ya da dini faaliyetlerden bir ya da bir kaçının yoğunlaştığı kentler arasında özellikle kentleşme düzeyi ve niteliği açısından belirgin bir farklılığın olduğu savlanabilir. Kentsel gelişmeye ilişkin söz konusu farklılıkla birlikte her bir kentte hızlı, orta ya da yavaş da olsa bir kentleşme olgusunun varlığından söz edilebilir. Dolayısıyla sahip olunan kent dinamiklerine ve aktörlerine bağlı olarak her kentin bir kimliği ve tarihi oluşur. Kent kimliği, uzun bir zaman içinde biçimlenir ve söz konusu bu kimlik; kentin coğrafi içeriği, kültürel düzeyi, mimarisi, yerel gelenekleri ve yaşam biçimi gibi niteliklerin karışımı olarak belirir (Kılınç, 2007). Bu bağlamda, insanlığın tarihi de büyük ölçüde kentlerin ve kentsel yaşamın tarihi olarak yazılabilir (Hatt, 2002: 27) ve mekân üzerinden okunabilir.

Kent; dinamik, teknik, politik, ekonomik, sosyal ve kültürel gibi pek çok unsurun yansıdığı bir yerleşim türüdür. Bu nedenle uluslararası yazında olduğu gibi Türkiye’de de çeşitli disiplinlere mensup bilim insanları ve uygulayıcılar arasında kent tanımı üzerinde bir görüş birliği oluşmamıştır. Bundan dolayı sosyologlar, coğrafyacılar, kent bilimciler, iktisatçılar ve yöneticiler, kenti, kendi özel bilgi alanları

açısından değerlendirip farklı ölçütler kullanarak tanımlamıştır (Yavuz, 1978: 23; Özer, 1997: 2). Kent tanımında kullanılan başlıca ölçütler; nüfus, yönetsel örgüt sınırları ya da idari statü, yerleşmelerdeki nüfus bileşeni ya da yerleşmenin ekonomik yapısı olarak belirmiştir. Ayrıca kentler, sosyolojik bazı ölçütler kullanılarak da tanımlanmıştır. Sosyologlarca yapılan kent tanımlarının ortak nitelikleri; belli bir nüfus miktarı, yoğunluk, işbölümü, uzmanlaşma ve türdeş olmama (heterojenlik) olarak öne çıkmıştır (Yavuz, 1978: 23-24; Keleş, 2006: 108-109; Ertürk, 2009: 41-47; Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 2008).

Kent, farklı sosyal sınıflardan oluşan bir toplumun yapay çevreyi doğal çevreye egemen kıldığı bir ortamda, kentsel yaşam kurallarına uygun olarak yaşamlarını sürdürdükleri (Ertürk, 2009: 39), karmaşık bir toplum yapısının bireysel düzeyde çözülmeyecek sorunların üstesinden gelmesine olanak sağladığı ve kendine özgü özellikleri bulunan bir yerleşim sistemidir. Bu nedenle kenti, özellikle sakinlerinin ekonomik ve sosyal faaliyetlerinin çeşitliliği karakterize etmiştir ve kentler; örgütlü, hiyerarşik, siyasal ve sosyal bir yapıyı yansıtan nitelikleriyle öne çıkmıştır (Hout, 2000: 33-34). *Kent*; “tarımsal olmayan üretimin yapıldığı kırsal ve kentsel tüm üretimin denetlendiği, dağıtımın kontrol edildiği, belirli bir teknolojinin beraberinde getirdiği büyüklük, yoğunluk, farklılaşma ve bütünleşme düzeyine ulaşmış yerleşme türü” (Kartal, 1978: 5) olarak da tanımlanmıştır. Bu tanımda kentsel işlevler, kentin toplumsal yapıdaki yerine ve/veya rolüne bağlı olarak belirlenmiş ve kentin belirli bir zaman kesitindeki mekânsal yapısı, toplumsal yapıdaki ilişkilerin yansıması olarak ortaya çıkmıştır (Aktüre, 1987: 1).

Toplumsal değişme, toplumun bütün kesimlerinde içinde bulunulan zamana ve koşullara bağlı olarak gerçekleşen bir süreçtir. Ancak değişimin hızı ve kapsamı toplumsal olgulara ve kesimlere göre farklılık gösterebilmektedir. Kent ölçeğinde işlevsel farklılaşma veya değişme kısa bir zaman boyutu içinde gerçekleşmesine karşın, bu durumun kentin fiziksel (mekânsal) dokusunda belirmesi, diğer bir ifadeyle kent formuna yansıması çok daha geniş bir zaman sürecine yayılarak gerçekleşir (Aktüre, 1987: 2). Toplumsal değişkenlere koşut olarak toplumsal yapıda ve kentsel mekânda meydana gelen yapısal dönüşüm, *kentleşme* sözcüğü ile tanımlanmıştır. *Dar anlamda kentleşme*, kentlerde yaşayan nüfus oranının ve kent sayısının artmasını sağlayan bir nüfus hareketidir. *Geniş anlamda kentleşme* ise sanayileşmeye ve

ekonomik değişmeye paralel olarak kent sayısının artması ve mevcut kentlerin büyümesi sonucunu doğuran toplum yapısında artan oranda örgütleşme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insanların davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi sürecidir (Yavuz, 1978: 21-22; Keleş, 2006: 23-24). Dolayısıyla *kentleşme*, toplumsal yaşamdaki farklılık, çeşitlilik, yoğunluk, karmaşıklık, yabancılaşma, benzeşme, bireyleşme ve toplumsallaşma kavramlarıyla da açıklanabilir (Tankut, 2002). Diğer taraftan insanın *kentlileşmesi*; bilginin edinilmesi, sorgulanması ve benimsenmesi, geçmişin olumlu değerlerine sahip çıkılması, bu değerlerden akıllıca ve eleştirel bir yaklaşımla yararlanılması, bugünkü durumun ve koşulların doğru olarak değerlendirilmesi bağlamında kenti kent olarak algılama, kent mekânını deneyimleme ve onunla bütünleşme süreci olarak tanımlanabilir. Söz konusu süreçte üretilen ortak değerler bütünü ise *kent kültürünü* oluşturur (Tankut, 2002).

Kentleşme kavramı, yalın olarak kullanıldığı zaman bile bir hareketi tanımlar. Dolayısıyla kentleşme, kentsel mekândaki statik durumun değil, bir hareketin ifadesi olmuştur (Yavuz, 1978: 22). Bu bağlamda kentleşme düzeyi, sanayileşme ve nüfus artış hızına bağlı olarak ortaya çıkan yapısal değişimler ekseninde, ülkeden ülkeye ve daha dar bir ölçekte bölgeden bölgeye büyük farklılıklar gösterebilmekte ve söz konusu farklılaşma kıtalar düzeyinde dahi görülebilmektedir (Sevgi, 1988: 4). Kentleşme ölçütünün ne olduğu, yerleşim merkezlerinin hangi büyüklükten sonra kent sayılması gerektiği soruları önemli olup yukarıda bu konuya değinilmiştir. Ancak kentsel kademelenme içinde yer alan yerleşmelere, uluslararası yazında verilmiş bazı isimler bulunmakta ve bunlar, kent ölçeğinden daha büyük ölçekli yerleşmeler olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda büyük kent ya da anakent anlamına gelen *metropolis* (metropole), bir kentin ya da bölgenin çevresindeki tüm kentsel ve kırsal yerleşim yerlerine ekonomik ve toplumsal yönlerden egemen bulunan ve genellikle ülkenin başka ülkelerle olan her türlü ilişkilerinin sağlandığı en büyük kentini tanımlamaktadır (Keleş, 1998a: 17). Dolayısıyla merkezdeki kentle onun yakın etki alanı içinde bulunan yerleşmeler, fiziksel bakımdan birleşik olmasalar bile ekonomik ve sosyal yönden bütünleşmiş olabilirler. Bunlara ana kent bölgesi ya da yaygın kullanımıyla *metropoliten bölge* adı verilmiştir (Keleş, 2006: 110-111). Büyük kent bölgelerinin bir süreden beri kent planlaması için elverişli bir ölçek olarak alındığı, hatta bölge planlaması denilince metropoliten bölgenin akla geldiği görülmüştür. Metropoliten

bölgelerin bir araya gelmesinden oluşan kentleşmiş bölgelerin adına da pek büyük kent bölgesi anlamına gelen *megalopolis* kavramı kullanılmıştır (Yavuz, 1978: 24). Bu kavramla genellikle süreksiz aralıksız bir kent karakteri gösteren, yoğun biçimde sanayileşmiş, birçok büyük kent bölgesinin birleşmesinden oluşan coğrafi bölgeler kast edilmiştir. Kentleşme yazınında ölçek esaslarına göre kullanılan diğer bir kavram da *yerkent* (tecumanopolis) olmuştur. Bu kavram, kentleşme hareketinin bugünkü hızıyla devam etme kabulü üzerinden aralıksız olarak kentleşmiş bir yeryüzünü tanımlamaktadır (Keleş, 1998a: 145).

Son zamanlarda sıklıkla kullanılan *küresel kent söylemi*, 18. yüzyıldan itibaren kullanılmış olmakla birlikte, bugünkü anlamına 1980’li yıllardan itibaren kavuşmuştur (Ertürk, 2009: 108). Kapsamlı bir küreselleşme söylemi içinde varlık kazanan *küresel kent* söyleminin bilimsel çerçevesini John Friedmann ve G. Wolf tarafından ortaya atılan daha sonra Saskia Sassen ve bir dizi akademisyen tarafından geliştirilen dünya kenti söylemi etrafında gelişen tartışmalar oluşturmuştur (Öktem, 2006: ...). Bir kentin dünya ekonomisine uyumu ve uluslararası işbölümünde üstlendiği işlevler; karmaşık bir mekânsal hiyerarşi içinde bulunma niteliği; küresel kontrol işlevlerinin üretici sektörlerinin ve işgücünün yapısına ve dinamiğine yansıma niteliği; uluslararası sermayenin yoğunlaştığı ve birikimin gerçekleştiği mekân olma niteliği; içgöç ve uluslararası göçün odak noktası olma niteliği; kapitalizminin çelişkilerine sahne olma ve devletin mali kapasitesinin üzerinde sosyal maliyetler yaratma niteliği dünya kentini tanımlayan nitelikler olarak belirmiştir (TÜBA, 2006: 20). Küresel kentlerin ortaya çıkışı ise oluşan küresel ekonomi bağlamında açıklanmıştır. Dolayısıyla uluslararası finansın, firmaların genel merkezlerinin buralarda yoğunlaşmış olması, küresel ulaşım ve iletişim ağlarına sahip olması, yüksek düzeyde uzmanlaşmış hizmetlere sahip olması, medya ve kültür aracılığıyla ideolojik yayılmanın söz konusu olması küresel kentlerin temel özellikleri olarak öne çıkmıştır (Öktem, 2006: ...). Bununla birlikte tek bir küresel kentten değil, bir küresel kentler ağından da söz edilmiştir. Bu bağlamda her küresel kentin ancak bir ağın parçası olarak var olabileceği vurgulanmıştır. Saskia Sassen, dünya kenti ve küresel kent ayırımına da dikkat çekerek, iki kent arasındaki ayırımı; günün mevcut eğilimlerinin sonucu olan kentleri küresel kentler, geçmişte kazandıkları uluslararası ölçekte karşılıklı ilişkilere sahip birçok kenti ise dünya kenti olarak tanımlamıştır (Ertürk, 2009: 109).

Bir yerleşim birimi olarak kente ilişkin tüm bu tanımlar, kentsel alanda, zaman içinde değişen ve gelişen üretim araçları, teknik ve bilimsel gelişmeler, sermaye birikim tarzı, devlet müdahalesinin ve kent dinamiklerinin niteliği bağlamında yeniden üretilen toplumsal ilişkilerin ve değerlerin mekânsal alanda yarattığı örüntüleri de içeren kentsel bir gelişmenin varlığına ve sürekliliğine işaret etmektedir. Dolayısıyla kentlerin gelişimi, sahip olduğu unsurların niteliği ve niceliği ölçütünde varlık kazanır ve bu bağlamda kentsel gelişme olgusu bir süreç dâhilinde bir yerleşmenin kentsel gelişme evrimini tanımlar.

2.2. Kentsel Gelişmenin Evrimi

Kentsel gelişmenin evrimi, kentlerin nasıl doğup geliştiği ve değişen üretim tarzına bağlı olarak yerleşim birimlerinin sosyal ve fiziksel anlamda nasıl bir görünüm sergilediği üzerinden incelenmiştir.

2.2.1. Kentlerin Doğuşu ve Gelişimi

Beşeriyet, iki ayağı üzerinde yürümeye ve kollarını, ellerini kullanmaya başladığı günden beri kültürel etkinliklerde bulunmuştur. Ancak tam anlamıyla yaratıcı ve üretici olma durumuna ancak M.Ö. 10.000 sıralarında göçebelikten yerleşik düzene geçtikten ve onun ardından da M.Ö. 3.000 dolaylarında yazıyı icat edip kullanmayı başardıktan sonra ulaşmıştır (Akurgal, 2005: 2). Dolayısıyla tarihsel süreçte her uygarlığın ya da ülkenin farklı ölçekte ve nitelikte kentleri olmuştur. Söz konusu kentler tarım, ticaret, sanayi, bilim/kültür/din ya da yönetim unsurunun işlevsellik kazandığı farklı ekonomik ve toplumsal yapıya sahip yerleşim alanlarında, bu unsurların işlevsellik düzeyine bağlı olarak nüfus yığılması neticesinde gerçekleşmiştir. Bazı kentler büyüyüp gelişirken hatta dünya ülkelerinin ekonomik, ticari, sosyal ve kültürel faaliyetlerinin merkezi durumuna gelirken, diğer bir kısmı ise gerileme hatta yok olma durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, kentlerin sahip oldukları dinamikler ve bu dinamikleri harekete geçiren kent aktörlerinin yetisiyle doğrudan ilgili olmuştur. Tarihsel süreçte büyüyüp gelişen ve sonrasında önemini ve görkemini yitiren, dolayısıyla yıkılıp yok olan kentler ve medeniyetler, kent dinamiklerini bir şekilde yitiren yerleşmelerden olmuştur.

İlk kentler, M.Ö. 3.000'nin biraz öncesinde Nil Vadisi'nde ve Mezopotamya'da doğmuş ve kentleşme, daha sonra Filistin, Suriye, Anadolu, İran, Orta Asya ve İndus

Vadisine yayılmıştır (Huot, 2000: 13). Bu bağlamda, Anadolu'daki yerleşim tarihinin, dolayısıyla yerleşik düzene geçen yaratıcı ve üretici Anadolu insanının kentsel gelişme eyleminin çok eski tarihlere dayandığı söylenebilir (Soysal, ...: 3-5). Batı dünyasında kentsel gelişme olgusu ise gerçek anlamda eski Yunan kentleri olan Atina, Korent, Isparta gibi kentlerin oryaya çıkmasıyla başlamıştır (Yörük, 2006: 34). Mumford (2007: 683-684)'a göre, ilk kentler biçimlenirken ortak hayatın birçok dağınık organı bir araya gelmiş ve surlar içinde bu organların karşılıklı ilişkilerine bağlı olarak fiziksel ve kültürel gücün yoğunlaşmasıyla kent, insanlar arasındaki ilişkinin temposunu yükseltmiş ve ürünlerin stoklanıp yeniden üretebilir biçimlere dönüşmesine olanak tanımıştır. Dolayısıyla kent, bütün insani faaliyetlerin alanını zaman içinde ileriye ve geriye doğru genişleterek bir kültürü nesilden nesille aktarabilecek güce ulaşmıştır. Maisels (1999: 215)'e göre, ilk kentlerin oluşumu, çeşitli ve bol kaynakların bulunduğu elverişli yerlerde toprağa yerleşme hareketi çerçevesinde önce avcılığın ve toplayıcılığın yoğunlaşmasından yararlanılarak başlamıştır. Ardından, yeni çevrelerde yeni köyler filizlenmiş ve bu süreçte oluşan çiftçi (neolitik) köyler, bölgede, yerel nüfusun artmasında etkili olmuştur. Hatt (2002: 28)'a göre, nüfusun kentte yoğunlaşması için buluşlar ve teknoloji zorunlu olmalıydı. Bu yüzden ilk kentlerin ortaya çıkmasından önce bulunan tekerlek, dingil, pulluk, metalürji, toprağın işlenmesi ve hayvanların evcilleştirilmesi gibi öğelerin tümü, bu tür yerleşmelerin yoğunlaşması için zorunlu ön koşullar sayılmıştır.

Reader (2006: 25-26), kentleşmenin ön koşullarını ve kentsel gelişmenin altındaki itici gücü, tarım ve savaşa dayalı kuram üzerinden açıklamıştır. Bu kurama göre, çiftçilik, geçerli hayat tarzı haline gelip insanlar yerleşik topluluklar halinde yaşayınca, bazıları diğerlerine oranla daha çok zenginleşmiştir. Başarılı zengin çiftçiler bir araya gelip tehditlere karşı savunma amaçlı birimler oluşturmuştur. Bu girişimden toplumsal örgütlenmeler doğmuş ve aralarından da toplumu yönetmeye ve yeni kentler kurma gücüne sahip firavuna ya da krallara dönüşecek liderler çıkmıştır. Yazar, ilk kentlerin, zamanla yoğunlaşan tarımsal uygulamalar sayesinde ihtiyaç fazlası (artık-değer) üreten kırsal topluluklardan (köylerden) geliştiğinin savlanabileceğini, ancak tersi durumun da ihtimal dâhilinde bulunduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte yazar, kayda değer tarihsel bulgular dikkate alındığında, kentsel gelişmenin, tarım üretimindeki artışın önünde gittiğini, hatta tarım üretimindeki artışı tetiklediğinin

söylenebileceğini ifade etmiştir. İlk kentlerin ya da karmaşık toplulukların ortaya çıkışını savaşa bağlayan uzmanlar, bu savı, arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulardan yola çıkarak, dünyanın her yerindeki ilk medeniyetlerin hepsinde görülen savaş izlerine dair bulgular üzerinden temellendirmişlerdir. Gideon Sjöberg, 1960 yılında yayımlanan “Sanayi Öncesi Kent” (The Preindustrial City) isimli makalesinde, kentlerin ortaya çıkması için “(1) Uygun ekolojik çevre; (2) Tarım ve tarım dışı üretimde kent-öncesi döneme göre daha fazla gelişmiş teknoloji; (3) Karmaşık toplumsal örgütlenme ve en önemlisi de gelişmiş güç yapısı” olarak belirtilen üç koşulun gerçekleşmiş olması gerektiğini vurgulamıştır (Sjöberg, 2002: 39-50; Aktüre, 1994: 46).

Tarihsel süreçte, üretim tarzının, diğer bir ifadeyle üretim araçları üzerindeki mülkiyet biçiminin yarattığı toplumsal ilişkiler, kentsel alanda değişimin ve gelişmenin yönünü belirleyen ve bu sürece yön veren temel esaslar olmuştur. Ayrıca söz konusu bu esaslar çerçevesinde toplumsal yapıda oluşan değişimlere bağlı olarak kent ölçeği, kent işlevleri ve kent morfolojisi yeniden üretilip şekillenmiştir. Tarihsel olarak üretim tarzlarının kırılma noktaları olarak tanımlanabilen tarım devrimi, sanayi devrimi, bilim ve teknikteki gelişmeler, kentsel gelişimi ve dönüşümü doğrudan etkileyen önemli dönüm noktaları olmuştur. Bu dönüm noktalarının yön verdiği kentsel olguyu doğru anlamak ve tanımlamak için kentler; *Antik Kentler*, *Sanayi Öncesi Kentler*, *Sanayi Kentleri* ve *Sanayi Sonrası Kentler* olarak nitelendirilmiştir. Söz konusu nitelendirmede zaman ve mekân düzleminde, tanımlı bir dönem çerçevesinde kentlerin öne çıkan özgül koşulları vurgulanarak bir kent tiplmesi oluşturulmuştur. Buna göre Antik Yunan kentleri “açık kent” olarak nitelendirilmiştir. Kent nüfusu, gerektiği zaman surlarının içinde kendini güven altına alabilen köylülerden oluşmuştur. Ayrıca kent, farklı işlev ve öneme sahip olsa da, benzer ölçüde ve görünümde olan parçalardan oluşan tek bir görünüm sunmuştur. Kentte baştan beri egemen olan özel değil, kamusal yapılar ve alanlar olmuştur. Bunlar, kent ortamına Aristoteles’in tanımıyla mükemmel ve arı karakteri (toplumsal örgütlenme ve işbirliği) kazandırmıştır. Roma İmparatorluğu döneminde, Akdeniz’de, çok sayıda kent devleti birleştirilmiş, daha önce var olmayanlar da oluşturulmuştur. Böylece Akdeniz’in kıyılarında küçüklü büyüklü, surlarla çevrilmiş ya da çevrilmemiş binlerce kentten oluşan kesintisiz bir ağ meydana getirilmiştir (Benevolo, 2006: 9-10). Bununla birlikte antik kent denilince akla ilk

Yunan kentleri gelse de esasında ilk kentler, Yunan ve Roma uygarlıklarıyla sınırlandırılmamalıdır. Yakın Doğu'daki kentler, uzun zamandan bu yana uygarlığın temeli olmuşlardır ve gerçekte, bu bölgedeki kent yaşamı, Yunan ve Roma uygarlıklarına ilişkin kentlerinin ortaya çıkışından yüzyıllar öncesine dayanmış olmalarıyla dikkati çekmiştir (Owens, 2000: 1).

Sanayi öncesi kentlerden pek azının nüfusu on bini aşabilmiştir. Bu kentler varlıklarını dışarıdan aldıkları gıda mallarına ve hammaddelere dayandırdıkları için birer pazar özeği görünümünde olmuşlardır. Söz konusu kentler, el yapımı maddelerin üretildiği bir özek konumunda olup çeşitli meslekler, “lonca” olarak adlandırılan örgütlerin çevresinde bir araya gelmişlerdir. Her uğraş kümesi, belli bir sokak ya da mahallede yerleşip çalışmıştır. Bu mahalle ve sokaklar, genellikle o ekonomik faaliyette bulunan uğraşın adını taşımıştır. Sanayi öncesi kentin teknolojisi ve ekonomik anlamda örgütlü yapısı ilkel bir nitelik taşımıştır (Keleş, 2006: 139-140). Önemli siyasal, dinsel ve eğitimle ilgili işlevler de yine bu kentlerin özeğinden yerine getirilmiştir. Ancak kimi kentler farklı alanlarda uzmanlaşıp uluslararası alanda bu özelliğiyle öne çıkmıştır. Örneğin Hindistan'daki Benares ve Irak'taki Kerbela, daha çok dinsel bir merkez; Çin'deki Pekin ise siyasal, eğitimsel etkinliklerin yoğun olarak gerçekleştirildiği bir yerleşim alanı olarak biline gelmiştir (Sjoberg, 2002: 39). Sanayi öncesi kentin toplumsal yapısı sınıfsal olup seçkinler, daha geniş bir toplumsal örgütlenmenin yönetsel, dinsel ve/veya eğitimle ilgili kurumlarında yer alanlardan oluşmuştur. Kimi zaman zengin tüccar gruplarının da seçkinlere dâhil edildiği görülmüş, ancak bu istisnai bir durum olmuştur. Tam karşı kutupta ise ürettikleri malları ve sundukları hizmetleri çoğunlukla seçkinlerin yararına sunan, el emeği işçilerini de kapsayan geniş halk yığınları bulunmuştur. Son olarak egemen toplumsal sistemin bütünleyici bir parçası sayılmayan köleler, dilenciler ve benzerinden oluşan marjinal bir grup da sosyal yapının bir parçası olarak varlığını korumuştur (Sjoberg, 2002: 44). Bu kentlerin yerleşim düzeni şöyle betimlenebilir: Seçkinler ve varlıklı sınıflar özekte ve özeğe yakın yerlerde yaşamıştır; buna karşın, toplumdaki yoksul sınıflar ve istenmeyen öğeler ise kent sınırlarına yakın yerlerde ikamet etmiştir. Sanayi öncesi kent niteliklerini taşıyan kentlerin çoğu Avrupa ya da Asya'da yer almıştır. Avrupa'nın kentleri ve aynı zamanda Avrupa'nın büyük ticaret merkezleri konumunda olan kentler, bazı özgül nitelikler gösterebilir de sanayi öncesi kent tanımlamasına tamamen uyduğu

belirtilmiştir. Aynı şekilde pek çok geleneksel Latin Amerika kenti de bazı ayırıcı özelliklere rağmen sanayi öncesi kent tanımlamasına benzer nitelikler taşıdıkları vurgulanmıştır (Sjoberg, 2002: 51).

18. yüzyılın ortasında Sanayi Devriminin süreçleri, diğer bir ifadeyle üretim sistemlerinin bilim ve teknikteki gelişmeler üzerinden makineleşerek daha işlevsel hale gelmesi, artan sanayi üretimi, nüfus artışı ve bu gelişmelerin tetiklediği ekonomik ve toplumsal bir dizi dönüşümler, İngiltere’de başlayıp buradan değişik hızlarla Avrupa’nın diğer ülkelerine yayılmıştır. Bu süreçler, 13. yüzyıldan beri ilk kez Avrupa’da ki kent sisteminin nitel ve nicel boyutlarını belirgin bir şekilde değiştirmiştir (Benevolo, 2006: 165). Üretim güçlerinin gelişmesi ve üretim ilişkilerinin değişmesiyle oluşan sanayi kentleri, bir yönetsel ve dinsel özeğin değil, daha çok bir ticaret ve sanayi özeğinin çevresinde gelişmiştir. Bu kentlerde, hem toplumsal yaşamın örgütlenmesinde, hem de toprağın kullanımında yüksek derecede bir uzmanlaşma ve işbölümü oluşmuştur. Söz konusu süreç boyunca bu kentlerde, hem sınıfsal özellikler bakımından, hem de etnik kümeler arasında kentsel mekânda ayrımlar yapmak gittikçe güçleşmiştir (Keleş, 2006: 140-141).

Sanayi Devrimi ile birlikte kentlerin büyük sanayi ve ticaret merkezleri durumuna gelmesi, kentlerin sosyal ve fiziksel dönüşümünü hızlandırmıştır. Tarımdan kopan kır kökenli insanlar, kentlere akın etmiştir. Kentteki nüfus yoğunluğu, hızlı kentleşmeyi tetiklemiş ve hızlı kentleşme, kentsel işlevleri artırıp farklılaştırmıştır. Dolayısıyla kentsel form, yeniden şekillenmiştir. Ertürk (2001: 53)’e göre, 19. yüzyıla gelinceye değin Avrupa kentleri, nüfus niceliğinde olduğu gibi bilim, yönetim, toplum örgütlenmesi, ekonomi, teknoloji gibi çeşitli konularda da hiçbir zaman dünyanın en ileri konumundaki kentleri olamamıştır. Ancak Sanayi Devrimiyle birlikte Batı kenti, çeşitli açılardan, en başta da kentlerdeki nüfusun niceliği açısından öne çıkmaya başlamıştır. Özellikle değişen üretim tarzı bağlamında kentte yaratılan ekonomik değer, büyük kentleri ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Harvey (2003: 198), kentsel oluşumu; toplumsal artık-üretiminin coğrafi yoğunlaşması olarak tanımlamış ve toplumsal artığın da genellikle “söz konusu toplumun geçinebilmesi için gerekli niceliğin ötesinde ve üzerinde olan maddi kaynak niceliği” olarak kabul edildiğini belirtmiştir.

Sanayi Devriminin başlıca öğeleri fabrika sisteminin gelişmesi, ücretli emeğin yaygınlaşması, makine üretimine artan bağımlılık ve modern sanayi kentlerinin ortaya çıkışı olarak belirtilebilir (Foster, 2002: 60). Sanayi kentinin doğuşu en başta yapıları çevrenin fiziksel özelliklerini değiştirmeye başlamış ve Batı kent formu, sanayileşme hızına paralel olarak yeniden oluşmuştur. Kentin yeni fiziksel yapısı, dar sokaklar ve kalabalık konutlar olarak öne çıkmıştır (Thorns, 2004: 15). Ancak alt ve üstyapı düzenlemesinin yok denecek durumda olması, kent sakinlerini, yeni çevresel koşullardan kaynaklanan hastalıklarla karşı karşıya bırakmıştır. Ancak 19. yüzyıl biterken sanayileşmenin ülke ekonomisinde yarattığı refah düzeyi ve sağlıklı yaşam koşullarının ortadan kaldırılmasına yönelik taleplerin karşılık bulduğu reform girişimleri, kentsel formu biçimlendirmede etkili olan başlıca iki önemli faktör olarak belirtmiştir (Thorns, 2004: 17). Bu yüzyılın sonuna doğru reel ücretlerin artması, işçilerin, kısmen yoksulluktan ve yoksul mahallelerin kalabalığından kurtulmasını sağlarken; ulaşım sistemindeki gelişmeler, insanların daha uzun mesafelere ulaşmasını ve kent ölçeğinin değişmesine neden olmuştur. Taşımacılığın gelişmesi ise demiryolu sisteminin gelişmesiyle hız kazanmıştır. Söz konusu bu gelişmeleri elektrikli tramvaylar, otobüsler ve özel arabalar izlemiş ve tüm bu gelişmeler kentin mekânsal düzenini yeniden biçimlendirmiştir.

Kenti, kentte ikamet edenlerin kendilerine has kolektif bir kimlik ruhuna sahip oldukları özerk bir cemaat olarak tanımlayan Max Weber, böyle bir kimliğin bir evrimle oluştuğunu ve bu yüzden de sadece Hristiyan Avrupa'da anlamlı bir hale geldiğini savunmuştur. Diğer bir ifadeyle Max Weber, İslami ve diğer Avrupa dışı kentsel yığılmaları, normlara uygun Avrupa kentiyle zıtlık içinde ve belirgin kentsel kültür geleneğinden yoksunlukla karakterize etmiştir (Eldem, 2003: 1). Max Weber'in bu tespitleri, yakın zamana kadar tartışmasız kabul görmüş ve bu yaklaşım, akademik camiada, Batı (Avrupa) uygarlığının gelişme ve yenilik yapabilme yeteneği üzerindeki fiili bir tekele sahip olma ön kabulüne bağlanmıştır (Eldem, 2003: 2). Bu yaklaşımın yanlışlığı, bazı araştırmacıların, gerçek İslam kentinin niteliklerini keşfetmek amacıyla başta Halep, Mısır, Kudüs ve İstanbul'da olmak üzere yapılan alan çalışmalarından elde edilen verilere dayandırılmıştır. Owens (2000: 28)'un belirttiğine göre, söz konusu bu araştırmanın verileri, Yakın Doğu'nun, Yunanistan'da kentbilimini açıkça etkilemiş

olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Yunanistan'nın Yakın Doğu uygarlıklarıyla kurduğu ilişki, söz konusu ülkenin karanlık çağdan çıkmasında ön ayak olmuştur.

Yapılan alan çalışmalarında İslam kenti, üç temel öge üzerine oturtularak betimlenmiştir. Söz konusu bu ögeler; cami, pazaryeri ve hamamdan oluşmuştur. Camiler ve medreseler, İslam kentlerinde yerleşme biriminin siyasal, dinsel ve entelektüel yaşantısının özeği olarak kabul görmüştür. Pazaryeri ise aynı malların üreticilerinin, imalatçıların ya da satıcılarının birbirine yakın yerlerde yerleştiği, tüketici ile üreticinin karşı karşıya gelip alış-veriş etkinliğinde bulunduğu alanlar olmuştur. Bu nedenle pazaryeri, sosyal hayatın özeği sayılmıştır. Oturma alanlarını oluşturan Müslüman evlerinin karakteristik yapıları ise sokağa sırt çevirmiş, iç avlusuna dönük ve ışığını avludan alan bir form şeklinde betimlenmiştir (Keleş, 2006: 137).

Sanayi sonrası kentler; yüksek orandaki nüfus yığılması nedeniyle yoğun yapılaşmanın esas olduğu, mekânsal alanda yatay ve dikey yayılmanın oldukça genişlediği, yoğun bilgi, teknoloji ve enerjinin kullanıldığı, dolayısıyla oldukça gelişmiş alt, üst ve hava ulaşım ağının bulunduğu karmaşık (kompleks) bir oluşum olarak nitelendirilir. Bilim ve teknolojiye ileri düzeyde bulunan merkez ülkeler, karmaşık karayolu, demiryolu, deniz ve havayolu sistemleri ile yük ve yolcu taşıma konularında birbirleriyle rekabet etme nitelikleriyle öne çıkmışlardır. Bu niteliklere sahip kentlerde ana sorun, yeni ulaşım ağları inşa etmek olmuştur. Buradaki esas amaç, mevcut mekânsal sistemi sanayinin yer seçiminde, kentsel yayılmada, seyahat kalıplarını değiştirmede ve hayat standartlarını yükseltmede meydana gelecek değişikliklere uydurma çabası olmuştur (Tümertekin, 1997: 110-111). Kısacası sınırlı bir mekânsal alanda bulunan yüksek yoğunluktaki bir nüfusa, çok işlevli kentsel yapıyı sağlıklı ve kaliteli kullanma olanağı sunmak, başlıca amaç haline gelmiştir. Kentsel gelişmenin kentsel bölge içine yayıldığı, kent merkezlerinin yoğunluğunun azalarak kısmen boşalma sürecine girdiği günümüzde artık banliyöler, kentlerin uç alanlarını oluşturmaktan çıkmış ve kentsel bölge, tümüyle kentleşme sürecine girdiği için kır-kent ayırımı ortadan kalkmaya başlamıştır. Metropolen merkezin banliyölerinden kırsal alana kadar uzanan bölgelerde yer alan çok sayıda yerleşme alanı; telefon, TV, bilgisayar/internet gibi elektronik araçlar ve medya olanaklarıyla birbirlerine bağlanarak ekonomik ve sosyal/kültürel bütünlük oluşturulmuştur (TÜBA, 2006: 22).

2.2.2. Üretim Tarzları ve Kentler

Canlıları harekete geçiren enerji olduğuna göre, toplumu değiştirip geliştiren de artık-enerjidir. Ancak söz konusu bu artık enerji, ilkel toplulukta özellikle üretimin bilinmediği koşullarda artık-besinden sağlandığı sürece ekonomik, toplumsal ve düşünsel farklılaşmalara yol açmamıştır. Ancak yerleşik düzene geçilmesi ve üretim faaliyetinin başlaması, beraberinde artık-ürünün belli bir azınlığın elinde toplanması olgusunu doğururken, bu durum, Şenel (1982: 285-287)'e göre, gerçek anlamda “toplumsal artık” üreten toplumların oluşmasına ve toplumun da farklılaşarak işbölümünün olduğu sınıflı uygar bir toplumlumun oluşmasına kaynaklık etmiştir. Toplumsal farklılaşmanın diğer bir ifadeyle işbölümünün ulaştığı çeşitli düzeyler ise kurumsal yapılanmayı oluşturarak, *devlet aygıtını* ortaya çıkarmıştır. Aynı şekilde toplumdaki farklılaşmanın bir sonucu olarak işi yalnızca toplumdaki düşünceleri sistemleştirme ve düşünce üretme olan bir sınıfın ortaya çıkmasıyla oluşan ve gelişen dinsel ve düşünsel yapı, zamanla ideolojik bir biçim almış ve üretim tarzlarının dönüşmesinde belirgin bir rol oynamıştır (Varga, 1970: 81-84). Özetle mevcut üretim tarzında dönüşümü başlatan yine mevcut üretici güçlerdeki (emek gücü, bilgi ve deneyim, üretim araçlarındaki) gelişmeler olmuştur.

Üretim tarzı, çalışmanın teknik bir şekilde örgütlenmesini, emeğin sosyal bir şekilde düzenlenmesini, bir işbirliği biçimini ve sosyal bir baskıyı nitelendirir (Chesneaux, 1970: 39). Esasında üretici güçlerle buna uygun düşen üretim ilişkilerinin tümü, tarihsel bakımdan belli bir üretim tarzını oluşturur. Bunun da toplumsal yaşamın maddi temeli olduğunu belirten Zubritski (1979: 22-23), toplumun yaşam düzeyi ve evriminin (dolayısıyla kentlerin gelişiminin), maddi malların üretimiyle belirlendiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda *üretici güçler*; toplum tarafından yaratılan üretim araçları (iş alet ve nesneleri) ve bu aletleri kullanarak maddi mallar üreten insanların tümünden başka bir şey değildir. Maddi malların üretimi sürecinde, insanların ürettiklerini birbirleriyle değiştirmeleri sırasında kendi aralarında kurdukları bağlar ve ilişkiler, *toplumsal ilişkiyi*; üretimdeki söz konusu bu toplumsal ilişki durumu ise maddi üretimin zorunlu bir ögesi olan *üretim ilişkilerini* oluşturmuştur (Zubritski, 1979: 25-26). Üretim süreci içinde insanla nesneler (özellikle üretim araçları) arasında tarih boyunca değişen ilişkiler, belirli mülkiyet ve egemenlik ilişkilerini yaratmıştır. Bu bağlamda insan ile insan ve insan ile doğa arasındaki ilişkilerin niteliğini, üretim araçları (toprak dâhil)

üzerindeki mülkiyet hakkı belirleye gelmiştir. Bu nedenle tarih boyunca, toprağa ve diğer üretim araçlarına sahip olanlar, topluma da egemen olmuşlardır (Kartal, 1977: 19-20). O halde üretim araçları üzerindeki egemenliğin mülkiyet ya da zilyetlik (eldecilik) gibi hukuki biçimleri, üretim ilişkilerinin temel belirleyicileri olmuştur. Ayrıca herhangi bir üretim ilişkisi, kendisinin ayrılmaz bir tamamlayıcısı olan üretim güçleriyle birlikte üretim tarzını; her üretim tarzı da kendisine tekabül eden siyasi, hukuki, ideolojik, kültürel üst yapı kurumları ile birlikte ekonomik ve sosyal, diğer bir ifadeyle toplumsal sistemi oluşturmuştur (Boratav, 1980: 11-12).

Bir toplumsal sistemin en somut örneğini kentler oluşturmuştur. Her toplumsal sistemin dayandığı üretim tarzı ise söz konusu üretim tarzına özgü niteliklerin öne çıktığı bir kent formu yaratmıştır. Tarihsel açıdan birbirinden türeyen üretim tarzlarını ve her bir üretim tarzının kendine özgü çizgilerle öne çıkan kent formunu, kentsel gelişmenin evrimini ve üretim tarzının kentsel gelişme üzerindeki belirleyiciliğini anlama açısından incelenmeye değer bulunmuştur. Bu nedenle aşağıda ilkel, kölecî, feodal, Asya-tipi, kapitalist ve sosyalist üretim tarzları ve her bir üretim tarzına ilişkin olarak öne çıkan kentsel niteliklere yer verilmiştir.

2.2.2.1. İlkel Üretim Tarzı ve Gelişme

İlkel topluluk, sınıfsız ve insanın insan tarafından sömürünün olmadığı bir toplumdur. Topluluğun üyeleri arasında, geçim için gerekli bütün servetler ortaklaşa üretildiği sürece özel mülkiyet söz konusu olmamıştır (Zubritski, 1979: 38). M.Ö. 14-13. yüzyıllarda yeni aletlerin geliştirilmesi, üretici güçlerde bir ilerleme yaratmıştır. Bu aletlerin geliştirilip kullanılması, özellikle emek üretkenliğini hissedilir ölçüde artırmış; toprak çömleğin ve ağaç küpün bulunması, besinlerin daha uzun zaman saklanması ve pişirilmesi olanağını sağlamıştır. Bütün bunlar yardımıyla insanlar, aynı barınakta daha uzun zaman kalmaya başlamış ve ağaçtan geçici olmayan barınaklar yapmışlardır (Zubritski, 1979: 40-41). Dolayısıyla maddi malların üretimi, toplumsal yaşamın temeli olmuş ve insanlık, yavaş yavaş göçebe hayattan yerleşik düzene geçmeye başlamıştır. Yerleşik düzene geçerek topluluk halinde yaşamaya başlama kentleşmenin ilk nüvesi sayılabilir. Diğer taraftan üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti, ilkel topluluktaki üretim ilişkilerinin dayandığı temel nitelik olmuştur. Bu durum, toplumsal birliği, bütünleşmeyi ve dayanışmayı pekiştirirken, aynı zamanda sınıflı bir topluma geçiş için engel oluşturmuştur (Şenel, 1982: 46-59).

Bir olasılığa göre İ.Ö. 8500 ile 7000 arasında, Mezopotamya'nın kuzeyindeki ve doğusundaki dağlık bölgeye yerleşmiş birkaç topluluk, bitkileri ekip biçerek ve hayvanları evcilleştirerek doğal çevrelerine yeni bir biçim vermeye başlamıştır (McNeill, 2008: 31). Dolayısıyla yerleşik düzene geçilmesiyle tarım ve hayvancılığın gelişmesi, diğer bir ifadeyle üretim ekonomisine geçilmesi insanlık tarihinde büyük bir ilerleme olarak kabul görmüştür. Tarımda ve hayvancılıkta uzmanlaşma, toplumsal işbölümünü başlatmıştır. Uzmanlaşma aynı zamanda üretkenliği oldukça yükselten aletlerin ve üretim araçlarının evrimine yardımcı olmuştur (Zubritski, 1979: 54). Bu durumun bir sonucu olarak tarımdan artık-ürün biçiminde sağlanan toplumsal artık, tapınağın atölyelerinde tapınak adına çalışan zanaatçıları geçim kaygısından kurtararak, onların çeşitli zanaatlarda uzmanlaşmalarına olanak sağlamıştır. Bu aşamadan sonra hem zanaat çeşitlerinin hem de zanaatçıların sayısının hızla arttığı görülmüştür.

İ.Ö. 4000-3000 arasında Şenel (1982: 206-207)'e göre, Dicle ve Fırat ırmaklarının suladığı ovalarda on beş-yirmi köysel yerleşme yerinin nüfusları artıp ekonomik ve toplumsal yapıları karmaşıklılaşarak köyden kasabaya, kasabadan kente doğru gelişme eğilimine girmiştir. Buna göre bazı köyler kentleşirken, diğer köyler de ekonomik açıdan kendine yetemeyen kentlerin tarımsal ürünlerini karşılar duruma gelmiştir (Şenel, 1982: 206-207). Thorns (2004: 14)'un Davis'ten aktarımına göre; "Bazı köylerin kentsel ölçeğe yaklaşmak amacıyla yeterince büyümesi için sanat eserleri ve materyallerle ticaret yapabilmesi ve su kontrolü, toprak yönetimi, depolama, taşıma, kalıcı ev yapımı ve yiyecek saklama teknolojilerinin gelişmiş olması gerekiyordu". Bu tarz bir toplumsal yapılanma kentlerde iş bölümünü gerektirmiştir. Bir değerlendirmeye göre de bir topluluğun bir başka topluluğu fethedişi, toplumu efendiler ile hizmetçiler, işleri yönetenler ile yönetilenler olarak bölmüş olabilir (McNeill, 2008: 34). Sonuç olarak kent merkezi, yöneticilerin ikamet ettiği yer olup tapınaklar gibi niteliği olan binalar ise kent merkezinde konumlanmış ve daha sonra zanaatçı ve tüccarların ikametgâhı olmuştur. Kentsel nüfus, kırsal ve göçebe nüfusa oranla daha az olduğu için kentler, çoğunlukla duvarlarla çevrili ya da çevresi güçlendirilmiş bir form sergilemiştir.

2.2.2.2. Köleci Üretim Tarzı ve Kent

Kölelik düzeni, diğer bir ifadeyle köleci üretim tarzı birçok aşamadan geçerek, üretici güçlerin gelişmesi düzleminde varlık kazanmıştır. Buna göre tarımsal üretimin artması, hayvancılığın gelişmesi, madenciliğin ilerlemesi vb. gelişmeler el emeği talebini artırırken, aynı zamanda köleye olan talebi de artırmıştır. Böylece ilkel topluluğun bağrında ortaya çıkan köle sahibi sömürücü sınıf, güçlenip sağlamlaştıkça ve kölelik düzeni yerleştikçe giderek kölelik toplumu da oluşmuş ve insanlık tarihinde ilk köleci toplumlar, Asya ve Afrika’da ortaya çıkmıştır (Zubritski, 1979: 65-67). Bununla birlikte devletin ortaya çıkışı ile köleci üretim tarzının doğuşu arasında uzun bir zaman aralığı söz konusu olmuştur. Bu bağlamda sağlam bir devlet yapısına sahip olan Eski Mısır İmparatorluğu, M.Ö. 2800 yıllarında kurulmuş, köleci üretim tarzı ise tam yapılanmış haliyle Yunanistan’da M.Ö. 7-6. yüzyıllarda, Roma’da M.Ö. 4-3. yüzyıllarda görülmüştür. Dolayısıyla ilk devletin kuruluşu ile köleci üretim tarzının ortaya çıkışı arasında iki bin yılı aşkın bir zaman aralığı oluşmuştur (Parain, 1970: 191). Ancak eskiçağda toprak ve sermaye dışında üretim etkinliğinin üçüncü ögesi olan emeğin başat konumuna vurgu yapan bazı yazarlar, söz konusu dönemdeki emeğin niteliğinin daha çok “köle emeği” olduğunu vurgulayarak, eskiçağ toplumlarından olan Eski Yunan’ın ve özellikle Roma’nın ekonomik düzeninin köleci üretim tarzına dayandığı görüşünde birleşmişlerdir (Şenel, 1998: 208).

Kölelik düzeninin ilk aşaması *topluluğa ait kölelik biçimi* olup bu tarz kölelikte; köleler bütün topluluğun malı sayılmıştır. *Köleliğin ataerkil biçiminde* köle, klanın ya da kabilenin içinde yardımcı öge şeklinde bulunmuştur. Ancak bu düzende köle sayısı sınırlı sayıda olup üretim etkinliğindeki köle emeği, belirleyici bir rol oynamamıştır (Zubritski, 1979: 66). İnsanlık tarihinde en büyük birinci köle kaynağı fetih savaşları, ikincisi ise Akdeniz korsanlığı ile Afrika ve Germany’da sürdürülen “insan avcılığı” olmuştur (Kılıçbay, 1982: 14). Önceleri savaş tutsağı ya da topluluğun yıkıma uğramış üyeleri, topluluğun zengin bir üyesinin (şef ya da din adamının) kendisine sağladığı temel besin kaynakları karşılığında bütün emeğini vermek zorunda kalmıştır. Ancak mülkiyetin genel ilerlemesiyle birlikte aşamalı olarak yalnız maddi malların değil, onların üreticilerine de sahip olma hakkı doğmuştur. Böylece yıkıma uğramış, malını kaybetmiş ya da savaş tutsağı kişiler, sadece filen değil, hukuken de köle sayılmıştır (Zubritski, 1979: 66). Böylece köle sahipleri, kölelerin ürettiği ve yaşamları için gerekli

olanın üstünde ve ötesinde kalan emek-fazlasını, fili ve hukuki olarak kendine mal edebilmişlerdir (Dobb, 1981: 12).

Kölelik düzeninde, toplumun sınıflı yapısının daha belirgin bir nitelik kazandığı söylenebilir. Diğer bir ifadeyle üretim araçlarından yoksun olanların para ekonomisinin gelişmediği bir toplumda köle olmaları, efendi-köle sınıfı farklılaşmasını yaratmıştır (Zubritski, 1979: 68-71). Toplumsal-artık, tapınaklarda toplanırken, tapınağın bulunduğu köyler ise nüfusları artarak içinde çeşitli sınıfları barındıran kentlere dönüşmüştür. Böylece tapınaklarda toplanan toplumsal-artık da din adamları ve zanaatçıların yanı sıra askerleri ve tapınak adına iç ve dış alış-verişi yöneten, ancak henüz bir sınıf oluşturacak kadar kalabalıklaşmamış olan tacirleri de beslemek için kullanılmıştır. Ayrıca tapınaklarda toplanan söz konusu toplumsal-artık; aynı zamanda kanal, baraj ve setler düzeneğinin kurulması, geliştirilmesi ve bakımı yolunda harcanarak (Şenel, 1998: 41-44) kentlerin gelişimi için de kullanılmıştır.

2.2.2.3. Feodal Üretim Tarzı ve Kent

Kölecilik ilişkiler, ilkel topluluğun bağrından ortaya çıkmış; ilk feodal ilişkiler de kölelik düzeninin bağrından doğmuştur. Feodalitenin başlangıçtaki biçimlenme dönemi aşağı yukarı Avrupa’da 5. yüzyılda başlayıp 11. yüzyılın başına kadar sürmüştür. Asya kıtasında ise başta Çin’de olmak üzere 3. yüzyılda başlayıp kıtanın diğer ülkelerinin çoğunu da içerecek şekilde 11. ve 12. yüzyıla kadar sürmüştür. Feodal ilişkiler tarihinde feodalitenin geliştiği dönem olarak kabul gören ikinci dönem Avrupa’da, 11. yüzyıldan 15. yüzyıla; Asya ve Kuzey Afrika kıtasında 9. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar uzanmıştır. Feodalitenin üçüncü dönemi, feodal ilişkilerin gittikçe gelişip parçalanması ve kapitalist ilişkilerin ortaya çıkışı ile kendini göstermiştir. Avrupa’da bu dönem 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar uzanmıştır. Ancak 17. yüzyılın ilk yarısı bütünü ile feodalitenin sonu ve kapitalizmin başlangıcı sayılmıştır (Zubritski, 1979: 144-146).

Klasik feodalizmde toprak, onu elinde tutanın, yani feodal beyin (derebeyinin) mülkü olup parçalanamazdı. Ancak veraset yoluyla büyük oğula geçerdi. Bu düzende sömürücü, toprak sahibi yani feodal bey olmuş ve ranta (gelire), emek ve ürün olarak el koymuştur. Bu dönemde devletin, söz konusu üretim ilişkisiyle bir ilgisi olmamış ve ortaçağın serf-sahibi yani feodal bey (derebeyi), iş zamanlarının ya da ürünlerinin bir kısmını ellerinden almak suretiyle kendine ait serfleri sömürmüştür. Ne var ki, söz

konusu dönemde bu uygulama, hukuki bir durum olmuştur (Dobb, 1981: 12; Varga, 1970: 84- 85). Ayrıca klasik feodalizmde görevlerin hemen hepsini feodal bey yüklendiği için devlet, ekonomiye ilişkin hiç bir rolü üstlenmemiştir. Özetle feodal düzende devletin (eğer askeri birliği olan bir devlet söz konusu ise); ekonomik, hukuki ve yönetsel alana ilişkin hiçbir görevi olmamış ve bu görevleri, feodal bey üstlenmiştir (Varga, 1970: 86).

Feodal döneme özgü kentlerde; yönetim, dini kurumlar, eğitim kurumları ve üretici güçler üst sınıfların egemenliğinde olmuştur. Bu döneme özgü kentlerin teknolojik düzeyi ve ekonomik örgüt yapısı ilkel bir nitelik taşımıştır. Ticaret ve zanaatla uğraşanlar çoğunlukla aşağı sınıflar ve azınlıklardan oluşmuştur. Ekonomik yaşamın örgütlenmesinde ve işleyişinde rol oynayan başlıca örgüt “loncalar” olmuştur (Keleş, 2006: 140). Kentlerin görüntüsünü ortaçağ boyunca kilise, meydan, çarşı ve bunların çevresindeki sınırlı konut ile sur oluşturmuştur (Ertürk, 2001: 55). Nüfus yoğunluğunun düşük olması, bu döneme ilişkin kentlerin karakteristik niteliklerinden biri olmuştur. Diğer bir ifadeyle toprak bol, el emeği ise kıt olmuştur (Varga, 1970: 85). Kentsel gelişme hızının oldukça düşük olduğu bu dönemde az sayıdaki kentin nüfusu on bini aşabilmiştir. Ayrıca bu kentlerde, dinsel ve yönetsel nitelikler ağır basarken, ekonomik işlevler ikinci planda kalmıştır. Seçkinler ve varlıklı sınıflar, kentin özeğinde ve özeğe yakın yerlerde yaşarken, toplumdaki yoksul sınıflar ve diğer istenmeyen (azınlıklar gibi) gruplar, kent sınırına yakın yerlerde yerleşmişlerdir (Keleş, 2006: 139).

Feodal dönemde üretim (kasabalarda kendi üretim araçları ile kendi dükkânlarında çalışan zanaatçıların yaptıkları ve egemen üretim tarzını etkileyebilecek çapta olmayan üretim ile köy ve kasabalar arası küçük çaptaki alış verişi sayılmazsa), ağırlıklı olarak feodal beylerin malikânelerinde yapılmıştır. Bu dönemde malikâneler, neredeyse kendine yeterli birer ekonomik birimler niteliğinde olmuştur (Şenel, 1998: 277). Bu durum, kent yaşamı üzerinde olumsuz etkiler yaratmış, dahası kentsel gelişmeyi zayıflatan en önemli etken olarak belirmiştir. Çünkü bu dönemde pazara dönük üretim yapan büyük tarımsal işletmeler olan “lâtifundia”lar, malikânelere (“monor”lara) dönüşmüştür. Böylece pazara dönük üretim gerilemiş, kır-kent alış verişi eski canlılığını kaybedince, kentlerdeki ticaret ve zanaatlar gerilemiştir. Dolayısıyla eskiçağda Mezopotamya, Yunan ve Roma toplumlarında kent kültürü egemen olmasına karşın, ortaçağ Roma kentlerinde, kırsal kente egemen olduğu ve kırsal kültürün ağır

bastığı görülmüştür (Şenel, 1998: 210-211). Bu bağlamda bir üretim tarzının kentsel gelişme üzerindeki belirleyiciliğinin okunabileceği önemli örneklerden birinin feodal döneme ilişkin üretim tarzı olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra feodal düzenin iç çelişkisi Şenel (1998: 277-278)'e göre, sınıf çelişkisi ile başlamış ve söz konusu düzenin yıkılmasını gerektirecek birçok unsurun da tetikleyicisi olmuştur. Bu anlamda feodal düzenden kapitalist düzene geçişi sağlayan etmenlerin başında feodal düzenin iç çelişkileri, Haçlı seferlerinin etkileri, üretim güçlerinin gelişmesiyle yeni ticaret ve sanayi etkinlikleri ve yeni savaş tekniklerinin geldiği söylenebilir.

2.2.2.4. Asya-Tipi Üretim Tarzı ve Kent

Ortaçağ toplumu, Roma toprakları üzerinde kurulduğu için Roma'nın köleci üretim tarzından ve köleci toplumundan ortaçağ feodal üretim tarzına dolayısıyla toplum düzenine geçilmiştir. Bu nedenle köleci üretim tarzı ve feodal dönemin üretim tarzı, ağırlıklı olarak Avrupa kıtası üzerinde gelişen toplumsal olgu üzerinden (Şenel, 1998: 208), diğer bir ifadeyle Avrupa'daki kentsel gelişme olgusu üzerinden okunmuştur. Tarihe maddecilik açısından bakan Marx, bu bakış açısı düzleminde belli üretim tarzlarının zorunlu olarak birbirini izlediğini savlamıştır. Marx'ın, literatürde "beşli şema" (Batı Avrupa toplumlarının gelişimine paralel olarak sırasıyla ilkel, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist üretim tarzı) olarak adlandırılan kuramı, ağırlıklı olarak Batı Avrupa'nın kentsel gelişimi ve toplumsal özellikleri üzerinden geliştirilmiştir. Ancak Marx, Doğu'daki üretim tarzının Batı'dakinden farklı olduğunu anladığında evrensel bir kuram oluşturma amacıyla Hindistan, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin üretim tarzları ve ilişkileri üzerine önemli notlar tutmaya başlamıştır (Kongar, 1995: 133-134; Fişek, 1967: 174-176). Bu ülkelere ait üretim tarzını ve toplumsal ilişkileri, Asya-tipi üretim tarzı olarak ayrı bir grupta değerlendirmiş, ne var ki, ölmeden önce bu konuya ilişkin bilgilerin ancak bir kısmını yayınlayabilmiştir.

Asya-tipi üretim tarzı, feodal üretim tarzından tamamen farklı nitelikler içermiştir. Bu üretim tarzında önemli bir üretim aracı olan toprak, devletin mülkü sayılmıştır. Ayrıca devlet, üreticinin ürettiği artık-değerin tek sahibi ve toprak rantını vergi olarak alan aygıt konumunda olmuştur. Toplumdaki diğer sömürücü zümreler ise başkalarının emeğinden türeyen gelirlerini, devlet aracılığı ile almışlardır. Asya-tipi üretim tarzında devlet, su yollarının yapım ve yönetim görevini üstlenmiştir. Üretim

yapılan bölgelerde iklimden kaynaklanan kuraklık nedeniyle tarımsal faaliyetler, su kanallarının mevcudiyetine bağlı olarak sürdürülmüş ve söz konusu üretim tarzında halk, sulanabilen ve yüzölçümü dar olan topraklarda yoğunlaşmıştır (Varga, 1970: 84-86). Esasında bu durum, yapılı çevrenin karakteristik niteliklerini de belirlemiştir. Marx ve Engels'e göre devlet, ekonomik alanın yönetimini elinde tutmak için su kanalları ile ilgili çalışmalar dışında başka görevler de üstlenmiştir. Örneğin toprakların kullanım hakkının sırayla değişmesinin denetimini yapmıştır. Yolların bakımını üstlenmiş ve yol güvenliğini sağlamıştır. Köyleri çeşitli istilalardan korumuştur. Maden ve madencilik alanındaki üretim işlevi ile köy topluluklarının olanaklarını aşan birtakım üretim işlevlerini üstlenmiştir (Chesneaux, 1970: 41-42). Bu durum, devlet aygıtının yapılı çevre ve kentsel gelişme üzerindeki belirleyiciliğinin yoğunluğuna işaret etmektedir.

Chesneaux (1970: 39-44)'un Marx'tan aktarımına göre, Asya-tipi üretim tarzını uygulayan köy toplulukları, tam bağımsızlıklarını uzun zaman önce yitirmişler ve daha büyük bir ekonomik bütünün parçasını meydana getirerek, devlet otoritesine bağlanmışlardır. Dolayısıyla bu üretim tarzında genel bağımlılık, genelleştirilmiş kölelik¹ hali söz konusu olmuştur. Buna göre, söz konusu köy toplulukları, doğrudan doğruya devlet iktidarına ve ekonomik görevlerin yerine getirilmesini sağlayan, artık-ürünleri toplayan, angaryaları düzenleyen ve asker devşiren görevlilere (bürokrasiye, aristokrasiye) bağımlı kılınmıştır. Bu nedenle söz konusu bölgelerde büyük ölçüde kırsal bir ekonomiye dayalı güçlü bir devlet yapılanması söz konusu olmuştur. Kullanım ve mülkiyet hakları aynı elde toplanmamış ve toprağı kullananlar, toprağın hukuki sahibi olmadıkları için artığın kişiler elinde birikimi şekilsel ve ideolojik olarak da önlenmiştir. Keyder (1983a: 11-12)'e göre, bu formasyonun çelişkileri; merkezi otoritenin, daha fazla ekonomik artık elde edebilmek için mahalli temsilcilerine daha fazla güç verme mecburiyetinden kaynaklanmıştır ki bu durum, yerel bürokratların, merkez karşısındaki gücünü artırıp feodalleşme yönündeki eğilimi güçlendirmiştir. Sonuç olarak Asya-tipi üretim tarzının, kırsal niteliği ağır basan, aynı zamanda devlet müdahaleciliğinin öne çıktığı bir kentsel gelişme olgusu yarattığı söylenebilir.

¹ “Genelleştirilmiş kölelik” düzeninde; dayanabildiğince kullanılan, bedava ya da az masraflı olan, yani yalnız hizmetine ihtiyaç duyulduğu sürece beslenme gibi en ilkel gereksinimleri karşılanan emekçiler söz konusudur. Genelleştirilmiş köleliğe başvurma, sadece despotun kararına bağlıdır. Bu yönüyle genelleştirilmiş kölelik “feodal angarya”dan ayrılır. Çünkü feodal angaryalar, çoğunlukla sözleşmelerle saptanıp düzenlenmiş ve düzenli bir şekilde dönemlere ayrılmıştır (Parain, 1970: 195-196).

2.2.2.5. Kapitalist Üretim Tarzı ve Kent

Üretici güçlerin, sürekli olarak artması ve gelişmesi, insan toplumunun evrimine egemen olan bir yasa olmuştur. Buna göre, feodal toplum düzeninin yaratmış olduğu yeni üretici güçler ile eski üretim ilişkileri, yani feodal ilişkiler arasındaki çatışma, burjuva devriminin toplumsal ve ekonomik temelini oluşturmuştur (Zubritski, 1995: 27-31). Burjuva toplumu, tarihin en gelişmiş ve en çok çeşitlilik gösteren üretim örgütü niteliğiyle öne çıkmıştır. Eski toplum biçimlerinin bazı kalıntı ve öğelerinin burjuva toplumunda yaşamaya devam etmesi bu çıkarıma dayanak gösterilmiştir (Varga, 1970: 82). Burjuva toplumunda para, makineler, binalar, mamul ürünler sermaye olarak ya da sermayenin çeşitli görünüşleri olarak belirlemiştir. Sermaye, her şeyden önce bir değer sayılmıştır. Ancak her değer sermaye olarak kabul görmediği için para, ancak değerini artırdığı, yani artık-değer yarattığı durumda sermaye niteliğini almıştır (Zubritski, 1995: 22).

Kapitalizm, üretime koşulan araç, alet, yapı ve mal stoklarının (sermayenin) özel ya da bireysel mülkiyete konu olduğu bir sistem olarak tanımlanır. Bu sisteme, kimi zaman daha esnek olarak “özel teşebbüs” sistemi de denilmiştir (Dobb, 1981: 1). Kapitalizmin ilerlemesiyle kentsel alanda toplumsal işbölümü ve uzmanlaşma belirginleşmiştir. Diğer taraftan eskiden başlı başına özerk olan sanayi dalları arasındaki bağların güçlendiği de görülmüştür. Dolayısıyla söz konusu üretim tarzı bağlamında işletmeler, bölgeler ve ülkeler arasındaki ekonomik bağların güçlenmesi, kapitalist düzenin yayılcı yönünü geliştirmiş ve bu durum, sömürü düzenini besleyip sömürünün tüm kıtalara yayılmasına neden olmuştur. Diğer taraftan kapitalist düzenin işlevsellik kazandığı ülkelerde sınıfsal yapı daha belirgin bir şekilde kentsel alanda yansımaları bulmuş ve bu düzenin temel sınıfları; burjuva ve proletarya olmuştur. Ancak feodal toplumdan miras kalan toprak sahipleri ve köylüler de bu düzendeki yerini korumuştur. Bununla birlikte kapitalist ülkelerde “beyaz yakalılar” olarak nitelendirilen memurların sayıca artması nedeniyle “ara sınıf teorisi” çerçevesinde yeni bir ara sınıfın varlığının da altı çizilmiştir (Zubritski, 1995: 23-25).

Kapitalizm, sınıflı tek toplum örneği olmayıp sınıflara dayanan başka toplum şekilleri de bulunmaktadır. Sınıflı toplumlarda bir egemen sınıf, emek-fazlasına el koyarak, üretici emekçilerin sırtından geçinir. Bu tarz toplumlara özellikle kölelik ve serflikle dayanan toplum şekilleri örnek gösterilebilir. Köle toplumunda köle sahipleri,

kölelerin yaşamları için gerekli olanın üstünde ve ötesinde kalan emek-fazlasını kendilerine mal etmişlerdir. Aynı şekilde ortaçağın serf-sahipleri (feodal bey, derebeyi) de serflerin iş zamanlarını ya da ürünlerinin bir kısmını ellerinden almak suretiyle kendilerine ait serfleri sömürmüştür. Ancak söz konusu toplumlardaki bu uygulamalar, hukuki bir durum olarak gelişmiştir. Buna karşın kapitalizmde işçi, emek-fazlasını bir efendiye bırakmak konusunda hiçbir hukuki zorunluluk altında bırakılmamıştır (Dobb, 1981: 12). Dolayısıyla işçinin emek-fazlasını belli bir ücret karşılığında hür iradesiyle işverene bırakması, tamamen ekonomik nitelikli bir eylem olup bu yönüyle, köleciler ve feodal toplumlarda bulunan üretim ilişkilerinden ayrılmıştır. Diğer bir ifadeyle feodal toplumdaki serf emeğinin yerini, kapitalist toplumda ücretli emek almıştır. Kapitalist Batı ülkelerinde ücretli emeğin kentsel alandaki varlığı, mücadelesi ve sayıca üstünlüğü, kentsel gelişme üzerindeki etkisini de yoğunlaştırmıştır.

Ortaçağa ait feodal toplumdaki serf emeğinin, kapitalist toplumda ücretli emek durumuna gelmesi, uzun ve karmaşık bir süreç düzleminde üretim ilişkilerinde yaşanan bir dönüşümün sonucunda gelişmiştir. Bu süreçte, devletin sınıf yapısında ve politikasında görülen önemli siyasal değişimler, söz konusu dönüşümün kalın çizgilerini oluşturmuştur (Dobb, 1981: 129; Zubritski, 1995: 14). Serf emeğinin, ücretli-emek durumuna gelmesi sürecinde küçük üretici, feodal yükümlülüklerinden (angaryalar gibi) kısmen ya da tamamen kurtulmuştur. Ne var ki, sahip olduğu üretim araçları (küçük toprağı, hayvanları, tarım ya da zanaatı için gerekli araç ve gereçleri) üzerindeki mülkiyetini de kaybetmiştir. Dolayısıyla geçimini sağlamak için ücret karşılığında çalışmak zorunda kalmıştır. Üretim araçlarının belli bir kesiminin elinde toplanması, Marx'ın ifadesiyle, sermaye birikim sürecinde "ilk birikim"i ya da başlangıçtaki birikimi oluşturmuştur (Dobb, 1981: 13). Kapitalist birey ya da firmalar, üretim etkinliğinde serbest bırakılmış; neyi, nerede ve nasıl üretecekleri konusuna (belli sınırlar içinde) dokunulmamıştır. Bu da kapitalizmin, plansız bir sistem olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Plansız bu sistemin eşgüdümleyici mekanizması ise piyasadaki fiyat hareketleri olmuştur (Dobb, 1981: 10). Devlet müdahaleciliğinin en aza indirildiği bu plansız sistem içinde yapıları çevre, sağlıklı ve denetimsiz bir şekilde üretilirken, kentsel gelişme olgusunun da aynı düzlemde ilerlediği söylenebilir.

18. yüzyılın ortasında Sanayi Devriminin süreçleri; nüfus artışı, artan sanayi üretimi ve üretim sistemlerinin makineleşmesi dâhil olmak üzere İngiltere'de başlamış

ve değişik hızlarla Avrupa'nın diğer devletlerine yayılmıştır. Bu süreç boyunca kırsal kesimden kente yapılan göçler de dâhil olmak üzere nüfus artışı, kentin hızla büyümesini körüklemiştir. Esasında 13. yüzyıldan başlayarak Avrupa'daki kent sisteminin nitel ve nicel boyutları değişmeye başlamış (Benevolo, 2006: 165) ve Sanayi Devrimiyle oluşan uygar toplumda değişiklikler hız kazanmıştır. Söz konusu gelişme süreci boyunca doğa üzerinde tam bir denetim kurma, daha büyük bir toplumsal-artık sağlama, sınıflar arası hareketlilik ve düşünsel yapıda bilimsel düşünüşün egemenliği gibi değişiklikler, bunlardan bazıları olarak öne çıkmış ve toplumsal yapıyı ve kent formunu etkileyip dönüştürmüştür. Tüm bu gelişmeler sonucunda ekonomik, toplumsal ve düşünsel yapılar arasındaki etkileşim daha yoğun ve çok girift bir hal alırken, üretim ve iletişim alanında gerçekleştirilen büyük teknolojik gelişmelerin sağladığı olanaklar, ekonomik birikimin düşünsel gelişmeye dönüştürülmesi; düşünsel birikimin de üretici güçlere dönüştürülmesini kolaylaştırmıştır (Şenel, 1982: 279-280). Bu süreçte kentsel gelişme, önceki hiçbir dönemde görülmediği kadar devingen bir niteliğe bürünmüştür.

Kapitalist düzende meta², alınıp satılabilen bir değerdir. Dolayısıyla meta, kendi geçimini sağlamak üzere üretilen bir üründen pazar için üretilen bir ürün olma özelliğiyle ayrılır. O halde metanın iki özelliği bulunmaktadır. Birincisi, kullanım değerinin (bir ihtiyacı karşılama özelliği) olması; ikincisi ise asıl (gerçek) değere sahip olması, yani onu ortaya çıkaran üreticilerin toplumsal emeğini temsil ediyor olmasıdır (Zubritski, 1995: 15). Kapitalist düzende emek-gücü de alınıp satılabildiğine göre meta niteliğini almıştır. Zubritski (1995: 16-19)'nin de belirttiğine göre, kapitalizmde artık-emek ve ürün, artık-değere dönüşmüş ve emek-gücü, bu düzende bir meta niteliğine bürünmüştür. Kapitalizmin amacı ise artık-değerin yeni bir artık-değer sağlayan sermayeye dönüşmesini sağlamak yönünde olmuştur. Bu bağlamda emeğin yeniden üretimi, zaman içinde zorunlu bir hal almış ve kentsel alanda sağlık, eğitim, konut gibi sosyal donatıları ve alt yapıyı geliştirmeye/iyileştirmeye ve bu hizmetleri, herkesin yararlanabileceği şekilde yaygınlaştırmaya ilişkin çabalar yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla özellikle kapitalist Batı ülkelerinde emeğin yeniden üretimine ilişkin bu çabalar, kentlerin dokusunda belirgin bir etki yaratarak, kentsel gelişmenin niteliğini artırmıştır.

² Bir mal doğrudan doğruya tüketim için değil de mübadele için üretilirse meta olur. Bir adamın kendisi için yaptığı ceket meta değildir. Ancak bir başkasına satmak için yapılmış ceket ya da bir başka eşya meta niteliği kazanır (Huberman, 2002: 241).

Kapitalist toplum düzeninde, sanayi ve ticaret etkinliğinin işlevsel konuma gelmesi ve sanayileşme eyleminin yoğunlaşması sonucunda kentler, “sanayi kenti” tanımlaması çerçevesinde ayrıci bir niteliğe bürünmüştür. Bu kentlerde, kentsel alanın baskın görüntüsü fabrikalar, bu fabrikalarda çalışanların barındıkları yapılar ile bulundukları sağlıksız fiziksel ortamlar olmuştur. Bu yeni sanayi hamlesiyle gelişen mekânsal yapılanmada kilise, meydan ve çarşı varlığını korumakla birlikte kentsel alanda birer eklenti gibi durmuştur (Ertürk, 2001: 55). Buna karşın feodal döneme ilişkin yönetsel ve dinsel karakteristik nitelikler, kent dokusundaki belirleyiciliğini yitirmiştir. Çünkü kapitalist toplum düzeninin başlıca özelliği kent ekonomisinin nicel ve niteliğinin değişmesi ve dolayısıyla ticaret ve sanayi faaliyetlerinin başat konuma yerleşmesi olmuştur. Kapitalist kentlerdeki nüfus yoğunluğu, ticaret ve sanayi ekseninde gelişen kent ekonomisinin doğal bir sonucu olmuştur. Bu kentlerde, hem sınıf özellikleri bakımından hem de etnik kümeler arasında mekânda ayrımlar yapmak güçleşmiştir. Din, kentlerin yaşamını etkilemeyi sürdürmekle birlikte etkisi, feodal dönemle kıyaslanmayacak derecede azalmıştır (Keleş, 2006: 141). Yeni dönemde ayaklanan işçilere kolay ulaşmak için açılmış geniş bulvarlar, bunları topluca zapturapt altına almak için geniş meydanlar, üretim ve konut alanlarına bağlantı sağlayan ulaşım sistemi, ticaret ve üretimin yerel ve uluslararası pazarlarla bütünleşmeyi sağlayacak şekilde örgütlenmesi (Ertürk, 2001: 56) sanayi kentinin dokusunda baskın görüntüler olmuştur.

Kapitalist toplum düzenindeki devingen teknolojik gelişme, kentsel sistemi genişletmiş ve kentlerin nüfusu kısa zamanda birkaç katına çıkmıştır. Bunun sonucunda ortaya çıkan arazi kullanım biçimi, planlı eylemlerle de olsa güç değiştirilebilir bir nitelik almıştır (Keleş, 2006: 89). Kapitalist toplum düzeninin ürünü olan sanayi kentlerinde konut alanları, çoğunlukla apartmanlar şeklinde fabrikaların ve yeni iş yerlerinin yakınında konumlanmıştır. Bu yeni fiziksel yapılar; dar sokaklarla, güneşin neredeyse hiç ulaşamadığı ara yollarla ve avlularla birbirinden ayrılmış ve kalabalık bir nüfusu barındırmıştır. Bu yapılarda oturan kent sakinleri, yeni çevresel koşullardan kaynaklanan hastalıklara maruz kalmıştır (Thorns, 2004: 15-16). Özellikle sanayi kentlerinde baş gösteren tüm bu olumsuzluklar, kapitalist düzenin iç çelişkileri olarak işçi sınıfı ile burjuva sınıfı arasındaki çelişkiyi derinleştirmiş ve bu durum, yeni bir

öğreti üzerine kurgulanmış bir üretim tarzının ve bu üretim tarzının öngördüğü kent formunun doğuşuna kaynaklık etmiştir.

2.2.2.6. Sosyalist Üretim Tarzı ve Kent

Kapitalist üretim ilişkileri, yavaş yavaş toplumsal düzene egemen olmaya başladığında işçi sınıfı ile burjuva sınıfı arasındaki çelişki, yeniçağın başlıca konusu olmuştur. 19. yüzyılda işçiler, çıkarlarını savunmak için mitingler, grevler ve silahlı mücadele gibi çeşitli yollara başvurmaya başlamışlardır. Bunu yaparken de ekonomik amaçlarla birlikte siyasal amaçlar da gütmüşlerdir. Ekonomik amaç ya da çıkar, ücretlerin artması, işgününün kısaltılması, işçi lojmanlarında normal koşullar vb. ekseninde gelişirken; siyasal amaç ise hükümeti ve onun mevcut politikasını değiştirme ekseninde gelişmiştir. Bunun için işçiler kendi örgütlerini, sendikalarını ve çeşitli birlikleri kurmuşlardır (Zubritski, 1995: 84-92). Bu süreçte sermaye ile emek arasındaki çelişkiler; büyük emperyalist güçler arasındaki çelişkiler; metropoller ile sömürgeler arasındaki çelişkiler kapitalizmin başlıca çelişkileri olarak emperyalizmle birlikte üst seviyelere çıkmış ve çözülemez bir hal almıştır (Verlag, 1996: 10). Böylece kapitalist Batı ülkelerin sanayi kentleri, sermaye ile emek arasındaki bu mücadeleye ev sahipliği yaparak, bir anlamda fiziksel ve sosyal olarak en çok değişen ve dönüşen kentler olmuştur.

19. yüzyılda, tüm çelişkileri ve açmazlarıyla sürekli olarak büyüyerek siyasal, toplumsal, ekonomik ve mekânsal dokuda egemen duruma gelen ve kapitalist sisteme bir tepki olarak gelişen ütopyacı sosyalizm ve bilimsel sosyalizm (Marx ve takipçilerinin öncülüğünde) ortaya çıkmıştır (Zubritski, 1995: 92-94). Sosyalist üretim tarzını öngören bilimsel sosyalizme göre, kapitalizmden sosyalizme geçiş, ancak proleter devrimi ve proletarya diktatörlüğüyle gerçekleşebilirdi. Çünkü proletarya, ekonomik durumu dolayısıyla kapitalizmin yıkılması ve sosyalizmin zaferi uğruna tüm emekçileri etrafında birleştirme yetisine sahip biricik sınıf olarak kabul edilmiştir. Verlag (1996: 10-11)'a göre, proleter devrimin hedefi, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin yerine *toplumsal mülkiyeti* geçirmek ve insanın insan tarafından her türlü sömürsünü ortadan kaldırmak yönünde olmuştur. Bunun üzerinden daha sağlıklı ve düzenli bir kentsel alanda ve eşitliğin öncelendiği bir ortamda herkes

için daha kaliteli ve sağlıklı bir yaşam standardı oluşturmanın amaçlandığı söylenebilir. Buna karşın ütopycacı sosyalizmin ve bilimsel sosyalizmin kente bakışı farklı olmuştur.

Ütopycacı sosyalistler olarak bilinen Sanit-Simon, Charles Fourier ve Robert Owen'ın küçük ölçekli komünal tasarımları, Sanayi Devriminin yol açtığı toplumsal, ekonomik ve mekânsal çözülmeyi hafifletmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda kent ile kır arasındaki ayrımı ortadan kaldırmak; topluluğu, tek bir büyük “aile” yapısı içine yerleştirerek, bireylerin ve ailelerin fiziksel dışlanmışlığına son verme ilkeleri, ütopik sosyalist planlamaya egemen olmuştur. Ne var ki, ütopik tasarımların çoğu ideal kentleri değil, ideal komünleri yani iki bin kişiden az nüfusa sahip küçük kırsal birimleri betimlemiştir (Ertan, 2004: 5-6). Dolayısıyla ütopycacı sosyalizmin kent tasarımları, ütopik olma niteliğinin ötesine geçememiştir. Ancak Marksizm de kendine özgü kenti yaratamamış ya da yaratmak için yeterince çaba harcamamıştır. Genel olarak Marksistler, burjuva kentlerini diğer bir ifadeyle sanayi kentlerini, sınıf savaşımı için bir arena ve araç olarak görmüş ve sosyalizm çatısı altındaki ilk ilkeleri, köy ve kent arasındaki farklılığı ortadan kaldırmak yönünde olmuştur (Reiner, 2002: 184). Düşünsel temelleri Marx, Engels ve Lenin tarafından atılan sosyalist kuramda temel amaç; üretim araçlarının özel mülkiyete konu olmayıp kamuya mal edilmiş olması ve devlet aracılığı ve karışması yoluyla gelir ve gönencin dağılımında bir eşitliğe varılmasıdır. Ayrıca toprak üzerindeki özel mülkiyetin kaldırılması ve toprağın proleter devletin mülkiyetine geçirilmesi, üretim araçları üzerindeki toplumsal mülkiyetin sağlanması adına sosyalist devrimin en önemli önlemlerinden biri olarak kabul edilmiştir (Verlag, 1996: 12-13; Keleş, 2006: 93). Bu bağlamda sınıfların bulunmadığı, üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayanan, sınıfsız ve “herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinmesi kadar” ilkesinin gerçekleşeceği ve belli başlı amaçların özekten planlandığı bir toplum düzeni (Dobb, 1981: 91-94; Zubritski, 1979: 38) ve kentsel yapı tasarlanmıştır. Dolayısıyla bu yaklaşımın kentsel alanda özel mülkiyeti yok sayması ve her şeyin kamuya mal edilmiş olması, kent dokusu ve kentsel gelişme üzerinde belirleyici olan en önemli unsur olarak belirlemiştir.

Sosyalist toplumda üretim araçlarının, dolayısıyla kent topraklarının özel mülkiyete konu olmaması sosyalist kentlerin bazı ayırt edici özelliklerini öne çıkarmıştır. Örneğin bir kentin semtleri arasında keskin ve açık çelişkilerin bulunmaması, oturma alanlarının kalitesi, insanların konut ve temel kent hizmetleri gibi

en temel gereksinmelerin belli bir düzeyde karşılanmış olması, toplumsal yapının kentler arasında ve kentlerin bütün kesimlerinde türdeşlik göstermesi sosyalist kentin dayandığı temel ilke olmuştur (Keleş, 2006: 96). Dolayısıyla lüks ve zengin mahallelerde yaşayan varlıklı aileler ile yoksul, gösterişsiz ve kentsel hizmetlerden yoksun mahallelerde yaşayan emeğiyle geçinen yoksul kitlelerin kentsel alanda yarattığı karşıtlıklar ve çelişkiler, sosyalist yani sınıfsız toplumların kentlerine yabancı nitelikler olarak görülmüştür. Diğer bir ifadeyle gecekondu olgusu ve büyük kentlerde yaşayan işsizler ordusu, sosyalist kentlerin temel niteliklerine yabancı olgular olarak belirmiş ve devletin her alanda olduğu gibi kentsel gelişme üzerindeki belirleyiciliği ve müdahaleciliği de esas kabul edilmiştir.

2.3. Kentsel Gelişme Bileşenleri

Kentler; sahip oldukları nüfus, sanayi, ticaret, turizm, bankacılık, sağlık, eğitim, kültür, iletişim, teknoloji vb. unsurların işlevselliğine bağlı olarak büyüyüp gelişirken, eş zamanlı olarak mekânsal/fiziki örüntülerini de yaratır. Esasında bu unsurların işlevsellik düzeyine bağlı olarak kentsel alan, sosyal-ekonomik-fiziksel açıdan ya geriler ya da genişler/gelişir. Özellikle ekonomik işlevselliğin yoğun olduğu kentlerde nüfus artışına bağlı olarak barınma-çalışma-eğlenme-dinlenme işlevlerine ilişkin olarak gelişen yapılı çevre ve bunun gerektirdiği ulaşım-iletişim-enerji gibi altyapı hizmetleri, kent sınırlarını coğrafi olarak daha geniş bir alana kaydırır. Bunun yanı sıra kentlerdeki gelir farklılığına bağlı olarak sınıfsal farklılıklar da daha bir belirgin nitelik kazanır ve bu bağlamda sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda örgütlü hareketlerin alanı da genişler. Tüm bunlara bağlı olarak yerel ve merkezi yönetimin hizmet alanı da aynı paralelde bir genişleme eğilimi gösterir. Dolayısıyla kentler; özellikle üretim, dağıtım ve değişim etkinliğinin niteliği ve niceliği bağlamında çok işlevli ve daha karmaşık bir yapıya bürünürken, aynı zamanda bu unsurlar, kentsel dokunun yapısal özelliklerini de yeniden biçimlendirir.

Sanayi Devrimiyle hız kazanan sanayileşme etkinliği, kentlerin karakteristik niteliklerini de değiştirmeye başlamıştır. Özellikle Batılı kapitalist ülkelerde 19. yüzyılda giderek kalabalıklaşan kentlerde, ekonomik büyüme ile birlikte kent merkezlerinde yer alan işlevler çeşitlenip karmaşıklaşmıştır. Bu gelişmeye paralel olarak kentsel alan, sosyal ve fiziksel anlamda gelişerek yeni bir karakter kazanmış ve kentsel sorunlar da hızla artıp çeşitlenmiştir. Yine bu dönüşüm sürecinde kentsel

mekânı algılama ve kullanma biçiminde de önemli bir değişim söz konusu olmuş ve kentsel arazi, bir gelir kaynağı olarak görülmeye ve kentsel mekân ise elde edilecek kazancı artıracak biçimde değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda anlam kazıp gelişen kent planlama eyleminin gelişme aşamasında planlamacı, genellikle kentin mekânsal boyutu üzerinde yoğunlaşmasına karşın, kentin fiziksel olmayan siyasi, ekonomik ve sosyal yönlerini ihmal etmiştir. Aynı şekilde sosyal bilimciler de kentin mekânsal boyutunu çoğunlukla göz ardı edip kentin siyasi, ekonomik ve sosyal boyutu üzerinde çalışmıştır (Tankut, 1993: 20). Buna karşın fiziksel, ekonomik ve sosyal gelişmeye paralel olarak artan kentsel sorunlar karşısında kentsel planlamaya ilişkin bu dar bakış açısı, çözüm odaklı arayışlar çerçevesinde zamanla değişerek yerini daha geniş bir bakış açısına bırakmıştır. Esasında bir kentin gelişme olgusu üzerinde fiziksel güçlerin yanı sıra siyasal, ekonomik ve sosyal güçler gibi fiziksel olmayan güçlerin de büyük etkisinin olma gerçeği, bakış açısındaki bu değişimi zorunlu kılmıştır denebilir. Bununla birlikte kentsel gelişmenin önemli bir unsurunu oluşturan birey, böyle bir ortamda sosyalleşerek toplumla yani kentle bütünleşir. Bireyin kentle bütünleşmesi, diğer bir ifadeyle kentlileşmesi, toplumdaki maddi manevi değerleri yaşamı boyunca alma olgusu ve süreci olarak tanımlanır (Aziz, 1995: 253) ve kentlileşme süreci, toplumsal/kentsel değişim olgusuna bağlı olarak sürekli bir devinim sergiler.

Sanayi kentleri başta olmak üzere nüfusun yoğun olarak bulunduğu ve kent işlevlerinin çeşitlik gösterdiği yerleşim alanları, daha önce de belirtildiği gibi çoğunlukla işlevsel ve girift nitelikleriyle dikkat çekmiştir. Kentsel işlevlerin oldukça gelişmiş olduğu söz konusu bu kentler, sistem yaklaşımı çerçevesinde değerlendirildiğinde, kent, bütünü tanımlarken, her bir kent bileşeni ise kent sistemin bir parçası ya da alt sistemi olarak ele alınabilir. Aralarında belirli bir amaç ilişkisi bulunan, fiziksel olan veya olmayan elemanlar topluluğuna sistem adı verilir ve sistem yaklaşımında, bütünü oluşturan tüm parçaların birbirleri ile olan ilişkileri bir arada incelenir (Tecim, 2004: 79). Esasında kentsel gelişme olgusunun sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi ve çözüm odaklı politikaların üretilebilmesi kentsel yapıya, bu esas üzerinden yaklaşılmayı zorunlu kılmıştır denebilir. Dolayısıyla kent, bir sistem olarak ele alınabilir. Bu bağlamda onu oluşturan alt sistemlere, diğer bir ifadeyle alt bileşenlere ayrı ayrı bakmak ve aralarındaki ilişkiyi anlamak suretiyle kentsel alan, yapısal anlamda çözümlenip bir bütün olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda kentin sosyal, ekonomik,

nüfus, politika ve yönetim gibi alt sistemleri (Erkut, 1986: 1-9), diğer bir ifadeyle kent bileşenleri üzerinden bir ülkenin kentsel gelişme olgusu tanımlanabilir ve ülkenin kentsel politikalarının ve kentsel gelişme olgusunun niteliği değerlendirilebilir. O halde, bir kentin üretim tarzı, sınıfsal yapısı, nüfusun yoğunluğu ve niteliği, alt ve üst donatıları, yasal ve kurumsal örgütlenişi, ekonomik yatırımları, sosyal ve kültürel yapısı, yerleşme biçimi ve mekânsal dokunun niteliği üzerinden kentin gelişme düzeyini değerlendirmenin ve kentsel gelişmeye ilişkin politika esaslarını belirlemenin mümkün olduğu söylenebilir.

Genel olarak ekonomik etkenler, teknolojik gelişmeler, toplumsal örgütlenmeler, merkezi ve yerel yönetimler, toplumsal değerler, kentlerin yerleşimi, coğrafi özellikler, mevcut mabetler, tarihi yapıtlar gibi bir dizi unsur, kentsel gelişme üzerinde ve kentin biçimlenmesinde etkili olan unsurlar arasında sayılır (Altan, 1987: 15-23). Türk (2012: 125)'ün de ekonomik sermaye, kültüre/bilgiye dayalı sermaye, sosyal sermaye ve sembolik sermaye şeklinde ifade ettiği bu unsurlar, nitelikleri bağlamında toplumsal yapının diğer bir ifadeyle kentsel gelişmenin aktörü ya da dinamiği olarak tanımlanabilir. Kentsel gelişmenin aktörleri, bir kentteki mevcut kent dinamiklerini harekete geçiren unsurları tanımlamasına karşın, kent dinamikleri ise kent aktörlerinin tetiklemesiyle kenti bir adım daha ileri taşımaya hazır, mevcut kent potansiyelini tanımlar. Özetle nitelikleri gereği kent dinamikleri ya da aktörleri olarak tanımlanan bu unsurların birbiriyle olan ilişkilerinin sonucu olarak kentsel form/doku oluşur.

Bu araştırmada toplumsal yapıyı/kentsel dokuyu tanımlayan sınıfsal yapı, kent ve kır ekonomisi, altyapı (ulaşım-iletişim-enerji) yatırımları, kente ilişkin yasal ve kurumsal yapılanma, kentsel planlama, nüfus ve yerleşme politikası ve konut politikası, kentsel gelişmeyi tanımlayan birer bileşen olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla bu bileşenler üzerinden Türkiye Cumhuriyet'i "Kuruluş" sürecinin kentsel gelişme olgusu ve kentsel politikaları çözümlenip irdelenmiştir.

2.4. Kentsel Gelişme Paradigmaları

Dünyada, toplumsal yapıyı derinden etkileyen ve üzerinde önemli değişimler yaratan politik, ekonomik, bilimsel, teknolojik ve sosyal boyutu olan önemli dönüşümler yaşanmıştır. Özellikle ekonomik, bilimsel ve teknolojik niteliği ağırlıkta olan dönüşümler, doğduğu ülkelerin üretim güçlerini geliştirerek, eski üretim tarzı

içinden yeni üretim tarzlarının ve ilişkilerinin doğuşuna zemin oluşturmuştur. Yeni üretim tarzı ve ilişkileri, belirli bir süreç düzleminde toplumsal yapının dokusunu etkileyerek, ülkelerin siyasal ve kurumsal yapısında yapısal değişiklikler meydana getirerek, özellikle politik ve ekonomik anlamda yeni politikaların üretilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca bu politikaların, çoğunlukla pragmatik bir yaklaşımla ve hegemonya oluşturma amacıyla çevre ülkelere transfer edilme ya da dayatılma (empoze edilme) durumu söz konusu olmuştur. Doğduğu ülkelerin toplumsal yapısında yapısal değişiklikler yaratan ve özellikle uluslararası ekonomik ilişkiler üzerinde çevre ülkeleri de dereceli olarak etkileyen söz konusu bu dönüşümler, birbiriyle yakından ilişkili dört senaryo üzerinden kavranmaya çalışılmıştır. Söz konusu senaryolar; (1) sanayi toplumundan bilgi toplumuna; (2) fordist üretimden post-fordist (esnek) üretime; (3) ulus-devlet yapısından küreselleşmiş dünyaya; (4) modernizmden post-modernizme geçiş olarak sıralanmıştır (TÜBA, 2006: 12; Tekeli, 2001b: 27-28). Buna göre birinci senaryo, sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçilmekte olduğu üzerine kurgulanmıştır. Bir yandan sanayi üretiminin ve toplumun ulaştığı karmaşıklık düzeyinin yeniden üretilebilmesi için gerekli olan bilgi talebinin artışı, öte yandan 1960'lı yılların ikinci yarısından sonra ardı ardına gelen teknik gelişmeler, teknolojik ilerlemeler özellikle bilgisayar teknolojisindeki gelişmeler sanayi toplumu içinden bilgi toplumunun doğmasına yol açmıştır. İkinci senaryoda üretimin gerçekleştirilme biçimindeki değişikliğe vurgu yapılmış ve fordist üretim biçiminden esnek üretim biçimine geçiş üzerinde durulmuştur. Fordist üretim biçiminde belli işlerde uzmanlaşmış makinelerle ölçek ekonomilerinden yararlanılarak, Taylorist iş disiplini içinde örgütlü emek tarafından homojen nitelikte kitle üretimden, post-fordist (esnek) üretime yani genel kapasiteli makinelerle dışsal ekonomileri en çoğa çıkarmaya çalışan, çok yönlü hünarlı emeği kullanan, tüketici taleplerine duyarlı çeşitlenmiş üretime geçildiği belirtilmiştir. Üçüncü senaryo, ulus-devlet yapılanmasından uluslararası bir yapılanmaya geçişi nitelendiren küreselleşme süreci üzerine kurulmuştur. Bu sürecin en önemli araçları sayılan bilgi ve haber gibi iletişim sistemindeki gelişmeler, ulaşım ve taşıma teknolojisindeki ilerlemeler, zaman ve mekân kavramının yeniden sorgulanmasını gerektirmiş ve coğrafi uzaklığın caydırıcı etkisini azaltarak, dünyayı her geçen gün biraz daha küçültmüştür. Dolayısıyla her ülkenin açık bir ekonomi politikası (serbest ekonomi politikası) izlemesi, uluslararası ticaretin önündeki engellerin

enazlaştırılması hatta mümkünse ortadan kaldırılması, sermaye hareketlerinin yerküre üzerinde serbest bırakılması, firmalara uluslar üstü bir kimlik kazandırılması, küresel ölçekte yatırımların önünün açılması, ülkelerin paralarının konvertibilitesinin (çevirgenliğinin) geliştirilmesi bu süreçte ele alınan gelişmeler olmuştur. Son senaryo, modernizmden postmodernizme geçiş üzerinde kurgulanmıştır. Buna göre modernizmden postmodernizme geçerken temsil biçimi sorgulanarak, insanın seçme olanaklarının artırılması gibi arayışların değişik yönlerde geliştirilmesi üzerinde durulmuştur. Modernizmde; bilim, ahlak ve estetik birbirinden farklı otonom alanlar olarak görülmüş, her üç alanın da evrensel geçerliliği olacak biçimde kurulabileceği varsayılmıştır. Modernizmin aşınması durumunda ise yerel bilginin önemi ve çoklu çözümlerin olanaklılığı vurgulanmıştır. Özer (2005: 432)'e göre, postmodern yaklaşım; kamu mülkiyetinin özelleştirilmesi yoluna gidilmesi, müşteri tercihlerinin ön plana çıkarılması, kamu kuruluşları ve bu kuruluşlara bağlı birimler arasında rekabetin teşvik edilmesi, mali kaynakların zorlanması pahasına tüm vatandaşları koruyucu kanatları altına alan refah devleti anlayışı yerine tüketici-vatandaş taleplerini göz önünde bulunduran sözleşmecî devlet anlayışının benimsenmesi, kamu kesim alanının daraltılmasına karşın bireyin ve özel kesim alanının genişletilmesi, temsili demokrasi yerine bireysel tercihlere daha çok ağırlık veren piyasa demokrasisinin geliştirilmesi gibi önerilerle dikkati çekmiştir.

Tüm bu olgular, merkez ve çevre ülkelerin kentsel gelişme seyri ve yerel yönetim yapıları üzerinde de farklı derecede ve nitelikte olmak üzere, dikkate değer bazı dönüşümlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönüşümler çerçevesinde merkez ülke kaynaklı olup bu ülkelerden, çevre ülkelere transfer edilen ya da dayatılan üç paradigmanın ortaya çıktığı gözlenmiştir: (1) İkinci Dünya savaşından 1970'li yılların sonlarına kadar süren birinci dönem, *kentsel gelişmenin devlet tarafından tanımlandığı bir dönem* olarak belirginlik kazanmıştır; (2) 1980'lerden başlayıp 1990'lı yılların ortalarına kadar süren dönem, *piyasa merkezli kentsel gelişme dönemi* olarak tanımlanmış; (3) 1990'lı yılların ortalarından başlayıp günümüzde geçerliğini halen sürdüren dönem ise piyasa ve devlet merkezli gelişmenin yetersizliklerinden yola çıkılarak, bu sürece yani devlet ve piyasanın yanına yerel toplulukları da dâhil etmeyi hedefleyen *yönetişim dönemi* olarak tanımlanmıştır (TÜBA, 2006: 31-32). Tarihsel olarak bakıldığında kentlerin iki temel yaklaşım çerçevesinde şekillendiğini belirten

Şengül (2009: 274), birinci yaklaşımın; kentleri, kullanım değeri etrafında düşünüp somut yaşam mekânı olarak değerlendirdiğini belirtmiştir. İkinci yaklaşımın ise kentleri, piyasa değeri (mübadele değeri/değişim değeri) üzerinden değerlendirip kentsel mekânı alınır satılır bir meta olarak gördüğünü ve kentte yaşayanların refahını ikinci plana ittiğini ifade etmiştir. Ancak sağlıklı kentsel gelişme açısından her iki yaklaşımın yetersizlikleri devlet ve piyasa merkezli kentsel gelişme politikalarının dışında yeni bir arayışı, sivil toplum temelli yeni bir yaklaşımı gündeme taşımıştır. *Üçüncü yol* olarak da ifade edilebilen bu yeni yaklaşım özellikle kentleri ve yerel toplulukları yönlendirmede başarısız kaldığına inanılan devlet ve piyasa merkezli kentsel politikalar yerine, yönetim merkezli yeni bir kentsel politikanın geliştirilmesini ve uygulanmasını öne sürmüştür.

Kentsel gelişme paradigmaları yukarıda belirtilen ve yaşam tarzını bir şekilde etkileyip toplum düzenine yön veren senaryolar çerçevesinde “*Devlet Merkezli Kentsel Gelişme*”, “*Piyasa Merkezli Kentsel Gelişme*” ve “*Yönetişim Merkezli Kentsel Gelişme*” alt başlıkları şeklinde daha kapsamlı olarak aşağıda incelenmiştir.

2.4.1. Devlet Merkezli Kentsel Gelişme

Genel olarak devletin varoluş nedeni, insanın doğal haklarının ve özgürlüklerinin korunacağına dair inanç olmuştur. Meşruluğunun kaynağı da bu inanca dayanmıştır (Özer, 2005: 126). Ancak tarihsel süreçte siyasal ideolojilerin devlet algısı dikkat değer nitelikte farklılıklar göstermiştir. Siyasal ideolojilerin devlet algısını Eroğul (2002: 15-16), söz konusu farklılıklara vurgu yaparak aktarmıştır. Yazara göre, anarşistlerin gözünde devlet, başlıca kötülük kaynağı olup ondan derhal kurtulmak, insanlığın en önemli görevi sayılmıştır. Marksist görüşe göre de devlet, aynı ölçüde kötü bir şeydir, ancak bir vuruşta ortadan kaldırılmasa bile zamanla ortadan kaldırılması gereken bir oluşum olarak değerlendirilmiştir. Buna karşın sosyal demokraside devlet, durmadan artan bir eşitliğe ulaşma ereğinde yararlı bir araç olarak görülmüştür. Liberaller ise doğaları gereği devleti küçümseme eğiliminde olup ona karşı iyi duygular beslememişlerdir. Muhafazakârlar, kamu düzeninin korunması için devlet gücünün gereğini kabul etmekle birlikte, söz konusu gücün yaygınlaşmasına da karşı çıkmışlardır. Kısacası devlete, devlet olarak değer veren tek siyasal ideoloji faşizm olmuştur. Faşizm dışındaki belli başlı tüm siyasal ideolojiler, devlete karşı aynı

sevmezliği paylaşmışlardır. Ancak olumlu ve olumsuz tüm bu yaklaşımlara karşın devlet aygıtı; siyasal, ekonomik ve toplumsal düzenin oluşturulması ve sreklipliğinin sağlanmasında yüzyıllardır süre gelen başlıca araç olma niteliğini korumuştur.

Meşruluğu, insanın doğal haklarının ve özgürlüklerinin korunacağına dair inanç üzerine kurgulandığı belirtilen devletin, bu inancın bir gereği olarak ve yine söz konusu inancı pekiştirmek adına; güvenlik, adalet ve yargı gibi hizmetlerin yerine getirilmesi ve buna ilişkin kurumsal yapının oluşturulması, toplumsal düzen kurallarının koyulması ve uygulanması görevini üstlenmiş olduğu vurgulanmıştır (zer, 2005: 126-127). Bu bağlamda devletin üç temel işlevi üzerinde durulmuştur (Eroğul, 2002: 159-161). Buna göre başlıca temel işlevinin, üretim güçlerini korumak ve geliştirmek olduğu belirtilmiştir. Bu anlamda üretim gleri sayılan işgücü, üretim uğraşında kullanılan beceriler, üretim araçları, teknik bilgi, üretim teknik örgütlenme biçimleri, doğal kaynaklar, iletişim, ulaşım ve taşıma araçları devlet koruyuculuğuna konu olduğu ve toplumun ortak ıkartı için geliştirmesi gereken öğeler olarak kabul grdğu belirtilmiştir. Devletin ikinci temel işlevinin ise üretim ilişkilerini korumak ve geliştirmek olduğu ve bu anlamda üretim ilişkilerinin öğeleri sayılan mülkiyet, iş ilişkileri ve bölüşümün de devlet gözetimi ve denetimi altına alınması gerektiği vurgulanmıştır. Devletin nc temel işlevinin ise devlet olarak kendi ıkartını korumak ve geliştirmek olduğu belirtilmiştir. Devlete atfedilen bu işlevler devletin ontolojik varlığının bir gereği sayılmıştır. Ne var ki, Kepenek (...: 51-52)’e göre devlet kavramı, zaman içinde evrim geçirip değişime uğramış ve değişimin tarihsel olarak ülkeden ülkeye niteliksel farklılıklar göstermesi ülkenin üretim biçimine, siyasal ve toplumsal gelişme düzeyine bağlı olarak gelişmiştir. Dolayısıyla ona atfedilen işlevlerin niteliği ve niceliği de tanımılı bir zaman dilimindeki geçerli siyasal ideoloji bağlamında ileriye ve geriye doğru yürümüştür. Buna göre, Batılı kapitalist ülkelerde devlet, geleneksel işlevlerin yanı sıra eğitim ve sağlık düzenini oluşturma; tüm yurttaşlarına sosyal güvenlik sağlama; işsizliği nleme; ulaştırma ve iletişim başta olmak üzere altyapı olanaklarını geliştirme gibi ek görevler yüklenme durumunda kalmıştır. Ayrıca devlet, ekonomik dalgalanmalardan, iniş-çıkışlardan toplumu korumak, özellikle de enflasyon ve işsizliği önlemekle de yükümlü sayılmıştır. Kepenek’in ifadesiyle devlet, kapitalist birikim sürecinde “gelişmeci” olmak zorunda kalmış, dolayısıyla kazanılan

siyasal, ekonomik ve sosyal haklar bağlamında devlet işlevlerinde, ileriye doğru bir genişleme söz konusu olmuştur.

Sanayi Devrimiyle birlikte makinelerin üretim sürecine girmesi, ürün çeşidini artırmış ve tarıma dayalı ekonomik üretim sistemi yerine, seri üretimin başlamasına yol açan fabrika sanayisine dayalı liberal ekonomik sisteme geçilmiştir (Özdemir, 2004: 145-146). Dolayısıyla kapitalizm, ideolojik ve örgütsel anlamda yapılanma sürecine girmiştir. Kapitalizme özel teşebbüs sistemi, serbest teşebbüs sistemi, piyasa ekonomisi sistemi ve liberalizm gibi isimler de verilmiştir. Bu sistemin özü; üretim araçlarının (sermayenin) az sayıda özel şahısların ellerinde birikmiş olması ve bunlardan yoksun olanların (işçilerin) da yaşamlarını sürdürebilmek için bu kimselerin işyerlerinde ücret karşılığı çalışmak zorunda kalmasıyla tanımlanmıştır. Dolayısıyla kapitalist toplum, ana hatlarıyla biri sermayeden diğeri işçilerden oluşan iki temel sınıf esasına dayanır (Aren, 2007: 31). Sanayi Devriminin giderek gelişmesiyle tüm çevre ülkelerin de sanayi kapitalizmine eklemlenmesi, sanayileşen ülkelerde toplumsal gerilimlerin ve çatışmanın yükselmesi ve kapitalist merkezler arasında giderek keskinleşen bir yarışmanın gündeme gelmesi (Şaylan, 2003: 71) devlet aygıtının, toplumsal düzendeki (müdahaleci, düzenleyici ve yeniden dağıtıcı) işlevlerinin yaşamsal önemini artırmıştır.

1929 tarihli Dünya Ekonomik Krizine kadar liberalizm, bütün dünyada hâkim ekonomik görüş haline gelmiştir. Söz konusu Krizin neden olduğu ekonomik koşulları düzeltme adına John Maynard Keynes, yeni bir ekonomik yaklaşımı öngören eserini çıkarmıştır. Ana hatlarıyla söz konusu eser; eksik istihdam dengesi, Say Yasası'nın³ yok sayılması, talebi sürdürmek için gelirlerle açığa çıkarılan devlet harcamalarına başvurulması esaslarına dayanmıştır (Galbraith, 2004: 204). Diğer bir ifadeyle Keynes ve bir grup başka iktisatçı; kamu harcamalarının arttırılması, daha az kısıtlayıcı bir kredi politikasının benimsenmesi, kamusal altyapı yatırımlarının özendirilmesi gerektiğini belirtmiş ve ücretleri düşürme saplantısından vazgeçilmesini önermiştir. Otorite sayılan iktisatçılar ise çözümü, geçerli yaklaşımın sürdürülmesinde görmüştür (Beaud, 2003: 211). Ancak karşı görüşlere rağmen söz konusu Büyük Ekonomik Krizin ardından Keynes'in önerdiği politikalar çerçevesinde devlet öncülüğünde yaygın bir

³ Say Yasası, diğer bir ifadeyle Mahreçler Kanunu; her arzın kendi talebini yaratacağını, üretimdeki her artışın aynı zamanda bu artışın eritilmesini sağlayacak talebi de getireceğini, dolayısıyla ekonomide genel bir talep yetersizliğinin söz konusu olacağını tanımlar (Demir, 1997: 196).

korumacılık yaklaşımı benimsenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda tamamen çöken dünya piyasaları nedeniyle Savaş sonrasında birçok ülkede ulusal paranın serbest bir şekilde konvertibilitesi (çevrilgenliği) yok olmuştur. Sermaye transferleri sıkı kontrole tabi tutulmuş ve iç finans piyasaları katı bir şekilde düzenlenmiştir. Birçok ekonomik faaliyet uluslararası rekabete karşı koruma altına alınırken, birçok ülkede eş zamanlı olarak hizmetler sektörü ile tarım sektörü de koruma altına alınmıştır (Özdemir, 2004: 157). Kısacası kapitalizmin ekonomik anlamda sürdürülebilirliğini sağlamak için devlet müdahalesi zorunlu görülmüştür (Demirer, 1999: 96). Bu anlamda Keynes'in önerdiği politikalar, refah devletinin doğuşuna öncülük etmiştir.

Refah devleti yaklaşımı, sosyal refahı en üste çıkarmayı amaç edinen, devletin ekonomiye kapsamlı müdahalesini öngören devlet anlayışı olarak; müdahaleci, düzenleyici, yeniden dağıtıcı ve girişimci gibi niteliklere dayanmıştır (Özer, 2005: 130-133). 20. yüzyılın devletini simgeleyen refah devleti, toplumsal güçler (devlet, sermaye, örgütlü emek) arasındaki uzlaşının zemini olmuş ve bu uzlaşmayı yaratan en önemli özellik; devlet, sermaye ve örgütlü emek üçlüsünün çıkarlarının belli bir zeminde buluşması olmuştur (Sezen, 1999: 43). Refah devletini tanımlayan bir başka özellik, üretim yapısının kitlesel üretim ve tüketime dayalı olmasıyla tanımlanan fordist birikim rejimine dayanmasıdır. Söz konusu üretim tarzının gerektirdiği kitlesel üretim; teknolojik ve örgütsel açılardan kitlesel-standart mallar üretmek üzere tasarlanmış, çoğunlukla yarı-vasıflı ya da vasıfsız iş gücünün Taylorist yöntemlerle kontrol edildiği, montaj hattı esasına göre işleyen büyük ölçekli sanayi işletmelerine dayanmıştır. Bu türde bir üretim sürecine uygun olan tüketim kalıpları ise refah devletinin yüksek ücret politikası ve sosyal güvenlik harcamaları olmuştur. Bu tüketim kalıpları, tüketim kültürünü öne çıkaran ideolojik ve kültürel örgütlenmenin oluşturulmasıyla desteklenmiştir (Sezen, 1999: 44; Kara, 2004: 89). Diğer bir ifadeyle bir üretim yöntemi olan fordizm; Keynesyen ekonomi politikası ve sosyal devlet anlayışıyla desteklenip bir sermaye birikim rejimi olarak geliştirilmiştir (Şahin, 2004: 114). Bu bağlamda refah devleti, diğer bir ifadeyle sosyal devlet, her şeyden önce toplumsal ve ekonomik yaşamda müdahaleci, girişimci ve düzenleyici bir devlet rolünü üstlenmiştir (Kara, 2004: 45).

Kapitalist toplum, fordist birikim rejimine geçerek istikrara ulaşmaya çalışırken, aynı zamanda oluşturulan Bretton Woods kurumlarıyla bu süreç pekiştirilmek

istenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna yaklaşılrken “müttefik” ülkelerin politikacı ve hükümet yetkilileri, Savaş sonrası küresel ekonomiyi yönetmek için bir kurullar sistemi oluşturma konusunda uzlaşmaya varmış ve bu amaçla Temmuz 1944'de Bretton Woods Konferansı yapılmıştır. Bu toplantıdan küresel ekonomiyi yönlendirecek üç kurum doğmuştur: (1) Uluslararası Para Fonu (IMF-1947), (2) Dünya Bankası (DB-1948) ve (3) Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT-1947). Buna göre IMF, “uluslararası ticaretin yayılmasına ve dengeli büyümesine yardımcı olmak”; DB, “İkinci Dünya Savaşı'nın yıktığı ekonomileri yeniden inşa etmek ve ulusal kalkınmayı sağlamak, bu amaçla özellikle altyapı yatırımlarına ucuz kredi vermek”; GATT, “küresel ticareti düzenleyecek kuralları belirleyerek, ulusal sınırlamaları azaltmak” görevini üstlenmiştir. Diğer bir ifadeyle SSCB'nin “merkezi planlamaya” dayalı kalkınma politikaları ile kapitalist dünyanın “serbest girişim ve açık pazar”a dayalı kalkınma politikalarının rekabet ettiği bu dönemde, kapitalist dünya, çevre ülkeleri çevresinde tutabilmek için bu ülkelerin taleplerine kısmen yanıt veren “ulusal kalkınmacı” politikaları benimsemiştir. Dolayısıyla Bretton Woods kurumları aracılığıyla çevre ülkelerin kalkınmaları için fonlar oluşturulmuş ve aynı zamanda fordist birikim rejiminin kurallarına uygun olarak küresel ekonomi yönlendirilmiştir (Şahin, 2004: 114-120). Bir ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınması, çok yönlü ve geniş kapsamlı yatırımlar gerektirir. Yatırım ise daha çok üretime, daha çok üretim de emeğin verimliliğine bağlıdır. Emeğin çalışma koşullarının iyileştirilmesi iş verimliliğini artıracak; ücretlerin ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi ise artan üretimin yine emek tarafından tüketilmesini sağlayacaktır. Böylece örgütlü emek ve sermayenin aslında çıkarları doğrultusunda hareket ettiği, devletin de çıkarı gereği bu işleyişin tüzel ortamını ve altyapısını sağladığı, arabuluculuğunu yaptığı, sınıf çatışmalarını uzlaştırdığı ve yatıştırdığı bir düzen söz konusu olmuştur (Sezen, 1999: 43). Ancak bu üretim modeli ve sermaye birikim süreci diğer bir ifadeyle ulusal kalkınma, daha çok merkez ülkelere özgü bir yaklaşım olmuş ve çevre ülkelerde bu süreç çok daha farklı bir seyrinde gelişmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda kapitalist ülkelerde Keynesci politikalar çerçevesinde fordist birikim stratejileri hâkim hale gelirken, çevre ülkelerde ithal

ikameci⁴ sanayileşme modelleri ağırlık kazanmıştır. Bu iki deneyim arasında önemli farklılıklar söz konusu olmuş ve bu farklılıklar, sermaye birikiminin nicelliğiyle doğrudan ilgili olmuştur. Kapitalist ülkelerde, aşırı sermaye birikiminin devlet eliyle ulusal kalkınmada kullanılması durumu söz konusu iken; çevre ülkelerde, kalkınma için sınırlı sermaye birikiminin kullanılması, zorunlu bir politika olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla bu durum, iki deneyim açısından, devlet ve kent arasındaki ilişkinin farklı biçimde gelişmesine yol açmıştır. Aşırı sermaye birikimi, kapitalist ülkelerde üretimi içeren birinci çevirimden doğrudan üretken olmayan ikinci çevrime (kentsel yatırımlar bunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır) kaynak aktarımına olanak tanımıştır. Geniş ölçekli refah devleti uygulamaları (eğitim, sağlık, konut, ulaşım, altyapı vb. alanlarda yapılan yatırımlar) bu aşırı birikimin ikinci çevrime aktarılması ile mümkün olmuştur. Bu dönemde kentleri özgün kılan nitelik, birlikte tüketimin örgütlendiği alanlar olmasıdır. Ancak bu durum daha çok kapitalist merkez ülkeler için söz konusu olmuştur. Çevre ülkelerde sermaye birikiminin yetersizliğinin getirdiği sınırlama gelişmeci devleti, kentsel alanlara yapılan yatırımları olabildiğince sınırlı düzeyde tutmaya itmiştir. Dolayısıyla kaynakların öncelikli olarak sanayileşmeye yönlendirilmesi, kentsel altyapı ve birlikte tüketime ayrılan kaynakların oldukça sınırlı düzeyde kalmasına yol açmıştır. Sermaye birikim yetersizliğinin yarattığı sıkıntılarla eş zamanlı olarak çevre ülkelerde, kırdan kente göç yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Dolayısıyla bu ülkelerde, hızlı kentleşme sürecinde ortaya çıkan taleplere devlet, cevap verememiş ve bu süreçte çözüm arayışları yerel örgütlerin inisiyatifine bırakılmıştır. Bu nedenle gecekondü, enformel sektör ve benzeri türden oluşumlar yerel topluluk temelli çözümler olarak ortaya çıkmıştır. Özetle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Keynes yaklaşımının öngördüğü birikim süreçlerinde mekâna, ekonomiye, topluma devletin karışması önemli bir yer tutmuştur. Ne var ki, bu süreçte “kentsel gelişme” ile doğrudan ilgilenilmemiştir. Bununla birlikte kentsel gelişmenin merkezinde emek gücünün yeniden üretim sorunu olmuştur. Kapitalist ülkelerde bu sürecin organizasyonunu refah devleti ya da sosyal devlet yapar iken; çevre ülkelerde ise devletin kentsel alana sınırlı

⁴ Bu modelin esası tarımsal artığın, yer altı kaynaklarının ve işgücünün dış satımı ile elde edilen döviz gelirlerinin, gelişmiş kapitalist ülkelerin ürettiği fordist yatırım mallarının ve bazı girdilerin dışalımında kullanılmasına, ulusal sanayi sermayesinin dış rekabetten korunmasına dayanır. Böylece güçlü bir korumacı düzenleme sistemi geliştirilir ve bu korumacılık altında daha çok üst ve orta sınıflara dayanan görece dar bir iç pazar için daha önce ithal edilen ya da üretilmezse ithal edilecek olan tüketim malları üretilir (Kara, 2004: 122). İthal ikamesi, en basit şekliyle daha önce yurt dışından ithal edilen bir malın yurt içinde üretilmesi şeklinde de tanımlanabilir (Korum, 1980: 27).

girişi nedeniyle bu görev, büyük ölçüde yerel toplulukların inisiyatifine bırakılmıştır (Öksüz, 2007: 255; TÜBA, 2006: 32-34). Dolayısıyla merkez ve çevre ülkelerin kentsel politikaları ve kentsel gelişme seyri bir birbirinden oldukça farklı bir nitelik sergilemiştir.

Kapitalist merkez ülkelerde, devletin kentsel alana yoğun müdahalesi yerel devletin⁵ (yerel yönetimlerin) de güçlenmesi anlamına gelmiştir. Eğitim, sağlık, konut altyapı vb. hizmetlerin gerçekleştirilmesi kentsel düzeyde kapsamlı bir yerel devlet örgütlenmesini zorunlu kılmış ve yerel devlet, refah devletinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Ancak kapitalist ülkelerde ekonomik anlamda güçlü yerel devlet yapılanmasının siyasal alana aktarılamadığı ve merkezi otoritenin gölgesinde kaldığı görülmüştür. Aynı dönemde çevre ülkelerde tersi bir durum yaşanmış, devletin kentsel alana sınırlı müdahalesi, yerel düzeyde devletin gelişmesine olanak tanımamış ve bu durum, yerel yönetimlerin ekonomik anlamda güçsüz kalması ile sonuçlanmıştır. Ancak bu dönem çevre ülkelerin çoğunda kentleşme düzeyinin yoğun yaşandığı bir dönem olması nedeniyle kent yoksullarının güçsüz yerel devlet üzerindeki baskısını artırmıştır. Dolayısıyla yerel yönetimler, ekonomik anlamda olmasa bile siyasal anlamda önemli kent aktörleri haline gelmişlerdir (TÜBA, 2006: 33). Refah devleti ya da sosyal devlet döneminde kalkınma kuramı, etkin bir devlet öncülüğünü öngörmüştür. Ulusal kalkınma anlayışı kuramsal olarak, sosyal devletin bütünlük, uyum ve denge sağlayıcı doğasına uygun olarak; ulusal bütünlük ve ulusal ekonominin korunması, kamu müdahalesi yoluyla piyasanın sosyalle edilmesi ve ulusal kaynakların toplumsal sınıflar arasında dengeli dağılımı politikaları üzerinde odaklanmıştır. Bu amaçlara ulaşabilmek için piyasanın işlemlerini yönlendiren ve denetleyen, piyasa ile toplum arasında denge ve uyum sağlayan araçlar olan kalkınma planları, merkezi olarak hazırlanmış ve bu planlar, kamu sektörü için “zorunlu”, özel sektör için “özendirici” biçimde uygulanmıştır (Şahin, 2004: 120).

2.4.2. Piyasa Merkezli Kentsel Gelişme

Kapitalizmin 1960’ların sonlarından başlayarak 1970’lerin ortasında yaygınlık kazanan “yapısal krizi”, yoğun sermaye birikim rejiminin (fordizmin) krizi olarak

⁵ Yerel düzeyde faaliyet gösteren tüm devlet kuruluşlarını “yerel devlet” olarak niteleyen C. Cockburn, devletin özünde bütüncül bir yapı olduğunu, bu nedenle “yerel yönetim” diye adlandırılan kurumların aslında devletin yerel uzantısı, yani “yerel devlet” olduğunu söylemektedir (Şengül, 2009: 78). Bu çalışmada geçen “yerel devlet” ve “yerel yönetim” terimleri aynı anlamda kullanılmıştır.

belirmiştir. Fordist sermaye birikim rejimi, önce ABD ve Avrupa’da sermaye birikim sürecinin 1960’ların sonunda aksamaya başlaması ve 1970’lerde bir krize dönüşmesiyle birlikte, 1970’lerin sonunda borç kriziyle taçlanarak genel bir ekonomik krize dönüşmüştür. 1974’deki petrol krizinin etkisiyle oluşan ve bankalarda biriken petrol-dolar fonlarının değerlendirilmesi için kapitalist merkez ülkeler, çevre ülkelere yönelerek uluslararası borç piyasalarını yaratmış ve bu piyasa, hızla büyümeye ve küreselleşmeye başlamıştır (Demirer, 1999: 451). Küreselleşme sürecinin altında yatan dinamikleri Yeldan (2002: 21), dört ana başlık altında toplamıştır. Bunları, (1) kapitalizmin altın çağı boyunca süren yüksek birikim temposunun yarattığı aşırı üretime dayalı kriz; (2) refah devleti döneminin sermaye/emek çelişkisine damgasını vuran fordist üretim ilişkilerin beslediği kar sıkışması; (3) uluslararası kapitalist rekabetin yoğunlaşması; (4) finansal sistemin serbestleştirilmesi sonucu yükselen finansal sermaye ve spekülasyon birikim tercihlerinin sanayi yatırımlarının önüne geçmesi olarak sıralamıştır. Özellikle refah devleti döneminde; sosyal harcamaların artması, istihdamın büyümesi, vergi oranlarının artması ve devletin piyasada üretici olarak aktif rol alması yaşanan ekonomik krizin başlıca nedenleri olarak görülmüş ve bu kriz ortamında neoliberalizm⁶ gündeme gelmiştir. Nobel ödüllü (1974’de) Avusturyalı iktisatçı Friedrich Von Hayek (1899-1992); ekonomik alandaki devlet müdahalesinin, insanları devlete aşırı bağımlı kıldığını belirterek, pek çok gelişmiş ülkede yaşayan ekonomik gelişmenin ve çoğu ulus-devletin karşı karşıya kaldığı mali krizin serbest piyasaya dönmek için neden oluşturduğunu vurgulamıştır. Hayek’in neoliberalizm felsefesi, İngiltere’de Margaret Thatcher ve Amerika’da Ronald Reagan tarafından benimsenmiştir (Kloby, 2005: 289). Çok geçmeden neoliberalizm, IMF ve DB gibi uluslararası finans kurumlarının bu kurumlara bağlı ülkelere kredi açma, borç verme ya da borç erteleme koşullarını belirleyen politikalar haline gelmiş ve söz konusu politikalar, ekonomisini dış borçla yürüten çevre ülkelerde hızla uygulamaya konulmuştur (Sezen, 1999: 50).

Neoliberalizm, devletin yerel ekonomiye müdahalesini reddeden ya da enazlaştırılmasını savunan ekonomik ve politik bir öğretilerdir. İdeolojik çerçevesi piyasa

⁶ Neoliberal politikaların en güçlü taraftarları olan ABD siyasal iktidarı, IMF ve Dünya Bankası merkezlerinin Washington’da olması nedeniyle neoliberalizm çoğunlukla, “Washington Mutabakatı” terimi ile eş anlamlı olarak kullanılır (Chang, 2005: 29).

ekonomisine devlet müdahalesinin en aza indirilmesi; özel girişime dayalı piyasa ekonomisinin oluşturulması; yabancılarla rekabetin özel girişime dürtü kabul edilmesi ve denetimin temel ögesi olarak fiyat unsurunun sayılması şeklinde belirtilmiştir. Dış politikada ise dış piyasaların; diplomasi, ekonomik baskı, hatta askeri müdahaleleri içeren politik araçlar üzerinden sermayenin kullanımına açılmasını, diğer bir ifadeyle söz konusu araçlar yardımıyla küresel bir piyasa sisteminin oluşturulmasını hedeflemiştir. Bu bağlamda küreselleşme; yeni bir dünya, yeni bir siyasal otorite yapısı, ortadan kalkmıyorsa en azından küçültülmüş bir devlet, çağdaş dünyayı anlamanın anahtarı, en az devlet desteği ve teşviki, mali piyasaların bütünleşmesi, enformasyon ve ticaretin ulusal siyasi yönetimlerin elinden alınarak piyasaya aktarılması şeklinde sıralanan niteliklerle tanımlanmıştır. Kısacası neoliberalizmin ana sloganı “küçük devlet” olmuştur. Bu sloganın gerektirdiği gibi devletin ekonomiden girişimci ve yatırımcı olarak çekilmesi, sadece gerekli hizmetlerin sağlayıcısı ve düzenleyici olarak rol üstlenmesi öngörülmüştür (Özgen, 2007: 167; Kazgan, 2005: 195-196).

Keynes yaklaşımının ve ithal ikameci gelişme stratejilerinin 1970’li yıllarda içine düştüğü bunalım ve 1970’li yılların ikinci yarısında belirginleşen sermaye birikim krizi sistemi, yeni bir birikim rejimi (üretim tarzı) ve devlet anlayışıyla kendini yenilemesini zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla postfordist birikim rejimine geçilmiştir. Postfordizm, farklılaşmış üretim ve tüketim biçimi, eksik istihdam, taşeronlaşma, sendikasılaştırma ve bireysel sözleşmeler üzerine yapılandırılmıştır (Şahin, 2004: 115). Diğer bir ifadeyle fordist rejimin temel dayanaklarından olan emek örgütlenmelerinin zayıflayıp parçalanmasına bağlı olarak devlet, örgütlü emek ve sermaye arasında uzlaşma görevi görme rolünden vazgeçmiştir. Neoliberal öğretinin öngörüsü doğrultusunda toplumu oluşturan tüm aktörlerin serbest piyasa ekonomisi içerisinde bir dengeye ulaşacağı varsayımına koşut olarak devletin ekonomik ve toplumsal yaşamdan geri çekilmesi, refah devleti ya da sosyal devlet anlayışını erozyona uğratmış ve ulusal kalkınma kuramını da kökten değiştirmiştir (Şahin, 2004: 116). Ulusal kalkınma kuramındaki merkezi planlamanın yerini serbest piyasanın; kamu girişimciliğinin yerini özelleştirmenin; ulusal ekonomiyi oluşturabilecek ithal ikameci ve korumacı politikaların yerini küresel piyasaya açık ekonominin aldığı bir kalkınma anlayışı egemen olmuştur (Şahin, 2004: 120). Dolayısıyla 1980’li yıllardan başlayarak refah

devleti uygulamaları terk edilmiş ve yerine, sermayenin desteklenmesine ilişkin politikalar çerçevesinde oluşturulan serbest piyasa ekonomisi konulmak istenmiştir.

Piyasa, çıkarını azamileştirmeye dönük rasyonel kararlar alan aktörlerin özgür iradeleriyle ilişkilendirildikleri sözleşmecî ve rekabetçi bir fırsatlar ortamı olarak tanımlanmıştır. Piyasa ekonomisinin işleyişi belli ön kabullere dayanmıştır. Söz konusu bu ön kabuller; aktörler öz çıkar sahibidir, öz çıkarı azamileştirmeye dönük davranışlar rasyoneldir, sözleşmecî ilişki özgür iradenin ürünüdür, fırsatlardan yararlananlar olacağı gibi kaybedenler de olacaktır şeklinde belirtilmiştir (Bayramoğlu, 2005: 189-190). Piyasa, neoliberal uygulamaların başlıca aracı iken, planlama, neoliberal ortamda itibar edilen bir araç ve kurumlaşma olmaktan çıkmıştır (Balamir, 2008: 168). Çünkü planlama, ülke düzeyinden yerel ölçeğe kadar her türlü yerleşmede ekonomik, sosyal, politik ve kültürel dinamiklerin ortaya çıkardığı ve/veya çıkaracağı sosyal ve fiziksel (mekânsal) gelişmelerin bir düzen çerçevesinde bir plan yardımıyla biçimlenmesini yönlendirme ve düzenleme etkinliğidir (Özgen, 2008: 245). Bu etkinlik, ulus-devletin girişimci, koruyucu ve düzenleyici işlevselliğini gerektirmiştir. Dolayısıyla daha çok Keynesci ve ithal ikameci gelişme stratejilerinin öngördüğü ulusal kalkınma anlayışının başlıca uygulama aracı olmuştur. O halde piyasa ve planlama, hangi siyasal ortamda olursa olsun, kaynakların dağılımında iki alternatif mekanizma ve yöntem olarak kabul edilmiş ve her iki mekanizmanın işleyiş süreci bağlamında kentsel gelişmenin seyri nitel ve nicel anlamda farklılık göstermiştir.

Neoliberal öğretî çerçevesinde, devletin kentsel alana müdahalesine ilişkin politika değişikliğinin ön plana çıktığı gözlenmiştir. Örneğin eğitim, sağlık, ulaşım ve benzeri türden hizmetlerin sağlanmasında devlet, dereceli olarak çekilmiştir. Çekilmediği alanlara ilişkin hizmetlerin sunumunu da ihale ve benzeri yöntemlerle özel sektöre bırakmıştır. Bu yönelim, bir anlamda refah devleti uygulamalarının kentsel alandaki çözülüşünü de beraberinde getirmiş ve yerel devlet, özellikle çalışan kesimlere yönelik kira ve işsizlik yardımı gibi uygulamalardan dereceli olarak çekilmiştir. Ayrıca kent mekânına ilişkin düzenlemeler giderek gevşekleştirilmiş ve planlama kurumları da güçlerini önemli ölçüde yitirmiştir (TÜBA, 2006: 35). Bu süreç düzleminde planlama aygıtı; kaynakların yeniden dağılımı, mülkiyetin yeniden düzenlenmesi, kentsel çevrelerin ve kentsel gelişmenin yeniden düzenlenmesi, bölgesel gelişmenin

planlanması gibi etkinlikleri kamu yararı gözeterek yapma eğiliminden uzaklaşmaya başlanmıştır (Özgen, 2007: 170).

Neoliberal öğreti çerçevesinde birlikte tüketim, kentleri özgün kılan faktör olmaktan çıkarken, kentler, ekonomik gelişmenin odağı haline gelmiştir. Sermayenin hareketliliği ve ulus devletlerin kentsel alanda daha az müdahaleci hale gelmesi, yerel girişimcilerin liderliğinde yerel birimleri daha etkin olmaya yöneltmiş ve yerel birimler, uluslararası mekânsal işbölümünde kendilerine daha iyi bir konum elde etmek amacıyla birbiriyle yarışmaya itilmiştir (TÜBA, 2006: 35). Dolayısıyla günümüzde ulusal kalkınmaya alternatif olarak “yerel kalkınma” modeli ortaya çıkmış, ulusların yanı sıra yereller arasında da rekabet başlamıştır. Dünya kentleri hiyerarşisi olarak adlandırılan yapılanma içinde kentler, kendilerine olabildiğince avantajlı bir yer elde etmeye yönelik yeni stratejiler izlemeye başlamışlardır (Öksüz, 2007: 256). Bu nedenle yerel yönetimler, artan biçimde, olası yatırımları kendine çekmek için uygun kentsel ortamlar yaratma çabası içine girmişlerdir. Coğrafi konumları, nüfus kapasiteleri ve kentsel işlevleri açısından “süper kentler” olarak da nitelendirilen küresel metropoller, günümüz kentleşme yazınına “yarışan kentler” kavramını sunmuşlardır. Piyasa mekanizması içerisinde yarışan ekonomik aktörler gibi, yarışan kentler de uluslararası ekonomik sistem içerisinde öncelikli konuma gelmek için çaba harcar olmuşlardır (Tankut, 2002; 6). Bu çaba, diğer küresel metropoller arasında ekonomik, politik ve kültürel anlamda belirleyici ve karar verici konuma gelmek için bir yarış niteliğini almıştır.

Sermaye ile kent arasında bulunan dört tür ilişkiyi Ertürk (2009: 104), şöyle belirtmiştir: Kent; (1) artık-değerin yaratıldığı yerdir; (2) üretim tarzının yeniden belirlendiği alandır; (3) altyapısıyla, üretim ve hizmet işlevi gören binalarıyla bizzat sermaye birikiminin kendisidir; (4) kentsel alanda ortaya çıkan rant ve artık ürünün bölüşümü ve sermaye birikiminin bundan doğrudan etkilenmesidir. Güçlü devlet aygıtının işlevselliğine ve planlama kurumunun uygulamalarına itibar edilmeyen neoliberal öğretilerde, kentsel gelişme olgusunun tümüyle serbest piyasanın işleyişine bırakılması, sermaye ve kent arasındaki söz konusu bu ilişkiler bağlamında ciddi çelişkilerin doğmasına neden olmuştur. Keskinok (2007: 98-99), piyasa ekonomisinin kentsel çelişkileri üzerinde dururken özellikle salt piyasa ekonomik sisteminin dayandığı değer yasasının kendi başına bir düzenleme olanağı

sunamadığına/sunamayacağına dikkati çekmiştir. Yazara göre, değer yasasının düzenleyici bir yanı bulunmamaktadır. Dolayısıyla düzenleme işlevi ancak planlama ve siyaset birimince yerine getirebilir. Piyasa ekonomilerinde de planlı ekonomilerde de planlama, esas olarak kamusal değer üretmek, kamusal yarar üretmek ve kullanım değeri üretmek anlamına gelmektedir. Bu bağlamda yazar, planlamanın dayanmak zorunda olduğu kamusal değer üretme, kamusal yarar üretme, kullanım değeri üretme gibi işlevlerden, piyasa sisteminin hem vazgeçemediğine, hem de piyasa sisteminin, kapitalist üretim alanını kısıtlayıcı özelliği nedeniyle uzun erimde bunlarla yapamadığına vurgu yaparak, bu açıdan paradoksal bir durumun varlığına dikkati çekmiştir. Çünkü planlama, devletin bir düzenleme ve yönlendirme aracıdır. Neoliberal öğretinin “küçük devlet” tanımlaması çerçevesinde devletin tamamen etkisiz kılındığı ve planlama eyleminin yok sayıldığı bir ortamda piyasa ekonomisinin sağlıklı işleyişinin tehlikeye gireceği varsayımı öne çıkmış ve bu paradoksal durum, sermaye piyasasının sağlıklı işleyişinde devletin belirleyici üstünlüğü esassından kaynaklanmıştır. Bu nedenle mülkiyet hakları, yol, sağlık ve eğitim gibi temel kamu hizmetlerinin sunulmadığı bir toplumsal yapıda büyük ekonomik krizlerin kaçınılmaz olduğu varsayılmıştır (Bayramoğlu, 2005: 55). Dolayısıyla her toplumsal yapının ve ilişkilerin mekânsal pratiklerinin gerisinde, soyut da olsa iktidar ilişkileri bulunmaktadır. Bu nedenle mekânsal pratikler, hiçbir zaman tarafsız değildir.

1980 sonrası dönemde, hem kapitalist ülkelerde hem de çevre ülkelerde kentler, hızlı bir dönüşüme sahne olmuştur. Bu dönüşümün en önemli özelliği emeğin yeniden üretiminin, diğer bir ifadeyle birlikte tüketimin önceliğini yitirmiş olması, buna karşın sermayenin desteklenmesine yönelik politikaların ön plana çıkmasıdır. Bu süreç içinde kentlerin yönetimi de sınırları belli olan yerel devletin sorumluluğunun dışına çıkarak, sermayenin de içinde etkin bir biçimde yer aldığı koalisyonların sorumluluğuna girmeye başlamıştır (TÜBA, 2006: 36). Temsilîyet kanallarının ve biçimlerinin de hızla dönüşüme uğradığı bu dönemde kentsel alanda, yerel toplulukların temsiliyeti sınırlı kalmış (tersi yönde bir söylem var olmakla birlikte) ve bunun gerçekleştiği durumlarda ise katılım çerçevesinin daha yaşanılır kentler yaratmaktan çok daha fazla rant elde etme kaygıları etrafında şekillenmiştir (Şengül, 2003b: 197). Çünkü her şeyden önce kentsel mekân (arazi), yüzer-gezer bir ranta konu olup toplumdaki eşitsiz ve karmaşık güç

ilişkilerinin belirleyicisi olan bir dağıtım aracı olma özelliğine sahiptir (Öksüz, 2007: 255).

2.4.3. Yönetişim Merkezli Kentsel Gelişme

1980'lerdeki düşünce ortamına egemen olan yaklaşımın devlet algısına göre kamu yönetimi, aşırı harcamalarıyla sicili parlak olmayan bir alanı ifade etmekteydi. Buna göre, kamu iktisadi teşekküller, fazla istihdam ve verimli olmayan üretim özellikleriyle eleştiriye konu olmuş; temsili demokrasinin kurumları, değişimlere yanıt üretemeyen hantal bir siyasal sistemi; bürokrasinin ise politika oluşturma sürecinde oldukça katı ve kendi çıkarını düşünen köhne bir yapıyı temsil ettiği vurgulanmıştır (Bayramoğlu, 2005: 28). Sermaye birikim krizinin sonucu olarak gelişen negatif devlet algısı çerçevesinde Keynesci ve ithal ikameci birikim stratejileri çözülmeye, refah devleti uygulamaları ise rafa kaldırılmaya başlanmış ve neoliberal birikim rejimi başat konuma oturmuştur. Bu sürece ilişkin olarak merkezi ve yerel devlet, ülkelerin özgün konumları çerçevesinde küresel, ulusal ve yerel ölçekte önemli dönüşümler geçirmeye başlamıştır (Şengül, 2003b: 183). Böylesi bir ortamda yönetim modeli, eşitlik ve demokrasi düzleminde çok aktörlü yeni bir siyasal ve kurumsal yapılanma tezi ortaya koymuştur. DB kaynağında “governance”, AB kaynağında ise “subsidiarite” olarak geçen ve Türkçeye “yönetişim” olarak çevrilen bu terim, ilk kez 1989 yılında DB tarafından Afrika için hazırlanan bir raporda “governance” olarak geçmiştir. 1990'lı yıllar boyunca yönetim teriminin hızlı yükselişinde ve geniş çevrelerce kabul görmesinde DB, IMF (Uluslararası Para Fonu), UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) gibi uluslararası kuruluşların belirleyici bir rolü olmuştur (Bayramoğlu, 2005: 28).

Yönetişim terimi, 1995 yılında OECD Global Governance Komisyonu tarafından şöyle tanımlanmıştır: “Bireyler, kurumlar, kamu ve özel sektör unsurlarının ortak işleri birlikte yönetme biçimlerinin toplamıdır. Çatışan ya da farklı çıkarların uyum ve işbirliği sağlanarak harekete geçirilmesiyle işleyen süreçtir. Uyumu sağlamakla yükümlü formel kurum ve rejimleri kapsadığı gibi insanların ya da kurumların ya uzlaşmaları ya da bunun kendi çıkarına olduğuna ikna olmaları üzerine doğmuş enformel düzenlemeleri de kapsar” (Güler, 2003: 93- 105). Farklı bilim dallarınca farklı şekilde tanımlanan bu terimin öne çıkan anlamlarından biri “hükümet

olmadan yönetmek” şeklinde belirtilmiştir. İşaret ettiği bu yeni yönetim biçiminin temel esasları, bürokrasideki hiyerarşi yerine “eşitler-arası” ilişkiyi; yöneten-yönetilen ayrımı yerine de “birlikte-yönetme” ilkesini öne çıkarmak olmuştur. Bu çerçevede her ne kadar yönetim konusu; devlet, sivil toplum ve piyasa aktörlerinin birlikteliği şeklinde sunuluyor olsa da bu üçlü içinde başlıca rolü sivil toplum örgütleri üstlenmiştir. Bu yaklaşımda, piyasa ekonomisi mekanizmalarının yerleşik hale getirilmesi ve güvence altına alınması için gerekli kurumsal çerçeve ve siyasaların geliştirilmesi öncelikli konu olarak tanımlanmıştır. Bu yapılanma çerçevesinde söz konusu yaklaşım işçileri bir sınıf olarak dışlamış, buna karşın toplumsal yapı içindeki tüm sosyal sınıf ve mevkilere mensup kişilere “birey” olarak yeni bir rol biçmiştir. Ayrıca siyasal, ekonomik ve sosyal mekanizmaları yerel (mikro), ulusal (mezo) ve küresel (makro) ölçekte birbiriyle ilişkilendirmiştir (Bayramoğlu, 2005: 29-46). Bu bağlamda küreselleşme olgusu da dünya ekonomisini oluşturan ekonomik ve sosyal parçaların birbirleriyle ve giderek dünya piyasalarıyla eklemlenmesi olarak algılanmıştır (Yeldan, 2002: 20). Dolayısıyla yönetişim yaklaşımı, küreselleşmeyle aynı algı düzleminde örtüşüp birbirini tamamlamıştır.

Refah devleti döneminde, merkezi devletin yukarıdan aşağı (jakoben) politikaları, yerel devlet yani yerel yönetimler üzerinde daha baskın iken, yönetişim yaklaşımında yerel devlet, merkezi devletten görece bir bağımsızlık içinde özgün politikalar üretilip uygulayabilmiştir. Diğer bir ifadeyle neoliberal yönetişim yaklaşımının öngörüsü çerçevesinde yerel devlet, sermayeyi desteklemeye yönelik politikalara yönelirken kent yönetimi anlayışı da önemli derecede bir değişime uğramıştır. Bu değişimin gerisinde kent yönetiminin artık ulus-devletin ötesinde bir boyut kazandığı, devlet ve piyasa merkezli birikim stratejilerinin geçerliliğini yitirdiği, sermaye ve yerel toplulukları içeren çok aktörlü bir kent yönetim yapısının hedeflendiği görülmüştür (Şengül, 2003b: 190-195). Dolayısıyla kurumsallaşmış bir yerel devlet aygıtının ontolojisi, yerel ölçekte söz konusu yapı ve ilişkiler çerçevesinde temellendirilmiştir. Buna göre, bir ülkenin farklı coğrafi özellikleri ve toplumsal koşulları ulusal ölçekte olduğu gibi yerel ölçekte de politika üretilmesini zorunlu kılmıştır. Bunun temel dayanağı “merkezi devlet, ülkenin her köşesine eşit ölçüde ve kalitede hizmet götüremez” tezi olmuş ve bu tez, yerel devletin merkezi devletten görece bağımsız yerel politikalar oluşturmada başlıca etken faktör olmuştur. Şengül

(2003b: 188)’e göre, devletin merkezi ve yerel düzeyde oluşturduğu politikalar çerçevesinde doğrudan *karışma* (müdahale), *destekleme* ve *düzenleme* biçiminde yaptığı müdahalelerle kentsel düzeyde üç temel işlev yerine getirilmektedir. Buna göre birinci işlev, üretimin ve sermaye birikiminin sürmesine (ulaşım, altyapı, iletişim, kent planlaması, kentsel yenileme, eğitim, sağlık vb.) ilişkin olmuştur. İkinci işlev, emek gücünün kolektif tüketim aracılığı ile yeniden üretiminin sağlanmasına (kiralık konut, sağlık, eğitim, kültürel hizmetler vb.) ilişkin olmuştur. Üçüncü işlev ise toplumsal düzen ve kontrolün sağlanmasına (polis ve zabıta hizmetleri, işsizlik yardımı, eğitim, sağlık, sosyal yardım vb.) ilişkin olmuştur. Dolayısıyla belli bir anda merkezi devletin ya da yerel devletin kentsel alana müdahalesinden söz edildiğinde; doğrudan *karışma* (konut üretme ya da kiralık konut sağlama gibi), *destekleme* (kira yardımı gibi) ve *düzenleme* şeklinde üç farklı müdahale biçiminin belli bir bileşiminden söz edilmiş olunur. Burada asıl üzerinde durulması gereken konu söz konusu bu farklı müdahale biçimlerinin içeriği, amacı ve farklı kesimler açısından doğurduğu sonuçlar olmalıdır. Diğer bir ifadeyle üzerinde durulması ve sorgulanması gereken “Devlet hangi alanlara ve kimlerin çıkarlarına hizmet edecek biçimde müdahale etmelidir?” sorusu olmalıdır. Söz konusu müdahale, kaynak aktarım biçimi ve yönü üzerinde doğrudan belirleyici etki yaratacağından dolayı bu bağlamda dikkat edilmesi gereken en önemli unsur, Şengül (2003b: 187)’e göre, devletin birinci çevirim ile ikinci çevirim arasındaki sermaye akışını düzenleme konusunda üstlendiği rol olmuştur. Kuşkusuz üretimi içeren çevirimden yapıli çevreyi de içeren ikinci çevirime nasıl ve ne miktarda kaynak aktarımının yapılacağına çerçevesini büyük ölçüde birikim stratejileri belirlemektedir. Ancak gerek bu stratejilerin belirlenmesi noktasında, gerekse de bu süreçler belirlendikten sonra ortaya çıkan kaynakların nasıl kullanılacağı konusunda devle, önemli roller üstlenmiştir. Örneğin birinci çevirimden ikinci çevirime aktarılan kaynakların ne kadarının sermayenin yeniden üretimine hizmet eden altyapı, iletişim, planlama ve benzeri alanlara, ne kadarının ise emeğin yeniden üretimini içeren hizmetlere yönlendirileceği sorusu, kentsel sorunun merkezinde yer alan başlıca konu olmuştur.

Ekonomi alanındaki zeminsizlik, sürekli olarak kurma ve yıkma diyalektiği kaçınılmaz bir şekilde toplumsal ve kurumsal örüntülere, kültürel dizgelere, gündelik yaşama ve onun içinden geçtiği mekân formatlarına bir şekilde sızar. Bu zeminsizlik

durumu ve her şeyin her an değişebilir olması, kapitalist ekonomi içinde dolaşıma çıkan her değer (toprağın, emeğin, nesnelerin, üretim sürecinin) nicelleşmesi⁷, diğer bir ifadeyle alınıp satılır birer meta haline gelmesi ile mümkün olabilir (Yırtıcı, 2009: 33-35). Önceki dönemin yereli, kolektif tüketimin örgütlendiği mekân olarak ön plana çıkıp emeğin yeniden üretiminin mekânı olarak tanımlanırken, söz konusu yeni yerel, çokuluslu sermayenin karlılığını arttıracak biçimde bu sermayeyle ilişkili esnek üretimin örgütlendiği, ekonomik açıdan zeminsizliğin yani kurma-yıkma diyalektiğinin başat konuma geçtiği bir mekân olarak tanımlanabilir. Aynı şekilde neoliberalizmin mekânsal kurgusu, önceki dönemle karşılaştırıldığında çok daha hiyerarşik bir nitelik kazandığı söylenebilir. Bu düzenin yeni mekânsal yapılanması yaygın ifadesiyle “dünya kentleri sistemi” olmuştur. Yerel birimlerin ise bu hiyerarşik yapı içinde birbiriyle yarışması öngörülmüştür (Doğan, 2001: 99-100). Uluslararası ölçeğe hitap eden Londra, New York, Paris, Tokyo ve Sydney gibi metropoller, bu süreçte “kazananlar” konumundaki metropoller olarak öne çıkmıştır. Özetle merkezi destekleyen geniş hammadde bölgesi, büyük limanlar ve geniş işgücü dinamiklerine sahip olmanın önemini yitirdiği; bilgi-yoğun üretimin öncelik kazandığı; değişen taleplere hızlı yanıtların verilebildiği metropoller, lider kent olma yolunda ilerlemişlerdir. Dolayısıyla uluslararası ve bölgeler üstü finans gruplarının yönetim ve karar alma merkezleri, Ar-Ge merkezleri ve stratejik yatırımları bu kentlerde yer edinme gayreti içine girmiştir (Tankut, 2002).

Piyasa mekanizmasının geçmişte ve günümüzde yarattığı kentsel sorunlar üzerinde önemli eleştiriler yapılmış, bu tür bir mantık çerçevesinde şekillenen kentlerin eşitsizlik ve adaletsizliklerin mekânı olduğu vurgulanmıştır. Özellikle salt piyasa ekonomisinin güdümündeki kentsel alanda sağlık, eğitim, konut ve benzeri açılardan sınıf farklarının nasıl yeniden üretildiği ifade edilmiştir (Şengül, 2009: 275). 1929 tarihli Dünya Ekonomik Krizinin ekonomik ve toplumsal sistemlerde yol açtığı tahribata çözüm bulmak amacıyla devlet müdahalesinin zorunluluğu öngörülmüştür. Ancak devlet müdahalesinin kapsam olarak giderek genişlemesine karşın, ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilemediği, yolsuzluk ve yoksullukların üstesinden gelinemediği belirtilmiştir. Dolayısıyla Giddens, devlet ve piyasa mantıklarının her ikisinin de

⁷ Kapitalist piyasa mantığı çerçevesinde çeşitli değerlerin nicelleşmesine ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız: Yırtıcı, Hakkı (2009), Çağdaş Kapitalizmin Mekânsal Örgütlenmesi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları-96 s.29-43.

kentleri yönlendirmede başarısız kaldığını belirtmiş ve her iki mantık çerçevesinde uygulanan politikaların yaşanılır kentler yaratmaktan, kent ve geleceği konusunda söz söyleme hakkına sahip yerel topluluklar oluşturmaktan uzak olduğunu vurgulamıştır (Şengül, 2009: 276). Benzer biçimde, gerek devlet gerek piyasa merkezli anlayışların ve davranışların, insanların kendi yaşamlarında söz haklarının olduğu kentleri yaratmakta başarısız kaldığını belirten Castells ise çözümün kentsel sosyal hareketlerde olduğunu belirtmiştir (Şengül, 2009: 278). Bu bağlamda Hirst “birlikli demokrasi” (associational democracy) yaklaşımını önermiştir (TÜBA, 2006: 37). Birlikli demokrasi, iki temel ilke üzerinde yükselmektedir. Birincisi işbirliği ve karşılıklılık ilkesi ile bütünleşmiş âdem-i merkeziyetçi bir ekonominin varlığıdır. İkinci ilke ise merkezi otorite iktidarının yerini daha yerel ve karşılıklılık ilkesi üzerinden yükselen bir yönetim anlayışının almasıdır (Şengül, 2009: 280). Bu çerçevede insanların kendi yaşamları üzerinde doğrudan söz sahibi olma istekleri, yeni bir aktörün yani sivil toplum kuruluşların önem kazanmasına neden olmuştur (TÜBA, 2006: 36; Şengül, 2009: 278-280).

Küreselleşme ve onun ürettiği eşitsizlikler, kent ölçeğinde olmasa da yerel ölçekte birçok direnişle karşılaşmıştır ve karşılaşmaktadır. Yerel topluluklar, sivil oluşumlar, kamu yararını savunan kurumlar vb. bu mücadeleye destek verip karşı politika üretilmesi konusunda kentlilerle birlikte hareket etmişlerdir (Çavuşoğlu, 2010). Bu bağlamda kent, gün geçtikçe daha çok sayıda aktörün karşılıklı etkileşimiyle biçimlenen bir oluşum haline gelmiştir. Bu oluşuma müdahale ise önceden ve dıştan yapılan belirlemeler yerine sürecin parçası olan aktörler tarafından karşılıklı öğrenme süreci içinde yapılan müdahaleler biçimini almıştır. Bu düzeye ulaşmış bir toplumun sürdürülebilir gelişmesi için katılımcı siyaset ve yönetim anlayışına ulaşılmış olması zorunlu sayılmıştır (Tekeli, 2007: 39). Ancak devletin içinde farklı ve çoğu durumda birbiriyle çelişen çeşitli temsiliyet kanalları bulunmaktadır. Korporatist temsiliyet biçimi, daha çok örgütlü kesimlerin temsiliyeti anlamına gelirken; parlamentarizm, temsilcilerin aracılığını öngörmektedir. Bunların yanında daha enformel ancak belki de daha yoğun kullanılan bir temsiliyet biçimi, patronaj ilişkilerini ön plana çıkaran temsiliyet anlayışıdır. Bunların tamamen dışında kalan bir temsiliyet biçimi ise kurumsal yapıların parçası haline gelmeden dışarıdan etkide bulunmayı hedefleyen sosyal hareketlerdir (Şengül, 2003b: 186). Tekeli (2007: 42-43)’ye göre, günümüzde yeni demokrasi kuram arayışları içinde katılımcı ve eşitliğe açık demokrasi biçimi yani

yönetişim modeli, bir ideal olarak yer almasına ve temsili demokrasinin yetersizlikleri sürekli olarak sergilenmesine karşın, katılımcı demokrasi temsili demokrasinin tam olarak yerine geçememiştir. Bu bağlamda katılımcı demokrasi pratiğinin kentsel planlama ve politika işlevinde tek başına işleyememesinin nedenleri üç başlık altında belirtilmiştir. Buna göre birincisi, sistemin varlığını sürdürmesi için gerekli düzenlerin/düzenlemelerin korunması zorunluluğudur. Örneğin imar düzenine bağlı kalmaksızın toprak üzerindeki mülkiyet hakkının özgürce kullanılması, gelişi güzel bir yapılaşmaya neden olur ve mevcut yatırımların değersizleştirilmesi sonucuna götürebilir. İkincisi teknik yeterlilik koşullarını sağlamak için ve teknik akla dayanarak ele alınmayı zorunlu kılan kentin alt yapı sistemleridir. Büyük çaplı yatırım ve mali kaynak gerektiren alt ve üstyapı sistemi yerel aktörlerin tek başına altından kalkamayacağı sorumluluğu gerektirmektedir. Son olarak kentsel alandaki mevcut doğal ve tarihi miraslar, mülk sahiplerinin ya da yerel grupların kısa erimli güdülerine terk edilemeyecek kadar değerli olmasıdır. Dolayısıyla bu gerekçeler, temsili demokrasi ve katılımcı demokrasi pratiklerinin bir arada ve yan yana varlıklarının korunmasını zorunlu kılmıştır.

3. KENTSEL POLİTİKA

Türkçede “siyasa” olarak da kullanılan politika sözcüğü, İngilizcede “policy” sözcüğü ile örtüşmektedir (TDK, 2011; Çevik, 2008: 9). Etimolojik olarak, “policy” (politika, siyasa) sözcüğünün kökeni Sanskritçe, Eski Yunanca ve Latince’den gelmekte olup “yönetme, hükümet etme ya da idare etme” olarak da tanımlanmıştır (Tamzok, 2007: 12). *Politika*; “ortak amaç ve sorunlara koşut olarak toplumsal yaşamın sağlıklı bir şekilde devamını sağlamaya yönelik stratejiler oluşturulması ve bunların ussal şekilde uygulanması olayı” olarak tanımlanmıştır. Buna göre, politika saptama eyleminde; (1) sorunların belirlenmesi, (2) hedeflerin tespiti, (3) yöntem seçimi gibi üç temel unsur esas alınır (Çubuk, 2011). Bu bağlamda politika, sistemli bir biçimde geleceğe yönelik tasarıları nitelendirir ve bir süreç dâhilinde amaçların, ilkelerin, uygulama alanının ve araçların tanımlandığı kapsamlı bir metin şeklinde geliştirilir. Bu çerçeveye bağlı kalınarak planlar, programlar, projeler, uygulama planları, eylem planları kendi iç hiyerarşilerine göre düzenlenerek, politikaya uygun bir biçimde geliştirilebilir (Atauz, 2011).

Politika ve politika saptanması ile ilgili açıklamalardan yola çıkılarak *kentsel politika* tanımlanabilir. Buna göre, kentsel politika; *ortak amaçlar ve sorunlar karşısında, kentsel yaşamın sağlıklı ve hoş bir şekilde devamını sağlamaya yönelik düşünceler, hedefler, stratejiler oluşturma ve çeşitli kamu müdahaleleri arasında uyum, işbirliği ve bir yönlenmenin sağlanması için merkezi otoritenin getireceği araçlar bütünüdür* (Çubuk, 2011). İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra başlayan ve günümüze kadar ortaya çıkan siyasal, ekonomik ve sosyal değişimlerin neden olduğu yeni bakış açıları ve yaklaşımlar kentsel politikanın ortaya çıkmasını hazırlayan esas koşullar olmuştur. Tarihsel olarak kentsel politika kavramının doğması ve uygulanmasına ilişkin ilk örnekler, ABD’de ortaya çıkmış olup kentsel politikalar bu ülkede; kamu politikalarının analizi, tanımı ve ölçütleri çerçevesinde ve içinde yer almıştır. Kapitalist Batılı ülkelerde ise “kentsel politika” ya da “kent politikası” yeni bir toplumsal oluşumun uygulama alanı olmuştur (Çubuk, 2011).

Özellikle gelişmiş ülkelerde siyasal iktidarlar, hükümet programlarında yer verdikleri ekonomik, enerji, ulaşım, eğitim, sağlık, güvenlik gibi politikalar üzerinden dolaylı olarak ya da oluşturdukları kentsel politikalar üzerinden doğrudan kentsel gelişmeye yön vermeyi hedeflemişlerdir. Çünkü kentsel gelişme, devingen ve girift

dinamiklerin bulunduğu bir zeminde çok yönlü aktörlerin tetiklediği bir olgudur. Dolayısıyla kentsel alanda sağlıklı sosyal ve fiziksel gelişme, siyasal iktidarın çeşitli araçlarla müdahalesini (ekonomik politika araçları, sosyal politika araçları, arsa ve konut politikası araçları gibi) zorunlu kılmıştır. Bu konuya ilişkin olarak bu bölümün birinci alt başlığında “*Bir Kamu Politikası Olarak Kentsel Politika*”, ikinci alt başlığında ise “*Kentsel Politikanın Uygulama Boyutları*” değerlendirilmiştir.

3.1. Bir Kamu Politikası Olarak Kentsel Politika

Kamu politikasının teorik olarak temel amacı; devlet, toplum, siyaset ve ekonomi arasındaki karşılıklı ilişkileri açıklamaktır. Kamu politikasının ne olduğu sorusuna siyaset bilimi ve kamu yönetimiyle ilgilenen uzmanlar “kamu politikası; bir kamu kuruluşunun çevresiyle ilişkisidir” veya “kamu yönetiminin (hükümetin) yapmayı ya da yapmamayı seçtikleri her şeydir” gibi genel ve kapsamlı ancak birbirinden farklı tanımlar vermişlerdir. Bir başka tanıma göre kamu politikası; kamu yönetiminin (hükümet, kamu kurum ve kuruluşları) kamu hizmetleriyle ilgili yapmayı ya da yapmamayı seçtiği yol, yöntem, strateji, faaliyet vb. çalışmaların toplamıdır (Çevik, 2008: 5-6). Siyaset-yönetim ayrımı tartışması, yüzyılı aşkın bir süredir üzerinde durulan bir konu olmuştur. Ancak ağırlıklı olarak bu iki disiplin üzerinden temellendirilen kamu politikası, 1970’li yıllardan sonra bir disiplin olarak gelişmeye başlamış ve birden fazla disiplinin birikiminden yararlanarak özgül bir alan olma yolunda gelişmiştir. Bu bağlamda kamu politikası; siyasi tercihlerin, siyasi grupların, sivil toplum örgütlerinin, baskı gruplarının, medyanın, resmi, sivil ve uluslararası aktörlerin kamu hizmetleri ile ilgili talep ve beklentileri düzleminde mücadeleleri ve benzeri siyasi nitelikli oluşum ve faaliyetleri inceleyen bir disiplin olarak tanımlanmıştır (Çevik, 2008: 20-33). Ayrıca kamu politikası, daha çok siyasi yöneticilerin bir görevi olarak tanımlanmıştır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi kamu politikalarının belirlenmesi ve formüle edilmesi sürecinde, devlet dışında iç ve dış aktörlerin de farklı demokratik kanallar üzerinden doğrudan ya da dolaylı olarak bu süreci etkileme, talep ve beklentilerini dile getirme ve bu çerçevede politikaların saptanma ve formüle edilmesinde rol oynama durumu söz konusudur.

Kamu politikası çerçevesinde ekonomik, sosyal, sağlık, eğitim, ulaşım, güvenlik, enerji, turizm gibi alanlara ilişkin siyasal iktidarın karar ve eylemlerini içeren ayrı ayrı

politikalar oluşturulur. Ancak bu alanlarda yaşanan sıkıntılar aynı zamanda birer kentsel sorun olarak da karşımıza çıkabilmektedir. O halde, kentsel yaşamda karşılaşılan sorunlar, nitelikleri gereği bütün ekonomik sektörleri etkileyen, bütün uğraşların odağında bulunan sorunlardır (Duru, 2012: 3). Dolayısıyla bu alanlara ilişkin üretilen ve uygulanan her politika, kentsel alanı da doğrudan etkilediği için kentsel politikanın sınırları içine girer. Diğer taraftan kentsel politika da kamu politikası çerçevesinde kentsel ölçekte kentsel gelişmeye yön verecek amaç, ilke ve uygulama araçlarını kapsayan bir devlet politikası olarak oluşturulur. Ancak daha önce de belirtildiği gibi toplumsal yapıyı etkileyen ve biçimlendiren tüm devlet politikaları, farklı ölçüde ve biçimde de olsa kentsel gelişme üzerinde doğrudan bir etki yaratır ve kentsel politikanın çalışma alanına girer. Bu anlamda çok aktörlü kentsel gelişme eylemine ilişkin olarak oluşturulacak bir kentsel politika; çok boyutlu, geniş kapsamlı, sağlam öngörülere dayanan ve çok amaçlı bir eylem planı olmalıdır. Dolayısıyla kentsel politikalar, kent sisteminin alt bileşenlerinin tümünü içeren ve düzenleyen, diğer bir ifadeyle kentsel gelişmenin tüm bileşenlerini içeren kapsamlı birer politika metinleri olmalıdır. Harvey (2003: 52-54)'ye göre, kentsel politika, kentin mekânsal gelişme politikası ile kentin sosyal gelişme politikasını aynı düzlemde birleştirme niteliğine sahip olmalıdır. Bu anlamda kentsel gelişme ile ilgili kapsamlı bir strateji; kentin mekânsal biçimini (ev, fabrika, taşıma ve ulaştırma bağlantı noktaları vb. mekânsal yapıların konumlarını) değiştirmek için tasarlanan politikalarla, bir kentteki toplumsal süreçleri (kişileri kişilere, kurumları kişilere, istihdam fırsatlarını çalışanlara, gelir sahiplerini hizmetlere bağlayan toplumsal yapı ve faaliyetleri) etkileyen politikaları da içermeli ve bağdaştırmalıdır. Bununla birlikte kentsel gelişmenin; “ekonomik bakımdan kentlileşme” ve “sosyal bakımdan kentlileşme” yönlerine dikkat çeken Kartal (1992: 21-35), ekonomik bakımdan kentlileşmeyi; kişinin geçimini tamamen kentte veya kente özgü işlerde sağlıyor olma durumuna gelmesiyle tanımlamıştır. Sosyal bakımdan kentlileşmeyi ise kır kökenli insanın türlü konularda kentlere özgü tavır ve davranış biçimlerini, sosyal ve tinsel değer yargılarını benimsemesi ile tanımlamıştır. O halde oluşturulacak bir kentsel politika, aynı zamanda kişinin ekonomik ve sosyal bakımdan kentlileşmesini de hedeflemelidir. Ayrıca çok yönlü boyutları ile kentsel politika, kamu politikasının ulusal, bölgesel ve kentsel ölçekteki karşılığıyla eş değer nitelikte olduğu da belirtilmelidir.

Kentsel politika, ya siyasal iktidar tarafından geleceğe yönelik kentsel gelişmenin ne yönde ve nasıl olacağı öngörülerini çerçevesinde, kullanılacak araç ve kaynakların belirlendiği ileriye dönük planlı bir eylem olarak oluşturulur, ya da siyasal iktidar tarafından doğrudan oluşturulmamakla birlikte ekonomik, teknolojik, ulaştırma ve sosyal alandaki politikalar düzleminde gerçekleşen eylemlerin kentsel alandaki izdüşümlerinin bir sonucu olarak gerçekleşir. Türkiye Cumhuriyeti'nin "Kuruluş" süreci için ikinci yöntem geçerli olmuştur. Söz konusu bu süreçte ülkenin karşı karşıya bulunduğu kısıtlı olanaklar yüzünden ülkenin kalkınmasına öncelik verilmiş ve bu amaca ilişkin oluşturulan ekonomik politikalar çerçevesinde sermaye birikiminin oluşturulma biçimi; üretici güçlerin geliştirilmesi ve buna ilişkin olarak üretim ilişkilerinin yeniden belirlenmesi; ulaşım, iletişim ve enerji alanına ilişkin teknolojik alt ve üst yapının oluşturulması; nüfus faktörü; merkezi ve yerel yönetim ile sivil toplum kuruluşlarının örgütlenmesi; değer yargıları, kültürel ve tarihsel birikimi ve bu unsurlara ilişkin yeniden yapılanma çabalarını içeren toplumsal örüntüler kentsel gelişmenin yönü ve niteliği üzerinde belirleyici birer kent bileşeni olarak kentsel politikaların niteliğini oluşturmuştur.

3.2. Kentsel Politikanın Uygulama Boyutları

İnsanlık tarihi boyunca, iyi bir yerleşmenin özelliklerinin ne olması gerektiği konusunda çok sayıda ütopya üretilmiştir (Tekeli, ...: 23). Bu anlamda kentsel politika, iyi bir yerleşme alanı oluşturmaya dönük çok yönlü bir eylem planı olup kentsel gelişmenin ekonomik, toplumsal ve mekânsal boyutlarını içerir. Ancak kentsel gelişmenin girift niteliği, kentsel dinamikler ve aktörler arasındaki diyalektik ilişki, söz konusu boyutları bir birinden kalın çizgilerle ayırmayı zorlaştırır. Bu nedenle kentsel politikanın ekonomik, toplumsal ve mekânsal boyutlarının her biri gerekli görüldükçe söz konusu bu üç boyutun nitelik ve niceliklerinden yardım alınarak, aşağıda, alt başlıklar halinde kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.

3.2.1. Ekonomik Boyutuyla Kentsel Politika

Kentlerin varoluş ve gelişimi çeşitli faktörlere dayandırılmış ve bu faktörler tarihçiler, antropologlar, sosyologlar, ekonomistler gibi farklı disiplinlere mensup uzmanlarca kendi uzmanlık alanları çerçevesinde tanımlanmıştır. Bu bağlamda kent, her bir disiplinin ilkeleri çerçevesinde farklı şekilde yorumlanıp kavramlaştırılmıştır. Ancak

her dönemde geçerli olmak üzere “alanda yoğunlaşma” niteliği, kentte ilişkin ortak bir karakter olarak varlığını korumuştur (Ertürk, 2009: 37). Kentsel alanda yoğunlaşma; savunma, toplum halinde yaşama, dini, kültürel, ticaret, sanayi gibi bir ya da bir kaç gerekçe bağlamında açıklanabilir. Örneğin Mumford (2007: 21), kent oluşumunun temellerini ya da ilk nüvelerini daha değerli ve anlamlı bir hayata ilişkin olarak kutsallık, üreme, ölüm ve sonrasına ilişkin kaygılara bağlamasına karşın; Harvey (2003: 213-216) kentsel oluşumu, tarihsel olarak bir toplumsal artık-ürünün koparılması ve yoğunlaşmasıyla ilişkilendirmiştir. Buna göre, kentsel gelişme, toplumsal artığın coğrafi yoğunlaşmasını kolaylaştıracak yaygınlıkta bir mekânsal ekonominin oluşmasını gerektirmiştir. Dolayısıyla kentsel gelişme sürecinde; ekonomide mekânsal bütünleştirme, fiyat belirleyici piyasaların ve kentselliğin evrimi ile toplumsal artığın yaratılması, harekete geçirilmesi ve yoğunlaştırılması ihtiyacı, karşılıklı bir ilişki içinde olmuştur. Diğer bir ifadeyle kentselliğin toplumsal bir biçim olarak sürdürülebilmesi için bir mekân ekonomisinin yaratılması zorunlu olmuştur. Mekân ekonomisinde mal ve hizmetlerin akışı, daha fazlasını kentsel mekânda yoğunlaştırmak üzere artık-değeri dolaşıma sokan sürecin somut ifadesi olmuştur. Şengül (2009: 16) de kentsel gelişmeyi, ekonomi faktörü çerçevesinde tanımlamıştır. Buna göre, sermayenin mekâna belli bir yoğunlukta çökmesi, diğer bir ifadeyle sermayenin mekânda belli bir yoğunlukta sabit hale gelmesi, kentsel mekânın üretimi şeklinde gerçekleşir ve yapılı çevrenin oluşması ve yoğunlaşmasıyla sonuçlanır.

Bir ülkede kentsel gelişmenin ulusal ve yerel ölçekte dengeli ve sağlıklı bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmediği ticari işletmelerin ve sanayi kuruluşlarının yer seçim kararıyla doğrudan ilgili olmuştur. Buna göre, işletmeler ve sanayi kuruluşları, uzun erimde kendisine avantaj sağlayacak düşük maliyetli mekânsal alanı belirleyip oraya yerleşirler. Yer tespitinde merkezi ve yerel otoritelerin (ucuz arazi sağlama, yol, elektrik, su, telefon, doğal gaz, çevre düzenlemesi gibi yeraltı ve üstü kent hizmetleri gibi) teşvikleri ve sağladığı kolaylıklar etkili olmuştur. Söz konusu teşvikler ve kolaylıklar işletmeleri ve sanayi kuruluşlarını belirli bir fiziki alanda kümelenmiştir. Dolayısıyla, organize sanayi bölgeleri oluşmuştur. Bu bağlamda kentsel gelişmeyi, ölçeğe göre toplanma ekonomileriyle (agglomeration economies) ilişkilendirerek tanımlayan Ertürk (2009: 38-56), toplanma ekonomilerini ise nüfusun ve ekonomik etkinliklerin belirli bir alanda yoğunlaşmasıyla oluşan etkiler olarak tanımlamıştır. Buna

göre kentlerin varoluş ve gelişmesinde ekonomik nitelikli ilk etken, *kaynakların alandaki eşitsiz dağılımı ve ulaşım olanaklarındaki farklılıklardır*. İkinci ekonomik nitelikli temel etken, *ölçek ekonomilerinin varlığıdır*. Ölçek ekonomileri ise içsel ölçek, dışsal ölçek ve kentleşme (yığınlaşma) ekonomileri olarak üç farklı gruba ayrılmıştır. İçsel ölçek ekonomileri, bir üretim tesisi veya firma açısından söz konusu olup kentlerin varoluş ve gelişmesindeki etkisi oldukça sınırlıdır. Dışsal ölçek ekonomileri, bir firmanın aynı sanayideki diğer firmaların etkilerinden sağladığı fayda olup kentin gelişmesine etkisi firmanın gelişmesiyle paralellik içinde olduğu belirtilmiştir. Kentlerin gelişmesinde başlıca rol oynayan etken, üçüncü gruptaki kentleşme (yığınlaşma) ekonomileridir. Kentleşme ekonomileri, bir firmanın belirli bir alanda bulunması nedeniyle sağladığı tüm faydaları içerir ve bu özelliği nedeniyle kentsel gelişmeye doğrudan katkıda bulunur. Kentlerin varoluş ve gelişmesinde ekonomik nitelikli üçüncü etken, *tarımda ölçek ekonomilerin veya verim artırıcı koşulların varlığıdır*. Diğer bir ifadeyle kent halkı, kırsal kesimin yiyecek arzına bağımlıdır. Dolayısıyla bir ülkede, kentsel nüfusu besleyecek oranda tarım yapılamıyorsa, kentsel gelişme de sağlanamaz. Kentsel gelişmeyi doğrudan etkileyen ve yön veren ekonomik nitelikli söz konusu etkenler, kentsel politikanın oluşturulması esnasında üzerinde durulması ve geliştirilmeye yönelik tedbirlerin alınması gereken konular olmuştur.

Bir kentin sahip olduğu ekonomik kaynaklar sınırlı olup artık-değer üretme ve dağıtma dizgesi de farklılık ve çeşitlilik gösterebilir. Buna bağlı olarak kentsel alanda bir bireyin kentsel kaynaklardan yararlanma fırsatı ve buna bağlı olarak gelirinin değişiminin birçok yolu vardır. Özellikle siyasal iktidarın kentsel alana müdahale politikası ve araçları, bireyin gelirini doğrudan etkiler. Bu bağlamda birey daha çok/az kazanabilir, mülkünün değerindeki değişmeden olumlu/olumsuz yönde etkilenebilir, kendisine daha yüksek/düşük fiyata daha çok/az kaynak sunulabilir ya da belli bir zaman sürecinde bu kazanç veya kayıpların herhangi bir bileşimine sahip olabilir (Harvey, 2003: 55). Sosyal adaletin gerçekleştirilmesi, ekonomik gönencin (refahın) toplumsal kesimler arasında dengeli dağılımı yoluyla sağlanır ve kent ekonomisinde sağlanan büyüme de toplumsal kesimlerin yaşam standartlarında somut iyileşmelere yol açması beklenir. Bu da elde edilen ekonomik getirilerin, belirli bir azınlığın elinde toplanması yerine, toplumsal kesimler arasında dengeli bir biçimde bölüştürülmesi ile olanaklı olabilir (Sezen, 1999: 37). Dolayısıyla toplumsal bütünleştirme ilkesi

çerçevesinde kentsel politikanın hedefleri, etkin bir kent ekonomisinin oluşturulmasını amaçlayarak, kentsel alanda sosyal adaletin gerçekleştirilmesine kanalize olmalıdır.

Kentsel politikanın oluşturulması ve uygulanması bir süreç ürünü olup bu süreçte, toplumsal ilişkiler bağlamında kentsel alanda yaratılan çelişkiler ve bundan kaynaklı sorunlar ve talepler, politika oluşturma sürecinde temel veri olarak tespit edilmeli ve çözüme yönelik seçenekler üretilmelidir. Özellikle kapitalist ekonomiler, yayılmacı bir güce sahiptir ve bu ekonomilerin varlığı, artık-değerin artırılmak üzere dolaşıma sokulmasına bağlıdır. Dolayısıyla ayakta kalabilmek için yayılmak zorundadır. Bu yüzden çelişkiler doğurup sonrasında yayılma yoluyla bu çelişkileri atlatma olarak nitelendirilen bir süreci yaratırlar. Kent, bu süreçte çok önemli bir rol oynar ve çevresinde giderek büyüyen nicelikte artık-değerin koparılabileceği etkin bir mekânın yaratıldığı üretken bir merkez işlevi görür (Harvey, 2003: 227). Castells (1997: 16-17)'e göre, gelişmiş kapitalist ekonomilerde ortaya çıkan toplumsal sorunlar, mekân ve doğanın örgütlenme biçiminden kaynaklanmaktadır. Örgütlenme biçimleri ise üretken teknolojilerin zorunlu evrimi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda öne sürülen nedensel ilişki, teknolojik ilerleme nedeniyle kentsel yoğunlaşmanın oluşması ve buna bağlı olarak yaşanacak toplumsal düzensizliktir. Diğer bir ifadeyle teknolojik ilerleme sonucu yapay ortamın doğal ortam üzerinde üstünlük kurması ve bu durumun tetiklemesiyle artan sosyal ve ekonomik nitelikli rahatsızlıkların, insanın doğal düzenini bozması durumudur. Ancak devletin kentsel politikalar çerçevesinde, kentsel alandaki ekonomik faaliyetleri etkileyen kararlı müdahalesi, bu durumun olumsuz sonuçlarını ortadan kaldırılabılır ya da en azlaştırılabilir. Bununla birlikte kentin başlıca aktörleri olan sermaye, sivil toplum kuruluşları ve devlet üçlüsünün karşılıklı ilişkileri, kentsel gelişmenin yönünü belirlemede önemli bir işlev görür. Aynı zamanda toplumsal düzen ve ilişkilerin biçimlenmesindeki başlıca aktörler olan bu üç unsur, esas itibarıyla kentsel gelişmeye ilişkin tek tek rolleri ve karşılıklı ilişkileri bağlamında birbirine olan konumları ve etkileri, kentsel politika oluşturma sürecinin her safhasında çok iyi irdelenmelidir.

Kent ekonomisi içinde çok değişik alanlarda imar rantları yaratılmaktadır. Örneğin fiili üretim dışında edinilen herhangi bir arazi parçasının, zamanla boş tutularak o yerin merkezileşmesiyle birlikte kazanılan değer, imar planlama çalışmalarının başlaması ile yerleşim alanı niteliğine dönüşen mülkün, yetkili idarece alt yapısının

tamamlanması suretiyle zamanla kazandığı artık-değer, imar rantı olarak nitelendirilir (Çiftçi, 2003: 173). Ancak genel olarak kentsel rantlar iki grupta toplanabilir. Bunlardan birincisi, kentteki toprakların arsaya dönüştürülmesi ve verilen imar hakları dolayısıyla oluşan rantlardır. İkincisi ise kentteki değişik hizmet alanlarında çoğunlukla giriş engelleri yaratılarak oluşturulan rantlardır. Her iki alanda da kentlerin büyüklüğü arttıkça oluşturulan rantlar, çok büyük değerler alabilmektedir (Tekeli, 2001a: 49). 1960'lı yılların sonlarından itibaren kapitalizmde vurgunun üretimden tüketime döndüğü, üretimin merkez bir kavram olarak önemini görelili olarak yitirdiği ve pek çok değerlendirmenin tüketim merkezli söylemlerden yola çıkılarak yapıldığı görülmektedir. Ekonomi işlevinin, kendisini tüketim ilişkileri temelinde yeniden yapılandırması, toplumsal yapının da bu yönde dönüşümüne neden olmuştur (Özuduru, 2010: 308). Bu bağlamda özellikle konut üretimi konusunda, kullanım değerinden çok değişim değerine vurgu yapıldığı günümüzde, bu çerçevede oluşturulan rantlar, fiziksel ve sosyal anlamda kentsel gelişmeyi ciddi anlamda etkileyip kentsel alanda sorunlar yaratabilmektedir. Kentsel politikanın başlıca amaçlarından biri de kentte oluşan bu rantların, mekânda ve sosyal gruplar arasında yeniden dağıtımının adil bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak olmalıdır.

3.2.2. Toplumsal Boyutuyla Kentsel Politika

Geleneksel toplumlarda, konutun barınak olarak algılandığı ve “kullanım” değeri ile öne çıktığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu tür toplumlarda konut algısı, çoğunlukla toplumsal konum belirleme ve barınma ihtiyacını giderme üzerine yoğunlaşmıştır. Buna karşın piyasa ekonomisinin ve özel mülkiyetin yaygınlaştığı kapitalist toplumlardaki konut algısında önemli bir değişim yaşanmış ve konut, “barınak” olmasının ötesine geçerek birer spekülasyon, gelir, yatırım, birikim, güvence aracı olarak daha girift ve çok boyutlu bir alana kaymış ve değerini, piyasa koşulları belirler olmuştur (Erder, 1999: 68). Dolayısıyla kullanım değeri, yerini, değişim değerine bırakmıştır. Değişim değeri, kapitalist ekonomilerde yeni kurgulanışın ve örgütlenişin merkezinde yer alan iki önemli unsur olan mekân ve toplum üzerinde belirleyici etkiler yaratarak, nicelleşmeyi artırdığı gözlenmiştir. Örneğin mekânsal düzlemde kentsel mekân, tüm tarihsel, kültürel ve doğal değerleriyle; toplumsal düzlemde ise kimlik, doğal ya da yapay yollarla ortaya çıkmış olan tüm açılımları ile hiçbir dönemde olmadığı kadar ön plana çıkartılıp küresel düzlemde pazarlanacak birer meta haline dönüştürülmüştür

(Ünverdi, 2003: 361). Söz konusu bu yaklaşım çerçevesinde yeniden yapılandırılan kentler, yükselen ve yeni orta sınıfların farklılaşan yaşam kalitesi taleplerine yanıt veren yeni yaşam alanları olarak yeniden düzenlenmiştir. Bu bağlamda kentsel alanda kapıları denetlenen konut alanları, soylulaştırılan mahalleler, özel hizmetler veren rezidanslar, belediye dışında özel firmalar eliyle üretilen hizmetlerin üretildiği (Tekeli, 2010: 41-42) lüks konut adacıkları gelişmiştir.

Kapitalist ekonomilerde anahtar bir kavram olarak kabul edilen tüketim, sosyal medya ve moda gibi çeşitli araçlarla yaygın bir nitelik kazanmış ve kentsel alanlar, tüketim kültürünün yoğunlaştığı odak noktaları olmuştur. Yerleşik bir nitelik kazanan aşırı tüketim kültürü çerçevesinde ürünler, aşırı bir şekilde tüketilirken, aynı zamanda değerler, yaşam biçimleri, ilişkiler, algılama ve değerlendirme biçimleri de çok daha kısa bir sürede tüketilebilir olmuştur. Dolayısıyla değer sistemlerinde geçicilik algısı ortaya çıkmıştır (Aslanoğlu, 1998: 110). Toplumsal yapıya yansıyan bu değişimler, ekonomik ve politik ilişkilerin yeniden yapılandırılmasına neden olurken, sınıf farklılıklarının da daha çok belirginleşmesine neden olmuştur. Ayrıca tüketim kültürü, sadece gelişmiş ekonomileri olan merkez ülkelerde değil, çevre ülkelerde de ön plana çıkan/çıkarılan bir davranış kalıbı olmuştur. Kentsel alanda böyle bir gelişmenin en çarpıcı sonuçları yeni mekânsal ve toplumsal bölünmeler, eskilerinin üzerine kurulan yeni eşitsizlikler, kutuplaşmalar, zıtlaşmalar ve hatta giderek artan toplumsal hareketler bağlamında ortaya çıkmıştır (Ünverdi, 2003: 361; Özuduru, 2010: 308). Böylece mekân, sadece eşitsizliklerin görünen alanı olmaktan çıkmış, bunların hem yaratıldığı hem de yeniden üretildiği alanlar olmuştur (Şenol, 2003: 76). Kentsel alanda görülen ve yeniden üretilen farklılaşmanın, kutuplaşmanın ve sosyal eşitsizliğin sarsıcı sonuçları, kentsel politikanın bütünleştirici yaklaşımı ve eşitsizlikleri enazlaştırıcı ilkesiyle iyileştirilebilir. Çünkü kentsel bütünleşme, birbirinden niteliksel olarak farklılık gösteren iki kesimden birinin diğerine dönüşmesi ona benzemesi, onunla aynışmasını içerir (Ersoy, 1985: 17). Ancak kentsel alandaki bu benzeşme ve aynışma, bir bütün olarak tüm kentin sağlıklı ve kaliteli bir yaşam alanına dönüşmesi; tüm kentlilerde, kentleşme bilincinin kazandırılması düzleminde gerçekleştirilebilir.

Nüfus hareketleri sonucu kentleşme, diğer bir ifadeyle kentsel gelişme toplumların yapısal değişmelerinin en göze çarpan yönünü oluşturur. Söz konusu nüfus hareketleri, her şeyden önce nüfusun büyük bir kısmının tarımdan kopup tarım dışı

alanlarda yani sanayide, karmaşık örgütlerde kısacası köy dışında başka yerlerde hayatlarını kazanmaları ve yaşamaya başlamaları anlamına gelmektedir. Kıray (1982: 57-70)'a göre, nüfustaki bu hareketlilik, toplumun bütün kesimleri için travmatik bir deneyimdir. Çünkü kentlere gelen kitlelerin iş bulma konusunda içine düştükleri düş kırıklıklarına, bir de bu kentlerdeki barınma, sağlık, eğitim, taşınma, beslenme ve eğlence hizmetlerinin karşılanmasındaki darboğazlar da eklenince, söz konusu travmatik durum tüm kesimler için kaçınılmaz olmaktadır. O halde kentsel gelişmeyi, bilinçli bir politikanın ürünü durumuna getirmek zorunlu bir eylem olarak kabul edilmelidir. Köylerden kentlere ve kentlerden metropollere olan nüfus akınlarının hızını, biçimini, coğrafi dağılışını, zamanlamasını ve kentlerde yarattığı sorunların çözümünü uzun erimde ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacak biçimde etkileyen eşgüdümlü önlemlerin tümün içeren bir kentsel politika, bir ülkenin kaynak savurganlığını önleyici önemli bir seçenek olarak ele alınmalıdır (Keleş, 1982: 71).

Gelişmiş kapitalist toplumlarda diğer bir ifadeyle merkez ülkelerde yaygın olan getto kavramı, Sönmez (2003: 459-460)'e göre, daha çok Batı literatüründe (yazınında) yer almakta olup etnisite, ırk ya da gelir durumu gibi özellikler açısından benzerlikler taşıyan, ekonomik ve toplumsal olarak çeşitli sorunlarla karşı karşıya olan grupların yoğunlaştığı bölgeleri ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Ancak gettolaşma (ghettohization), özellikle Amerikan kentlerinde rastlanan bir oluşumdur. Bu ülkenin kentlerinde bulunan gettolar ve göçmenlerin oluşturduğu kümelenmeler (enkavlar) arasında ciddi farklılıklar olduğu vurgulanmıştır. Sönmez'in P. Marcuse'dan aktarımına göre, fordist yapıdan postfordist yapıya geçişle birlikte Amerikan gettolarında dönüşüm yaşanmıştır. Buna göre postfordist getto yenidir ve bu, marjinallerin değil dışlananların gettosu olmuştur. Diğer bir ifadeyle gettolar, toplum dışına itilmişlerin, ötekileştirilmişlerin kümелendiği alanlar olmuştur. Geçmişin gettosu ile postfordist dönemin gettosunu ayıran en önemli fark; geçmişte gettoda yaşayan nüfus, kentin ekonomik yaşamına çeşitli ağırlarla bir şekilde bağlı durumdaydı. Oysa bu gün gettoda yaşayanların büyük çoğunluğu, Batı literatüründeki tanımıyla getto alanlarında yaşamlarını sürdürebilmek için kamu desteğine bağımlı olanlardan oluşmaktadır. Bunlar arasında işsizlik oranı yüksek olup çalışanlar ise daha çok vasıfsız işlerde çalışanlardan oluşmaktadır. Ayrıca tek ebeveynli aile sayısı ve suç oranı yüksek olup uyuşturucu kullanımı yaygın ve eğitim durumu, düşük niteliktedir. Özetle postfordist gettoları,

örselenmiş/yıpranmış (stigmatize olmuş) kimliklerle doludur. Ancak söz konusu bu demografik sonuçlardan çok, yapısal dönüşüm süreçleri (kapitalist ekonominin katı kuralları) çerçevesinde egemen güçlerin davranış kalıpları bağlamında gettolar, her zamankinden çok daha fazla dışlanmıştır. Kamusal hizmetlerin piyasalaştırılması ve kolektif tüketim araçları üzerindeki devlet tasarrufunun ve müdahalesinin azaltılması alt sınıfların yaşam mücadelesini giderek kötüleştirmiştir. Dolayısıyla gelişmiş kapitalist toplumlarda, üretimin kendisinden vazgeçen ve kendisini bireysel tüketim ve finans işlevleriyle yeniden tanımlayan kent için toplumun geniş kesimleri, sistem açısından “gereksiz” yığınlar olarak görülmüştür (Akgün, 2010: 804).

Kapitalist toplum, sınıflı bir toplumdur ve toplumsal ilişkiler ve süreçler, sınıf ilişkileri üzerinden şekillenmiştir. Dolayısıyla toplumsal ilişkilerin şekillendiği mekân, çatışan grupların ve iktidar mücadelesinin odağında ola gelmiştir. İktidar mücadelesinin konusu olan mekân, hegemonik anlamda siyasi projeler etrafında şekillenirken, bir yandan da karşı hegemonik yapıların bir araya geldiği ve her gün yeniden üretildiği bir niteliğe sahip olmuştur (Akgün, 2010: 805). Dolayısıyla sınıf ilişkileri ekseninde siyasal, ekonomik ve toplumsal amaçlı oluşumlar tarafından kurulan hegemonya nedeniyle kentsel alan, iktidar mücadelesinin ana konularından biri olmuştur. Bu bağlamda popülizm de kentsel alanda kaçınılmaz olmuştur. Popülist politikalar, ister çok partili demokratik bir rejim görüntüsü içinde ister otoriter tek parti rejimi eliyle uygulansın, bu politikalar altında kısmen geleneksel, kısmen modern ilişkiler içeren yaygın bir patronaj görüntüsü gözlenmiştir. Patron-adam (patron-client) ilişkisi, denetlediği kaynakları siyasal sadakat ya da bağlılık gösteren kimselere kişisel çıkar sağlayacak biçimde yasal düzeni belli ölçülerde bozarak dağıtma politikasını ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak bazen de bu politika, kristalleşmiş değişik grupları bir arada tutabilen bir ideoloji de olabilmektedir (Tekeli, 2001a: 47). Sonuç olarak bu durumun izdüşümü, kentsel alandır ve bu alan, patron-adam ilişkisinin en belirgin olarak okunduğu mekândır.

Yoksulluk, temelde nötr (tarafsız) bir kavramdır ve mutlak olmaktan çok göreceli olanı belirler. Yoksulu belirleyen yokluk; gelir, kapasite ya da belli bir kültürün bulunmayışı olduğuna göre çok farklı yoksulluk türü söz konusu olabilmektedir (Tekeli, 2003a: 38). Örneğin kişiler için yoksulluk tanımlaması yapıldığı gibi kentler için de yokluk ve eksiklik üzerinden yoksul kent tanımlaması yapılabilir. Oral (2003: 166)’a

göre, bir kent için *bireysel*, *kamusal* ve *teknolojik* yoksulluk tanımları, kentsel gelişmeye ilişkin belirleyici üç tür yoksulluk sayılmalıdır. Bireyler açısından kentsel yoksulluk; kentli kişi ve grupların ortalama gelirleriyle yapmaları gereken zorunlu harcamaları karşılayamayacakları bir sınırın altına düşme durumu olarak tanımlanmıştır. Kamu yöneticileri açısından kentsel yoksulluk, yerel ve merkezi olarak yapılması gereken ve kişi başına gerçekleştirilmesi zorunlu olan kamu harcama kapasitesinin ortalama düzeyin altına düşme hali olarak tanımlanmıştır. Son olarak teknolojik yoksulluk ise bir kentte maddesel ve toplumsal teknoloji olanaklarının eksikliği veya bunlardan yeterince yararlanılmaması durumu olarak tanımlanmıştır. Küreselleşme süreci ve kapitalist ekonomi politikası, göreceli yoksulluğu besleyen iki önemli unsur olarak belirginleşmiş ve kentsel alandaki ayrışmayı ve farklılaşmayı derinleştirmiştir (Ünsal, 2003: 56). Dolayısıyla kentsel politikanın başlıca amaçlarından biri mali dar boğazlığı, teknik araç-gereç sıkıntısını aşacak kaynakları, yol ve yöntemleri bulup bunların etkin kullanımını sağlamak olmalıdır. Ayrıca bu süreçte gelişme potansiyellerinin harekete geçirilmesi ve koruma-kullanma dengelerinin sağlanması problemlerini, eşitlik ve toplumsal adalet hedefleriyle birlikte ele alan bir planlama çerçevesinin gerekliliği de altı çizilerek vurgulanmalıdır (Keskinok, 2001: 186). Özetle kentsel politika, kentsel yoksulluğun her halini ortadan kaldırmayı ve kentsel alanı sağlıklı ve yaşanabilir bir çehreye kavuşturmayı başlıca amaç saymalıdır.

3.2.3. Mekânsal Boyutuyla Kentsel Politika

Kentsel mekân, kentlerin ortaya çıkışından beri toplumdaki her türlü ilişkinin ve iletişimin mekânı olmuştur. Toplumsal ilişki ve organizasyonların yayıldığı alan olan kentsel mekânın bazı nitelikleri gündelik hayat akışı üzerinde belirleyici olurken, aynı zamanda mekânın karakteristik özelliklerini de oluşturmuştur. Genel olarak kentsel mekân, farklılıkların çeşitlilik içinde anlamlı olduğu alanlardır. Ayrıca yoğun ilişkiler yumağının yaşandığı yerlerdir. Kendiliğinden ortaya çıkan, kestirilemeyen ya da sürprizleri barındıran, yeniliklere açık ama aynı zamanda kendi kurallarını üreten bir mekândır. Toplumsal paylaşım ve korunmanın yanı sıra, yabancılaşma ve yalıtılma sorunlarını da içinde barındırır (Tankut, 2002). Sıralanan bu nedenlerden dolayı devingen ve girift bir nitelik sergiler. Dolayısıyla bir düzenleme eylemine konu olmayı gerektirir. Esasında toplumsal hayatın düzenlenmesi, mekânın düzenlenmesini gerektirir. Mekânın kontrolü ve düzenlenmesi ise mekânın bölünmesi yoluyla gerçekleşir. Ancak

unutulmamalıdır ki, mekânın düzenlenmesi, toplumsal hayatı düzenleme dinamiklerini de içerir (Aslanoğlu, 1998: 109). Diğer bir ifadeyle kentsel mekânı düzenlemeye ilişkin oluşturulan kentsel politika, toplumsal hayatı düzenleyen dinamiklerden bağımsız değildir. Tersine, bu dinamikler çerçevesinde üretilen bir yol haritasıdır.

Toplumsal yapıda değişim, yaşamın kaçınılmaz bir özelliğini oluşturur. Dolayısıyla toplumsal ilişkiler, bir süreç ve akışkanlık olarak algılanır. Ancak sürekli akışkanlıkların içinde belli sınırlar çizilmesi ve düzenlemelerin yapılması toplumsal yaşamın yeniden üretilmesi açısından zorunlu sayılır. Toplumsal ilişkilerin mekânsal düzlemde en çarpıcı şekilde görülen boyutu, coğrafi ölçek (köy, ilçe, kent, bölge ölçeği gibi) boyutudur. Mekânsal ölçek ya da coğrafi ölçek, toplumsal yaşamdaki süreç ve akışkanlıklara belli bir düzenlilik kazandırma ve sınır çizme çabalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. En basit anlamıyla ölçek, belli bir birimi diğer ölçeklerden ayıran sınır anlamına gelmektedir. Bu sınır çerçevesinde mekânsal bir birim, diğer birimlerden farklılaşıp belli bir özerklik kazanır (Şengül, 2003a: 46). Dolayısıyla birer mekânsal ya da coğrafi ölçek birimi olan köy, ilçe, kent ve bölgelerin her biri hem birbiri arasında hem de kendi içinde farklılaşarak bir düzenleme eylemine konu olur.

Mekânsal açıdan kentsel düzenlemeye konu olan unsur, kent toprağıdır. Esasında kent dinamikleri, çevredeki kırsal alanları arsaya dönüştürerek kentsel yayılmaya yol açar (Öncü, 2010: 384). Böylece kentsel topraklar, kent fonksiyonlarına ilişkin olarak belirli bir düzenlemeye konu olur ve yapılı çevre bunun üzerine üretilir. Ancak burada asıl vurgulanması gereken unsur kentsel toprağın değeri, dahası toprağın sınırlı olması nedeniyle onu değerli ve önemli kılan bu niteliği olmalıdır. Kartal (1977: 17)'a göre, insan, kent toprağına iki nedenden dolayı ihtiyaç duyar. Birincisi, insan ihtiyaçlarını (barınma-konut, eğitim-okul, sağlık-hastane, ulaşım-yollar vb.) karşıladığı için; ikincisi ise insanlara çalışma olanağı sağlayan kuruluşlara (fabrikalar, atölyeler, bankalar, vb) zemin oluşturduğu içindir. Ancak yazar, bunların yanı sıra bir üçüncü gerekçeye dayanarak da kentsel toprağın talep edileceğini vurgulamıştır. Bu üçüncü gerekçeye göre, kentsel toprak, ticaret metaı olarak kullanılmak ve bundan gelir elde etmek, spekülasyon yapmak amacıyla talep edilebilir. Bunun gerçekleşmesi ise “özel mülkiyet hakkı”na bağlıdır. Dolayısıyla kentsel toprakta özel mülkiyet hakkının olması, birinci ve ikinci nedenin, diğer bir ifadeyle tüm kentsel toprağın, üçüncü neden için değişik derecede birer araç olarak kullanılma durumunu yaratacaktır. Bu da rant

odaklı bir kentsel gelişme stratejisinin benimsenmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda yapılı çevrenin kullanım değeri, yerini rant odaklı kentsel gelişme stratejisinin öngördüğü değişim (mübadele) değerine bırakmak zorunda kalacaktır. Bu yeni sürece ilişkin olarak Tezcan (2010: 503)'ın da belirttiği gibi yapılı çevrenin üretimiyle oluşturulan mekânsal sabitler, geçici olacaktır. Çünkü sermaye, mekânsal olarak sabitleştiği andan itibaren zaman içerisinde değersizleşmeye başlar. Böylece eski tarihli yapılı çevrenin değeri düşer ve onun yerine yeniden üretilecek yapılı çevre üzerinden yeni bir değişim değeri, yani yeni bir gelir yaratma fırsatı yaratılır. Dolayısıyla yaratılan yeni rant, sermayenin çevirimleri ve sermaye birikimi sürecinde önemli bir işlev görür.

Kapitalist üretim ilişkileri açısından sermaye, coğrafi olarak devingen olmak zorundadır. Buna ilişkin olarak yapılı çevre üretimini, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde sermaye birikimi ve sermayenin çevirimler arası hareketliliği açısından inceleyen Harvey, yapılı çevre üretiminin sermaye birikim mantığına uyumlu olarak geliştiğini belirtir (Aslanoğlu, 1998: 107). Tezcan (2010: 502)'nın Harvey'den aktarımına göre, kapitalist sınıfların kendini yeniden üretebilmesi için gerekli olan birikim, sermayenin birinci çeviriminde üretim ve tüketimin birbirine eşit olarak gerçekleşmesiyle sağlanmıştır. Eğer sanayi üretimi ve tüketimi birbirine eşit düzeyde değilse, sermayenin ilk çeviriminde aşırı birikim sorunu ortaya çıkacaktır. Aşırı birikim sorunu, piyasadaki mal ve hizmet fiyatlarının düşmesine, üretken kapasitelerin atıl duruma gelmesine ve işsizlik oranlarının yükselmesine neden olacaktır. Harvey, birinci çevirimde karşılaşılan aşırı birikim sorununun, sermayenin ikinci ve üçüncü çevirime aktararak geçici olarak çözümlendiğine işaret etmektedir (Şengül, 2001: 20). Buna göre, sermayenin ikinci çevirimi, kentsel yapılı çevrenin üretilmesini içeren sabit sermaye yatırımlarını kapsamaktadır. İkinci çevirime aktarılan sermaye, mekânsal olarak sabit bir yatırım haline gelir, tüketim ve değişim için gerekli olan yapılı çevreyi oluşturur. Fabrikalar, altyapı sistemleri, okullar, hastaneler, konut alanları, alışveriş merkezleri kentsel yapılı çevrenin farklı bileşenleridir. Bunlar, sermaye birikiminin karlılığı için sürekli olarak yeniden üretilir. Sermayenin üçüncü çeviriminde ise devletin işlevi ve müdahalesi ön plana çıkar (Tezcan, 2010: 502). Buna göre, sermayenin, üçüncü çevirime aktarılmasıyla devlet, emeğin ve sermayenin yeniden üretimine ilişkin faaliyetlere doğrudan katılır. Bu faaliyetler; bilimsel ve teknolojik araştırmalara yatırımlar yaparak, sermayenin yeniden üretilmesini sağlamak ve emeği yeniden üreten

kolektif üretim araçlarını çalışan sınıflara sunarak, sosyal harcamalarda bulunma biçiminde gerçekleşir. Ancak Tezcan (2010: 503-504)'nın aktarımına göre, Harvey'in yaklaşımının odağında Marksist değer kuramı bulunmaktadır. Harvey, kentleşme sürecine etkide bulunan (birikim ve sermayenin çevirimleri hariç) ekonomi dışı boyutları göz ardı etmiştir. Buna göre, devlet müdahalesi, sermaye birikimi açısından her zaman işlevselci bir perspektiften anlaşılamayabilir ve farklı ülkelerdeki farklı devlet müdahaleleri, kentsel mekânın üretiminde farklı sonuçlar doğurabilir.

Yoksulluk sorununun mekânsal analizinde birbiriyle çelişkili iki yaklaşımın bulunduğunu belirten Şengül (2003a: 45-46), birinci yaklaşımın (görelî mekân yaklaşımının), kent mekânında ortaya çıkan yoksulluk manzaralarını, yoksulluğu yaratan toplumsal ilişkilerin bir yansıması olarak gördüğünü belirtir. Buna göre toplumsal yapıdaki eşitsizlikler ve sömürü, mekâna yansımakta ve mekân aracılığıyla dışa vurulmaktadır. Örneğin gecekondü sorunu, ortaya çıkışı itibarıyla emek piyasasında dışlanan ya da görece dışlanan kesimlerin konut sorununa devletin duyarsız kalmasının bir yansıması olarak algılanmıştır. Yazara göre, ikinci yaklaşım (mutlak mekân yaklaşımı), mekânın kendisine önemli bir belirleyicilik atfetmekte ve yoksulluğun bu mekânlar aracılığıyla üretildiğini varsaymaktadır. Buna göre gecekondü, çöküntü ve sefalet alanları, yoksulluğun ya da yoksulluk kültürünün üretildiği mekânlar olarak görülmüştür. Bu tür mekânların ortadan kaldırılmasıyla yoksulluk ve benzeri sorunların da ortadan kaldırılabilceği savlanmıştır. Esasında kent mekânında ortaya çıkan bu tarz sorunların mekânsal öğeleri, söz konusu toplumsal ilişki ve süreçlere yönelmeden anlaşılamaz. Aslanoğlu (1998: 109-113)'na göre, mekânın zaman içinde tahribi en çok ekonomik düzenlemeler düzleminde gerçekleşmiştir. Demiryolu ağının genişlemesi, telgrafın keşfi, buhar makinesinin kullanımı, radyo iletişimi, bisiklet ve otomobilin yaygınlaşması zaman ve mekân kavramını radikal bir şekilde değiştirmiş ve özellikle mekânsal yapı, sermayenin geri dönüş oranının hızlandırılması amacıyla kontrol edilmiştir. Bu durum, mekânın zaman içindeki tahribatını hızlandırmıştır. Ancak yazara göre, bu süreçte mekân kavramı da değişerek yeni bir boyut kazanmıştır. Kentsel mekâna ilişkin değişen algılar çerçevesinde kentler, büyük mekânlar olarak üst üste yığılmış, kesişmiş ya da yan yana durmuştur. Teknolojik değişme, zaman-mekân sıkışması çerçevesinde yaşam hızını arttırmış ve piyasa ekonomisi içindeki kimi kentler, ulus-devleti aşan bir öneme sahip olmuştur.

3.3. Kentsel Politikanın Uygulama Modelleri

Kente ilişkin kamu politikalarının diğerk bir ifadeyle kentsel politikaların başarılı olabilmesi, politikanın öngöröldüğü gibi uygulamaya konulmasına bağılıdır. Ancak politikanın uygulamaya konulması ve yürütölmesinde emir ve komuta fonksiyonu merkezi yönetimde mi, yoksa yerel yönetimde mi olmalı, ya da neoliberal piyasa ekonomisinin gerektirdiğı yönetim anlayışı çerçevesinde oluşturulacak ve kent yönetimi olarak da adlandırılan geniş tabanlı bir oluşumun inisiyatifine mi bırakılmalıdır? Bu ve buna benzer sorular, öne çıkan üç farklı model ve anlayış çerçevesinde irdelenmiştir. Bu modellerden birincisi, tarihsel olarak diğerklerine göre daha eskilere dayanan “yukarıdan aşağıya (top-down) uygulama modeli”, diğerk bir ifadeyle jakoben yaklaşım olmuştur. İkincisi, insan hakları ve demokrasi söylemi çerçevesinde gelişen “aşağıdan yukarıya (bottom-up) uygulama modeli” olmuştur. Son olarak, özellikle neoliberalizm ve küreselleşme söylemi çerçevesinde gelişen ve üçüncü yol olarak da ifade edilen “yönetişim merkezli uygulama modeli” olmuştur.

Kamu politikasının oluşturulması ve uygulamaya konulmasına ilişkin yukarıdan aşağıya uygulama modelinin özelliklerini Çevik (2008: 71-72), şöyle belirtmiştir: Kamu politikaları, performansın ölçülebileceğı tanımlanmış amaç ve hedeflere sahiptir. Söz konusu amaç ve hedeflere ulaşmak için tanımlanmış uygulama araçlarını gerektirir. Genel olarak bir yasaya dayandırılır ya da yasal bir düzenleme ile çerçevesi belirlenir. Politikalarının uygulamaya geçirilmesi işlevi bir faaliyet zinciri olarak kabul edilir ve uygulama zinciri tepeden emir verilerek başlatılır. Dolayısıyla politika, hiyerarşik bir yapılanma içerisinde siyasi veya idari karar vericiler arasında ast-üst ilişkisi çerçevesinde uygulamaya geçirilir. Kentsel politikalar da kamu politikası çerçevesinde kentsel ölçekte; ekonomik, sosyal, kültürel ve mekânsal sorunları çözmeye, yerel talep ve beklentileri karşılamaya yönelik olarak oluşturulan ve uygulamaya geçirilen ya da geçirilmek istenen birer kamusal siyasa niteliğindedir. Dolayısıyla kamu politikalarına ilişkin yukarıdan aşağıya uygulama modelinin özellikleri ve uygulama araçları, kente ilişkin politikalar içinde geçerlidir. Yerele ilişkin kentsel politikaların merkezi yönetim tarafından oluşturulup yine merkezi yönetimin emir ve komuta zinciri altında uygulamaya koyma eyleminde, söz konusu modelin birtakım yarar ve zararlarından söz etmek mümkün görünmektedir. Örneğın merkezi yönetim, hizmet birimleri ile ülkenin dört bir yanına hizmet götürme; politikaların uygulamaya dönüşmesinde mali olarak

yaratma ve sağlama; bir bütün olarak ulusal kalkınmayı hedefleme gibi konularda güçlü bir duruş sergilemektedir. Ne var ki, ülkenin, yerele özgü kaynaklarını rasyonel kullanma; yerelin sorunlarına kalıcı çözümler üretme ve taleplerine karşılık verme konusunda zayıf kalmaktadır. Ayrıca kentin geleceğine ilişkin karar vericilerin merkezde olması, kentsel politika uygulayıcılarının yerelde bulunması ciddi koordinasyon sorunu yaratabilmektedir.

Aşağıdan yukarıya uygulama modeli, yukarıdan aşağıya uygulama modelinin sakıncalarına bir tepki olarak geliştirilmiş olan bir yaklaşımdır. Her şeyi merkezden yürütmek, hizmetlerin sunulmasına ilişkin tüm kararları merkezden almak sıkıntı yaratabilmektedir. Esasında ussal da değildir. Çünkü ister ulusal ister kentsel ölçekte olsun merkezden alınacak tüm kararların toplum üyelerinin tercihlerine ve beklentilerine uygun düşmesi her zaman için mümkün olmamaktadır. Aynı şekilde her kente yaşanan sorunları doğru ve eksiksiz tespit etmek ve buna ilişkin çözümler üretmek, her kentin mevcut kaynaklarının ussal (rasyonel) kullanılmasını olanaklı kılmak, merkezde üretilen politikalarla ve yine merkezden alınan kararlarla mümkün görünmemektedir. Bundan dolayı yerele özgü politikaların yerelin mevcut kaynaklarını, ekonomik, sosyal ve kültürel değerlerini, kent halkının talep ve beklentilerini yakından bilen yerel yönetim tarafından oluşturulması daha sağlıklı bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Diğer bir ifadeyle aşağıdan yukarıya uygulama modelinde özellikle kentsel politika üretme ve uygulama sürecinde karar alıcı, kent halkı ile doğrudan temas içinde olan yerel yöneticilerden oluşur. Dolayısıyla yerel yöneticiler, kentin ekonomik, sosyal, kültürel ve nüfus potansiyelinin farkındalığıyla kent gerçeğiyle daha çok örtüşen politikalar geliştirip kentsel sorunlara daha yapıcı çözümler üretebilir ve hizmet anlamında yerel halkın talep ve beklentilerini karşılayabilir. Ancak bu durum, söz konusu modelin sakıncalı yanlarının olmadığı anlamına gelmemektedir. Örneğin yerel yöneticilerin oluşturduğu kentsel politikalar, ulusal kamu politikalarıyla uyum içinde olmayabilir. Merkezi yönetime kıyasla mali açıdan zayıf olan ya da önemli derecede merkezi yönetime bağlı olan yerel yönetimler, kentsel politikanın uygulamaya geçirilmesinde mali açıdan ciddi sıkıntılar yaşayabilir. Ayrıca yerel yöneticilerin popülist politikalar gütmesi, kentin örgütlü ya da varlıklı kesimlerinin talep ve beklentileri gözletilirken, örgütsüz ve yoksul kesimin talep ve beklentilerinin dikkate

alınmaması, tüm kent halkının bir bütün olarak kentsel hizmetlere ulaşmasını ve hizmetlerden eşit yararlanmasını zorlaştırabilir.

Yukarıdan aşağıya ya da aşağıdan yukarıya uygulama modelinin her birinin de artı ve eksileri vurgulanmıştır. Bu nedenle üçüncü bir yol önerilmiş ve her iki yaklaşımın olumlu yanları kullanılarak başarılı bir kamu politikası, dolayısıyla kentsel politika oluşturmanın ve yürütmenin mümkün olabileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla bu yaklaşımda yerel karar alıcıların ve uygulamacıların rolünün artacağı vurgulanmıştır. Diğer bir ifadeyle kentsel politikalar oluşturulup uygulamaya geçirilirken, merkezi yönetimin yanı sıra yerel uygulamacıların da katılımına başvurulması, yerel değerlerin ve taleplerin gözetilmesi gerektiği belirtilmiştir (Çevik, 2008: 76). Üçüncü yol olarak da ifade edilen yönetim uygulama modelini Şengül (2009: 280), devlet merkezli ya da piyasa merkezli bir toplumsal yaşam modelinden, sivil toplum merkezli bir toplum modeline doğru gözlenen bir kayma olarak tanımlamıştır. Buna göre, üçüncü yol yaklaşımının temel aktörü ne devlet ne de piyasadır. Bu rol, sivil toplum kuruluşlarına atfedilmiştir. Dolayısıyla bu model bağlamında kentsel politikaların oluşturulması ve uygulanmasında rol üstlenecek olanlar, merkezi devlet ve yerel devletin yanı sıra özellikle kentin örgütlü kesimleri olmuştur. Bu bağlamda kent yönetimi olarak da ifade edilen geniş tabanlı bir oluşum, kentsel politikaların oluşumuna ve uygulama sürecine yön verecektir. Ancak bu modelin de sakıncalarına dikkat çekilmiştir. Özellikle neoliberal piyasa ekonomisi ve küreselleşme sürecinin bir ürünü olan yönetim modeline, toplumun önemli mirası sayılan kentin tarihsel ve kültürel değerlerinin bırakılamayacağı; bu modelde, kentsel rantın öne çıktığı ve belirleyici olduğu vurgulanmış ve bu anlamda kamusal yararın gözetilemeyeceği belirtilmiştir.

4. YARI-SÖMÜRGELEŞME VE ÇEVRELEŞME SÜRECİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU VE KENT

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan yarı-sömürgeleşme ve çevreleşme süreci; *İmparatorluğun Yarı-Sömürgeleşme ve Çevreleşme Süreci, Yarı-Sömürgeleşme ve Çevreleşme Sürecinde Sınıfsal Yapı ve Kent, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin "Kuruluş"u* şeklinde belirtilen alt başlıklar altında incelenmiştir.

4.1. İmparatorluğun Yarı-Sömürgeleşme ve Çevreleşme Süreci

Osmanlı yönetiminde, din ve devlet kavramları birleşmiştir. Bundan dolayı padişah, mutlak yönetici olup kurumsal olarak yetkisi de ilahi güce dayanmıştır (Cem, 2009: 51). İmparatorluğun toplumsal özelliklerini en iyi tanımlayan şemanın patrimonyal bürokrasi adı verilen topluluk türü olduğunu belirten Mardin (1994: 208-209), "patrimonyal yönetimde"⁸, meşruiyeti, hükümdarın (padişahım) temsil ettiğini belirtmiştir. İmparatorluğun üretim tarzı, ağırlıklı olarak tarıma dayanmış ve üretim araçları, ilkel sayılabilecek bir nitelik sergilemiştir. Üretim tarzı nedeniyle toplumsal formasyonda toprak rejimi, önemli sayılmıştır. Buna göre toprak; öşür (öşriyye) topraklar, haraç (haraciye) topraklar ve miri (arz-ı miri ya da arz-ı memleket) topraklar şeklinde düzenlenmiştir. Öşür topraklar, fetihten önce yerli Müslümanlara ait olan ya da sonradan Müslümanların yerleştirildiği topraklar olup özelliği, işleyenin Müslüman olması ve toprağın tam mülkiyetine sahip bulunmasıdır. Devlet, bu topraktan elde edilen mahsul üzerinden öşür vergisi almıştır. Haraç topraklar, bir yerin fethinden sonra yerli gayrimüslim halkın mülkiyetinde bırakılan topraklar olmuştur. Bu toprakları işleyenler de her türlü tasarruf hakkına sahip olmuş ve karşılığında arazi vergisi ödemişlerdir. Mülkiyeti doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne ait olan topraklar, miri topraklar olup Osmanlı topraklarının büyük bir bölümü, bu topraklardan oluşmuştur. Devlet

⁸ Patrimonyalizm, M. Weber'e göre, geleneksel toplumlarda görülen ve yönetici erkek ile yönettiği ev halkı arasındaki iktidar-itaat ilişkisinin nitelik olarak değiştirilmeden geniş toplumsal kesimlerin idare edilmesinde kullanılmasıyla ortaya çıkan bir yönetim tarzıdır (Demir, 1997: 181). Patrimonyal yönetimde hükümdar, otoritesini, ülke düzeyine dağılmış, oldukça özerk bir feodal sınıf yoluyla değil, gelecekte kendine bağlı bir patrimonyal bürokrat sınıf aracılığıyla sağlar. Bu sınıfın Osmanlı İmparatorluğu'nda iki kolu vardır: Biri askeri güçlerden, diğeri ise sivil memurlardan oluşur. Bunlara, devlet emrinde oldukları söylenebilecek din adamları da eklenebilir. Patrimonyal yönetimde, sosyal hareketleri denetim altında tutmak, sosyal kümelenmeleri izlemek ve topluluğa sürekli olarak düzen vermeye çalışmak rejimin esas özelliğini oluşturur. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu, toplum içindeki grupları, tasnif edip her birine kendi biçtiği bir rolü tanır ve bu grupların önderlerini, topluluğun hareketleri açısından kendine karşı sorumlu tutar (Mardin, 1994: 209).

mülkiyetinde olan miri topraklar, dirlik sistemi altında gelirine göre; has, zeamet ve tımar sınıflarına ayrılmış ve bu toprakların geliri, belirli görevlerin karşılığında bazı kişilere ya da bazı işlerin görülmesine (vakıf) veya doğrudan doğruya hazineye bağlanmıştır (Cem, 2009: 36-38; Yavuz, 2011: 45). Ancak Osmanlı toplumunda köylü veya çiftçi, toprağın sahibi değildir. Devlet, devlet payı olarak özellikle miri toprakların mahsulü üzerinden tahminle saptanan yıllık gelire (öşüre) göre vergi almıştır. Kısacası tarım ağırlıklı, sanayileşmemiş, iç ve dış pazara kapalı ve sonradan oluşan dış sömürüye açık ekonomik yapısı ile ağırlıklı olarak feodal üretim tarzının özelliklerini taşımıştır. Ancak Avrupa feodal toplum yapısından farklı olarak, Osmanlı toplum yapının özgül niteliği, ayırıcı bir özellik olarak varlığını korumuştur. Buna karşın Osmanlı toplumsal formasyonunun (biçimlenmesinin) kavramsal inşası için gerekli malzemenin Asya-tipi üretim tarzı etrafındaki tartışmalarda mevcut olduğu da belirtilmiştir. Buna göre, bu üretim tarzının temel özelliği, büyük ölçüde kırsal bir ekonomiye dayalı güçlü bir devletin varlığına bağlanır. Ancak bu formasyonun çelişkileri merkezi otoritenin daha fazla ekonomik artık elde edebilmek için yerel temsilcilerine daha fazla güç verme mecburiyetinden kaynaklanır ki, bu durum, yerel bürokratların merkez karşısındaki gücünü artırır ve feodalleşme yönündeki eğilimi güçlendirir (Keyder, 1983a: 11-12). Ancak Osmanlı toplum yapısının feodal olarak nitelendirilebilecek bir düzenin tasfiyesi şeklinde geliştiğini belirten Türkdoğan (2004: 219-220), tam da bu nedenden dolayı Osmanlı toplum formasyonunda Asya-tipi üretim tarzının söz konusu olamayacağını belirtir. Yazara göre, tımar sahibi beyler, bulundukları yerlerde arazi mülkiyetini ve devlete ait sıfat ve yetkilerinden bir kısmını ellerine geçirerek güçlenmişlerdir. Ancak sosyal kuvvet olarak gelişme ve etkin olma gücünü sonradan kaybederek toplumsal yapı içerisinde kaybolmuşlardır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda, güçlü bir merkeziyetçi yapı varlığını korumuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkeziyetçi yapı bir süreç dâhilinde pekişirken, aynı zamanda ülke, iç ve dış konjonktüre bağlı olarak ekonomik yapının dönüşümüne sahne olmuştur. Buna göre, 16. yüzyıldan itibaren padişah, saray mensupları ve kıdemli devlet görevlilerinin kendilerine ait olan hasları giderek daha çok iltizama⁹ vermeleri, ülkedeki gayrimüslim tüccar ve sarraf çevrelerinin ekonomik gücünü artırmıştır. Büyük

⁹ İltizam, hazine malı bir gelir kaynağının belli bir ücret karşılığında kişilere satılması yöntemidir (TDK, 2011).

haslar karşılığında kendi nam ve hesabına vergi toplama yetki ve görevini üstlenen mültezimlerin¹⁰ hazineye büyük ölçekli peşin ödemeler yapmak zorunda olması, para sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal ve ekonomik güç dengesinde önemli bir yer elde etmesini kolaylaştırmıştır. Toplumsal yapıdaki değişiklikler içinde binlerce küçük dirlik sahibinin tasfiye olması, 17. yüzyılda ömür boyu mültezimlik uygulamasına geçilmesi ve 18. yüzyılda eyaletlerin birer bütün halinde mültezim-valilere bırakılması durumu, gayrimüslim tüccar-sarrafları daha da güçlendirmiştir (Tezel, 2002: 57). Bu gelişmeler İmparatorlukta, toprak rejiminin çözülme sürecini hızlandırmıştır.

1838 Serbest Ticaret Anlaşması öncesinde, her biri kendi bölgesinde adeta bağımsız hareket eden ayan ve paşaların, genişleyen ticaretten kendine düşeni almak için birtakım keyfi davranışlara başvurduğu görülmüştür. Ayrıca 1874 yılından sonra Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nu Batılı devletlerle, özellikle de İngiltere ile işbirliğine itmiştir. Bu genel konjonktür bağlamında 1838 Serbest Ticaret Sözleşmesi, yeni kurum ve düzenlemeler getirmiştir (Tezel, 2002: 63-64). Bu dönemde Osmanlı yöneticileri, reformlar üzerinden Batılı kapitalist devletlerin gelişmişlik düzeyine ulaşmak için sanayileşme ve özellikle bilimsel ve teknik açıdan ilerleme çabası içine girmiştir. Söz konusu reformlar çoğunlukla ordu tarafından başlatılmış ya da ilk kez ordu içinde uygulamaya konulmuştur. Çünkü İmparatorlukta ordu, güçlü bir yönetici sınıf olarak ortaya çıkan merkez bürokrasi içinde önemli bir yer tutmuştur (Kongar, 1979: 468). Ne var ki, İmparatorluğu zayıflama sürecinden kurtarıp yeniden kalkındırmaya ilişkin tüm bu yenilik girişimlerine rağmen Osmanlı ülkesi, Batılı kapitalist (merkez) ülkelerin ekonomilerini kalkındırmaya kanalize olmuş bir şekilde bu ülkelerin gıda ve hammadde kaynağı olma rolünü üstlenmek durumunda kalmış ve söz konusu ülkelerin açık pazarı olma yönünde siyasal ve ekonomik düzenlemelere maruz bırakılmıştır. Dolayısıyla İmparatorluğun yarı-sömürgeleşme ve çevreleşme süreci başlamıştır.

¹⁰ Mültezim, iltizam yöntemine göre kendi nam ve hesabına vergi toplama görev yetkisi verilen kişidir (TDK, 2011).

16. ve 17. yüzyılda Avrupa’da merkantilizm¹¹ öğretisi, diğer bir ifadeyle ticaret kapitalizmi, egemen anlayış olmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi, Batı Avrupa ekonomilerini ticaret kapitalizmden sanayi kapitalizmine taşımıştır (Kazgan, 2006: 16). Başta İngiltere’de olmak üzere kapitalist üretim tarzı, Batı Avrupa devletlerinde hâkim üretim tarzı haline gelmiştir. Bu ülkelerde değişen üretim araçları, üretim kalıpları ve üretim ilişkileri, toplumsal yapıda ekonomik, siyasal ve sosyal dönüşümler yaratmıştır. Aynı zamanda kapitalizm-öncesi (feodal ya da Asya-tipi üretim tarzı gibi) üretim tarzlarının egemen olduğu ülkeleri ya da bölgeleri de dönüştürerek, kendilerine bağımlı çevre ülkeler durumuna getirmiştir. Pamuk (2005a: 1-3)’a göre, 19. yüzyılda dünya ekonomisi hızla genişlerken, pek çok bölgede aşamalı olarak çevreleşme süreçleri yaşanmıştır. Öncelikle tarımsal üretimin yaygın olduğu (Osmanlı İmparatorluğu gibi) çevre ülkelerin dünya ekonomisine eklemlenmesi sürecinin ilk aşamasında, söz konusu çevre ülkelerin ticaret hacminde genişleme ve ticaretin bileşiminde de değişiklikler ortaya çıkmıştır. Sonra merkez-çevre ticaretinin genişlemesi sürecinde, merkez ülkelere çevre ülkelere sermaye ihracı (Osmanlı İmparatorluğu’na, Batılı ülkelere borç verilmesi gibi) gerçekleşmiştir. Bu durumu, merkez ülkelerin çevre ülkelere demiryolları gibi ticareti genişletmeye yönelik altyapı tesislerine ilişkin büyük miktarlarda yatırımlar (Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında demiryollarını inşa etmesi ve güzergâhların tespitinde Osmanlı yönetimine söz hakkı vermemesi gibi) yapma girişimi izlemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun genişlemekte olan kapitalist dünya ekonomisine merkez ülkelere sanayi ürünleri satın alan ve onlara hammadde satan bir çevre ülkesi olarak katılması Tezel (2002: 62)’e göre, 17. yüzyılda başlamış; Karpat (1972: 246)’a göre özellikle Avusturya ve Batı Avrupa ülkeleri ile ticaret, 18. ve 19. yüzyılda hızla genişlemiştir. Buna göre, 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar Avrupa’daki coğrafi keşiflerin yarattığı ticaret kapitalizmi aşamasında Osmanlı İmparatorluğu’nun kapitalist üretim tarzına eklemlenmesi, “kapitülasyonlarla” başlamıştır. Bu kapitülasyonlar, tarihte Batılı kapitalist devletlere verilmiş ticari, adli ve yönetsel nitelikli tek taraflı tavizler olarak belirmiştir. Bu tavizler, İmparatorlukta, Osmanlı ülkesine ihraç edilen ya da Osmanlı ülkesinden satın alınan mallara ilişkin vergiler üzerinden yabancı tüccarlar

¹¹ Merkantilizm, yani ticari kapitalizm, Avrupa devletlerinin zenginleşme yolu olarak ithalatı kısıp, ihracatı artırarak dış ticaret fazlası vermelerini; denizaşırı topraklarda koloniler kurarak pazarlarını genişletmelerini savunan bir öğretilerdir (Kazgan, 2006: 14).

lehine indirim yapma; yabancı tüccarlara Osmanlı ülkesine yerleşme özgürlüğü tanıma; söz konusu tüccarları kişisel vergilerden ve Osmanlı yasalarından muaf tutma şeklinde uygulamaya konu olmuştur. Özellikle İmparatorluğun çevreleşmesi sürecinde güçlenen Batılı kapitalist ülkeler, kapitülasyonları giderek Osmanlı yönetiminden koparılmış tek taraflı ağır tavizlere dönüştürmüştür. Dolayısıyla önce yabancı tüccarlara verilen bu tavizler, daha sonra yabancı şirketleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Kazgan, 2006: 14-15). Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreleşerek, Avrupa ekonomilerine bağımlı duruma gelme durumu esas itibarıyla 19. yüzyıldan itibaren (Kırım Savaşı nedeniyle başlayan yeni düzenlemeler ve kurumsal yapılanma ile) başlamıştır. Pamuk (2005a: 9)'a göre, İmparatorluğun söz konusu bu çevreleşme sürecindeki ayırt edici özelliği emperyalistler arası rekabet koşullarında gerçekleşen çevreleşme sürecine dayanmıştır. Esasında bu durum, İmparatorluğun ömrünü uzatan önemli bir etken unsur olarak da değerlendirilmiştir.

1838 tarihli İngiliz-Osmanlı Serbest Ticaret Sözleşmesi (Balta Limanı Sözleşmesi olarak da bilinir), Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya piyasası ile bütünleşmesinde yeni bir dönemin başlangıcı sayılmıştır (Tezel, 2002: 66). Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürgeleşme ve çevreleşme sürecinde, kapitalist üretim ilişkilerin bir dış etken olarak ortaya çıkması, Osmanlı yönetiminin bu dış etken karşısında yeni düzenlemelerde bulunması ve yeni bir kurumsal yapılanmaya gitmesi kaçınılmaz olmuştur. Tanzimat dönemiyle başlayan hukuki, adli, idari ve ekonomik reform çabaları, başta her ne kadar Osmanlı devlet adamlarının inançlarının eseri olarak ortaya çıkmışsa da zamanla Batılı kapitalist devletlerin etkisi altına girmiş ve onların kontrolü altında yürütülmüştür (Yayman, 2008: 59). Tanzimat Dönemini başlatan 3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu; mal, can, namus güvenliği, vergi adaleti ve askerlik gibi sivil yönetimde önemli değişiklikler meydana getirmiştir (Pamuk, 2005b: 200). Esasında 1838 Serbest Ticaret Anlaşması, serbest ticaret olanaklarını hazırlamış; Tanzimat Fermanı ise Batı kapitalizmi yararına açık pazar haline getirilmiş bir ülkede, açık pazar düzeninin yönetsel ve mali reformlarını düzenlemiştir. Ancak bağımsız bir kapitalist gelişme yoluna giremeyen Osmanlı İmparatorluğu için söz konusu bu reformlar, Batılı sanayileşmiş ülkelerin dikte ettiği düzenlemeler olmuş ve bu (Tanzimat) reformların denetlenmesi de yabancı devletlere bırakılmıştır. 1856 tarihli Islahat Fermanı, Batılı kapitalist devletlere, bu anlamda yeni

bir müdahale imkânı sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1840 tarihli ilk borçlanması (Pamuk, 2005a: 63) da 1838 tarihli Serbest Ticaret Sözleşmesiyle başlayan sürecin bir uzantısı olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu bu çevreleşme süreci kısa bir süre sonra 1881 tarihli Duyun-u Umumiye sisteminin kurulması (Pamuk, 2005a: 68; Turan, 1991: 17) noktasına kadar uzanmış ve İmparatorluk, yarı-sömürge bir devlet haline getirilmiştir (Yayman, 2008: 58). Bu anlamda 1838 Serbest Ticaret Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nu, Batılı kapitalist ülkelerinin açık pazarı haline getirirken, aynı zamanda içyapı üzerinde de ikili bir etki yaratmıştır. Buna göre, öncelikle Batılı ülkelerin sanayi ve ticaret rekabetine dayanamayan Osmanlı yerli sanayi ve esnafılık düzeni çökmüş, gümrük düzeni bozulmuş, diğer taraftan bu süreçte dünya pazarı ile bütünleşmek isteyen aracı bir sınıf doğmuştur (Yayman, 2008: 58-59; Turan, 1991: 18).

Yarı-sömürgeleşme ve çevreleşme sürecinde İmparatorluğun toprak rejimi ve üretim ilişkileri de önemli derecede bir dönüşüme uğramıştır. Buna göre tarıma yönelik bilinçli politikalarda, 1840'lı yıllardan itibaren 1838 Serbest Ticaret Anlaşmasının getirdiği hükümler ve Tanzimat dönemi politikaları çerçevesinde önemli gelişmeler gözlenmiştir. Osmanlı ihracatı üzerinde yasaklama ve sınırlamalar getiren 1838 Serbest Ticaret Anlaşması, yabancı tüccarlara Osmanlı topraklarında yetiştirilen ya da işlenen her türlü ürünü satın alma hakkı tanırken, aynı zamanda vergi ve gümrük kolaylıkları da tanımıştır (Baskıcı, 2011: 31). İmparatorlukta, özel sermaye birikiminin önündeki en büyük engeli oluşturan “müsadere (el koyma) uygulaması”¹², 1840 tarihli ceza kanunu ile suç sayılmıştır. 1858'de Arazi Kanunnamesi¹³ bağlamında özel mülkiyete ilişkin olarak 1867'de yapılan bir düzenleme ile yabancılara, Osmanlı topraklarında (Hicaz eyaleti hariç) mülk sahibi olma izni verilmiştir. Özellikle bu son düzenlemeyle birlikte, Osmanlı toprakları üzerinde yabancılar, büyük araziler edinerek ihracata yönelik plantasyon¹⁴ tipi işletmeler kurmaya başlamışlardır (Baskıcı, 2011: 32). Söz konusu bu düzenlemeler çerçevesinde Osmanlı toprakları, yabancılar için önemli bir sermaye

¹² Müsadere uygulaması; yasak edilen bir şeyin kanun gereği elden alınması veya suçlu görülen bir kimsenin malının devlet tarafından zapt edilmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, müsadereyi ceza, emniyet tedbiri ve tazmin olarak çok sık uygulamıştır. Suiistimale açık olduğundan birçok keyfi uygulamalara da rastlanılmaktadır. Ancak şartlarına uyulduğu durumda bugün de devlet menfaatine olan bir uygulama şeklidir (Karataş, 2011: 219).

¹³ Bu Kanunname ile devlet, toprakta özel mülkiyet hakkı tanımış ve toprağın alım-satımını serbest bırakmıştır (Pamuk, 1995a: 99).

¹⁴ Plantasyon, sanayide kullanılan kahve, kakao, kauçuk vb. bitkilerin geniş ölçüde yetiştirildiği işletmedir (TDK, 2011).

birikim aracı haline gelmiştir. Diğer taraftan Müslüman kökenli kentsel ve kırsal halkın yaratmış olduğu neredeyse tüm artık-değer, ya tarımda olduğu gibi her yıl ya da varlık sahibinin ölümünde devlet tarafından el konulmuştur (Yenal, 2003: 37). Dolayısıyla tarımda, ticarete ve zanaat kesimindeki üreticilerin hatta devlet hizmetinde zengin olan Müslüman seçkin sınıfın, ne vakıflar dışında başka alana yatırım yapmasına ne de sermaye biriktirmesine olanak tanınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda anlamlı bir sermaye birikimi yaratılamamasının birtakım iç nedenleri de bulunmaktadır. Örneğin Osmanlı toplumdaki Müslüman seçkin sınıf, ticaret ve sanayi mesleklerini küçük görmüş, bundan dolayı askeri, dinsel ve kamu hizmeti ile ilgili mesleklerde çalışmayı tercih etmiştir. Bu sınıfın değer ölçütlerinde “güç” eksen, her zaman için varlık ekseninden üstün tutulmuş ve Osmanlı toplumunda siyasal güç yoluyla varlık edinme yaklaşımı, egemen anlayış olmuştur. Avrupa’da ise varlık yoluyla siyasal güç kazanma yoluna gidilmiştir. Yenal (2003: 37-38)’a göre, İmparatorlukta ticaret ve sanayi devriminin gerçekleştirilememişinde bu tutumun büyük payı olmuştur. Bir yandan devletin toplumdaki artık-değeri üreticilerin elinden alarak, saray ve askeriye'nin giderine harcaması hem sermaye birikimini, hem de girişimcilik gücünü söndürürken, aynı zamanda bu yaklaşım ülkeyi, ekonomik yaşamın gelişmesini sağlayacak altyapı yatırım ve hizmetlerinden yoksun bırakmıştır. Oysa demiryolları sayesinde Avrupa’da ticaret ve sanayi gelişirken, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu bu alt yapıdan yoksun kalmıştır (Ortaylı, 2006: 150). Diğer taraftan Osmanlı tarihinde sadrazamların otorite kurduğu dönemler olmuştur. Ancak Tanzimat döneminde sadece sadrazam değil, sadrazamla birlikte etrafındaki bürokrat kadro da yönetime egemen olmuştur. Diğer bir ifadeyle İmparatorluğun bu modernleşme döneminde Babıâli (Osmanlı hükümeti) bürokratları, yönetime hâkim sınıf olarak öne çıkmıştır. Birinci Meşrutiyet’ten sonra Yıldız Sarayı; İkinci Meşrutiyet’ten sonra ise bir cemiyet olan İttihat ve Terakki, otoriteyi ele almıştır. Her üç dönemde de otoriter nitelikli bir yönetim anlayışı egemen olmuş ve söz konusu bu otoriterlik, neredeyse modern anlamda bir diktatörlüğe dönüşmüştür. Ayrıca her üç dönemin siyasal seçkinleri, birbirinden farklı nitelikler sergilemiştir (Ortaylı, 2006: 87). Milli bir burjuvazi yaratma girişimleri, 1913 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kesin olarak iktidara gelmesi ile başlamıştır. 1914 yılı Ağustos ayından itibaren Osmanlı hükümeti, İzmir’deki bütün yabancı kuruluşlardan bütün Rum görevlilerinin işten çıkarılarak, yerine Müslüman halktan

kişilerin alınmasını istemiştir. Sadece küçük Asya’da değil, İstanbul’da da bütün Hristiyanlara karşı resmi bir boykot hareketi başlamıştır. Bu tedbirlerin amacı ise iç pazarı Müslümanlara açmak ve onları, ülkenin ticari hayatına kazandırmak olmuştur. Küçük kent burjuvazisine dayanma eğiliminde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, zorunlu ihtiyaç maddeleri ve besin maddelerinin imalat ve satışını tekeline alan esnaf ve zanaatkâr kuruluşlarını yaratmıştır. Öte yandan ulaştırma, yol ve araçlarını, özellikle de demiryollarını denetiminde bulunduran hükümet, büyük servetlerin ortaya çıkışına ve Türk burjuvazisinin üyeleri arasında ilk olarak önemli bir sermaye birikiminin meydana gelmesine ön ayak olmuştur (Yerasimos, 2005: 16-17). Ancak tüm bu çabalar ve girişimler, her yönüyle Batılı kapitalist devletlerin dümen suyunda olan İmparatorluğu yıkılmaktan kurtaramamıştır.

4.2. Yarı-Sömürgeleşme ve Çevreleşme Sürecinde Sınıfsal Yapı ve Kent

Osmanlı toplum yapısı siyasal olarak üç temel sınıfa dayanmıştır. Yönetici sınıfı oluşturan birinci grup; Sultan-Halife ve onun asker ve bürokratlarından oluşmuştur. İkinci gruptaki sınıf, yönetilen kesim olup bu grubu, tarımsal nüfus ile kentlerdeki tüccar ve zanaatkârlar oluşturmuştur. Bu gruptaki bazıları sonradan ara sınıfa dâhil olmuştur. Sınıfsal yapının son grubu “ara sınıf” olarak adlandırılan, eşraf ve ayan denilen yerel önderlerden oluşmuştur. Söz konusu bu ara sınıf, bozulan toprak düzeni ve bürokrasi nedeniyle güçlenmiş, ancak tarımsal ürünü ve tarımsal nüfusu tam anlamıyla denetleyemediği için yönetici sınıfla sömürülen tarım kesimi arasında ancak aracılık görevini üstlenebilmiştir (Kongar, 1979: 453). Ülkenin toprak rejiminde küçük tasarruf sahipleri ile büyük tasarruf sahipleri arasında çoğunlukla bir hiyerarşi söz konusu olmuştur (Yerasimos, 2001: 10). Bu bağlamda Osmanlı toplumsal yapısı; Padişah ve çevresini oluşturan elitler dışında asker ve sivil kökenli bürokrasi, tacirler, eşraf ve geniş bir kitleye karşılık gelen köylüler olarak ana hatlarıyla sınıflandırılabilir ve bu anlamda Osmanlı toplumunun sınıfsal bir yapı sergilediği söylenebilir.

Osmanlı toplumu, Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak da sınıflandırılabilir. Çok eski bir geçmişe sahip olan İmparatorluk, geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir. Dolayısıyla ülke toprakları farklı ırk, din ve dillere mensup insanları barındırmıştır. Osmanlı ekonomisinde (dış ticaretinde) etkili olan Rum, Ermeni ve Yahudi kökenli gayrimüslimler, sınıfsal yapının önemli bir kesimini oluşturmuştur. Bununla birlikte

Levantenler Doğu'nun eski milletlerinin kalıntıları olarak bu ülkenin toprakları üzerinde varlığını korumuştur. Bu kesim, başta İstanbul ve İzmir olmak üzere İmparatorluğun belli başlı büyük kentlerinde kalabalık bir halde bulunmuştur. Özellikle 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük kentlerin Hristiyan mahalleleri, her türden (Rum, Ermeni, Yahudi, İngiliz, Avusturyalı, Fransız, Rus, İranlı, Belçikalı, Hollandalı, Amerikalı vb.) Avrupalı maceracının bulunduğu yerler haline gelmiştir. Bunlardan çoğunun üye oldukları milletlerle ırk birliği kalmamıştır. Söz konusu dönemin koşulları altında her soydan insanın uygun gördüğü ve yaptığı işte kendine kolaylık sağlayacak olan milleti seçip o milletin camiasına kabul edilebilme durumu, Osmanlı toplumunda adeta yeni bir milleti yani levantenleri oluşturmuştur. Bu kesimin yaşadığı alanlarda Rumca, Ermenice, Fransızca, İtalyanca ama daha çok bütün bu dillerin birbirine karışmasından meydana gelen garip bir dil kullanılmıştır (Yerasimos, 2001: 25).

Kapitalizmin oluşum sürecinde Batılı ülkelerdeki *yönetilen sınıf* kendi arasında farklılaşırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise *yöneten sınıf*, kendi arasında farklılaşmıştır. Esasında 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, İmparatorlukta bürokratikleşmeyi ve merkezileşmeyi hızlandırıcı başlıca etken olmuştur (Karpas, 1972: 258). Kongar (1979: 436-437)'a göre, özellikle reformların yapıldığı dönemde askeri ve sivil bürokrasi, padişaha (sultan-halife) karşı güçlü bir grup olarak ortaya çıkmıştır. Ancak padişaha (sultan-halife) karşı bürokratların yürüttüğü uğraş, halk tabanından kopuk olmuştur. Bürokratlarca yürütülen uğraşın odağında halkı ilgilendiren toplumsal ve ekonomik gelişmelerin olmayışı, söz konusu uğraşı, padişaha karşı ideolojik olarak koşullanmış bir bürokrasinin Batı'dan aktardığı ve toplumla ilişkisi olmayan anayasacılık düşüncelerini hayata geçirme noktasında yoğunlaştırmıştır. Bu durum, Kongar'ın ifadesiyle, yenilikler için devletin gücünü kullanan “devletçi-seçkin” grupları ortaya çıkarmıştır. Devletçi-seçkin grupların ortaya çıkması, diyalektik olarak Batılılaşma çabalarına karşı “gelenekçi-liberal” tepkileri yaratmıştır. Bu tepkiler, Osmanlı geleneğinin temsilcisi olarak dine dayanmıştır. Ancak devletçi-seçkinler, İttihat ve Terakki kanalıyla İmparatorluğun denetimini ele geçirmiş ve ülke kalkınması için ulusal bir burjuvazi yaratma fikrine odaklanıp bir dönemin siyasal ve ekonomik politikaları üzerinde belirleyici olmuşlardır.

İmparatorluğun yönetsel yapısı; eyalet, sancak (liva), kaza ve köy esasına dayanmıştır. Ancak tam anlamıyla merkeziyetçi bir örgütlenme söz konusu olmamıştır. Çünkü eyaletler bütünüyle merkeze bağlı olmamış ve esasında dönemin sınırlı ulaşım ve haberleşme olanakları ile devletin yapısal ve örgütsel özellikleri nedeniyle tam anlamıyla merkeziyetçi bir yapı oluşturulamamıştır. Buna karşın âdemi merkeziyetçi bir yapılanmadan da söz edilemezdi. Çünkü eyaletlerin tüzel kişiliği olmadığı gibi, seçilmiş karar ve yürütme organları da bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine özgü bir örgütlenme şekli, diğer bir ifadeyle nevi şahsına münhasır bir örgütlenme şekli bulunmaktaydı. Devlet, askeri hizmetler ile sivil ve yargı işlerini birbirinden ayırmıştır. Eyalet ve sancak daha çok askeri birimler olup başında bulunan yöneticiler, güvenlik ve askerin yönetimi ile ilgilenmiştir. Ancak Tanzimat'tan önceki dönemde kent yönetiminde adli, idari ve belediye hizmetler birbirinden ayrılmamış ve bu görevler kadılar tarafından yürütülmüştür. Dolayısıyla adli, beledi ve idari işlevler tek bir yetkili organa yani kadiya bağlı olduğu için kadılık; kentin yargı makamı olduğu gibi aynı zamanda vakıfların deneticisi, asayiş ile belediyenin hizmet ve kolluk (zabıta) görevlerinin yetkili ve sorumlu amiri olmuştur. Bu bağlamda kadılık kurumu, devletin yönetiminde olarak yerel yönetimin temelini oluşturmuştur. Bununla birlikte belediye hizmetleri 1854'de kadar esnaf örgütleri, bazı gönüllü kuruluşlar, vakıflar gibi örgütler tarafından yürütülmüştür (Eryılmaz, 2008: 184-187).

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet, kentleşmeyi desteklemiştir. Esasında kent yerleşmeleri, bu sistemin merkezlerini oluşturmuştur (Bayartan, 2005: 94). Çünkü kentler, yönetim merkezleri olup aynı zamanda devlet ile kırsal bölge arasındaki alış-verişin odak noktaları olma işlevi görmüştür. Kentsel mekân, ordu için de üretim merkezleri olup aynı zamanda İmparatorluğun "Osmanlılaştırma" politikası açısından önemli yerleşim birimleri olmuştur. Ancak 16. yüzyıldan itibaren fetihlerin durması nedeniyle artan vergi baskısı, iltizam (hazine malı bir gelir kaynağının belli bir ücret karşılığında kişilere satılması) sisteminin oluşturulmasına neden olmuştur. Tımar sistemi yıllık vergiye dönüştürülmüş ve yıllık verginin tahsilâtı için mütesellim (vergi memurları) görevlendirilmiştir. Bu sistem, bir taraftan ağalardan ve beylerden oluşan kesimi kendi toprağından koparmış, diğer taraftan mütesellim uygulamasında artan istismarlar nedeniyle halkın da kırsal bölgelerden kaçarak kentlere yerleşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla hem yüksek gelirli kırsal sınıf hem de köylü nüfus, tarımsal

toprağı terk edenlere ilişkin olarak yenilenen devlet yasaklarına (çift bozan vergisi ya da devletin köylüyü köyüne gönderme hakkı gibi) rağmen kentlere akın etmeye başlamıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak kent işlevleri zenginleşmiş ve kent nüfusu çok daha heterojen bir nitelik kazanmıştır.

Osmanlı kent yönetiminde vakıflar (imaretler) ve loncalarla birlikte mahalleler, beledi örgütlenmesinin temel unsurunu oluşturmuştur. Devlet açısından mahallenin anlamı, kayıtlı haneler üzerinde vergi bölüşümü ve tahsilâtını gerçekleştiren bir mali birim ve toplumsal denetimin sağlanmasına olanak tanıyan ölçek ve ilişki bütünlüğü olma niteliği üzerinden açıklanabilir (Alada, 2012: 2). Her mahalle kendi gelenekleri, yaşam tarzları ve farklı cemaatleri ile öne çıkmıştır (Bayartan, 2005: 97). Mahalle sakinleri; dini inanç, ekonomik uğraş ve onları komşularından ayıran ve birey yapan faktörlerle birbirine bağlanmıştır. Mahalleler, sakinlerinin katıldığı bir loncanın veya milletin yerel birimi olarak belirginlik kazanmıştır. Bu nedenle gayrimüslim ve Müslüman halkın mahalleleri ile göçmen mahalleleri ayrı noktalarda kurulmuş ve kaynaşmamıştır. Osmanlı kent düzeninde, gerekli vergileri ödemek koşulu ile mahalle değiştirmenin sakıncası olmamıştır. Ancak kırsal kesimden kente göç, izne bağlanmıştır (Doğru, 1995: 103-111). Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda, genellikle bayındırlık işleri merkezden düzenlenen bir sisteme bağlı olarak yürütülürdü. Bayındırlıkla ilgili ürünler, anıtsal yapılar ya da köprü gibi alt yapı hizmetleri devletin denetiminde ve ülkenin çeşitli bölgelerinde gerçekleştirilirdi (Tapan, 2004: 385). Avrupa'da gelişmeye başlayan ticaret kapitalizmi, Osmanlı eşrafının geleneksel geçim yollarını oluşturan ticareti ellerinden alınca, Osmanlı toplum yapısı da çözülmeye başlamıştır. Buna göre eşrafın, tarım ve kent toprağının rantına el koyarak kendine yeni geçim yolları araması, merkezi devletin, artık-ürün kanallarını zayıflatmıştır. Dolayısıyla bu durum, devleti güçsüzleştirmiştir. Bu dönemde merkezi devletin fetih ve iskân politikası iflas etmiş, kentsel yerleşme kademelenmesi çözülmüş, kent toprağı mülkiyeti ile birlikte konut üretimi ve dağıtımının denetimi fiilen eşraf ve ağanın eline geçmeye başlamıştır. Konut sorunu ilk kez bu dönemde, yani mülksüzleşen köylünün kentlere göçmesi ve barınak bulamaması sonucu ortaya çıkmıştır (DPT, 1977: 18).

Osmanlı İmparatorluğu'nda, kuruluşun tamamlandığı 15. yüzyıldan çökmeye yüz tuttuğu 19. yüzyıl ortalarına kadar uzanan bu süreç boyunca toplumsal yapı farklılaşırken, kentsel mekân durağan niteliğini korumuştur. Ancak 19. yüzyılın

sonunda mekânsal yapıda da değişim süreci başlamıştır (Aktüre, 1987: 1). 1839 tarihli Tanzimat reformları çerçevesinde devleti ve toplumu batılılaştırmaya dönük olarak gerçekleştirilmek istenen düzenlemeler ve kurumsal yapılanmalar, kentsel alanı da doğrudan etkileyip dönüştürmeye başlamıştır. Doğrudan Divan-ı Hümayun'dan (önemli devlet işlerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı yüksek merciden) çıkan ve uzun vadede gerçekleştirileceği açıkça belirtilmiş olan 1848 tarihli Birinci Ebeniye Nizamnamesi ve 1856 tarihli ilk İstimlâk Nizamnamesi, İmparatorluğun başkentini ve diğer kentleri, Batılı kent modeli görüntüsüne kavuşturmak amacıyla; binaların ve sokakların genişletilmesi, kentsel arazinin parsellenmesi gibi bazı temel ilkeleri öngörmüştür (Yerasimos, 1999: 2). Arazi mülkiyeti için gereken esneklik, kısmen 1858 Arazi Kanunnamesi bağlamında sağlanmıştır. İnşaat malzemelerine, yollara, sokakları genişletmeye ilişkin kentsel düzenlemeler ise ancak Arazi Kanunnamesi çerçevesinde çıkarılabilmektedir (Dumant, 1999: 8).

Batılı anlamda yerel yönetimler yani il özel idareleri ve belediyeler, Tanzimat'tan sonra kurulmaya başlanmış ve oldukça yavaş bir gelişme seyri izlemiştir. Esasında İmparatorluk, 1854 Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı Avrupa devletleri ile ittifak kurduğunda, söz konusu Savaş nedeniyle İstanbul'a, çok sayıda Avrupalı subay ve asker gelmiştir. Bu dönemde İstanbul'da yüz binin üzerinde yabancıların yaşadığı ve bunların çoğunlukla Beyoğlu-Galata semtinde ikamet ettiği belirtilmiştir (Eryılmaz, 2008: 188). Bu dönemde belediye hizmetlerinin yok denecek durumda olması; temizlik, aydınlatma, kaldırım ve kanalizasyon gibi hizmetlerin eksikliği; kent içi ulaşımın yetersiz ve düzensiz olması rahatsızlık yaratmıştır. Avrupalılar, bu hizmetlerin iyileştirilmesi için bir belediye örgütünün kurulması tavsiyesinde bulunmuştur. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunuşunu (1839) izleyen yıllarda Batıdan dönen Osmanlı aydınları da kent içi ulaşım, su, konut ve sağlık sorunlarına ilişkin çözümün Batı kentlerinde gördükleri tarzda bir belediye örgütünün kurumsallaşmasıyla sağlanabileceği inancında olmuştur. Yasal olarak ilk belediyenin kuruluşu 16 Ağustos 1854 tarihinde gerçekleştirilmiştir. 1855 yılında da İstanbul'da "şehremaneti" adıyla bir belediye örgütü oluşturulmuştur. 1857 yılında belediye örgütüne ve hizmetlerine ilişkin bazı tespitlerde bulunulmuş ve İstanbul'un on dört daireye ayrılması, ayrıca her birinde ayrı bir belediye dairesinin kurulması öngörülmüştür. Ancak 1858 yılında pilot bölge olarak azınlıkların yoğunlukta yaşadığı Beyoğlu-Galata semtleri seçilmiş ve burada,

“Altıncı Daire-i Belediye”¹⁵ adı altında fiilen ilk belediye örgütü kurulmuştur (Eryılmaz, 2008: 188-190). Altıncı Dairedeki on yıllık bir uygulamadan sonra, İstanbul’un diğer yerlerinde de belediye dairelerinin kurulması kararı alınmıştır. Ancak kurulan belediye dairelerin bir kısmı, gelir yetersizliği nedeniyle sonradan kapanmıştır. Dönemin koşulları altında sadece Beyoğlu, Adalar, Tarabya, Yeniköy ve Beykoz belediye daireleri devam edebilmiştir (Öner, 2008: 12). Diğer kentlerde belediye örgütünün kurulması ise 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi’nden (bu Nizamname ile eyalet yönetiminden vilayet sistemine geçilmiştir) sonra gerçekleşebilmiştir. Dolayısıyla 1877 yılında yürürlüğe giren “Vilayet Belediyeler Kanunu” ile belediyelerin yaygın bir şekilde kurulması sağlanmıştır. Bu yasal düzenlemelerden sonra özellikle liman kentlerinde belediye örgütü kurulmaya başlanmıştır (Eryılmaz, 2008: 190). Buna karşın ülke genelindeki kentlerde, birçok belediye örgütü ya ödenek yokluğu nedeniyle kurulamamış ya da kurulduğu halde sonradan kapatılmıştır.

Tanzimat döneminin Batıcı sivil eğitim projesi II. Abdülhamit döneminde 1880’li yıllarda uygulamaya konulmuş ve 1908 yılına kadar Hicaz dışında bütün vilayet ve önemli sancak merkezlerinde lise düzeyinde pozitif ilimlere öncelik veren idadiler açılmıştır (İnalcık, 2007: 35). Osmanlı yönetimi, halk sağlığı alanında özellikle salgın hastalıklara karşı mücadele konusunda 1837’den sonra gittikçe artan bir biçimde ilgi göstermiştir. Ülkede 1831’de, daha sonra 1881 ve 1893 yılları arasında yapılan nüfus sayımının ortaya koyduğu nüfus durgunluğu, bazı gözlemcilerce salgın hastalıklara bağlanmıştır. Bu nedenle II. Abdülhamid, tıbbın yeni uzmanları olarak Avrupa’da kabul gören bakteriyologları yardım için ülkeye davet etmiştir. Söz konusu yardım çağrısı, İmparatorluğu güçlendirme girişimlerinde Avrupa’nın uzmanlığına başvurma alışkanlığına dayandırılmıştır. Ancak Bakteriyojoloji Enstitüleri, Osmanlı topraklarına geldiği sırada tıp alanında bir boşluğun olmadığını görmüşlerdir. Çünkü o dönemde Osmanlı ülkesinde, 1839’dan sonra azınlıkların da kabul edildiği bir tıp okulu bulunmaktaydı. Bu okula sonradan cerrahi tıp okulu gibi başka okullarda eklenmiştir (Moulin, 1999: 169-176). Bu konuda üzerinde durulması gereken tek sorun, sağlık alanına ilişkin hizmetlerin ağırlıklı olarak başkentte toplanmış olmasıydı. Bu nedenle

¹⁵ Altıncı Daire-i Belediyesi bu ismi, Tanzimat’ın mimarları olan Mustafa Reşit Paşa ile Ali Paşa’nın kısa bir süre oturdukları Paris’in seçkin ve modern bir semti olan “Sixieme Arrondissement (altıncı daire)” adından almıştır (Eryılmaz, 2008: 188-189).

diğer kentlerde ve kırsal alanlarda yaşayan insanlar, tedavi için uzun bir yolculuktan sonra başkentte gelerek tedavi olabiliyor ve sağlık hizmetlerinden yararlanabiliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalizmine eklemelendiği 19. yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süreçteki kentsel gelişme olgusunu Tekeli (2009: 107-110), piyasa mekanizması içinde Osmanlı ekonomisinin kapitalist ilişkilere açılması ve İmparatorluktaki yönetici seçkinlerin modernite/çağdaşlaşma doğrultusunda reformlar yapması şeklinde gelişen Batı kaynaklı iki kanallı değişim çerçevesinde değerlendirmiş ve bu bağlamda yazar, kentsel mekânda, önemli dönüşümlerin yaşandığını belirtmiştir. Örneğin klasik Osmanlı kentlerinde görülen bedesten etrafındaki çarşılar, liman çevresindeki pazarlardan oluşan eski kent merkezleri varlığını korumakla birlikte, kent merkezlerinde bankalar, sigorta şirketleri, iş hanları ve oteller gibi piyasa ekonomisinin niteliklerini yansıtan ve yeni kent merkezleri olarak kabul gören modern merkezli iş alanı oluşmaya başlamıştır. Yeni altyapı sistemi oluşturulmaya başlanmış, merkezde ya da yakınında demiryolu istasyonları, limanlar ve rıhtımlar, antrepolar, posta binaları ve devlet daireleri kurulmuştur. Yaya olarak kurulan kent içi ulaşım sistemi; araba, tramvay, vapur, banliyö treni gibi toplu taşıma araçları için yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca kentsel alanda modern ve geleneksel kesim farklılığı daha belirgin bir hal almıştır. Yeni ekonomik ilişki ve örgütlenme biçimi nedeniyle toplumsal tabakalaşma değişmiş ve yeni toplumsal sınıflar oluşmuştur. Kentsel mekânda konut alanlarındaki millet esaslı farklılaşmanın yanı sıra sınıf esaslı bir farklılaşma da gözlenmeye başlanmıştır. Aynı zamanda toplumsal tabakalaşma biçimlerinin oluşması ve kentsel nüfus artışı kentlerin çevreye yayılmasına neden olmuş ve Osmanlı kent çeperlerinde banliyöleşme oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde modernleşmenin yarattığı yeni yaşam kalıpları ve kamusal alanların oluşması özel mülkiyet, hazine arazisi, özel arazi gibi yeni arazi kullanım biçimlerinin gelişmesine neden olmuştur (Tankut, 2002). Ne var ki, tüm bu gelişmeler, İstanbul ve İzmir gibi sayılı birkaç büyük kent ile sınırlı kalmış ve İmparatorluğun diğer kentleri, kırsal niteliği ağır basan küçük kasaba formunu, Cumhuriyet döneminde dahi uzun yıllar korumuştur.

4.3. Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti’nin “Kuruluş”u

Bir toplumda sanayi, birtakım ön koşulların oluşmasına bağlı olarak gelişir. Öncelikle asgari bir siyasal alt yapının kurulmuş olması gerekir. Bununla birlikte sürekli bir istikrar ortamı ve yeterli ölçüde serbest piyasa koşullarının oluşması gerekir. Mülkiyet ve sermaye alanlarında hukuki güvencenin bulunması gerekir. Ayrıca asgari düzeyde fiziki bir alt yapı olmalı ve sanayileşmenin başlayıp yayılabilmesi için de genişlemeye uygun pazarlar olmalıdır. Bu da yeterli düzeyde ulaşım, iletişim ve finans olanaklarının geliştirilmesine bağlıdır. Ayrıca nüfusun nitelikleri önemli olup kişilerde, en azından asgari düzeyde bir eğitim altyapısının, temel ve teknik eğitim düzeyin oluşması zorunludur (Yenal, 2003: 39). Sanayinin gelişmesine zemin oluşturacak bu ön koşullar, Batı Avrupa’da ticaret kapitalizmi döneminde oluşmaya başlamıştır. Ne var ki, Osmanlı toplumunda, Batı Avrupa’nın sanayi kapitalizmi döneminde bile bu koşullar oluşturulamamıştır. İmparatorlukta bu koşulların oluşturulamayışının iç ve dış kaynaklı birçok nedeni bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda sanayinin gelişmemesinin bir nedeni Osmanlı yönetiminin, toplumuna, başta ekonomik hizmetler olmak üzere, fiziksel alt yapı, eğitim ve teknik yardım gibi hizmetleri götürmemiş olmasıdır. 15. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı ordusuna ateşli küçük silahların sokulmuş olması piyadeyi, askeri örgütlenmenin temel taşı durumuna getirmiştir. Sonuç olarak süvari (sipahi ve adamları), önemini yitirmeye başlamış ve orduya atlı asker veren toprak sisteminin diğer bir ifadeyle tımar sisteminin işlevi ve önemi azalmıştır (Kongar, 1979: 436). Böylece tarımsal üretime dayalı ekonomik yapı bozulmaya başlamıştır. Ayrıca oldukça ilkel bir teknoloji ile yapılan tarımsal faaliyetlerden elde edilen artık-değer, devlet ya da devlete dayanan ayan tarafından gasp edilerek, askeri giderlere ve saray masraflarına harcanmıştır (Yenal, 2003: 36). 19. yüzyılın ortalarına kadar askeri alanlar dışında kalan özellikle Anadolu’daki ulaştırma, sulama, haberleşme, eğitim, teknik destek, hatta iç güvenlik konularına Osmanlı yönetimi, ilgisiz kalmıştır. İmparatorluğun zayıfladığı ve çözülme sürecine girdiği bu yıllarda İmparatorluk üzerindeki Batı denetiminin iki önemli sonucu, İmparatorluğun ekonomik anlamdaki çöküşüne zemin oluşturmuştur. Bunlardan birincisi, Osmanlı İmparatorluğunun kapitalizme eklemlenmesi sürecinde oluşan bir kapitalist sınıf çekirdeğinin Batı emperyalizminin bir uzantısı biçiminde oluşmaya başlamasıdır. Diğeri ise yabancı

ekonomilere bağımlı bir kapitalist sınıfın doğmakta oluşu, yerli imalat çabalarını, daha bu çabalar emekleme dönemindeyken öldürmesi durumu olmuştur (Kongar, 1979: 436). Dolayısıyla yerli imalatçılar, sermaye yetersizliği ve teknik olanakların sınırlılığı nedeniyle Avrupa ekonomisi ile yarışamamışlardır. Ayrıca kapitülasyonlar yoluyla Batılı devletlere tanınan hukuksal, ekonomik ve mali ayrıcalıklar (Ökçün, 1997: 3) da böyle bir yarışmayı iyiden iye olanaksız kılmıştır.

İmparatorluk, kurumsal biçimiyle değişmeyi önleyici nitelikler taşımıştır. Bu nedenle toplumsal ve ekonomik gelişme sağlanamamış ya da oldukça yavaş bir şekilde ilerlemiştir. Devlet, sürekli olarak güçlü toplumsal ve ekonomik grupların ortaya çıkmasını engelleme çaba içinde olmuştur. Dolayısıyla toplumdaki sınıfsal yapı, toplumsal ve ekonomik ölçütlere göre değil, daha çok siyasal ölçütlere göre oluşmuştur. Diğer bir ifadeyle Osmanlı toplumunun sınıfsal nitelikleri toplumsal ve ekonomik yapının bir sonucu olarak değil, siyasal yapının bir ürünü olarak gelişmiştir (Kongar, 1979: 435). Buna karşın, Avrupa'nın kapitalist toplumlarındaki sınıfsal yapı, özellikle ekonomik yapının bir sonucu olarak gelişmiştir. Yenal (2003: 36)'a göre, feodal düzenin erimesi ve merkeziyetçi devlet yapılanmasının oluşmasıyla birlikte büyük bir kitleyi oluşturan topraksız serfler, toprak mülkiyetine kavuşmuş ve tarımda yaratılan tasarruflar, zamanla sermaye birikimine dönüşmüştür. Ne var ki, aynı dönemde, Osmanlı çiftçinin yarattığı artık-değere, devlet ya da mültezimler tarafından el konulmuş ve el konulan artık-değer, büyük ölçüde saray ve askeri giderler için harcanmıştır. Diğer bir ifadeyle halkın gönencini (refahını) yükseltme, hiçbir dönem İmparatorluğun amaç ve görevleri arasında olmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret burjuvazisinin oluşturulamayışını sorgulayan Yerasimos (2001: 13-14), bu durumu çeşitli gerekçeler üzerinden değerlendirmiştir. Buna göre, Avrupa'da gelişen kapitalizminin etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu kapitalist ekonomilere eklemlenmiştir. Bu durumun bir gereği olarak tarımsal alandaki artık-ürün, dünya pazarına yönelen emtia haline dönüşmüştür. Dolayısıyla merkezi iktidar, tarımsal alandaki sömürüden daha fazla artık bir pay almak için kırsala daha çok egemen olmak istemiştir. Kırsala egemen olma isteği ayanların, beylerin nüfuslarını zayıflatıp zamanla ortadan kaldırırken, güçlü bir merkezi bürokrasinin oluşmasına da zemin oluşturmuştur. Ancak bürokrasinin varlığı hazine kaynaklarının sürekliliğine bağlıydı. İmparatorluğun başlıca zenginlik kaynağı ise hazine ve topraktı. Bürokrasinin devlet hazinesi etrafında

kümelenmesi, toprak mülkiyetinin giderek pekişmesine (tam mülkiyete geçişine) neden olurken, diğer taraftan Avrupa kapitalizminin önlenemeyen yayılışı İmparatorluğu mali açıdan zayıflatmıştır. Dolayısıyla tüm bu nedenlerden dolayı ticaret burjuvazi oluşturulamamış ve anlamlı bir sermaye birikimi sağlanamamıştır. Ancak Yenil (2003: 45)'a göre, İmparatorluğun son elli yılı önceki yüzyıllardan ayrı olarak değerlendirilmeyi gerektirmektedir. Çünkü bu son elli yıldaki yenileme çabaları sırasında toplumsal yapıya ilişkin olarak tartışılmaya başlanılan düşünceler, Cumhuriyet'in kuruluşuna egemen olan devlet felsefesinin oluşmasında etkili olmuştur. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasındaki bazı sosyal ve ekonomik uygulamalar da söz konusu bu yeni düşüncelerden esinlenmiştir. Örneğin Savaş başında bir irade ile kapitülasyonlara son verilmiş, bir geçici yasa ile yabancı şirketlerin ayrıcalıkları kaldırılmış ve Müslüman-Türk işletmeleri, ekonomik alanda daha işlevsel kılınmak istenmiştir. Bu çerçevede yaratılacak yerli bir burjuva sınıfı üzerinden sermaye birikiminin yolları aranmış ve tüm bu gelişmeler, üretim tarzında bir dönüşümün zeminini oluşturmuştur.

Fransız Devrimi'yle ulus, ulusçuluk ve ulus-devlet kavramları ön plana çıkmış ve bu durum, toplum ve devlet anlayışında radikal değişikliklere neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde de yaygınlaşan Fransız Devrim ilkeleri, kimi Avrupa devletlerinin de desteğiyle Balkanlardan Arap Yarımadasına kadar hemen her bölgede Türk olmayan halkların kendi bağımsız devletlerini kurmaya yönelik ayaklanmalarını hızlandırmıştır (Turan, 1991: 15). Ancak Avrupa'da ulus-devletin ortaya çıkışı, sanayi toplumunun ortaya çıkışı ile yakından ilişkilidir. Avrupa'da ulus-devletin doğuşu, feodal kimliklerin aşılarak bütünleşme yoluyla daha büyük bir alanda yeni bir kimlik oluşturmasıyla gerçekleşmiştir. Buna karşın Osmanlı sanayileşmenin etkisine dış ticaret yoluyla açılmış bir İmparatorluk olarak Osmanlı topraklarında; din, dil vb. farklılıklar nedeniyle İmparatorluğun parçalanması üzerinden ulus-devletler ortaya çıkmıştır. Böylece ulusçuluk hareketi, bir taraftan altı yüzyıllık İmparatorluğu parçalarken, diğer taraftan Balkan Savaşı sonrasında gelişerek, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ilişkin düşünsel temelleri hazırlamıştır. Ancak 1923'de henüz bir ulus-devlet oluşturma fikri açıklık kazanmamıştır. Bu nedenle ulusçuluk hareketini, Cumhuriyet döneminde yeniden yorumlama durumu doğmuş ve Genç Cumhuriyet, bu yıllarda sanayileşmemiş ve kentleşmemiş bir toplumun koşullarında bir ulus inşa sorunuyla

karşı karşıya kalmıştır (Tekeli, 2001a: 60). Dolayısıyla bu dönemde ülkeyi, ulus-devlet alanına dönüştürmek ve kentleri, çağdaşlaşmanın mekânı haline getirmek şeklinde iki önemli strateji belirginlik kazanmıştır (Tankut, 2002). Ulus-devletleşme süreci, belli bir ulusal sosyal mekânda belli bir ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik sermayenin birikimi anlamına gelir. Kuşkusuz bu sürecin başat kurucu unsuru, ulusal bir ekonomik mekân ve bu mekân içinde oluşması öngörülen bir ekonomik sermaye olmuştur (Şengül, 2008: 113).

ÜÇÜNCÜ KESİM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN “KURULUŞ” SÜRECİNDE (1923-1950) DÖNEMSEL OLARAK KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKALAR ÜZERİNE ÇÖZÜMLEMELER

Birinci Dünya Savaşı’ndan İkinci Dünya Savaşı’na kadar uzanan zaman diliminde dünya ülkeleri, ekonomik açıdan üç grupta ele alınmıştır. Tekeli (1977: 5-6), söz konusu bu üç grubu, mevcut dönemin siyasal ve ekonomik konjonktürü çerçevesinde değerlendirmiştir. Buna göre *birinci gruptaki ülkeler* İngiltere, ABD, Fransa ve Almanya’dan oluşmuştur. Bunlar dönemin merkez ülkeleri olarak nitelendirmiştir. Dünya ekonomik ve siyasal sistemin merkezindeki bu ülkeler, söz konusu dönemde en yüksek teknoloji ve ücret seviyesine ulaşmış ülkeler olmaları nedeniyle dünya sistemin neredeyse tümünü kontrol altında tutabilme gücüne sahip olabilmişlerdir. Bu sürecin (1923-1950) başında merkezin lider ülkesi İngiltere, sonunda ise ABD olmuştur. *İkinci gruptakiler*, merkez ülkeler seviyesinde olmasa bile oldukça yüksek bir teknoloji ve ücret düzeyine ulaşmış Çekoslovakya, Polonya gibi Doğu-Avrupa ülkelerinin bir kısmı ile Japonya, İtalya ve Güney Afrika gibi ülkelere oluşmuştur. Bu ülkeler, yarı-çevre ülkeleri olarak da tanımlanmıştır. *Üçüncü gruptakiler*, teknoloji ve ücret seviyeleri en düşük düzeyde olan ülkelere oluşmuştur. Bu ülkeler, diğer gruplara giren ülkelerle yaptıkları ticaret çerçevesinde hammadde kaynağı ve sermaye açısından sürekli değer kaybına uğrayan grubu oluşturmuştur. Çevre ülkeler ya da perifer ülkeler olarak da nitelendirilen söz konusu bu ülkelerin bir kısmı, sömürge statüsünde olmuştur. Öne çıkan en belirgin özellikleri, ekonomik açıdan belirgin bir biçimde diğer gruptaki ülkelerin etki ve kontrolü altında olmalarıdır. Söz konusu dönemde Türkiye de bu gruptaki ülkelere sayılmıştır. Ancak bu gruptaki ülkelere kıyasla Türkiye’nin ayırıcı durumu; *siyasal bağımsızlığını kazanmış bir ülke olmasına karşın, henüz ekonomik bağımsızlığını kazanamamış olma* niteliğiyle vurgulanmıştır.

Merkez ülkelerde doğup gelişen kapitalizm; siyasal, ekonomik ve sosyal dokuda bir dönüşüm yaratarak, toplumsal yapıyı, kendi oyun kuralları çerçevesinde yeniden biçimlendirmiştir. Yayılmacı niteliğiyle öne çıkan bu yaklaşımın genel olarak dünya yüzeyinde, eşitleyici ya da düzgün bir gelişme yolu izleyeceği varsayılmıştır. Bu çıkış

noktası üzerinden çevre ülkelerde de aynı dönüşümün yaratılacağı ve bu ülkelerin de siyasal, ekonomik ve sosyal dokusunun, dolayısıyla kentsel dokunun aynı biçimde dönüşeceği savlanmıştır. Ne var ki, öngörülen söz konusu dönüşüm, tüm ülkeler için aynı nicelik ve nitelikte gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla kapitalist gelişmeyle ilgili böyle bir “ideal tip” üzerinden çevre ülkelerin toplum tarihini okumaya çalışmak ve bu bağlamda siyasal, ekonomik ve sınıfsal yapıya ilişkin çözümlemelerde bulunmak yanlış çıkarımlarda bulunmayla sonuçlanabilir (Tezel, 2002: 135). Bundan dolayı Türkiye Cumhuriyeti “Kuruluş” sürecine ilişkin kentsel gelişme bileşenleri üzerinde çözümleme yapılırken, Cumhuriyet toplumunun özgül nitelikleri ve ayırıcı özellikleri üzerinde durmaya özen gösterilmiştir. Ayrıca Cumhuriyet’in toplum yapısına kaynaklık eden son dönem Osmanlı toplum yapısı ve sınıfsal nitelikleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda yeri geldikçe Batılı kapitalist toplumların ayırıcı özellikleri de vurgulanmıştır.

Bu çerçevede söz konusu bu Kesim; *Liberal Dönemde (1923-1929) Kentsel Gelişme Bileşenleri ve Kentsel Politika, Devletçilik Döneminde (1930-1939) Kentsel Gelişme Bileşenleri ve Kentsel Politika, İkinci Dünya Savaşı ve Dünya Ekonomisine Amerikan Emperyalizmi Altında Eklemlenme Döneminde (1940-1950) Kentsel Gelişme Bileşenleri ve Kentsel Politika* şeklinde dönemsel olarak belirlenen ana başlıklar altında çözümlenip değerlendirilmiştir.

5. LİBERAL DÖNEMDE (1923-1929) KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKA

Osmanlı İmparatorluğu tarihinde, Tanzimat’la başlayan dönemin özel bir yeri bulunmaktadır. Bu dönem, zayıflama ve dağılma sürecine giren İmparatorluğu yeniden güçlendirme ve eski günlerine kavuşturma umuduyla geniş kapsamlı düzenlemelere ve uygulamalara sahne olmuştur. Ne var ki, bu girişimler, belirli bir programdan ve yönetici kadrodan yoksun kalmıştır. Ayrıca girişimlere karşı toplumun her kesiminden gelen direnmeler ve özellikle Batılılaşmanın yanında gelenekselin de sürdürülme eğilimi, bu konuda arzulanan başarıyı yakalamada engel oluşturmuştur (Turan, 1991: 15). Ayrıca dönemin dış gelişmeleri de söz konusu girişimlerin olumsuz sonuçlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Örneğin Fransız Devrimiyle başlayan ulusçuluk akımı çerçevesinde ulus bilinci ve ulus-devlet kavramı ön plana çıkmıştır. Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan farklı milletlerden insanlar, Batılı kapitalist

devletlerin desteğiyle kendi devletlerini kurmak için ayaklanmışlardır. Dolayısıyla İmparatorluktan kopmalar başlamıştır. Yine bu dönemde Sanayi Devrimi ile sanayileşen ve devingen bir ekonomik yapıya kavuşan Batılı kapitalist devletler, artan hammadde ve pazar ihtiyaçları için Osmanlı İmparatorluğu'nu (kapitülasyonlar çerçevesinde) kendi ekonomileri için açık bir pazara dönüştürmüşlerdir. Bu koşullar altında politik ve ekonomik anlamda bağımsız bir strateji geliştirememiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirmeye ilişkin yenilik girişimleri ise İmparatorluğun ömrünü biraz daha uzatmaktan öteye gidememiştir. Diğer taraftan bu girişimlerin birçoğu, Türkiye Cumhuriyeti "Kuruluş" sürecinde yapılan yapısal düzenlemelere ve uygulamalara, dolayısıyla kentlerin gelişmesine zemin oluşturmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflama sürecine girdiği bir dönemde Batı'da başlayan sanayileşme, hızla gelişerek, 20. yüzyılda kapitalizmi en üst aşamaya taşımıştır. Bu süreçte birçok Batı kenti de aynı düzlemde hızla gelişerek daha fonksiyonel ve işlevsel birer sanayi kentine dönüşmüştür. Aydoğan (2007: 51)'a göre, bu dönemde sona eren sömürgeciliğin yerini yeni ekonomik ve politik ilişkiler almıştır. Ancak üretim ilişkilerine bağlı olarak şekillen toplumsal yapı anlamında yeni bir toplum biçimi oluşmamıştır. Buna göre, ekonomik ve politik ilişkiler tüm dünyaya yayılırken, az sayıdaki kapitalist merkez ülke, ekonomik çıkar ve politik hegemonya (egemenlik) alanları için kıyasıya çatışmıştır. Bu süreçte her kapitalist ülke, bir taraftan kendi sömürge alanlarını elde tutmaya çalışırken, diğer taraftan yeni sömürgeler elde etmenin mücadelesini vermiştir. Esasında daha eski tarihlere dayanan bu kıyasıya mücadele sürecinde çevre ülkelerin dış pazarla bütünleşen sayılı bir-iki kenti de ekonomik etkinliklere bağlı olarak gelişmiştir. Diğer taraftan bu politik ve ekonomik çekişme ortamında başlayan silahlanma yarışı ve askeri çatışmalar, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olmuş ve 20. yüzyılın başında çevre alanlarına ait kırk üç milyon kilometre karelik alanın, dört büyük devletin hegemonyası altında olduğu belirtilmiştir (Aydoğan, 2007: 52). Bu alanlarda işgallere karşı, sömürgecilik döneminden başlayarak artan ve bir birikime dönüşen karşı tepki, anti-emperyalist bir tepkiye dönüşmüştür. Bu tepkinin ilk somut örneği, kapitülasyonlar ve ulusçuluk hareketleri nedeniyle ekonomik ve politik hegemonyasını yitiren Osmanlı İmparatorluğu'nun kalan son toprakları üzerinde verilmiştir. İşgal altındaki son toprakları kurtarmak için yapılan Kurtuluş Savaşı (Ulusal Bağımsızlık Hareketi) ise bu topraklar üzerinde siyasal anlamda tam

bağımsız yeni bir (Türkiye Cumhuriyeti Devleti) devletin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Tanör (2009: 133)'e göre, Fransız Devrim ilkelerinin etkisiyle başlayan ulusal kurtuluş hareketlerinin dünyada hızla yayılmasında, Kurtuluş Savaşı'nın öncü bir rolü olmuştur. Yazara göre, Kurtuluş Savaşı, dünyadaki ilk bağımsızlık hareketi olmamıştır, ancak bu Hareketin, emperyalizme karşı başkaldırı niteliğinde olması ve 20. yüzyılda başarıyla sonuçlanmış ilk bağımsızlık hareketi olması, onu, diğer bağımsızlık hareketlerinden ayırarak öne çıkarmıştır.

Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi toplumsal sonuçları çok ağır olan, yangın, yağma ve üretkenliğin düşmesi nedeniyle kentlerin sınırlı gelişimini bir bıçak gibi kesen bu iki büyük yıkımdan geçip ulusal bir devlet kurarak, siyasal bağımsızlığını kazanmayı başaran Türkiye Cumhuriyeti, ekonomik bağımsızlık için bir mücadele daha vermek zorunda kalmıştır. Çünkü ekonomik bağımsızlıkla taçlandırılmayan siyasal bağımsızlığın tek başına bir anlamı olamazdı. Ekonomik anlamda bağımsızlık ve kalkınma ise sadece sermaye birikiminden ibaret mekanik (teknolojik) ve tek boyutlu bir proje olarak değil; siyasal, sosyal ve kültürel boyutları da içeren geniş kapsamlı bir proje olarak ele alınmayı gerekli kılmıştır. Diğer bir ifadeyle sosyal ve siyasal yapıda, eğitim ve kültürde gerekli değişiklikler yapılmadan bir ülkenin ekonomik açıdan kalkınmasının (Aren, 2008: 352) ve Batılı kentlerin gelişmişlik düzeyinin yakalanmasının olanaksız olduğu görüşü ağır basmıştır. Bu nedenle Türkiye'de, ekonomik kalkınma üzerinden çok yönlü bir modernleşme/çağdaşlaşma projesi başlatılmıştır. Bu anlamda değişen üretim tarzı bağlamında bu projenin odak noktası ise kentsel alan olmuştur. Dolayısıyla söz konusu bu çağdaşlaşma projesi üzerinden kentsel gelişmenin yönü ve kentsel politikaların niteliği belirginlik kazanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin "Kuruluş" sürecinde Batıya dönük çağdaş gelişme çizgisinin benimsenmiş olması ekonomik sistemiyle, kültürel yönelimiyle Batı modelinin benimsenmesi anlamına gelmiştir. Ancak ülkenin geri kalmışlığı, uzun savaş yıllarının neden olduğu büyük nüfus kayıpları ve nüfus değişimleri, bu modelin aynen kullanılmasını engellemiş ve söz konusu modelin, Türkiye Cumhuriyeti'nin özgül koşullarında yeniden yorumlanmasını gerektirmiştir (Tekeli, 2001a: 61-62). Ekonomi unsurunun kentsel gelişme üzerindeki belirleyici üstünlüğüne karşın, Türkiye Cumhuriyeti, sanayileşme sürecinden geçmemiş, tarımsal üretimin ağırlıkta olduğu ekonomik yapısıyla yarı-sömürge durumundaki bir İmparatorluktan geriye kalan

topraklar üzerinde, üstelik bu İmparatorluğa ait borçları da üstlenerek kurulmuştur. Dolayısıyla başat sorun olan ülkenin ekonomik durumu, “Kuruluş” süreci boyunca önceliğini korumuştur. Ekonomiye atfedilen bu özel durumdan dolayı, Türkiye Cumhuriyeti henüz kurulmadan önce İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923) toplanmıştır. Ülkenin üretim tarzının gözden geçirildiği bu Kongreden amaç, uygulanacak ekonomik politikaların belirlenmesi ve söz konusu politikaların ilgili iç ve dış muhataplara bildirilmesidir. Sezen (1999: 146-148)’e göre iktisatçılar, 1923-1930 dönemine ilişkin ekonomi politikasının çizgisini, *liberalizm* olarak kabul etmişlerdir. Ancak bu ekonomi politikasının Türkiye Cumhuriyeti özgül koşullarından kaynaklanan bazı ayırt edici özelliklerinin altı, kalın çizgilerle çizilmiştir. Örneğin bu politikada klasik liberalizmin temel ilkelerinden olan “görünmeyen el” ilkesine yer yoktu. Çünkü el görünmekteydi ve bu el “devlet eli” olmuştur. Ayrıca klasik liberalizmin özel sektör müdahalesine karşı çıkan “bırakınız yapsınlar-bırakınız geçsinler” ilkesine de yer yoktu. Çünkü bırakıldığı zaman ülke kalkınmasını gerçekleştirebilecek ve ekonomiye işlevsellik kazandıracak yerli bir sermaye de yoktu. Dolayısıyla bu ilke de Türkiye’nin özgül koşullarında “destekleyiniz yapsınlar” ilkesine dönüşmüş ve devlet, ulusal sermaye için “yaratıcı, koruyucu ve kollayıcı” bir güç olma görevini üstlenmiştir. Bu bağlamda dönemin kentsel politikası da ekonomik ve sosyal bir sermaye oluşturma çabası çerçevesinde varlık kazanmıştır.

Bu konunun alt başlıkları olarak “*Kentsel Gelişme Bileşenlerine İlişkin Çözümleme*” ve “*Dönemin Kentsel Politikasına İlişkin Değerlendirme*” başlıklı konulara aşağıda yer verilmiştir.

5.1. Kentsel Gelişme Bileşenlerine İlişkin Çözümleme

Bu bölümde dönemin kentsel gelişme süreci üzerinde çözümleme yapılırken liberal dönemin toplumsal yapısına ilişkin bileşenler, kentsel gelişmenin birer bileşeni olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla döneme ilişkin sınıfsal yapı, ekonomik politika ve ekonomik yapılanma, altyapı (ulaşım-iletişim-enerji) yatırımları, kente ilişkin yasal ve kurumsal yapılanma, kentsel planlamanın gelişimi, nüfus mübadelesi, yerleşme ve yapıli çevre, konut politikası ve kentlerin dönüşen sosyal yapısı üzerinden söz konusu dönemin kentsel gelişme süreci ve politikası incelenmiştir.

5.1.1. Dönemin Sınıfsal Yapısı

Liberal döneme (1923-1929) ilişkin bir sınıf bilincinin olup olmadığı, varsa bunun niteliği üzerine bir değerlendirme, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin 1920 yılında Bakü’de kurdukları ilk Türkiye Komünist Partisi tarafından hazırlanan ve Sovyet Hükümetine Mayıs 1920’de sunulan “*Anadolu’daki Devrimci Harekâtın Niteliği*” başlıklı raporun saptamaları (Yerasimos, 2005: 59) çerçevesinde yapılabilir. Bu raporda, Anadolu’daki Kurtuluş Hareketin, emperyalizme karşı yöneldiği, sınıf mücadelesinin özelliklerini yansıtmadığı ve dolayısıyla Batı’daki kıstaslarından yola çıkılırsa, bu Harekâta, sosyal bir devrim gözüyle bakılamayacağı vurgulanmıştır. Ayrıca Türkiye’deki sosyal sınıfların güçsüz bir gelişme kaydettiği, büyük toprak sahiplerinin bürokrasi önünde etkinliğinin azaldığı ve köylülüğün sınıf bilincinden yoksun olduğu bilgisine de bu raporda yer verilmiştir. Buna göre, Osmanlının son döneminde toplumsal yapıda sınıflı bir yapının gözlemlendiği, ancak Batılı kapitalist ülkelerin gelişmiş (sanayi) kentlerinde daha belirgin olarak gözlemlenen bir sınıf bilincinin henüz oluşmadığı söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda, Tanzimat dönemiyle birlikte toplumsal yapıda belirgin bir dönüşüm gözlenmiş ve bu yıllarda bürokrasi, iyiden iyiye yerleşip meşrulaşmıştır. Bu dönemde memur sayısı artmıştır. Bürokrasinin varlığının ve meşruluğunun sürekliliği, köylülerin ürettiği artığın vergi biçimde el konulmasına dayanan bir üretim tarzı içinde gerçekleşmiştir. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu’nun yapısal sisteminde köylülerin ürettiği artığa vergi olarak el konulmasından sağlanan artığın ancak küçük bir bölümü, ekonomide yeniden üretim için kullanılmıştır. Artığın geri kalan büyük kısmı ise memurların tüketimi (maaş vb. giderler) ve lüks giderler için harcanmıştır. Bu saptamaya dayanarak Keyder (2010: 37-39), öncelikle memurluğun yani bürokrasinin, bir sınıf olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca yazar, Osmanlının son döneminde kentlerde, tüccar sınıfının ortaya çıkmasının ekonomik kaygılar nedeniyle bürokrasiyi rahatsız ettiğini de ifade etmiştir. Söz konusu rahatsızlık, tüccar sınıfının, rakip bir toplumsal sınıf olarak artığın bir kısmı üzerinde hak iddia edebileceği olasılığı ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca bürokrasinin, bu sınıfı, toplumsal sistemin yapısı içinde bir tehdit unsuru olarak gördüğü de vurgulanmıştır. Çünkü Osmanlı toplumsal sisteminde ekonomik artık, ekonominin yeniden üretimine değil de ağırlıklı olarak mevcut ideolojinin yeniden üretimine kanalize olmuştur. Dolayısıyla

ülkedeki siyasal düzenin ve adaletin adil bir biçimde işlevsel kılınması öncelikli hedeflerden sayılmış ve ekonomik artık, ülkenin büyük kentlerinde bu amaca hizmet etmiştir. Toplumsal yapıda bir Osmanlı burjuvazisi şüphesiz ki bulunmaktaydı. Ancak bu sınıf, sanayide değil de ticarete, özellikle dış ticarete etkin olmasıyla, bu nedenle komprador bir özellik taşımasıyla, ayrıca büyük ölçüde gayrimüslim (Rum, Yahudi, Ermeni, Levanten) olmasıyla öne çıkmıştır (Boratav, 2010: 23). Dolayısıyla Osmanlının son dönemine ilişkin olarak sınıf bilincinden yoksun ancak kırsal alanda olup geniş bir kitleyi oluşturan köylü nüfusunun yanı sıra kentlerde yoğunlukta olan bürokrasi sınıfının ve yeni oluşmakta olan bir tüccar sınıfının varlığından da söz edilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İttihat ve Terakki önderliğinde geliştirilen "Milli İktisat" politikası, 19. yüzyılda yarı-sömürgeleşme ve çevreleşme sürecine girmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlı gelişme içinde olan birkaç kentinde "milli" orta sınıfların (tüccar, esnaf, bankacı, işadami, şirket ortağı, hafif sanayi ve el zanaatları sahipleri, taşra burjuvazisi eşraf vb.) doğmasına yol açmıştır. Esasında 1910-1923 yılları arasındaki tehcir (zorunlu göç) ve nüfus mübadelesi nedeniyle Anadolu'da bulunan neredeyse tüm azınlıkların yitirilmiş olması sonucu başlayan nüfusta türdeşleşmenin (Çavdar, 2003: 191-192) de bu oluşumu tetiklediği söylenebilir. Farklı nitelikler taşıyan bu oluşum, ülkenin ekonomik bağımsızlığına ve bütünlüğüne ilgi duyan ulusal bir orta sınıfı oluşturmuştur. Zürcher (1992: 240-241) ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılına damgasını vuran İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yine bu yıllarda Kurtuluş Savaşı'nı başlatan ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'ni kuracak olan Türk Ulusalcılığı arasında, diğer bir ifadeyle Kemalist hareket arasında büyük farklılıklar olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte yazar, söz konusu bu iki grup arasında toplumsal geçmiş, örgütlenme özellikleri ve ideoloji açısından önemli benzerliklerin de bulunduğunun altını çizmiştir. Dolayısıyla, son dönemde özellikle büyük birkaç kentte belirginlik kazanan sosyal ve sınıfsal güçlerin, 1918'den sonra ülkeye dayatılmak istenen "yarı-sömürge tipi köylü devleti" modelini, diğer bir ifadeyle sömürüye açık feodal nitelikli devlet modelini kabul etmeyen bir iradenin de sahibi olmaları (Tanör, 2009: 142) kaçınılmaz olmuştur.

Sevr Anlaşması ve hemen arakasından Anadolu'nun işgali, Ulusal Bağımsızlık Hareketini, diğer bir ifadeyle Kurtuluş Savaşını başlatmıştır. Bu bağımsızlık hareketinin itici gücü, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "Batılılaşma" geleneği içinde yetişmiş olan

asker-sivil bürokratlar ve aydınlar olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nda ve sonrasında Cumhuriyet'in lider kadrosunu oluşturan asker-bürokrat kökenliler, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya sistemi ile giderek bütünleştiği tarihi koşullar içinde toplumsallaşmıştır. Diğer bir ifadeyle söz konusu bu kesimin, bir yandan Aydınlanma Çağı'nın ve Fransız Devrimi'nin akılcı, hürriyetçi ve eşitlikçi fikirleriyle, öte yandan kapitalist toplumsal gelişme modeliyle beslendiği (Tezel, 2002: 134-137) ve Batılı kapitalist kentlerin niteliklerini yakından bildikleri söylenebilir. Bununla birlikte Osmanlı kentlerinde nüfus mübadelesi ve zorunlu göç nedeniyle azınlıklardan oluşan meslek sahibi nitelikli insan sayısı da azalmıştır (Yaşa, 1980: 5-6). Kurtuluş Savaşı'nın olduğu yıllarda önemli bir kentsel işçi sınıfı da oluşmamış, liberal dönemde de oluşmamış/oluşturulamamıştır. Diğer taraftan birbiriyle ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel bağlantıları oldukça zayıf olan on binlerce küçük köye dağılmış şekilde dağınık yaşayan geniş köylü nüfusu, siyasal bilinç ve etkinlikten yoksun durumda varlığını korumuştur. Ayrıca köylüler, bağımsızlık hareketi karşısında genellikle çekingen bir tavır sergilemiştir. Kurtuluş Savaşı'nı yöneten asker-sivil kökenli bürokrat kadro, sivil toplumun “eşraf” diye adlandırılan varlıklı kesimine dayanan bir sosyal ittifak oluşturmaya çalışmıştır. Buna karşın geniş köylü yığınlarıyla olan siyasal ilişkileri ise son derece zayıf kalmıştır. Hatta köylülerin savaşa asker olarak katılmalarını sağlamak için büyük ölçüde zor kullanılmak zorunda kalınmıştır. Ayrıca bürokrat ve askerlerden oluşan ve İstanbul hükümetinin gölgesinden çıkamayan önemli bir kesim ile başta İstanbul, İzmir gibi zengin yörelerde yaşayan birçok varlıklı Müslüman-Türk, işgalci müttefiklerle işbirliğine girişmiştir. Bu kesim, kişisel varlıklarını sürdürmenin yolunu işgalcilerle uzlaşmada görmüştür (Tezel, 2002: 134-138).

Asker kökenli Atatürk ve İsmet İnönü gibi Kurtuluş Savaşı'nın önderleri, asker bürokrasiyi, kendi temsil ettikleri sivil bürokrasinin denetimi altına almak konusunda sıkıntı yaşamamışlardır. Esasında sivil bürokrasinin, bütün siyasal olaylara egemen olması Cumhuriyet döneminin esas niteliklerinden biri olmuştur (Kongar, 1979: 469). Cumhuriyet'in ilk döneminde yani “Kuruluş” sürecinde bürokratik yönetim geleneği, siyasal-askeri elit tarafından yürütülmüştür. Bu süreçte benimsenen bürokratik yönetim geleneği milliyetçilik, halkçılık ve laiklik ilkeleri üzerine kurulmuştu. Söz konusu normlar temelde toplumda yeni grupların ortaya çıkması, bu grupların kendi normlarını geliştirmeleri ve siyasal hayata dayatmaları biçiminde geliştirilmemiştir. Aksine

kuramsal-normatif biçimde meşru bir tabakalaştırma ile bürokratik elite dayatılan bu normlar, emredici nitelikte olup dolaylı olarak, tartışmasız bir bürokratik yönetim geleneğini esas almıştır (Heper, 1974: 119). Kongar (1979: 473)'a göre Osmanlı bürokrasisinin devlet kurtarıcılığı rolü, Cumhuriyet döneminde, bürokrasisinin ulus yaratma rolü ile sürdürülmüştür. Ancak yazar, bu noktada Batılı ülkelerden farklı olarak bürokrasinin oluşumu ile ilgili paradoksal bir duruma dikkati çekerek, bunu, şöyle açıklamıştır: Batı'da bürokrasi, burjuvazinin gelişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Türkiye'de ise bürokrasi, bir kapitalist sınıf yaratmak gibi güç bir görevi yüklenmiştir. Diğer bir ifadeyle Türkiye'de bürokrasi, burjuvazi sınıfını oluşturmaya çalışmış, ancak Batı'daki benzerlerinden farklı olarak kapitalist bir toplumun değer yargılarını tam olarak özümseyememiştir.

Kurtuluş Savaşı'nın, sömürgecilğe ve emperyalizme karşı verilmiş olması Cumhuriyet'in lider kadrosunun, liberal dönemde, yabancı sermayeye karşı bir tavır almasını gerektirmemiştir. Lider kadronun, 1920'lerin başında ekonomik milliyetçiliğe ve bağımsızlığa yükledikleri anlam, yabancıların ulusal ekonomiyle ilgili karar verme sürecine karışmalarının reddedilmesi ve Türkiye'de, devletin, yargı ve maliye erkine uygun olarak iş görmesinin sağlanmasıyla sınırlı kalmıştır. Ulusal bir ekonomi yaratmak için izlenen yol, ülkenin, yabancı ülkelerin denetiminden kurtarılması ve devletin sermaye sınıfını desteklemesi biçiminde gerçekleşmiştir. Bunun için Türk-Müslüman nüfus içinden güçlü bir girişimciler sınıfının yaratılması zorunlu görülmüştür. Bununla birlikte bu sınıfın yabancı sermaye ile işbirliğine girişmesi, ekonomik bağımsızlığı zedeleyen bir durum olarak değerlendirilmemiştir. Dönemin koşulları içinde bu amaçlara ulaşmak için bulunan tek çözüm, siyasetçi (asker-sivil kökenli) bürokratlarla, eşraf ve ayandan (ticaret ve küçük imalat yapan kesimden) oluşan ara bir sınıfın bütünleşmesini sağlamak olmuştur. Böylece devletçi-seçkinlerle, yerel önder arasında bir birlik doğmuştur (Tezel, 2002: 153; Kongar, 1979: 438). Ne var ki, geniş bir kesimi temsil eden köylüler, bu birliğin dışında kalmıştı. Ayrıca 1923'den sonra Cumhuriyet'in siyasal iktidarı, bir yandan ekonomik önlemlerle burjuvazinin gelişmesini sağlamaya çalışırken, öte yandan da işçilerin örgütlenmelerini ve eylem yapmalarını engellemiştir. Dolayısıyla bu dönemde işçilerin, Batılı kapitalist ülke kentlerinde gözlemlendiği gibi bir sınıf niteliğine kavuşamadığı söylenebilir.

Türkiye’de oluşturulacak yeni siyasal yapının, her hangi bir sınıf çıkarını gözetmeyeceğini vurgulayan Mustafa Kemal Paşa, 15 Ocak 1923’de başlayan ve Mart sonuna kadar süren uzun yurt gezilerinin birinde, ulusal kalkınma için zengin kesimin güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiş ve bu ülkede birçok milyonerlerin hatta milyarderlerin yetişmesi için çalışılacağını da vurgulamıştır (Tezel, 2002: 139). Dolayısıyla tercih edilen kapitalist toplumsal gelişme düzeni içinde amaç, Müslüman-Türklerin zenginleştirilmesi üzerinden burjuvazi sınıfının oluşturulmasıydı. Ne var ki, bu dönemde çoğunlukla İstanbul ve İzmir kompradorları ve yabancı şirketler ile uzlaşmaya ve ortaklık kurmaya hazır bir işadamı türü yaratılmıştır. Diğer bir ifadeyle bu dönemde, yabancı şirketler ve azınlıklara mensup iş çevreleri, ekonomik alandaki etkinlik açısından milliyetçi akıma uyararak ikinci plana geçerken (Osmanlı döneminde birinci planda bulunmaktaydılar), Müslüman-Türk işadamları ön plana çıkmıştır (Avcıoğlu, 1995: 443-444). Müslüman-Türk işadamlarının zenginleştirilmesi ise genel olarak yönetici kadro içindeki birçok insanın elindeki siyasi nüfusu kendilerine, yakınlarına ve iş ortaklarına çıkar sağlamak için kullanması üzerinden gerçekleşmiştir (Tezel; 2002: 236-237). Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti kurulurken, bir yandan yönetici kadronun bir bölümü gelişmekte olan Müslüman-Türk burjuvazisinin kurucuları arasına katılmış; öte yandan Millet Meclisi üyeleri, yüksek bürokratlar ve liderlerin yakınları, yerli ve yabancı şirketlerin iş takipçisi, pay sahibi ve yönetim kurulu üyesi olarak yerli varlıklı çevreler ve yabancı kapitalistlerle yönetici kadro arasında bir tür organik bağlantılar kurmuştur. Oluşturulan bu sistem çerçevesinde devlet ihaleleri, kişilerin zenginleştirilmesinde önemli bir rol oynamış; devletin, iç ve dış piyasalardan malzeme, silah, çeşitli tüketim malları ve hizmetleri satın alması, bayındırlık işlerini ihale etmesi önemli miktarda servetlerin oluşmasını sağlamış; devlet bankalarının kredileri ile İş Bankası kredilerinin dağıtılması üzerinden önemli büyüklükte servetler yapılmıştır. Sınıfsal yapıya ilişkin tüm bu veriler bağlamında, Cumhuriyet’in ilk yıllarında kentlerdeki sınıfsal farklılaşmanın sınırlı nitelikte olgu ve bu farklılaşmanın Batılı kapitalist ülke kentleriyle aynı nitelikte olmadığı söylenebilir.

5.1.2. Dönemin Ekonomi Politikası ve Ekonomik Yapılanma

Batılı Kapitalist Avrupa ülkelerinin, dolayısıyla kentlerinin gelişmesi, burjuvazinin ekonomik anlamda gelişip güçlenmesiyle gerçekleşmiştir. Bu sınıf her şeyden önce tarihsel ve ekonomik koşullardan ötürü maddi olarak zengin bir sınıf

olmuştur. Elinde büyük sermayeler olan bu sınıf, aynı zamanda ilerici, devrimci ve en önemlisi girişimci bir niteliğe sahip olmuştur. Dolayısıyla kar hırsı uyarınca sürekli olarak yeni işlere girişmiş, kazanmış ve kazandığını özellikle kentlerde yeniden değer üretmek üzere yatırıma dönüştürmüştür. Bu yaklaşımları, sürekli yayılmaya, zenginleşmeye, sosyal ve fiziksel anlamda kentsel gelişmeye yol açmıştır. Buna karşın Osmanlı toplumundaki başlıca servet biriktirme yöntemi siyasal yollarla olmuş ya da siyasal bir görevin eşliğinde yürütülmüştür. Ancak bu siyasal nitelikten dolayı servet sahipleri, servetlerini, sarayın isteği doğrultusunda ve ekonomiye ilişkin olmayan alanlarda kullanmak zorunda kalmıştır (Cem, 2009: 286-289). Bu nedenle sınırlı sayıdaki varlıklı Müslüman kişilerin birikmiş sermayesi, ne kentsel ne de kırsal alanda ekonomik yatırıma dönüştürülebilmıştır.

“Kuruluş” sürecindeki ekonomi politikaları, genel olarak insan yaşamının sosyal ve fiziksel koşullarını iyileştirme ve bu iyileşmelerden ülke nüfusunun tamamını yararlandırma üzerine kurgulanmıştır. Bu bağlamda bir bütün olarak ülkenin kalkınması zorunlu sayılmış ve kalkınmanın yegâne yolu da hızlı bir sanayileşme politikasının uygulamaya konulmasıyla gerçekleştirilebileceği öngörülmüştür. Çünkü ekonomik kalkınma, ülkenin siyasal bağımsızlığını pekiştirecek ve ülkeyi güçlü kılacak başlıca faktör olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle henüz Cumhuriyet kurulmadan önce İzmir’de, ülkenin ekonomik durumunu konu alan bir kongre düzenlenmiştir. Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada yani 17 Şubat-04 Mart 1923 tarihleri arasında yapılan İzmir İktisat Kongresine bazı devlet dairelerinin temsilcileri ile tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi meslek gruplarının temsilcilerinden oluşan 1135 temsilci katılmıştır. Kongreye katılan çiftçi, tüccar, sanayi ve işçilerden oluşan dört grup, maddeler halinde hazırladıkları tekliflerini Kongreye sunmuşlardır. Kongrede alınan kararlar; biri “Misakı İktisadi” (iktisadi anlaşma), diğeri ise “çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarına ilişkin esaslar” olarak iki kısımda toplanmıştır (Yaşa, 1980: 77; Afetinan, 1972a: 9). Bu kararlar, genel dilekler niteliğinde olup liberal dönemin ekonomi politikasının esasları üzerinde belirleyici olmuştur. Diğer bir ifadeyle alınan kararların gerçekleştirilme yolları, finansman yol ve imkânları, öncelik dereceleri üzerinde durulmadan belirtilen söz konusu dilekler, eğilimleri itibariyle kalkınmayı özel girişime dayanarak başaracak, himayeci ve milliyetçi bir ekonomi politikası öngörmüştür. Bununla birlikte devlete de özel faaliyetleri düzenleme, koruma, destekleme ve yol

gösterme gibi önemli görevler atfedilmiştir (Yaşa, 1980: 78). Dolayısıyla dönemin ekonomi politikası, ekonomik kalkınmayı sağlamak, bunun içinde tekniğe ve sanayileşmeye birinci derecede önem vermek üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca yabancı ülkelere ve yabancı girişimcilere bağlı kalınmamaya da özen gösterilmiştir. Ancak dönemin koşulları itibariyle güven ve istikrar şartlarının yeterli düzeyde görülmemesi; nüfus yoğunluğunun düşük olmasına bağlı olarak piyasanın sınırlı olması; ekonomik faaliyet seviyesinin düşük olması gibi gerekçeler nedeniyle yabancı sermayenin de ülkeye gelmekte isteksiz olduğu bilinmekteydi (Aktan, 1978: 40-41). Dolayısıyla ekonomik kalkınma ve kendi kendine yeten bir mili ekonomi oluşturma çabaları çerçevesinde dış olanaklardan yararlanmama/yararlanamama durumu, mevcut üretim (tarım ağırlıklı üretim) tarzında bir dönüşüm eğilimini başlatmış ve bu eğilim, ülke kentlerinin sosyal ve fiziksel dokusunda belirli bir etki yaratmak suretiyle kentsel gelişme politikası üzerinde belirleyici olmuştur.

Esasında liberal dönemin (1923-1929) ekonomi politikası, Boratav (2010: 39)'ın belirttiği gibi İkinci Meşrutiyetin ilanı (1908) başlayan dönemin ekonomi politikalarıyla süreklilik içinde gelişmiştir. Diğer bir ifadeyle sanayileşme isteği, Osmanlı ve sonrasında da Cumhuriyet aydınının dört elle bağlandığı bir ilke olmuştur (Çavdar, 1983b: 1077). Bu bağlamda liberal döneme ilişkin olarak alt başlıklar şeklinde aşağıda yer verilen *Kent Ekonomisinin Dönüşümü* ve *Kır Ekonomisinin Dönüşümü* başlıklı konular, İkinci Meşrutiyet döneminden başlatılarak incelenmiştir.

5.1.2.1. Kent Ekonomisinin Dönüşümü

Liberal dönemdeki kent ekonomisinin dönüşümüne ilişkin bütüncül bir bakış açısının oluşturulabilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde başlayan kent ekonomisinin dönüşümüne bakmayı gerekli kılmıştır. İmparatorluktaki kentsel ekonomisinin dönüşümü, Batılı kapitalist devletlere verilen kapitülasyonlar çerçevesinde ülkeye, yabancı sermayenin girmesiyle başladığı söylenebilir. Kapitülasyonların başlayıp çeşitlendiği ve Batılı kapitalist devletler için tek taraflı ayrıcalıklara dönüştüğü süreçte Osmanlı toprakları, kapitalist sermaye için çekici bir yatırım alanına dönüşmüştür. Kapitülasyonlar, kurulacak işletmelerin tesisatını ve çalışmaları için gerekli araç ve gereçleri kolayca ithal etme olanağı yaratmış; ülkede yaşayan yabancılara birtakım vergi muaflıkları sağlamış ve yabancı tüccarlara, Osmanlı

yargı mercilerinin önüne çıkarılmama gibi ayrıcalıklar kazandırmıştır. Söz konusu bu ayrıcalıklar nedeniyle ülkeye, birçok yabancı yerleşmiş ve bir hayli yabancı sermaye de girmiştir. Buna ilişkin yapılan bir tahmine göre Misak-i Milli (Ulusal Ant) sınırları içerisindeki kısma yatırılmış olan yabancı sermaye 1910 yılı itibarıyla 5,7 milyar kuruşa (yaklaşık 53 milyon liraya) ulaşmıştır. Ayrıca yabancı sermayenin yatırımları; demiryolları (3368 milyon kuruş), elektrik-tramvay (311 milyon kuruş), liman ve benzeri tesisler (288 milyon kuruş), sanayi (650 milyon kuruş), ticaret (206 milyon kuruş), madenler (322 milyon kuruş) ve banka-sigorta (560 milyon kuruş) alanları (Yaşa, 1980: 15-16; Kili, 2003: 107) üzerinde yoğunlaşmıştır. Kentsel gelişmeyi işlevsel kılacak nitelikteki bu yabancı yatırımlar, sermayenin çıkarı gereği sınırlı alanlarda yoğunlaşmış ve sonuç olarak İstanbul, İzmir gibi bir iki kentin ekonomisinde devingenlik yaratmıştır. Diğer taraftan sınırlı durumdaki ulusal sermayenin dışarıya akmasının önüne geçilememiş olunması, ülkede verimli ekonomik yatırımları daraltırken, aynı zamanda kentsel gelişmeyi de ciddi anlamda sınırlandırmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin liberal dönemine (1923-1929) kadar uzanan süreçte değişim eğilimine giren üretim tarzı bağlamında kent ekonomisinin örgütlenmesi ve kentsel ekonomik ilişkilerin gelişmesi; *sanayi ve ticaret, yabancı sermaye yatırımları, madencilik, bankacılık, döviz kuru sistemi, merkez bankası ve borçlanma* gibi ekonomik unsurlara ilişkin gelişmeler üzerinden incelemiştir. Kentsel gelişme ve kent politikaları üzerinde belirleyici olan söz konusu bu ekonomik unsurlar, kentin sosyal ve fiziksel dokusunu dönüştüren başlıca etkenler olarak belirlemiştir.

Sanayi ve Ticaret: 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayileşme, önce Osmanlı'da, sonra da Türkiye'de başlıca hedef sayılmıştır. Osmanlı dönemindeki ilk sanayi tesisleri askeri alanda kurulmuştur. Mühendishane, tophane gibi girişimler bu dönemin birer ürünüdür. Tanzimat'tan sonra çağdaşlaşma/Batılılaşma çabaları esnasında fabrikalar, şirketler kurma arzusu da olmuştur. Ancak İmparatorluğu'nun tarıma dayalı ekonomik yapısı, Müslüman halkının elinde anlamlı bir sermaye birikiminin oluşmamış olması bu alana ilişkin özel girişim yatırımlarını sınırlandırmıştır. Bu nedenle yerli sanayi, devletin elindeki birkaç tesisle sınırlı kalmış, dolayısıyla Batılı kapitalist ülkelerde sanayileşmenin bir sonucu olarak oluşan sanayi kentleri, İmparatorluk sınırları içinde görülmemiştir. Kentlerin gelişimini tetikleyen

başlıca unsur olan sermaye birikimi konusunda Levanten ve azınlıklar, Müslüman halktan çok daha şanslı konumda olmuşlardır (Çavdar, 2003: 177). Ne var ki, bu kesimin yatırımları da sanayiden çok dış ticaret alanında yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda tarımsal ürünler ihraç edilirken, işlenmiş ürünler ve sermaye mallarının neredeyse tümü ithal edilmiştir. İç pazarda imalat sanayinin gelişmediği ve bu anlamda dışa bağımlılığın söz konusu olduğu yıllarda, ticaret üzerinden dışarıya önemli miktarlarda sermaye akışı söz konusu olmuştur. Tezel (2002: 103)’e göre Birinci Dünya Savaşı’na kadar birtakım yeni imalat sanayi işletmeleri kurulmuş olsa da 1923 yılları esas alındığında yerli fabrika üretiminin yurtiçi tüketimini karşılama oranı pamuklu kumaşlarda %10, yünlü kumaşlarda %40, ipekli kumaşlarda %5, sabunda %20, buğday ununda %60 olarak gerçekleşmiştir. Porselen, cam, çatal-bıçak, şeker gibi tüketim mallarının tamamı ithal edilmiştir. Bu bağlamda kent ekonomisine devingenlik kazandıracak ve kentsel gelişmeye doğrudan katkı sağlayacak sanayi mallarının neredeyse tümünün ithal edildiği söylenebilir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde olduğu gibi liberal dönemde de dış ticaret üzerinden dışarıya ciddi bir sermaye akışı söz konusu olmuş ve bu durum, kalkınmayı ve kentsel gelişmeyi sınırlandıran önemli bir sorun olarak varlığını korumuştur.

Birinci Dünya Savaşı, toplumsal açıdan büyük bir yıkıma neden olmuş, kentsel gelişme sosyal ve fiziksel açıdan kesintiye uğramış; üretim düşmüş; savaş giderleri, ülkenin zayıf ve bağımlı olan ekonomisini iyiden iyi sarsmış ve kalan son Osmanlı toprakları, Batılı kapitalist devletler arasında paylaşımına konu olmuştur. Bu Savaş’ın hemen ardından Ulusal Kurtuluş Savaşının başlamış olması, yeni gelir kaynaklarının yaratılmasını zorunlu kılmıştır. Ne var ki, İmparatorluğun borcu nedeniyle kurulan Düyun-i Umumiye (Genel Borçlar) Örgütü (1881), Osmanlının en önemli gelir kaynaklarını oluşturan pul, tütün, içki, ipek, av ve tuz üzerinden alınan vergilerinin tümüne el koymuştur. Bu Örgütle yapılan anlaşma gereği topladıkları vergilerden zorunlu giderler çıktıktan sonra kalanının Ankara hükümetine aktarılması kararı alınmış, ancak bu girişim de ülkenin kaynak sorununu çözmede yetersiz kalmıştır. Bu nedenle Sakarya Savaşı öncesi ilan edilen ve “Tekâlif-i Milliye (ulusal yükümlülükler)” olarak bilinen “On Emir”, halkın elindeki yiyecek, giyecek eşya ve taşıma araçlarına başvurulmasını gerektirmiştir. Diğer bir ifadeyle ülkenin tüm maddi kaynakları, topyekûn ulusal bağımsızlık için seferber edilmiştir (Turan, 1995: 249-252). Esasında

içinde bulunulan ekonomik durum, siyasal bağımsızlığı tehdit eden en ciddi sorundu. Bu nedenle Kurtuluş Savaşı sonrası Batılı kapitalist devletlerle başlayan barış süreci devam ederken, 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi toplanmıştır. Bu Kongrede alınan kararların başında sanayileşme yoluyla kalkınma gelmiş ve devletin, sanayileşmeyi teşvik için elinden geleni yapması istenmiştir. Bu yaklaşım, siyasal iktidarın da egemen görüşü olmuştur (Çavdar, 2003: 178). Böylece 1920’li yıllarda, eski girişimci azınlıkların yerine Müslüman-Türklerin geçmesi, milli yani ulusal ekonomiyi kurmada büyük ölçüde yeterli olacağı varsayılmıştır. Buna karşın ulusal bir ekonomi kurmak için yeni kurumsal düzenlemelere ihtiyaç duyulmamış, dolayısıyla bu dönemde ekonomi, Osmanlı döneminden kalan kurumlar üzerinden işleyişine devam etmiştir (Tekeli, 1977: 34). Ayrıca ülkeyi kalkındırmaya dönük bu yeni ekonomik yaklaşım çerçevesinde kentlerin de geliştirip daha sağlıklı ve çağdaş bir dokuya kavuşturulma amacı varlığını korumuştur.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, kapitülasyonlardan kaynaklanan kısıtlamalardan dolayı gümrük vergilerine ilişkin serbest karar alma olanağı olmamıştır. Ülkedeki sermaye birikimini olumsuz etkileyen bu durumun değişmesine ilişkin olarak İttihat ve Terakki İktidarı, Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmıştır. Hatta 1916’da kabul edilen Gümrük Kanunu çerçevesinde Savaş yıllarında vergiler, belirli mallar bakımından değişik oranlarda artırılmıştır (Çavdar, 2003: 210). Ne var ki, Kurtuluş Savaşı sonrasında imzalanan 1923 tarihli Lozan Anlaşmasının (ticaret ile ilgili) hükümleri, ticarete ilişkin bazı kısıtlayıcı hükümler içermiştir ve buna ilişkin olarak gümrük vergileri, beş yıl için tekrar 1916 düzeyine çekilmiştir. Bu kısıtlayıcı hükümler, ithal mallar ile yerli mallara farklı oranlarda tüketim ve satış vergisi konulmasını engellemiş; sadece devlet tekeline konu olan mallarda, kamu gelirlerini artırmak amacıyla daha yüksek bir fiyatlamaya olanak tanımıştır. Bu uygulamayı değerlendiren Boratav (2010: 40), birçok mal ve hizmet üretiminin veya ithalatının devlet tekeline alınmasının vergilerle ilgili kısıtlayıcı hükümlerden kurtulmanın bir yolu olabileceğini belirtmiştir. Ne var ki, bu dönemde, ekonomide liberal politika esas alınmış ve siyasal iktidar, ancak 1925 yılından başlayarak yeni gümrük politikasının ana ilkelerini oluşturmaya başlayabilmiştir. Söz konusu gümrük politikası ise “korumacılık” ilkesi çerçevesinde oluşturulmuş ve dönemin koşulları gereği ithalatın kısıtlanıp yerli malın özendirilmesi, zorunlu bir

yaklaşım olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda sanayi de 1929 yılına kadar gümrük himayesi görmemiş, sadece 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda belirtilen özendirici tedbirler çerçevesinde desteklenebilmiştir. Üretim tarzında belirgin bir değişikliğin olmadığı bu koşullar altında yapılan sınırlı ekonomik girişimler, ülke kalkınması ve ülkenin kentsel dokusu üzerinde anlamlı bir gelişme yaratamamıştır.

1913 yılında sanayileşmeyi teşvik amacıyla bir kanun (kanun gücünde kararname) çıkarılmıştır. Ne var ki, Batılı kapitalist devletlerin baskısı altındaki Osmanlı yönetimi, sanayileşmede arzulanan gelişmeleri yaratamamıştır. 1927 yılında siyasal iktidar, sanayide teşvik için Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılmasına karar vermiştir. 1913 yılında çıkarılan, 1924 yılında kısmen ve 1927 yılında daha esaslı olarak çeşitli değişikliklere uğrayan bu Kanun, sanayi işletmelerine bazı olanaklar sağlamıştır (Çavdar, 2003: 179; Yaşa, 1980: 79). Kanun'un sağladığı bedelsiz arazi tahsis; bina, arazi ve kazanç vergileri ile belediye resimlerinden muafiyet; gümrük ve ithalat vergisi muafiyetleri; ulaşırmada özel ve ucuz tarifelerden faydalanma şeklinde sıralanan bir dizi olanaklardan (Yaşa, 1980: 233) yabancı sermayeli şirketler de yararlanmıştır. Ayrıca 1927 yılında çıkarılan bir yasayla Ali İktisat Meclisi kurulmuştur. Toplamda yirmi dört üyeden oluşan bu Meclisin yarısı; siyasal iktidar, yarısı ticaret ve sanayi odaları ile diğer meslek kuruluşları tarafından seçilmiştir. Bu Meclisin amacı, araştırmalar yapıp programlar hazırlayarak, ekonomik gelişmeyi hızlandıracak kararların alınmasına yardımcı olmaktır (Tezel, 2002: 230). Daha önce de belirtildiği gibi dönemin siyasal iktidarı, 1929 yılına kadar sanayiye geliştirmek için etkili bir koruyucu gümrük politikası uygulama olanağı bulamamıştır. Ancak 1920'li yıllarda uygulamaya konulan gümrük dışındaki diğer koruyucu önlemler ve özellikle 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun getirdiği sübvansiyonlar çerçevesinde yurtiçi sanayinin korunmasına öncelik verilmiştir. Üretim güçlerin geliştirilmesine ve özellikle Müslüman-Türk girişimcilerin ekonomik anlamda güçlendirilmesine ilişkin tüm tedbirlere rağmen ticaret ve sanayi alanına ilişkin mevcut durum, liberal dönemde, kent ekonomisini ve kentsel gelişmeyi işlevsel kılacak anlamlı bir sermaye birikiminin oluşmasını sınırlandırmıştır. Dolayısıyla bu yıllarda kentlerin sosyal ve fiziksel dokularında belirgin bir gelişme yaşanmamış ve kent formları, tarıma dayalı ekonomik yapının mevcut niteliklerini korumuştur.

Yabancı Sermaye Yatırımları: 1923-1929 döneminde, Türkiye’de, İzmir İktisat Kongresi kararlarının ışığında liberal bir ekonomi politikası izlenmiş ve bu dönemde ülkeye, önemli miktarda yabancı sermaye yatırımının girmesi sağlanmıştır. Yavan (2003: 26)’nın Tezel’den aktarımına göre, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet Türkiye’sine toplam sermayesi 63.4 milyon sterlini bulan 94 yabancı sermayeli işletme kalmıştır. Bu işletmelerin %62’si demiryollarına, %16’sı bankacılığa, %8’i liman ve belediye hizmetlerine, %6’sı ticarete, %5’i madencilığa ve %3’ünde imalat sanayine yatırım yapmıştır. Bu şirketlerin %45’i Almanlara, %26’sı Fransızlara, %17’si İngilizlere, %4’ü Belçikalılara, %2’si Amerikalılara ve %6’sı diğer ülkelere ait olmuştur. Buna karşın liberal dönemde, Türkiye’nin Osmanlı borçlarından kendi payına düşeni ödeyip ödemeyeceği konusundaki belirsizlik ve başka sınırlayıcı etkenler, ülkeye, yeni sermaye girişini olumsuz etkilemekle birlikte, her şeye rağmen ülkedeki yeni yabancı sermaye yatırımları, 1930 yılına kadar artan bir tempoyla devam etmiştir. Dolayısıyla 1920 ile 1930 yılları arasında Türkiye’de, 66 adet yabancı sermayeli anonim şirket kurulmuş ve bunlar, toplamda 31.4 milyon TL tutarında ödenmiş sermayeli şirketler olarak 57’si İstanbul’da; 4’ü Ankara’da; 4’ü İzmir’de ve 1’i de Adana’da olmak üzere çeşitli alanlarda faaliyette bulunmuşlardır (Ökçün, 1997: 107). Yabancı sermayeli bu şirketlerin söz konusu bu kentlerde yatırım yapmasının başlıca nedenleri; söz konusu dönemde bu kentlerin nüfus büyüklüğü, alt yapı olanakları, her türlü imalat, ticaret, ulaşım ve yönetim işlevi ile coğrafi açıdan en uygun konumda olmaları gösterilmiştir. Özellikle dış pazarla bağlantılı limanların ve iç pazarla bağlantılı demiryolu ulaşım güzergâhı üzerinde olan bu kentler, sermaye açısından çekici yatırım alanları olarak görülmüştür.

Bu dönemde, ayrıcalıklı yabancı sermayeli şirketlerin yanı sıra ayrıcalıklı statüler tanınmış yeni yabancı sermayeli şirketler de görülmüştür. Tezel (2002: 195-196)’e göre, 1920’li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’ndan kalan ayrıcalıklı şirketlerin çoğu varlığını korurken, dönemin siyasal iktidarı; ticaret, ormancılık, madencilik, yapım ve taşımacılık alanlarında yeni yabancı sermayeli şirketlere de ayrıcalıklı statüler tanımıştır. Yazarın belirttiğine göre, 1924’de İstanbul Seydiköy Gaz ve Elektrik Şirketi (Belçika sermayeli), 1925’de İzmir Telefon Şirketi (İsveç), 1926’da İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi (Belçika), 1927’de Zingal Ormancılık Şirketi (Belçika), Güney Anadolu Manganez Madencilik Şirketi (Alman), Kireçlik Krom

Madencilik Şirketi (Fransız), 1928'de Adana Elektrik Şirketi (Alman), Ankara Elektrik ve Gaz Şirketi (İngiliz), Fethiye Simli-Kurşun Madencilik Şirketi (Fransız), 1929'da ise Ford Şirketi (Amerikan) ve Kömür Madencilik Şirketi (Fransız) ayrıcalıklı statüler elde eden yabancı şirketler olmuştur. Bu dönemde, Manchester (İngiltere) firmasının 1925'de Adana'da açtığı büyük bir çırçır fabrikası; İstanbul'da Nestle'nin çikolata fabrikası; HMV ve Columbia'nın plak ve bazı yabancı kimya şirketlerinin ilaç fabrikaları; bir Japon grubunun Bursa'daki ipekli dokuma fabrikası Türkiye'de ayrıcalıksız yapım şubeleri açan bazı yabancı şirketlerin oluşturduğu örnekler arasına girmiştir. Yazara göre, 1920'lerde Türkiye'ye gelen söz konusu yabancı özel sermaye içinde Türk ortaklarla kurulan karma sermayeli şirketler de bulunmaktaydı.

Ağırlıklı olarak piyasa ilişkilerinin yoğun olduğu bölgelerde konumlanan söz konusu bu şirketlerin şubeleri ya da fabrikaları, bulundukları kentlerde istihdam yaratıp kent ekonomisini geliştirmiştir. Dolayısıyla kentlerin sosyal ve mekânsal gelişimine sınırlı da olsa işlevsellik kazandıran bu ekonomik girişimler yapıları çevreyi geliştirmiş; kentsel fonksiyonları ve hizmetleri çeşitlendirmiştir. Diğer taraftan bu yatırımların ağırlık kazandığı kentler ile Anadolu'nun dışı kapalı, kırsal görünümlü ve az nüfuslu küçük kentleri arasında mevcut bulunan gelişmişlik farkı da derinleşmiştir.

Madencilik: Osmanlının son dönemlerinde yabancı şirketler, ülkenin maden kaynaklarını çeşitli ayrıcalıklarla işletme hakkına sahip olmuşlardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yani liberal dönemde, Zonguldak-Ereğli Havzası'nın millileştirilmesi dışında bu durumda önemli bir değişiklik olmamıştır. Ayrıca üretim kapasitesi açısından bu dönemdeki mevcut tüm madenlerin, Savaş öncesi üretim kapasitelerinin çok altına düştüğü belirtilmelidir. Dolayısıyla bu dönemde, taşkömürü üretimi dışında başka bir madende önemli bir üretim artışı sağlanamamıştır. Bununla birlikte, söz konusu dönemde madenleri işletecek yerli sermaye olmadığı gibi, madencilik alanında yetişmiş yerli ustalar, teknisyenler ve mühendisler de bulunmamaktaydı (Çavdar, 2003: 204-205; Yaşa, 1980: 232). Ayrıca bu yıllarda, kent ekonomisinin temel bileşenlerinden olan petrol üretimi de Türkiye'de yapılmamaktaydı. Ülkenin petrol ve petrol ürünleri ihtiyacı ithal yoluyla karşılanmaktaydı. 24 Mart 1926'da 792 sayılı Kanunla petrol arama ve işletme hakkı esas olarak devlete verilmiştir. Devletin bu hakkı, bizzat veya şirketler eliyle kullanabileceği kabul edilmiştir. Bu Kanun, Cumhuriyet döneminin ilk petrol

kanunu olmuştur (Yaşa, 1980: 233-234). Ancak bu dönemde petrol arama faaliyetleri konusunda başarı sağlanamamış.

Bir ülkenin kentsel gelişmesinin önemli bir göstergesi olan enerji üretim ve kullanım düzeyi ile sanayi sektörünün başlıca girdileri olan yer altı kaynakları, bu yıllarda çıkarılıp işlenilmediği ya da üretilmediği gibi bu kaynakların kentsel alandaki kullanımı da oldukça sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Mevcut yeraltı kaynaklarının işletilmek üzere dışarıya ihraç edilmesi, ayrıca ülke içindeki sınırlı üretiminin savaşlar nedeniyle önceki yıllara göre gerileme eğilimine girmiş olması ve buna karşın, ülkenin bu alan ilişkin ihtiyacının dış ülkelere karşılanıyor olması, ülke kalkınmasını ve kentsel gelişmeyi önemli ölçüde sınırlandırmıştır.

Bankacılık, Döviz Kuru Sistemi, Merkez Bankası: Avrupa’da, Ticaretin gelişmesi ve Sanayi Devriminin yaşanması üzerine artan ekonomik refah sonucunda bankacılık sektörü, Batılı kapitalist devletlerde ciddi bir gelişme sürecine girmiş olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan siyasi ve ekonomik gerileme nedeniyle bu sektör, varlık gösterememiştir. Diğer bir ifadeyle üretim tarzı nedeniyle piyasa ilişkilerinin gelişmediği Osmanlı ülkesinde, yerli bankacılık sektörü oluşturulamamıştır. Günel (2007: 321-323)’a göre, yarı-sömürgeleşme ve çevreleşme sürecinde Osmanlı ülkesinde bulunan bankalardan neredeyse tamamı, yabancı sermayeyle kurulan veya yabancı şirketlerin faaliyetlerini finanse etmek amacıyla kurulan bankalardan oluşmuştur. Dolayısıyla Osmanlı bankacılığı, genelde para işlemlerinin ötesinde bir faaliyet gösterememiştir. Buna göre, İkinci Meşrutiyete kadar Osmanlı ekonomisini örgütleyen bankaların çoğu yabancı bankalardan oluşmuştur. Bu bankalar, yerli tüccarların gelişmesi ve sanayinin kurulması için gerekli yatırımları destekleyen kredi kuruluşlarından olmamışlardır. Bu nedenle kent ekonomisini yatırımlarla destekleyecek türden olanaklar da yaratamamışlardır. Başta Alman bankaları olmak üzere kapitalist ülke bankalarının faaliyetleri, kendi ülkelerinde yatırımları ve sanayiye destekleyecek şekilde gelişirken, söz konusu bu bankalar Osmanlı ülkesinde (özellikle Alman kökenli Deutsche Bank), devletten alacağını tahsil edemeyen alacaklının parasını yüksek komisyonlarla kurtarmak şeklinde bir çalışma yürütmüşlerdir. Bu nedenle Osmanlı ülkesinde kredi piyasası örgütlenememiştir ve bankacılık faaliyetleri, küçük köylülere ve girişimcilere kadar uzanamamıştır. Dolayısıyla tefecilik, kentten kırsala uzanacak kadar yaygın bir nitelik kazanmış ve

Ortaylı (2006: 221-221)'ya göre, bu ülkede tefeci sermayesi de açgözlü memurlar nedeniyle hiçbir zaman daha büyük yatırımlara dönüşmemiştir.

Günel (2007: 322-323)'ın belirttiğine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde kurulan iki milli bankadan ilki Mithat Paşa'nın 1868'de kurduğu Emniyet Sandığı, diğeri ise 1888 yılında kurulan Ziraat Bankası (1916 yılında kanunla kurulmuş bir devlet bankası haline gelmiştir) olmuştur. Ancak yerli bankaların sayısı, İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılından 1923'e kadar geçen süre içinde İstanbul'da on bire, Anadolu'nun çeşitli kentlerinde ise on üçe ulaşarak toplamda yirmi dört olmuştur. Dolayısıyla İttihat ve Terakki döneminde ağırlık kazanan ulusal ekonominin geliştirilmesine ilişkin gayretler çerçevesinde bankacılık sektörü, ulusal anlamda yapılanma sürecine girmiştir. Ne var ki, bu yerli bankalardan sadece on dördü Cumhuriyet döneminde de faaliyetlerini sürdürebilmiş, diğerleri ise kapanmak zorunda kalmıştır. 1923'te İzmir İktisat Kongresi'nde ele alınan kararlara uygun olarak, ekonomik kalkınmanın milli bankalarla gerçekleştirilebileceği inancı egemen görüş olmuştur. Bu nedenle siyasal iktidar, bu dönemde ve sonraki dönemlerde milli bankacılığın gelişmesini desteklemiştir. Dolayısıyla liberal dönemde; Türkiye İş Bankası (1924), Türkiye Sınai ve Maadin Bankası (1925 yılında kurulmuş ve 1932 yılında Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası olmuştur), Emlak ve Eytam Bankası (1927 yılında kurulmuş ve 1946 yılında Türkiye Emlak Kredi Bankası olmuştur) kurulmuştur. Söz konusu bu ulusal bankaların yanı sıra bu dönemde, yirmi dokuz adet tek şubeli yerel bankalar da kurulmuştur. Ancak bunların çoğu 1929 Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle kapanmıştır. Çavdar (2003: 174-175)'a göre, İş Bankası'nın devreye girmesinden sonra ulusal bankaların sektördeki payı artmıştır. Boratav (2010: 41)'a göre ise özel statülü ve resmi görünüşlü İş Bankası, yerli ve yabancı sermaye ile siyasal iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde mükemmel derecede aktif bir rol oynamış ve dönemin ekonomi politikalarını, sermaye çevrelerinin istekleri doğrultusunda yönlendirme konusunda etkili bir baskı grubu olma rolünü üstlenmiştir.

Döviz kuru sistemi, döviz kurlarının ne şekilde ve hangi güçler tarafından belirleneceği (serbest veya resmi otorite) veya bunların hangi ölçülerde olacağı ile ilgili kuralların bileşimi şeklinde tanımlanır (Özdemir, 2007b: 443). Döviz kurları yurtiçi ekonomik ve siyasi gelişmelere paralel olarak içsel; uluslararası arz şokları, sermaye hareketleri ve yurt dışı faiz oranları gibi değişik değişkenlere ilişkin dışsal faktörlerden

dolayı değişiklik gösterir. Buna bağlı olarak ithal edilen malların yurtiçi fiyatları, ihracat sektörünün karlılık düzeyi, fiyatlar genel düzeyinde artış ile üretim ve istihdam seviyeleri döviz kurlarındaki değişmelerden etkilenir (Özdemir, 2007a: 445). Cumhuriyet'in ilanından 1929 yılına kadar uzanan süreçte serbest kur politikası uygulanmıştır. Bu dönemde TL'nin konvertibl (çevrilgen) olduğu belirtilmelidir. Söz konusu dönemde uluslararası ödemelerde lokomotif görevini sterlin yapmıştır ve bu nedenle TL'nin değeri de sterline bağlı olarak tespit edilmiştir. Lozan Anlaşmasının ticarete ilişkin sınırlandırıcı hükümleri nedeniyle Türkiye, gümrüklerine tam olarak egemen olamadığı için 1929 yılında dış ticaret açığı 48.7 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. 1929 yılında Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu çıkarılarak spekülasyonların önüne geçilmesi hedeflenmiş, ancak bu uygulamadan kısmen başarı elde edilebilmiştir. Merkez bankası olmaması nedeniyle, bu görevi, Osmanlı Bankası yürütmüş ve bu bankanın TL rezervi oluşturmak yerine, piyasaya para sunması ulusal parayı, değer kaybına uğratmıştır. Bu olumsuzluklar karşısında tedbir amaçlı olarak 1930 yılında 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarılmıştır. Öncesinde yani 1929 yılında Devlet adına para basma; TL'nin değerini koruma ve diğer ulusal bankalara destek olma gibi önemli görevler üstlenecek bir merkez bankasını kurmaya ilişkin çalışmalar başlatılmıştır (Turan, 1995: 266; Özdemir, 2007b: 454-455). Merkez bankasının bulunmadığı 1924-1929 yılları arasında dolaşımdaki para miktarı sadece 12 milyon TL artarken, toplam mevduat 135 milyonluk bir sıçrama ile 76 milyondan 211 milyona çıkmıştır. Küçük cari hesapların sayısı da 1924'de 10.500'den 1929'da 59.600'e yükselmiştir. Bu verilere dayanarak Tezel (2002: 124), ulusal sermayeli İş Bankasının gelişmesi sayesinde yabancı bankaların Türkiye'deki bankacılık sistemi içindeki yerinin hızla daraldığını belirtmiştir. Ayrıca bu veriler, yıkıcı savaşlar sonrasında kent ekonomisinin de daha işlevsel bir duruma geldiğini göstermiştir.

Borçlanma: Dış borçlanma, yerel sermaye birikimi açısından hassas bir konu olup Cumhuriyet'in siyasal iktidarı, Osmanlı deneyiminden dolayı dış borcun siyasal bağımsızlığı sınırladığı konusunda belirgin bir farkındalık içinde olmuştur. Ayrıca ülkenin ekonomik durumu, yani kalkınma için dış borç gereksinimi, Lozan görüşmelerinde de Türkiye'ye karşı bir koz olarak kullanılmıştır. Bu nedenle söz konusu dönemde dış borç alımına karşı mesafeli bir duruş sergilenmiştir. Ne var ki,

yerli sermayenin sınırlılığı ve ülke kalkınmasının zorunluluğu dış borç alımını da zorunlu bir seçenek haline getirmiştir. Özellikle kent ekonomisiyle ve kentsel hizmetlerle doğrudan ilgili olan kamu yatırımlarının (demiryolu ve liman yapımı gibi) finansmanına ilişkin olarak dış borçlanmaya gitme eğilimi Tezel (2002: 207-211)’e göre, her an için varlığını korumuştur. Buna karşın yukarıda sıralanan gerekçelerden dolayı 1927 yılına kadar yeni bir dış borç ilişkisine girmeyen Cumhuriyet’in siyasal iktidarı Ülgen (2007: 288-289)’e göre, daha bağımsız bir ekonomi politikası uygulayabilmek için yabancıların elinde bulunan şirketleri millileştirme kararı doğrultusunda (demiryolları, Haydarpaşa limanı gibi) ilk dış borçlanmayı yapmıştır. Bu bağlamda 67,2 milyon dolarlık kredi almıştır. Dolayısıyla bu dönemde başlayan millileştirme politikaları hem bir kaynak ihtiyacını ortaya çıkarırken, hem de ülke dışına bir sermaye akışına neden olmuştur. Ayrıca 1929 yılındaki Dünya Ekonomik Krizi, Osmanlı borçlarının ilk itfası (borç kapatması) ve gümrük duvarlarının oluşacağı inancıyla yaşanan spekülasyon ithalat, söz konusu dönemdeki krizin sebepleri olmuştur. Sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti, günü gelen borçlarını ödeyememiş ve moratoryum (borç erteleme) ilan etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Cumhuriyeti’nin ilk borçlanma süreci krizle sonuçlanmıştır.

1927 yılında genel bir sanayi sayımı yapılarak yeni bir durum tespitine ulaşılmıştır. Bu sayımın sonuçlarına göre Türkiye’deki 65.245 işletmenin %43.39’u tarım, evcil hayvanlar, balık ve av hayvanları sanayinde yoğunlaşmıştır. İkinci ana grup, %22.61 ile maden çıkarma, maden işletme, makine onarım ve imalatı alt kesiminden oluşmuştur. Çalışanların %43.01 tarım sanayinde, %18.70’i dokuma sanayinde çalışmakta olduğu görülmüştür. İşletmelerin %35.74’ü tek kişilik, %35.76’sı ise iki ve üç kişilik çalışanlardan oluşmuştur. Yüzden fazla çalışanı bulunan kuruluşların %96’sı dokuma sanayinde faaliyette bulunan işletmeler olmuştur. Sanayi kesimindeki işletmelerin %95.68’inin çevirici güç kullanmadığı görülmüştür. Elektrik motorları, çevirici gücün %53.03’ne karşılık gelmiştir. Beygir gücünün %42.08’i elektrik sanayinde, %23.39’u tarım ürünleri sanayinde kullanılmıştır (Çavdar, 2003: 2006). Bu dönemde sanayide önemli bir gelişme olmaması çeşitli nedenlere bağlanmıştır. Lozan Anlaşması nedeniyle Türkiye’ye 1929 yılına kadar koruyucu gümrük politikasına başvurma olanağının verilmemiş olması bunlardan biri olmuştur. Bir diğer neden, 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresinde kabul edilen ulusal sanayiye koruma önlemlerinin

alınması ve ilgili kanunların çıkarılmasına ilişkin girişimin 1927 yılı sonlarına kadar gecikmiş olması şeklinde belirtilmiştir. Türkiye İş Bankası, sanayi sektörünün kredi ihtiyacını karşılamak ve bu sektöre destek olmak için 1924'te kurulmuş olmasına karşın, 28 Mayıs 1927 tarihli Sanayi Teşvik Kanunu hükümlerine paralel bir kredi politikası yürütmek yerine iştirakçilik yoluyla imalat sanayini destekleme yolunu seçmiş olması da bir başka neden sayılmıştır (Kazgan, 1981: 5). Ayrıca 1924-1929 yılları arasında Türkiye’de, ne daha önce ne de daha sonra rastlanılmayan bir ithalat furyası başlamıştır (Tezel, 2002: 114-115). Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle ithalat hacminin arttığı bu dönemde, toplam kaynak kullanımında yabancı kaynaklara önemli oranda başvurulması; TL’nin dış kurunda ticaret açığı ile ilgili olarak meydana gelen değer kaybı, Türkiye’de, ithal ikamesini hızlandıracak bir ekonomi politika değişikliği için zemin yaratmıştır.

5.1.2.2. Kır Ekonomisinin Dönüşümü

Osmanlı toprak düzeni, genel özellikleri itibariyle Kuran’ın ilkelerine ve İslam hukukuna dayanmıştır. Cem (2009: 36)’in belirttiğine göre, Osmanlı yönetim sistemi, “toprak, senin benim değil, Allah’ındır” anlayışı üzerine oluşturulmuş ve bu çerçevede işleyen toprak düzeninin genel özellikleri 17. yüzyıla kadar varlığını belirgin bir şekilde korumuştur. Bu bağlamda İmparatorluğun toprakları; Öşriyye, Haraciye ve Arz-ı Miri (Arz-ı Memleket, Miri topraklar) şeklinde düzenlenmiş olmakla birlikte, Osmanlı topraklarının çok büyük bir kısmı Arz-ı Miri topraklardan oluşmuştur (Cem, 2009: 37). Söz konusu Miri topraklar, vergi gelirlerinin önemine göre; *Has* (bu dirliğin geliri vezirlere, beylerbeylerine, sancakbeylerine bırakılmıştır), *Zeamet* (bu dirliğin geliri tımarlı sipahilerin en büyük zabitleri olan alaybeylerine ve merkezdeki yüksek memurlara bırakılmıştır) ve *Tımar* (bu dirliğin geliri sipahilere ve yararlılık gösteren askerlere verilmiştir) şeklindeki dirliklere ayrılmıştır (Cem, 2009: 38). Devlet, kendi mülkiyetindeki bu toprakların gelirini belirli görevlerin karşılığında bazı kişilere ya da bazı işlerin görülmesine (vakıf) özgülemiştir. Bu uygulama, “gelirin doğrudan hazineye bağlanmaması” ilkesiyle ilişkilendirilmiştir (Cem, 2009: 38-39). Ayrıca köylünün durumunun da miri toprak düzeninin bir sonucu olarak düzenlendiğini belirtmiştir. Buna göre köylü, kendisine ayrılan toprağı, bir kiracı sıfatıyla işleyerek toplumun belirli bir görevini yerine getirmekle ödevli sayılmıştır. Hür olmayıp bildirimsiz toprağı terk etme hakkından mahrum tutulmuş ve tersi bir durum ise müeyyide ile sabit kılınmıştır. Cem

(2009: 40-42)'e göre, toprağın devlet mülkiyetinde ve memur-askerin denetiminde olması, Osmanlı köylüsüne, 17. yüzyıla kadar doğal ve toplumsal tehlikelere karşı bir güvence kazandırmıştır. Dirlik sahibine karşı şikâyet yolunun açık tutulması; kurulan ortak ambarlar ile bireysel sıkıntılara karşı toplumun güvenceye kavuşturulması köylüye sağlanan esaslı güvencelerin başında gelmiştir. Ne var ki, söz konusu toprak düzeni ve kırsal yapı, 17. yüzyıldan sonra yaşanan tarım dışı iç ve dış gelişmelerden dolayı bir dönüşüm sürecine girmiş, Tanzimat döneminde alınan kararlar ve uygulamalar çerçevesinde bu süreç, daha hızlı ve belirgin bir şekilde yaşanır olmuştur. Sencer (1973: 320)'e göre, Osmanlı toplumunun bütünüyle Batının ekonomik ve politik egemenliği altına girdiği Tanzimat döneminde, miri toprak sistemi ortadan kalkmaya başlamış ve özel mülkiyetin yaygınlaşması sonucunda ise pazar eğilimli üretimde bulunan çitlikler kurulmuştur. Esasında bu durum, feodal nitelikli üretim tarzının çözülme sürecine girdiği şeklinde yorumlanabilir. Dış etkilerin tetiklemesiyle de olsa üretim güçlerindeki gelişmeler ve yeni üretim ilişkilerinin oluşmaya başlaması, Osmanlı üretim tarzında, dolayısıyla toplumsal yapıda bir dönüşümün başlangıcı olmuştur.

18. ve 19. yüzyıllarda gelişen Sanayi Devrimi ve aynı düzlemde gerçekleşen teknolojik sıçramanın yarattığı yeni üretim teknikleri, sanayileşen Batılı kapitalist devletlerin üretim güçlerini geliştirerek, eski üretim tarzı içinden yeni üretim tarzını ve ilişkilerini yapılandırmıştır. Diğer bir ifadeyle sanayileşme sürecine uyarlı olarak üretici güçler ile üretim araçları ve ilişkileri dönüşmüştür. Ne var ki, Batı merkezli bu devrimsel dönüşüm, tüm dünyada aynı yıllarda, aynı şekilde ve aynı ölçüde gerçekleşmemiştir. Örneğin Avrupa'da, kapitalizmin emek ihtiyacı feodal yapıyı çözmeye başlamış ve kırsal alanlardan kentsel alanlara (sanayi kentlerine) yönelen kitlesel göçler, kırsal alandaki nüfus yapısı ve arazi mülkiyeti üzerinde temel değişimleri tetiklemiştir (Günaydın, 2009: 92-93). Buna karşın, söz konusu bu sürecin dışında kalan Osmanlı İmparatorluğu, yüzyıllardır süre gelen ekonomik yapısını geniş ölçüde korumuştur. Ancak İmparatorluğun yarı-sömürgeleşme ve çevreleşme sürecinde kapitalist ülkelerin talepleri ve baskıları ile İmparatorluğu eski güçlü günlerine kavuşturma arzusu, kırsaldaki dönüşümü hızlandırmıştır. Bu dönüşüm, özellikle denizyolu ve demiryolu nedeniyle pazarla bütünleşen kırsal alanlarda daha belirgin bir şekilde yaşanmıştır. 1830'lu yıllardan sonra yarı-sömürge haline gelerek dış pazara açılan Anadolu'da, 1900'lü yıllardan başlayarak karasabanın yerini pulluk almaya

başlamıştır. Üretim araçlarındaki ve tekniklerindeki gelişme, geçimlik tarımsal üretimden pazar için küçük üretime geçişi sağlamıştır. Pazar için küçük üretime geçiş, köy içinde mülkiyet farklılaşması ve iş bölümü farklılaşması yaratmaya başlamıştır. Ne var ki, bu dönemde, Anadolu'daki ulaşım sisteminin yetersizliği, üretimin ancak küçük yerel pazarlarla sınırlı kalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla büyük kapitalist işletmelere geçecek nitelikli bir mekanizma yaratılamamış, kısmen demiryolu ve denizyolu üzerinden dış pazarla bütünleşen Ege ve Çukurova Bölgesi'nde, küçük ölçekli ve kapitalist nitelikli işletmeler oluşturulabilmiştir (Tekeli, 1978b: 308).

19. yüzyılın ortasında yani Tanzimat döneminde, Ege bölgesinde, ardından da Çukurova'da başlayan tek ürüne dayalı kapitalist tarımın yarattığı toprak işçiliği, kırsal kesimdeki ailenin geçimini ve yapısını etkilemiştir. Bununla birlikte 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi de kırsaldaki yapısal durumu değiştirmeye başlayan bir başka etkeni oluşturmuştur. Bu Kanunun etkileri, sınırlı olmakla birlikte, işlenen toprakların tapuya kaydedilmesi ve miras yoluyla devri, kırsal kesimdeki büyük aileyi parçalayacak süreci başlatmıştır. Yine Tanzimat döneminde özellikle İmparatorluğun Anadolu bölümündeki toplumsal yapıda etkin bir dönüşüm, iskân ile başlamıştır. Örneğin Çukurova, Amik, Maraş bölgelerinde aşiretlerin iskânı nedeniyle göçebe nüfus, yeni bir hayata başlamıştır (Ortaylı, 2006: 244-245). İmparatorluğun tarımsal yapısını etkileyen söz konusu bu yeni kararlar ve uygulamalar kırsaldaki aile yapısında da birtakım değişimleri tetikleyerek, kırsal yapıda bir dönüşümün başlamasına zemin oluşturmuştur. İmparatorluğun son döneminde pazar için üretimin yaygınlaşmasının iki temel nedeni bulunmaktaydı. Birinci neden, 19. yüzyıl boyunca Anadolu'dan Avrupa pazarlarına yapılan ve ağırlıklı olarak tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, fındık, zeytinyağı ve hububat gibi tarımsal ürünlerden oluşan malların ihracatındaki büyük artış olmuştur. İkincisi ise bu yüzyıl boyunca kentlerin nüfusunun artmış olması ve demiryolu yapımının da etkisiyle iç pazarlar için tarımsal üretimin genişlemiş olmasıdır. 19. yüzyıl boyunca bu ürünler, Batı Anadolu'nun, özellikle de İzmir bölgesinin temel ihraç malları olmuştur. İhracata yönelik tarımsal üretimin yaygınlaştığı diğer iki bölge; Doğu Karadeniz (önce fındık, daha sonraları ise tütün ihracı genişledi) ve Çukurova (pamuk ihracı ağırlıktaydı) bölgesi olmuştur (Pamuk, 2005b: 216-220). Ancak üretimde kapitalist nitelikli bu sınırlı gelişmelere rağmen Osmanlı toprakları üzerinde yaşanan uzun süreli savaş durumu sonucu yüksek nüfus kaybı ve sosyal olumsuzluklar, göç ve mübadele gibi nüfus

hareketleri dışında genel olarak kentlerdeki nüfus yoğunluğunda anlamlı bir değişiklik yaratmamıştır. Dolayısıyla bu yıllarda gözlenen Batı merkezli gelişmelerin tetiklemesiyle oluşan üretim güçlerindeki gelişmeler, Batı'daki kapitalist ülkelerde gözlenen üretim tarzındaki değişiklik sürecinde kırsal nüfusun çözülüp kentlerde yoğunlaşması ve buralarda nitelikli bir işçi sınıfının (proletaryanın) oluşması durumu, Osmanlı toprakları üzerinde yaşanmamış ve kırsal nüfus, belirgin bir şekilde mevcut niteliklerini korumuştur.

İmparatorluğun son döneminde yaşanan dönüşüme rağmen nüfusun %80'i, kırsal alanlarda dağınık ve küçük topluluklar halinde tarım ve hayvancılıkla uğraşıp geçimlik üretim yaparak yaşamaya devam etmiştir. Bu yıllarda ekonomi, kırsal bölgelerde (Ege ve Akdeniz bölgeleri hariç) kapalı; halk, çoğunlukla yaşamının zorunlu kıldığı ürünleri üretmekte ve ülke ise yol, su, köprü, okul, sağlık gibi fiziki olanaklardan yoksun durumda bulunmuştur (Kili, 2003: 109). Ayrıca çalışma çağındaki genç nüfusun askere alınması, uzun savaş yılları ve savaşlarda yüksek asker kaybı; Batı Anadolu'nun işgali nedeniyle topraklardan göç etmek zorunda kalan, varlıkları ellerinden alınan, üretim araçları tahrip edilen köylülerin üretmez hale gelme durumu tarım sektörünü olumsuz etkilemiştir. Bunların yanı sıra bu sektörün geleneksel denilebilecek yapısal sorunları da bulunmaktaydı. Örneğin Güneydoğu Bölgesinde, feodal benzeri aşiret yapısının ortaya çıkardığı büyük toprak ağalığı yaygın nitelikte olmuştur. Ege ve Çukurova Bölgesinde, ticari tarımla uğraşan ve pazarla bütünleşmiş büyük çiftlikler bulunmuştur. Buna karşın küçük toprak sahibi olup geçimlik üretim yapan geniş bir köylü nüfusu da bulunmaktaydı. Ayrıca tarımda üretimi artıran girdiler, diğer bir ifadeyle makine, sulama, gübreleme ve ıslah gibi yöntemler kullanılmamaktaydı (Çavdar, 2003: 181). Sektördeki bu yapısal sorunlar devam etmekle birlikte Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında yaşanan iki önemli olay, ülkedeki toprak sahipliği konusunda önemli değişiklik yaratmıştır. Bunlardan birincisi, 1915-1917 arasındaki Ermeni nüfusunun tehcire (göçe) zorlanması ve bunların mal ve topraklarına, nüfuslu kişilerin (Müslüman eşraf ve ayanların) el koyması durumu olmuştur. İkincisi ise Lozan Anlaşması gereği İstanbul ve Batı Trakya dışındaki Türk ve Rum nüfusun değişimi, göç eden (mubadil) Rumların arazilerinin bir bölümüne el konulması durumunu yaratmıştır. Böylece Cumhuriyet'in kuruluşu esnasında Anadolu'da büyük ölçüde bir toprak mülkiyeti transferi olmuş ve bu da kırsal alanda büyük toprak

sahipliğinin, diğer bir ifadeyle toprak ağalığının güçlenmesi sonucunu doğurmuştur (Çavdar, 2003: 181-182). Geçimlik tarım yapan küçük köylü ise toprak mülkiyeti transferlerinden yararlanamamıştır. Tezel (2002: 102)'e göre, 1920'lerin başında Türkiye'nin birçok bölgesinde üretim hala tarih öncesinden kalma teknik, araç ve gereçlerle yapılmaktaydı. Adana, İzmir, Bursa, Konya ve Trakya bölgelerinde bin kadar traktör ve diğer birtakım tarım araçları bulunmaktaydı. Kalan diğer bölgeler ise bu sınırlı olanaklardan bile yoksun durumdaydı. Daha önce de belirtildiği gibi büyük toprak sahipliği yaygındı ve yapay gübre kullanımı bilinmiyordu. Buna karşın yeni araç ve gereç kullanımı ile yeni tarımsal üretim yöntemleri, pazara yönelik tarım yapılması nedeniyle ülkenin kıyı bölgelerinde ve demiryolu ulaşımının olduğu bölgelerde oransal olarak daha yaygın bir nitelik göstermiştir.

Tarım sektöründeki bu olumsuz durum, 1920'li yıllarda itibaren değişmeye başlamıştır. Böylece liberal dönem (1923-1929), tarımsal alanda yenileşme, makineleşme ve yeni yöntemlerin ortaya konulup araştırıldığı; modern tarım eğitimiyle çağdaş tarım teknisyenlerinin ve mühendislerinin yetişmesi için altyapı çalışmalarının yapıldığı; tarıma ilişkin yurt dışındaki gelişmelerin takip edildiği yıllar olmuştur. Dolayısıyla bu dönem, tarımsal üretim düzeyi açısından altın yıllar olarak kabul edilmiştir (Yıldırım, 2011: 230). Esasında tarımda modernleşmenin altyapı çalışmaları, Birinci Dünya Savaşı döneminde, hatta öncesinde başladığı söylenebilir. Buna göre, Birinci Dünya Savaşı sırasında tarım üretiminin aşırı derecede düşmesi ve halk ile ordunun açlık riskiyle karşı karşıya kalması, tarımsal üretimi artırmak üzere İttihat ve Terakki hükümetini harekete geçirmiştir. Bu konuda yoğun bir çaba içine girilmiş, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan satın alınan modern teknolojik tarım aletleri (traktör ve traktörün benzeri, pulluk, çayır makineleri, tohum makineleri, orak ve harman makineleri) ülkenin her yanına dağılmıştır. Daha önce açılmış olan Halkalı Ziraat Mektebi'nde, ziraat alet ve edevat makinisti yetiştirmek üzere bir bölüm açılmıştır. Burada yetişen öğrencilerin, çiftçileri, söz konusu tarım aletlerinin tamirâtı konusunda bilgilendirilmesi amaçlanmıştır. Yine bu dönemde, tarımsal üretimden sınaî olarak yararlanma yoluna da başvurulmuştur. Diğer bir ifadeyle ilkel koşullarda gerçekleştirilen geçimlik tarımsal üretimden, sanayiye dayanaklık edecek tarımsal üretime geçmenin yolları araştırılmıştır. Tüm bu çalışmalar neticesinde 1917 yılının Mayıs ayı sonunda ülkede ekilen topraklar, toplamda elli iki milyon dönüme

yükselmiştir (Yıldırım, 2011: 230). Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı 17 Şubat-04 Mart 1923 tarihleri arasında yapılan İzmir İktisat Kongresinde (bu Kongreye, bazı devlet dairelerinin temsilcileri ile tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi meslek gruplarının temsilcilerinden oluşan 1135 temsilci katılmıştır), ağırlığını koyan büyük toprak sahipleri olmuştur (Yaşa, 1980: 77). Bu kesim, istediği kararların Kongreden çıkmasını sağlamıştır. Örneğin çiftçi grubun istekleri arasında olan aşar vergisinin kaldırılması isteği, oybirliği ile kabul edilmiştir. Sonrasında toprak mülkiyeti, 1924 Anayasasında güvence altına alınmış ve Medeni Kanun, toprak mülkiyetini daha da pekiştirmiştir. Bu dönemde çıkarılan bir kanuna göre, Osmanlı döneminde tımar vb. gibi toprakları işleyenler, bunu kanıtlayan belgeleri mahkemelere sunmaları durumunda söz konusu toprakları mülkiyetlerine geçirebileceklerdi. Bu kanuna dayanarak birçok nüfuslu eşraf ve büyük toprak sahibi, ellerindeki eski Osmanlı belgelerini mahkemelere sunarak, bu toprakları mülkiyetine geçirmişlerdir (Çavdar, 2003: 182).

Ekonomik yapının ayakta kalabilmesi ve ülkenin besin ihtiyaçlarının karşılanması için tarımsal üretimin artırılması zorunlu görülmüştür. Bu nedenle Cumhuriyetin ilk yıllarında, tarımın makineleştirilmesi yönünde güçlü bir eğilim belirmiştir. Esasında bunun içsel ve dışsal birçok nedeni bulunmaktaydı. Örneğin savaşlarda önemli orandaki insan kaybı nedeniyle toprak değil de *emek* kıt faktör haline gelmiştir. Emeğin etkinliğini çoğaltacak tarım alet ve makinelerin artırılması, rasyonel bir tutum olarak görülmüştür. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı, yeni teknolojik ilerlemeler getirmiş, yabancı tarım alet ve makine üreticisi firmalar, Türkiye'deki temsilcileri aracılığıyla yoğun bir satış kampanyasına girişmişlerdir. Siyasal iktidarın, tarımda makineleşmeyi artırmak için izlediği politikalar sonucu 1924 yılında 501 olan traktör sayısı, 1930'lu yılların başında 2000 rakamına yaklaşmıştır (Günaydın, 2009: 94). Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda tarım sektöründe büyümeye yol açan etmenler; ticari üreticilerin bütün taleplerini karşılamayı amaçlayan bir devlet politikası, Lozan Antlaşması'nda Türkiye'nin benimsediği liberal ticaret rejimi ve tarımsal mallar için ticaret hadlerindeki lehte gelişmeler olarak sıralanabilir. Bu dönemdeki ihracat maddeleri üretimi, hızla Birinci Dünya Savaşı öncesi düzeyin üzerine çıkmıştır. Bu büyüme, bazı ürünlerde yoğun tarıma geçiş ve özellikle pamuk üretiminde daha ileri tekniklerin kullanılması (Cumhuriyet'in ilk dört yılında devletten önemli miktarda yardım alan zengin çiftçilerin ithal ettiği iki bin dolayındaki traktör

nedeniyle tarımda makineleşmenin başlaması ve eskiden kullanılmayan arazilerin tarıma açılması; ticari çiftçiliğin yaygınlaşması) sonucu gerçekleşmiştir (Keyder, 1983a: 197).

Bu dönemde, ülkenin kıyı bölgelerinin dışında kalan kırsal alanların içine kapanık ve durağan bir görünümde olmasının temel nedeni, ticaret yollarının yetersiz olması ve ulaşım açısından bölgeler arasında ciddi bir bağlantı kopukluğun bulunması olmuştur. Örneğin başta ulaşım sorunu nedeniyle Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde (ulaşım olanaklarının etkisiyle) pazara yönelik tarım yapılırken; Doğu, Güneydoğu ve Karadeniz bölgelerinde ağırlıklı olarak geçimlik tarım yapılmıştır. Özellikle feodal ilişkilere benzer bir düzen (aşiret düzeni), Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yaygın olup yarıcılık, marabacılık, tarım işçiliği topraksız köylülerin tek geçim kaynağı durumunda olmuştur (Çavdar, 2003: 204). Bu dönemde Anadolu'nun tahıl üretim bölgeleriyle, bunları tüketen kentler arasındaki ulaşım olanakları Ahmad (1999: 117)'a göre, oldukça ilkel bir nitelik sergilemiştir. Yazar, ulaşım olanaklarının ilkelliği nedeniyle yabancı tahılın, Anadolu tahılından daha ucuza mal olduğunu belirtmiş ve bu duruma bir örneği Korkut Boratav'dan şöyle aktarmıştır: "1924'de bir ton buğdayı Orta Anadolu'dan İstanbul'a ulaştırmanın maliyeti 8,8 dolar iken, aynı buğdayı New York'tan İstanbul'a ithal etmek sadece 5 dolara mal oluyordu. Dolayısıyla İstanbul nüfusunu, Ankara ve Konya'dan değil de Iowa'dan beslemek ve Anadolu köylüsünü geçimlik tarıma terk etmek daha akılcı görünüyordu".

Esasında dönemin siyasi iktidarı, mevcut toplumsal yapının önemli bir kısmını oluşturan kırsal kesimin, geri kalmış tarım toplumu niteliğini koruduğunun ve ulaşım olanaklarının yetersiz olduğunun farkındalığı içindeydi. Bu nedenle ilk aşamada ilkel tarımdan kurtulmak için tarımda çağdaş yöntemlerin kullanımına geçilmesi ve bunun üzerinden tarımsal üretimin artırılması hedeflenirken; ikinci aşamada ise tarımsal sanayinin oluşturulması, ulaşım olanaklarının geliştirilmesi ve köylülüğün bu oluşum çerçevesinde yürütülmesi hedeflenmiştir. Bu yaklaşım üzerinden kırsaldaki sosyal ve ekonomik seviyesinin yükseltilmesi amaçlanmıştır (Yıldırım, 2011: 229-230). Ne var ki, bu dönemde, topraksız köylüleri topraklandırmaya ya da bu kesimin durumunda iyileşme yapmaya ilişkin bir gelişme olmamış, sadece nüfuslu kişilerin toprak mülkiyeti pekişmiştir. Ancak bu dönemin sonuna doğru tarım kredi kooperatifleri, bazı ürünlerin devletçe satın alınması, örnek devlet çiftliklerinin kurulması, orta dereceli ziraat

okullarının açılması gibi tarımda yeni politikalar geliştirmeye ilişkin konular ele alınmaya başlanmıştır. Özetle Türkiye Cumhuriyeti “Kuruluş” öncesi ve “Kuruluş” sürecinin ilk yıllarında, tarım sektöründeki tüm olumsuzluklara rağmen liberal döneme ilişkin ekonomi pastasındaki en büyük dilim, tarım sektörüne ait olmuş ve ihracatın önemli bir kısmı tarım ürünlerine dayanmıştır. Bununla birlikte ülkenin yeni kurulması ve ağır sanayi hamlelerinin henüz altyapı seviyesinde olması nedeniyle tarımdaki feodal yapının varlığını büyük oranda korumuş olduğu ve kırsal yapının, Batılı kapitalist ülkelerdeki gibi bir çözülme sürecine girmediği belirtilmelidir.

5.1.3. Altyapı (Ulaşım-İletişim-Enerji) Yatırımları

Bir ülkedeki alt ve üst yapı donatıları, ülkedeki ekonomik, sosyal ve kültürel yapı ile mekân ilişkisinin sonucunda gelişir ve özellikle kent ekonomisinin gelişme hızı ve niteliği ile paralellik içinde oluşur. Diğer bir ifadeyle kent ekonomisine; ulaşım, enerji, iletişim, su, kanalizasyon vb. yer altı ve yerüstü hizmetlerinin kentsel örgütlemesiyle devingenlik kazandırılabilir. Bu hizmetlerin kalitesi ve örgütlenme derecesi, yatırımlar için birer teşvik niteliğindedir. Ayrıca bunlar, ülkenin gelişmişlik düzeyinin en önemli göstergeleridir. Ülkenin dört bir yanına uzanan deniz, kara ve hava yoluyla sağlanan rasyonel, güvenli ve ekonomik ulaşım ve iletişim sistemi (Erol, 1981: 1); ülkede kullanılan enerjinin nitel ve nicel özellikleri ülke kalkınmasının ve kentsel gelişmenin başlıca esaslarını oluşturur. Dinamik ve verimli bir ekonomi, ancak tüm ülkeye planlı ve ölçülü bir şekilde yayılmış altyapı hizmetleri üzerine tesis edilebilir. Ulaşım sistemi (karayolu, denizyolu, demiryolu, havayolu), ülkenin ekonomik niteliklerine ve sosyal gelişme düzeyine bağlı bir gelişme gösterir. Buna göre, hızla sanayileşen ve ekonomik açıdan kalkınan ülkelerin ulaşım sistemi de aynı paralellikte gelişerek ülkenin kalkınma düzeyi üzerinde belirleyici bir etken unsur olur. Örneğin ürünün tarladan, madenin kaynaktan alınıp işlenecek ya da kullanılacak yere götürülmesi, iyi örgütlenmiş ve düzenlenmiş bir ulaşım ve iletişim sisteminin oluşturulmasıyla olanaklı olabilir. Ulusal, bölgesel ve yerel coğrafyalar, ancak iyi örgütlenmiş bir altyapı sistemi üzerinden kapalı bir ekonomi olmaktan çıkıp pazarla bütünleşebilir. Erol (1981: 3)’un belirttiği gibi demiryolu ve karayolu taşımacılığına ilişkin bir kıyaslama yapıldığında, her iki taşıma sisteminin de bazı üstün niteliklerinden söz edilebilir. Dolayısıyla olumlu ve olumsuz yönleriyle her iki ulaşım sistemi de kent

ekonomisinin örgütlenmesinde ve kentsel mal ve hizmetlerin sunumunda önemli bir yere sahip olmuştur.

Bir ülkedeki ticaret ve sanayinin gelişmesi ve bu niteliğini sürdürmesi ulaşım hizmetinin kalitesi, çeşitliliği ve güvenlik derecesiyle yakından ilgilidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında lokomotifin keşfi ve Süveyş Kanalı'nın açılması sonucu Avrupa ile Hindistan arasındaki önemli ticaret yollarından biri olarak kabul edilen İpek Yolu (Yavi, 2001: 35), önemini kaybetmiştir. Osmanlı toprakları üzerinde bulunan ve uluslararası bir nitelik taşıyan ticaret yollarının eski önemini yitirmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, yol ve köprü yapım çalışmalarını; dinlenme ve konaklama noktalarının yapım ve bakımını; ulaşımın ve ticaretin güvenli bir şekilde yapılmasına ilişkin tedbirlerin alınmasını olumsuz etkilemiştir. Buna bağlı olarak bu topraklar üzerinden yapılan transit ticaretin daralması sonucu ticaret üzerinden sağlanan gelir de azalmıştır. Esasında ticaretin işlevsel kılınmasına ilişkin bu çalışmalar, ülkenin başlıca altyapı yatırımlarını oluşturmuştur. Ne var ki, ticaret yollarının değişmesi bu yıllarda yol yapım faaliyetlerine ilişkin yatırımları olumsuz etkilemiş, sadece İstanbul-Konya-Bağdat üzerinden Mekke'ye uzanan Hac Yolu, dinsel öneminden dolayı IV. Murat döneminde baştanbaşa onarılmıştır (Yayla, 1981: 5). Buna karşın Avrupa devletleri, daha 18. yüzyılın başından itibaren karayollarını onarıp genişlettikten sonra demiryolu yapımına geçmişler ve deniz ulaşımında ise buharlı gemiler kullanmaya başlamışlardır (Çadircı, ...: 153).

Ancak İmparatorluk toprakları üzerinde ulaşım sisteminin yetersizliği, bir sorun olarak varlığını korumuştur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, yani Tanzimat döneminde ulaşım konusu, üzerinde durulan esaslı konulardan biri olmuştur. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra bayındırlık işlerinde yeniden düzenlemeler yapılarak, yol, cadde, deniz ve nehir ulaşımı gibi bayındırlık faaliyetleri bu yıllarda oluşturulan nizamname çerçevesinde yürütülmek istenmiştir (Çadircı, ...: 154). Ne var ki, bu yıllarda yapılmak istenen bayındırlık faaliyetleri çoğunlukla eleman yokluğu, bilgi yetersizliği ve mali olanaksızlıklar nedeniyle sağlıklı bir şekilde uygulanamamıştır (Çadircı, ...: 159). Dolayısıyla bu konudaki teknik bilgi ve özel sermayenin yetersizliği, özellikle demiryolu yapım ve işletim faaliyetlerinin bütünüyle yabancı sermayeye bırakılmasına neden olmuştur.

Tanzimat döneminde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yatırımları artan Batılı kapitalist devletlerin öncelikli yatırım alanlarından biri demiryolu yapım ve işletim alanı olmuştur. Turan (1991: 18-19)'a göre, 1854'te işlemeye başlayan Kahire-İskenderiye hattı, İmparatorlukta, ilk açılan demiryolu hattı olmuştur. Sonraki yıllarda başka demiryolu sözleşmeleri yapılmış ve bu sözleşmeler çerçevesinde İngilizlere, Fransızlara ve Almanlara yeni hat yapım hakkı tanınmıştır. Ancak bu yatırımlar söz konusu devletlerarasında ekonomik içerikli siyasal bir savaşa dönüşmüştür. Yazara göre günümüzdeki adlandırmasıyla “yap-işlet-devret” modelinin ilk uygulaması olarak nitelendirilebilecek söz konusu bu demiryolu sözleşmelerinde, yapımçı firmalara, yapım ve işletme hakkı dışında kilometre başına belirli bir kazanç güvencesi gibi büyük bir ayrıcalık da tanınmıştır. Ayrıca yine bu sözleşmelere göre demiryolunun geçeceği toprakların mülkiyeti de şirkete ait sayılmıştır. Böylece hattın her iki yanında onar kilometrelik şerit içerisindeki yeraltı servetleri ve madenler, sözleşme yapan şirket tarafından işletilebilecek ve bu tanımlı alanda, arkeolojik kazılar da yapılabilecekti. Bu yönüyle demiryolu sözleşmeleri, yabancılara, uzun erimde çok geniş ekonomik kazançlar sağlayan birer kapitülasyon anlaşması niteliğinde olmuştur. Bu niteliğinden dolayı demiryolu yapım ve işletme hakkı Batılı kapitalist devletlerarasında rekabet konusu olmuştur.

İmparatorluğun son yıllarında karayolu ile ilgili hiçbir faaliyet yürütülmemiş ve bundan dolayı birçok yol, bakımsızlıktan işe yaramaz duruma gelmiştir. İmparatorluktan Cumhuriyet'e 13.885 km bozuk yüzeyli ve dar şose (asfalt) yol; 4.450 km toprak yol olmak üzere toplam 18.335 km yol ağı ve bu yollar üzerinde bulunan sadece 94 köprü kalmıştır. Bu yıllarda ülkede 4.100 km demiryolu bulunmaktaydı. Motorlu taşıt aracı sadece 1500 adet olarak bilinmekteydi (Çavdar, 2003: 176; Yayla, 1981: 5). 1923 yılında ülke sınırları içinde bulunan 4.100 kilometrelik demiryolu hatlarının en önemlisi Trakya bölümünde, Yunan sınırından başlayıp Anadolu'yu çapraz bir şekilde kat ederek, Suriye ve Irak sınırına uzanıyordu. Bu ana hat, kısa kollarla Ankara, Kütahya ve Mersine bağlanmıştı. Öteki demiryolları Ege Bölgesinde olup zengin tarım vadilerini ana ihraç limanı olan İzmir'e bağlıyordu (Tezel, 2002: 106). Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan, demiryolu ve karayolu anlamında nitelikli bir altyapı hizmeti devralmamıştır.

Liberal dönemde altyapı yatırımlarının geliştirilmesi, ulaşım sisteminin bakımı, onarımı ve yeni yatırımların gerçekleşmesi için bütçeden ayrılan pay arttırılmıştır. Buna göre, 1924 yılına ilişkin gider bütçesinde %9.0'dan başlayan nafia (bayındırlık) payı, 1930 yılında %15.2'sine kadar yükseltilmiştir (Aydemir, 1984: 346). Dolayısıyla siyasal iktidarın, 1920'lerdeki "kalkınma" politikasının belkemiğini, özellikle demiryolu yapımı oluşturmıştır. Siyasal iktidarının demiryolu yapımına bu kadar ağırlık vermesinin ardında ise bütünleştirilmiş iç pazar yaratmak; ülkenin ihraç kapasitesini arttırmak gibi önemli ekonomik ve toplumsal nedenler bulunmaktaydı (Tezel, 2002: 233-234). Bunun yanı sıra, ülkeyi, ekonomik açıdan geliştirmek için olanaklar ölçüsünde yabancı şirketlerin elindeki imtiyazların (ayrıcalıkların) satın alınarak millileştirilmesi durumu da söz konusu olmuştur (Afetinan, 1972a: 12). Ne var ki, bu dönemde, mali olanakların sınırlı olması nedeniyle yabancıların elinde bulunan kuruluşlar, kısmen millileştirilebilmiştir. Millileştirilen söz konusu yabancı kuruluşlar ise Haydarpaşa Limanı İşletmesi (1928), Mersin-Tarsus-Adana demiryolu hattı (1928) ve Mudanya-Bursa demiryolu hattı (1931) olmuştur (Yaşa, 1980: 79).

Eğitim ve sağlık gibi hizmetlere ilişkin donatılar, diğer bir ifadeyle okul ve hastane gibi kamusal yapılar oldukça sınırlı sayıda olup İstanbul dışında ise parmakla gösterilecek kadar sınırlı sayıda kalmıştır. Elektrik, havagazı, su gibi belediye hizmetleri, ülkenin ancak ithalat-ihracat limanına sahip bir iki büyük kentinde sunulan hizmetlerden olmuştur. Ayrıca bunların da sahipliği ve işletmeciliği yine yabancı şirketlerin elinde olmuştur. Enerji kullanımı ve enerji kaynaklarının niteliği de karamsarlık veren bir görünüm sergilemiştir. Buna göre, evlerde kullanılan en önemli enerji kaynağı tezek idi. Bunu, odun ve odun kömürü izlemiştir. Maden kömürü üretimi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki 900.000 tonluk rekordun 1923 yılında 600.000 tona gerilemiştir. 1923 yılında ülkede üretilen toplam elektrik enerjisi ise sadece 45 milyon kw saat olarak gerçekleşmiştir (Tezel, 2002: 107). 1923 yılında İstanbul'daki tramvay, telefon, su, elektrik şirketleri ve Aydın Demiryolu Şirketi gibi bazı yabancı şirketlerle (bu şirketlerin Osmanlı hükümetlerinden almış olduğu ayrıcalıkları onaylayan türden) yeni sözleşmeler imzalanmıştır. 1924 yılında yabancıların Türkiye'de belediye sınırları içinde taşınmaz mal edinmelerini sınırlayan yasal engeller kaldırılmıştır (Tezel, 2002: 194). Liberal dönemde yabancı sermayeyi destekleyici ve özendirici tüm bu girişimler, milli sermaye ile gerçekleştirilemeyecek altyapı hizmetlerinin yabancı

sermayeli şirketler üzerinden gerçekleştirilmeyi hedefleyen yaklaşımın çalışmaları olarak belirmiştir. Ayrıca Türkiye'nin mevcut mali durumu ve dönemin liberal ekonomi politikası da bu tarz girişimleri destekleyici yönde gelişmiştir.

Kamu kesimine ilişkin olarak yürütülen inşaat işleri, 1920 ve 1930'lu yıllarda yabancı sermaye etkinliğinin yoğun olduğu alanlardan biri olarak gelişmiştir. Tezel (2002: 234-235)'e göre, yol ve özellikle demiryolu yapımının Türkiye'de milli sermaye birikimini tetikleyen sonuçları olmuş ve birçok Türk işadamı ve şirketi, büyük ihaleler alan yabancı müteahhit firmalarına taşeronluk yaparak, önemli kazançlar elde etmişlerdir. Ayrıca demir ve kara yolu yapımı, iç piyasanın ölçeğini genişleterek, Türkiye'deki kapitalist birikimi hızlandırmıştır. Daha önce adeta kapalı birer ekonomi alanları olan iç bölgelerden büyük kentlere ve ihraç limanlarına akan ürün hacmi genişlerken, ithal ve yerli sanayi mallarına karşı ülkedeki toplam talep de artmıştır. Bunun yanı sıra yazara göre, Türkiye, çok uzun bir kıyı şeridine sahip olduğu halde limanlar arasındaki deniz taşımacılığı konusunda son derece zayıf kalmıştır. İstanbul, İzmir, Trabzon gibi kentler, daha çok ülkeler arası taşımacılık üzerinden ülke ekonomisinin kapitalist dünya pazarına bağlanmasında etkin rol oynamıştır. Ne var ki, o dönemde, İstanbul'da bile doğru dürüst liman ve rıhtım hizmetleri ile depolama olanakları bulunmamaktaydı. Mevcut olanlar ise yabancı sermayeli şirketlerin denetiminde bulunmaktaydı (Tezel, 2002: 106).

Su kaynaklarından çok amaçlı ve rasyonel bir şekilde faydalanma, Cumhuriyet döneminde başlatılan bir uygulama olmuştur. Önceki yıllarda su kaynaklarından faydalanma, içme suyunun sağlanması ile sınırlı kalmıştır. Ancak 1925 yılında Nafia Umum Müdürlüğü'ne bağlı dairelerin kurulması ve 1929'da bu daireleri kapsayan Sular Umum Müdürlüğü'nün kurulmasıyla bu konuda bir örgütlenmenin başladığı görülmüştür (Tümer, 1981: 2). Cumhuriyet'in ilk yıllarında enerji üretim-iletim ve dağıtım tesisleri ile ilgili hem teknik bilgiyi hem de her tür cihaz ve malzemeyi ithal etme zorunluluğu bulunmaktaydı (Bayram, 1981: 8). Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez 1902 yılında Tarsus'ta, bir İsviçre-İtalya Şirketler grubunca tesis edilen küçük bir hidroelektrik santralle enerji üretimine başlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı ve diğer olumsuz gelişmeler nedeniyle enerji üretimine ilişkin çalışmalar durmuştur. 1923 yılında İstanbul-Silahtarağa'da ilk buhar türbini ve 9.285 kw'lık bir jeneratör işletmesi açılmıştır. Bu yıllarda kurulan bazı küçük hidroelektrik santraller 1926'da Aksaray-

Azmi Milli TAŞ. (296 kw); 1928 yılında Antalya-Belediye (296 kw) ve Konya-Belediye (632 kw); 1929 yılında Trabzon-Visera (1.100 kw) ve Kayseri-Bünyan (640 kw) olmuştur (Tümer, 1981: 2). Sayılı durumdaki bu küçük hidroelektrik santralleri söz konusu dönemde kentsel gelişmenin niteliğini gösteren önemli göstergelerden biri olarak ele alındığında, aynı yıllarda enerji tüketimi konusunda Türkiye'nin Batılı kapitalist ülkelere kıyasla oldukça geri bir durumda olduğunu, dolayısıyla kentsel gelişmenin de oldukça zayıf bir nitelik sergilediğini göstermektedir.

Lozan Anlaşması'nın ticarete ilişkin olarak Türkiye Cumhuriyeti için yararlı hükümlerinden biri, her türlü kapitülasyonların ve yabancı posta-telgraf imtiyazlarının kaldırılması olmuştur. Ayrıca bu Anlaşma ile Türkiye karasularında gemi işletme hakkı (kabotaj) Türkiye'ye bırakılmıştır (Aktan, 1978: 39). Cumhuriyet'in kuruluşunda yetersiz olan ticaret filosu, Birinci Dünya Savaşı'nda düşman tarafından batırılan 25 gemi ile gücünü daha çok yitirmiş, elde kalanlar ise bakımsızlıktan iş göremez hale gelmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan yeni döneme, 34.902 net tonluk 88 gemi ile girilmiştir. Ancak bu gemiler ile Türkiye kıyıları arasında nakliyat olanağı mümkün olmadığı için Lozan Anlaşması gereği yabancı bayraklı gemilere, ülke sahillerinde iki yıl daha faaliyette bulunma izni verilmiştir. Ancak bu süre zarfında kabotaj nakliyatını karşılamaya yetecek milli bir filonun oluşturulması ve denizcilikle ilgili kurumların yeniden örgütlenmesi için çaba harcanmıştır. Bu çabalar sonucunda Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılında 34.902 net ton tutarındaki milli filo, dönemin sınırlı olanaklarına rağmen 1933 yılında 110.774 net tona ulaştırılabiliştir (Akol, 1981: 1). Ancak bu alana ilişkin söz konusu bu olumlu gelişmeler bile ülke ihtiyacını karşılamaktan uzak durumdaydı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitim, sağlık, enerji, inşaat ve ulaşım gibi altyapı hizmetlerini geliştirmeye ilişkin çalışmalar dönemin sınırlı olanakları çerçevesinde yürütülmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte özellikle demiryolu ulaşımı, ülkenin birçok bölgesini kapalı bir ekonomi olmaktan kurtarıp iç ve dış pazarla bütünleştirmenin en ussal yolu olarak görülmüş ve bundan dolayı da söz konusu alana ilişkin yatırımlar yoğunlaştırılmıştır. Falih Rıfkı Atay'ın "demiryolcular yalnız ray döşemediler, tünel açmadılar, köprü kurmadılar, taraf taraf (bölge bölge) fabrikalar açan, sulama işlerini halleden bu memleketi asrımıza ulaştıran teknik ve imar kadrosunun da habercisi ve müjdecisi oldular" (Evren, 1981: 13) sözleri, ekonomik kalkınmanın sağlanmasında ve

mekân organizasyonunda ulaşım sisteminin önemini vurgulaması ve kentsel gelişmede ulaşımın rolüne işaret etmesi açısından önemli sayılmıştır. Ne var ki, bu yıllarda, ülkenin kentsel gelişme olgusu üzerinde anlamlı bir etki yaratacak nitelik ve nicelikte altyapı (ulaşım-iletişim-enerji) yatırımları gerçekleştirilememiştir.

5.1.4. Kente İlişkin Yasal ve Kurumsal Yapılanma

Geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı İmparatorluğu, ticaret yollarını elinde tutmak ve ticareti canlandırmak, güvenliği sağlamak ve denetimi kolaylaştırmak gibi hedefleri gerçekleştirmek üzere kervansaraylar yaptırmış; yollar ve köprüler inşa ettirmiştir (Göçer, 1985: 53-54). Ekonomik amaçlardan çok askeri amaçlara kanalize olmuş bir şekilde yürütülen bu çalışmalar, Osmanlı ülkesindeki bayındır çalışmalarını geliştirip çeşitlendirmiş ve değerli mimari eserlerin yapımını tetiklemiştir. Ne var ki, yapılan bayındır çalışmaları ve önemli mimari eserler, Anadolu kısmında (İstanbul hariç) oldukça zayıf kalmış, ağırlıklı olarak İmparatorluğun Avrupa'daki toprakları üzerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu, fiziksel düzenleme açısından, diğer bir ifadeyle planlama açısından oldukça sınırlı bir kurumsallaşma içinde bulunmuştur. Buna göre, fiziksel düzenlemeye ilişkin harita ve planlama çalışmaları, ağırlıklı olarak İstanbul ile sınırlı kalmıştır. İstanbul'daki ilk planlama çalışması 1836-1837 yıllarında Von Moltke tarafından yapılmış ve ilk imar talimatnamesi niteliğindeki “ilmühaber” 1839 yılında yayımlanmıştır (Tekeli, 2009: 109). Buna karşın bu yıllarda hazırlanan ilk planlar, kentin tümünü planlayan büyük imar uygulamalarından uzak durumda olup daha çok küçük alanlar için yapılan mevzi planlar niteliğinde olmuştur.

Kentsel alanın fiziksel olarak düzenlenmesi çalışmaları, 1850'li yıllardan sonra İstanbul dışındaki kentleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ancak kent planlamasına ilişkin bilgi ve deneyim eksikliği Batılı ülkelerden harita mühendisleri ve kent plancısı getirtme yoluna gitmeyi gerektirmiştir. Ancak sınırlı sayıda da olsa Türk uzmanlarınca İstanbul için planlama çalışması yapılmıştır (Tekeli, 2009: 109). Ne var ki, bu uzmanlar da Batıda eğitim görmüş kişilerden oluşmaktaydı. Bu anlamda çalışmalarının özgünlükten uzak olduğu ve eğitim gördükleri ülkelerin planlama deneyimlerine öykündükleri söylenebilir. Başkent İstanbul'da, 1850'den sonra kentleşme sorunları üzerinde durulmaya başlanmıştır. Kırım Savaşı'nın ardından 1855 yılında İstanbul'da ilk belediye örgütü kurulmuştur (Tekeli, 1998b: 123). Söz konusu

yıllarda öneriler çerçevesinde belediye daireleri yapısı üzerine “belediye sistemi” kurulmuş ve bugünkü Galata, Tophane ve Beyoğlu’nu içine alan Altıncı Daire, örnek belediye olarak çalışmaya başlamıştır (Tekeli, 2009: 109; Çavdar, 1983a: 829). İstanbul’da Altıncı Daire uygulaması örnek alınarak 1868 tarihinde Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi yayınlanmış ve belediye örgütü, tüm İstanbul’a yaygınlaştırılmıştır (Tekeli, 1998b: 124). Ayrıca bu Nizamname ile Şehremaneti yeniden yapılandırılmış ve İstanbul’un on dört belediye dairesine ayrılması kararlaştırılmıştır. Ancak daha önceki uygulamalarda da görüldüğü üzere bu dairelerin örgütlenmeleri tamamlanamamış ve öngörülen on dört belediyeden ancak Adalar, Yeniköy, Tarabya ve Beykoz olmak üzere dört belediyenin kuruluşu tamamlanabilmiştir (Yörükoğlu, 2009). Dolayısıyla kente ilişkin kurumsallaşma yönündeki en önemli adım, 1857 yılında azınlıkların yoğun olduğu Beyoğlu ve Galata semtlerine yönelik olarak kurulan “Altıncı Daire-i Belediye” ile atılmıştır. Azınlıkların hâkim olduğu bu örgütsel yapıda, ilk yapılan uygulamalardan biri bölge haritalarının hazırlanması ve buna ilişkin imar uygulamalarının yapılmasıdır. Bu çerçevede, planlama deneyimlerine bakıldığında, genellikle ahşap evlerin yanması, göçmenlere yönelik yeni mahallelerin kurulması, yeni parkların oluşturulması gibi acil sorunlara çözüm bulmaya yönelik çalışmaların yapıldığı gözlenmiştir. Söz konusu bu çalışmaların büyük bölümünde yabancı uzmanlardan oluşan haritacı ve mühendislerin görev aldığı bilinmektedir (Şengül, 2008: 114; Tekeli, 2009: 109). Türkiye’de ise Cumhuriyet’in ilan edilmesiyle yeni bir yasal ve kurumsal çerçevede radikal bir çağdaşlaşma projesinin hayata geçirilme hedefi bağlamında kentleşmenin nicel ve nitel özelliklerinin değiştiği söylenebilir. Tankut (2002)’a göre, bu çağdaşlaşma projesinin en belirgin ifadesi “Batıya karşı Batılılaşma” ve “halka karşı halk için” stratejisi olmuştur. Ayrıca bu stratejinin önemli iki ayağından birincisi, ülkeyi ulus devlet alanına dönüştürmek; ikincisi ise kentleri modernleşmenin mekânı haline getirmek olmuştur.

İstanbul’daki kentleşme sorunları daha önce de belirtildiği gibi 1850’li yıllardan sonra önemsenmeye başlanmıştır. Bu dönemdeki mevcut kentsel durumu ve yapılan yenilikleri Çavdar (1983a: 830) ayrıntılı bir şekilde irdelemiştir. Yazara göre, dönemin örnek dairesi olarak çalışmaya başlayan “Altıncı Daire” bugünkü Galata, Tophane ve Beyoğlu ölçeğinden oluşan bir bölgede hizmet görmeyi üstlenmiştir. Söz konusu bu bölgedeki yollar, o dönemde Arnavut kaldırımdan granit kaldırıma dönüştürülmüş ve

havagazı ışıklandırmasının temeli atılmıştır. Bu alışmalar sonucu söz konusu bölge, İstanbul'un diğerk bölgelerine kıyasla daha Batılı bir kent görünüşü kazanmıştır. Ancak yine de bir bütün olarak İstanbul, modern bir kentte bulunması gereken tüm işlevlere sahip olamamıştır. Örneğinkentin itfaiye hizmeti, yetersiz durumda olup sık sık çıkan yangınlara (konutlar ağırlıklı olarak ahşap yapılıydı) müdahale etme konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Kentte düzenli akarsu, bir Fransız şirketi tarafından Terkoz Gölü'nden getirilmiştir. Ancak ondan önce Taksim'den su dağıtımı yapılan bir genel şebekenin mevcudiyeti bilinmekteydi. Kent içi ulaşım sorununa ise 1850'li yılların başında kurulan şirket-i Hayriye ile bir çözüm getirilmek istenmiş, sonra da atlı tramvay şebekesi kurulmuştur. Yine bu dönemde Edirne-Sirkeci ve Haydarpaşa-İzmit demiryolunda işletilen banliyö trenler kentin bir kısmını toplu ulaşım hizmetiyle buluşturmuştur. Kente, elektrikli aydınlatma hizmeti ancak 1910'lu yıllardan sonra getirilebilmiş, elektrikli tramvaylarda aynı yıllarda hizmete koyulmuştur. Bu dönemde İstanbul halkı, elektrikli aydınlatmaya ilk kez şirket-i Hayriye vapurunda tanık olmuştur. Kentteki eğitim, sağık sosyal yardım gibi diğerkentsel fonksiyonlar ise son derece sınırlı bir biçimde yerine getirilmiştir. Esasında bu hizmetler, herkesin ulaşabileceğı miktarda ve yaygınlıkta olmamıştır. Bu dönemde İzmir'in, kentleşme açısından İstanbul'dan biraz daha ileri düzeyde olduğı belirtilmiştir. Bu bağlamda İzmir'in birçok mahallesi, yerleşme koşulları yani kentsel hizmetler açısından başkent İstanbul'a kıyasla daha Batılı bir nitelik sergilediğı vurgulanmıştır. Aynı dönemde Bursa, Adana ve diğerkentler, kent işlevleri açısından oldukça zayıf bir durumda olup İmparatorluğun geleneksel kent dokusunu koruyan yerleşme birimleri olarak varlığını sürdürmüştür. Aynı şekilde Ankara da söz konusu dönemde, sanayileşmiş kentlerin kentsel işlevlerinden uzak, tarıma dayalı ekonomik yapının geleneksel dokusunu sergileyen yerleşmeler arasında bulunmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı yönetiminden 389 belediye devraldığını Tekeli'den aktaran etik (1993: 4)'e göre, söz konusu bu belediyelerin 20'sinde düzenli içme suyu, 4'ünde elektrik tesisatı, 17'sinde mezbaha, 7'sinde spor alanı, 29'unda park ve bahçe, 90'ında düzenli pazar yeri saptanabilmiştir. Bu durum, Cumhuriyetin ilk yıllarında belediyelerin hemen tamamında kentsel altyapının bulunmadığı şeklinde değerkendirilmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan, kent planlamasına ve kentsel hizmetlere ilişkin çalışmaların İstanbul ve İzmir dışındaki

kentlere neredeyse hiç uğramadığı bir kent dokusu devralmıştır. 1917 yılında büyük bir yangın geçiren yirmi bin nüfuslu yeşili ve suyu olmayan, tozlu ve çorak görünümlü Ankara'nın 13 Ekim 1923'de başkent ilan edilmesi nedeniyle acilen imarı söz konusu olmuştur. Bundan dolayı ilk iş olarak 16 Şubat 1924 günü, 417 sayılı Kanun ile Ankara Belediyesi, bir taşra belediyesi olmaktan çıkarılmış ve Ankara Şehremaneti kurulmuştur. Bu düzenleme ile Osmanlı döneminden bu yana uygulana gelen İstanbul Şehremanetine benzeyen bir örgütün ve ilgili mevzuatın Başkent Ankara'da da uygulamaya konulması kararlaştırılmıştır (Geray, 2003: 7; İİB, 1973: 45; Yavuz, 1980: 3). Uzgören (1983: 37-38)'e göre, 1924 yılında Ankara'nın nüfusu 40 bin civarındaydı. Kentte su çeşmelerden alınırdı, elektrik ise yetersiz durumdaydı. İstasyondan Taşhan'a (şimdiki Sümerbank'ın bulunduğu yere) dar ve tozlu bir yoldan gidilirdi. Yolun sağında (şimdiki Gençlik Parkı) geniş bir bataklık bulunmaktaydı ve buradan kente sıtma yayılırdı. Evler çoğunlukla ahşaptı. Varlıklı Ankaralılar, bir bağ evine sahipti ve bir binek hayvanıyla akşam bağa gidip sabah kent merkezine dönerlerdi. Yazarın, kent dokusuna ilişkin bu betimlemesinden Ankara'nın oldukça küçük, her türlü altyapı hizmetlerinden yoksun gelişmemiş küçük bir kasaba görüntüsü sergilediği anlaşılmaktadır. Bu küçük kasaba, bir ülkeye başkentlik yapmaya ve merkezi devletin kurumlarına ve bu kurumlarda çalışacak bürokratlara ev sahibi olmaya hazırlanacaktır. Bu nedenle hızlı bir biçimde bir yandan kamu binalarının, bir yandan da konutların yapılması gerekmektedir (Işık, 2003: 110). Ankara'nın söz konusu yıllarda biri Eski Ankara, öteki Yenişehir'e ilişkin olarak Heussler tarafından hazırlanmış iki mevzii planı bulunmaktaydı. Bunlardan Yenişehir'e ilişkin olan ve 150 hektarlık bir alanı içeren mevzii planı, uygulanmış ancak diğeri uygulanamamıştır. 1925 yılında 583 sayılı Kanunla bugünkü Yenişehir'in kapsadığı alanı da büyük ölçüde içine alan 4 milyon metre kare kadar arazinin çok ucuz bedellerle Ankara Şehremanetince kamulaştırılmasına olanak verilmiştir (İİB, 1973: 45). Ankara Şehremaneti, kurulduktan sonra, inşaat alanına ilişkin olarak yapı gereçlerinin ve altyapıların hızla üretilmesi için fabrikalar, santraller, işçi evleri, un ve ekmek fabrikaları kurmuş ve kentin imarı için olanaklar yaratmaya çalışmıştır (Geray, 2003: 7).

Ankara'nın imarı için planlama çalışmaları devam ederken ilk şehircilik hareketlerinin İzmir'de görülmeye başlandığı söylenebilir. Buna göre 1926 yılında, Fransız şehirci Rene Danje İzmir'e davet edilmiş ve yangın alanı (bugünkü fuar alanı)

için bir plan hazırlamıştır. Ne var ki, İstanbul'da şehircilik hareketleri Ankara ve İzmir'e kıyasla daha geç başlamış ve söz konusu yıllarda bu kente ilişkin planlama çalışmaları, Belediye Fen Heyeti Bürosu tarafından yol istikamet planları çalışmaları niteliğinde olan bazı planların hazırlanmasıyla sınırlı kalmıştır (Yenen, 1982: 10). Buna karşın Genç Cumhuriyet, Işık'a göre, ilk kurulduğu günden itibaren kendi kaderini bir kentin kaderine bağlamış ve başarısını Başkent Ankara'yı yeniden kurma çabası ile özdeştirmiştir (Işık, 2003: 110). Esasında Cumhuriyet'in ilanından 1928 yılına kadar uzanan dönemde, 1882 yılından beri yürürlükte olan ve yollar, yangın yerleri ve binalarla ilgili hükümleri kapsayan "Ebniye Kanunu" uygulanmıştır (İİB, 1973: 14-15). Bu bağlamda genç Cumhuriyet'te henüz, kentsel gelişmeye ilişkin nitelikli bir planlama çalışmasının başladığı söylenemez.

Başkent Ankara'ya ilişkin imar planı için yarışma girişimleri, 1927 yılında Şehremaneti tarafından Eskişehir ve Yenişehir için müteahhit Mösyö Höyisler'e iki plan yaptırılmasıyla başlamıştır. Löhler Planı olarak da bilinen ve bu iki plandan biri olan Eskişehir Planı, uygulama kabiliyeti görülmemesi nedeniyle reddine karar verilmiştir. Ancak ikincisi olan Yenişehir Planı, konut bunalımı dolayısıyla, yani acilen konutların inşa edilmesi zorunluluğu nedeniyle kabulüne karar verilmiştir. Löhler planının Yenişehir kesimi, 150 hektarlık bir alanı kapsıyordu. Ancak daha o zaman Ankara nüfusunun elli yıl sonra 250-300 bin olacağı tahmin ediliyordu. Hal bu ki, 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre, yani dört yıl sonra Ankara nüfusu neredeyse dört kat artarak 74 bine ulaşmıştı. Dolayısıyla bu alan, Başkent'in yerleşim alanı için oldukça yetersiz kalmıştır. Söz konusu dönemde, Ankara'da görülen bu hızlı kentleşmenin, Türkiye geneline yansımadağı da vurgulaması gereken bir gerçek olmuştur (Işık, 2003: 110; Yavuz, 1980: 5).

1928 tarihli Başkent Ankara'ya ilişkin imar planı yarışmasında tüm çabalara rağmen jüriye, hiçbir yabancının sokulmamış olması ve tarafsız jüri ilkesine gölge düşürülmemesi, Cumhuriyet bürokrasisinin, birçok açıdan yerinde sayılan bir yaklaşımı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Türk üyelerden oluşan altı kişilik teknik kurul ve yirmi altı kişilik büyük jürinin tümüyle şehircilik mesleğinin dışında olan kişilerden oluşmuş olmasına rağmen, bu jürinin, yarışmaya katılan üç proje içinden Ankara için en uygun çözümü getirecek olanı seçmiş olması da önemsenmesi gereken bir nitelik olarak altı çizilmiştir (Tankut, 1983: 88). Söz konusu niteliklere sahip bu jürinin kararıyla 1928

tarihli Ankara imar planı yarışmasını Alman Prof. Hermann Jansen kazanmış ve kentin imar planını yapma görevini üstlenmiştir (İİB, 1973: 15). Jansen'in hazırladığı raporda; 18 yerleşme alanı, ayrı ayrı yüzölçümü, hektara yoğunluk, bu alanların her birinin 50 yıl sonraki nüfusu, yapı türleri ve kat sayıları çizelgelerle gösterilmiştir. Buna göre, genel bir hesaplama toplam 1500 hektara, yoğunluğun 120 ile 240 kişi arasında olacağı öngörülmüştür. Yapılar ise üç katı geçmeyecek şekilde tasarlanmıştır. Ayrıca Jansen, planın uygulamadaki başarısı için imar faaliyetlerin güçlü bir elde toplanması ve arazi spekülasyonlarının önüne geçilmesi şeklindeki iki koşulun gerçekleştirilmesini zorunlu görmüş ve bunu özellikle belirtmiştir. Jansen'in kent planlamasında başarı için gösterdiği bu iki koşulsan biri olan imar faaliyetlerin güçlü bir elde toplanması koşulu, dönemin siyasal iktidarı tarafından gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, güçlü elin spekülasyonlardan büyük çıkar sağlayanlarla işbirliği yapması, Ankara'nın çağdaş kent plancılığı görüşlerine uygun olarak gelişmesini engelleyen en önemli etken olmuştur. Planın, öngörüldüğü şekliyle uygulanmaması karşısında Jansen, "Ankara imar planının altındaki imzayı silebilirsiniz" sözleriyle tepkisini dile getirmiştir (Yavuz, 1980: 6). Jansen Planı'na göre üniversiteleri, sergi sarayları, tiyatro ve sinemalarıyla çağdaş bir kent olarak tasarlanan Ankara'da, büyük bir nüfusun barınması planlanmıştır. Yeni konut düzenlemelerinde harem ve selamlık olarak adlandırılan Osmanlı-Türk büyük kent konaklarının ana yapısal parçaları varlığını yitirirken, çağdaş yaşam özelliklerinden kaynaklanan ve kadın-erkek eşitliğini yansıtan düzenlemelerden oluşan yeni konutlar üretilmiştir. Osmanlı-Türk kent dokusunda görülen plansızlığın ve içine dönüklüğün bir gereği olan çıkmaz sokaklarda yerini, modern ulaşım araçlarının daha özgürce hareket etmesine olanak veren çağdaş sokak ve caddelere bırakmıştır (Tapan, 2004: 406).

Ankara Şehri İmar Müdürlüğü, 28.5.1928 gün ve 1351 sayılı Kanunla kurulmuştur. Bu Kanunun 1. Maddesine göre İmar Müdürlüğü, Belediye Başkanlığı'na değil de İçişleri Bakanlığına bağlı olacaktı. Kanunun 2. Maddesi, Ankara İmar Planının onaylanması yetkisini Bakanlar Kuruluna vermiştir. Ancak söz konusu Ankara Belediyesi İmar Müdürlüğü'nün sonraki dönemde edineceği bir ayrıcalığı daha bulunmaktaydı. Buna göre 1933 yılında yürürlüğe giren 2290 sayılı Belediye Yapı ve Yollar Kanununun 1. Maddesi ve 2. Maddesi, tüm ülke belediyeleri için hâlihazır (güncel durum) harita ve imar planı yaptırma zorunluluğunu hükme bağlamıştır. 2290 sayılı Kanunun 3. Maddesi ise söz konusu ülke belediyelerin yaptırmak zorunda olduğu

imar planlarının onaylama yetkisini Ankara Belediyesi İmar Müdürlüğüne vermiştir. Dolayısıyla Ankara için kurulan özel bir örgüt, tüm ülke belediyelerinin imar planlarını onaylama yetkisini üstlenmesi nedeniyle tüm ülke belediyeleri üzerinde idari vesayete sahip olma gibi ayırıcı bir nitelikte donatılmıştır (Yavuz, 1980: 3-4). 1930 yılında 1580 sayılı Belediye Kanunu yürürlüğe girince 417 sayılı Şehremanetine ilişkin Kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece Başkent Belediyesi, diğer belediyelerle aynı tüzel konuma sokulmuştur. 1580 sayılı Belediye Kanununun 94. Maddesi ile Başkent Ankara'ya siyasal iktidar tarafından atanmış belediye başkanının getirilmesine ve valilerin de aynı zamanda belediye başkanı olarak atanmasına (ilgili maddenin 1948 yılında 5168 sayılı Kanun ile kaldırılmasına kadar) olanak tanınmıştır (Geray, 2003: 7).

5.1.5. Kentsel Planlamanın Gelişimi

Bugün anladığımız anlamda kentsel planlamayı, salt mekânsal düzeyde, mimari öğelerin birbiriyle ilişkilerinin estetik bir düzenlemesi ile sınırlı görmeyen ve daha karmaşık ve girift toplumsal ilişkiler ağının bir ifadesi ve etkileyicisi olarak karşılıklı ilişkisellik içinde ele alan yaklaşımın geçmişi Sanayi Devrimini izleyen dönemle başlamıştır. Bu yıllarda kırsal alanlardan sanayinin yoğunlaştığı kentlere göç, bu yerleşmelerin nüfuslarının büyük bir hızla artmasına yol açmıştır. Söz konusu bu nüfus yoğunluğunun beraberinde getirdiği altyapı, konut, ulaşım ve çevre sorunlarına karşı devlet ve toplum, hazırlıksız yakalanmıştır (Ersoy, 2007: 24). Batılı kapitalist ülkelerin sanayileşmesi sürecinde kent planlaması, iki yönde gelişmiştir. Birincisi İngiltere'de çıkarılan sağlık yasalarıyla kenti sağlıklı hale getirmeye çalışan pragmatist yaklaşım; ikincisi ise 1860'lı yıllarda III. Napolyon'un ve Haussmann'ın Paris'te kent planlamasına ilişkin uygulamalarının gösterdiği yol olmuştur (Tekeli, 2001a: 17). Türkiye'ye de ise çağdaş anlamda kentsel planlamanın ilke ve yöntemlerinin gelişip yerleşmeye başlamasının ilk nüveleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden itibaren Avrupa kanallı olarak gerçekleştiği söylenebilir.

Tanzimat Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun, Batıya bağımlı kapitalist ekonomik ilişkiler ağı çerçevesinde yöneldiği uluslararası ticarete dayalı ekonomik yapısı (Kotan, 2010: 102), özellikle dış pazarlarla bütünleşmeyi sağlayan Osmanlı kentlerinde yapısal değişiklikleri gerekli kılmıştır. Kırım Savaşı'nın ardından 1855 yılında İstanbul'da ilk belediye kurulmuştur. Başında hükümet tarafından atanan bir

Şehremini bulunan bu örgütün on iki kişilik bir kent kurulu (kent meclisi) bulunmaktaydı. Esasında belediye örgütü kurulmadan önce İstanbul'da üyelerinin çoğu yabancı uyruklu kişilerden oluşan bir İntizam-ı Şehir (kent düzeni) komisyonu kurulmuştur. Bu kurulun görevi, kurulması düşünülen belediye örgütüne ilişkin önerilerde bulunmaktı (Keleş, 1998b: 123). Dolayısıyla Batılı kapitalist ülkeler ile olan ekonomik ve siyasal ilişkiler çerçevesinde kentsel mekânın değişen yapısı içerisinde kentsel planlama, 19. yüzyıl boyunca ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar modernleşme kapsamında bir imar hareketi olarak gelişmiştir (Kotan, 2010: 103). Bu bağlamda geniş yolların açılması, park alanlarının yaratılması, yangın alanlarının yeniden gelişmeye açılması ve yapılarda, ahşap yerine kâğır malzeme kullanılması şeklinde yeni bir mekânsal yapılanma oluşturulmaya çalışılmıştır. Özellikle 1882 tarihinde çıkarılan Ebniye Kanunu çerçevesinde kamulaştırma yöntemleri, yapılaşma düzenleri, sokak genişliklerinin ve yapı yüksekliklerinin belirli bir standarda göre düzenlenmesi gibi kentsel ölçekte yapılaşmaya ve mekânsal düzenlemeye ilişkin yeni ölçütler kullanılmaya başlanmıştır (Bilgen, 1989).

Kentsel planlamaya ilişkin olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında başlamış olan sınırlı nitelikteki bu gelişmelere, Cumhuriyet'in ilanından 1928 yılına kadar anlamlı bir katkı sağlanamamıştır. Dolayısıyla bu yıllar, Türkiye'de, çağdaş anlamda henüz planlama çalışmalarının başlamadığı ve mevzuat olarak 1882 yılından beri yürürlükte olan ve yollar, yangın yerleri ve binalarla ilgili hükümleri kapsayan Ebniye Kanunu'nun uygulandığı bir dönem olarak nitelendirilebilir (İİB, 1973: 14). 1925 yılında yürürlüğe giren 658 sayılı Kadastro Kanunu'nun amaç maddesinde kadastronun işlevi; *"Taşınmazlara ait hukuki işlemlerin yapılmasına ve belgelenmesine, taşınmazların geometrik konumlarını, yüzölçümelerini, mevkilerini ve geometrik durumlarını göstermeye; taşınmaz vergisinin belirlenmesine yarayacak defter ve belgelerin düzenlenmesi ve korunması..."* biçiminde tanımlanmıştır. Ancak bu ve daha sonraki kadastro kanunlarında mali boyut yer almamıştır. Bu durum, kentsel gelişme açısından oldukça önemli olan kentsel arsa üretimi ve yönetimi ile kentsel arazi yönetiminde değer esasının uygulanmasını engellemiştir (Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 2009: 19). Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında kentsel planlama faaliyetleri, 1928 yılına kadar uygulamada bulunan Ebniye Kanunu'nun yönetmeliklerine göre yapılmış ve ancak 1928 yılında Ankara kenti dolayısıyla ilk fiziki

planlama kanunu çıkarılmıştır (Çetinkaya, 1972: 137). Böylece çağdaş anlamda ilk kent planlama düşüncesinin, 1928 yılında Başkent Ankara'nın imarına ilişkin olarak çıkarılan 1351 sayılı Ankara İmar Müdürlüğünün kuruluş ve görevlerini belirleyen kanunun çıkmasıyla gerçekleşmiş olduğu söylenebilir (İİB, 1973: 15).

5.1.6. Nüfus Mübadelesi, Yerleşme ve Yapılı Çevre

Liberal dönemdeki nüfus hareketlerine, yerleşmenin niteliği ve yapılı çevreye ilişkin gelişmeler *Nüfus Hareketleri ve Yerleşme, Dönemin Yapı Teknolojisi, Mimari Yaklaşım ve Yapılı Çevre* başlıkları altında sınıflandırılıp ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Nüfus Hareketleri ve Yerleşme: Nüfus, koptuğu ve yerleştiği alanların ekonomisini ve sosyal yapısını doğrudan etkileyip dönüştürür. Bu özelliği nedeniyle koptuğu ve yerleştiği yerleşim alanlarındaki dönüşümün doğrudan tetikleyicisidir. Dolayısıyla nüfus faktörünün Osmanlı kentsel politikasında, yerleşme planlarında ve ekonomik amaçlarda önemli bir yeri olmuş ve İmparatorlukta yerleşme politikaları, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Batılılaşma hareketlerinin etkisi ve Batılı kapitalist devletlerin baskısı nedeniyle hassas bir konu olarak ele alınmıştır (Erder, 1978: 45). Osmanlı İmparatorluğu'nun eski eyaletlerinden Anadolu'ya nüfus hareketi, aşağı yukarı iki yüzyıla yayılan bir olgudur (Yerasimos, 2005: 323). Ancak nüfus dağılımına müdahale, çok daha eski tarihlere dayanır. Örneğin fetihler, başta nüfus olmak üzere yeni kaynakları harekete geçirmeyi gerektiren durumları yaratır. Osmanlı ekonomisi de başlangıçta fetihlere dayanmıştır. Buna göre fethedilen bir alan, nüfus olarak zayıf bir durumda ise söz konusu alanı canlandırmak, ekonomisini geliştirmek ve tarımı teşvik etmek için bu alanlara insanlar, kitlesel olarak göç ettirilmiştir. Geliştirilmek istenen bu yeni yerleşim alanlarında kent ekonomisinin canlanması ve sosyal yapının gelişmesi için dükkânlar, depolar, yollar ve vergi teşvikleri gibi yöntemler kullanılıp kentsel altyapının güçlendirilmesi için çaba harcanmıştır (Erder, 1978: 46).

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemindeki toprak kaybı, fetihlerden daha etkili olarak nüfus hareketleri üzerinde belirli bir etki yaratmış ve İmparatorluğun iskân politikaları üzerinde belirleyici olmuştur. İmparatorluk sınırları küçüldükçe, özellikle Batıda toprak kaybı arttıkça göç akını, İmparatorluğun merkezine yani Anadolu'ya yönelmiştir. Göç akınının Anadolu'ya yönelmesi Erder (1978: 47)'e göre, nüfusu, bir kaynak olmaktan çıkartıp Anadolu topraklarına yerleştirilmesi gereken bir

yük durumuna düşürmüştür. Ancak aynı dönemde artan savaşlardan dolayı Müslüman erkek nüfusun savaşa alınması, Anadolu kırsalında nüfusun azalmasına neden olduğu ve nüfusun azalması, kır ekonomisini olumsuz etkileyerek, geniş verimli (Menderes vadisi, Adana ovası gibi) topraklarda ekim-biçim faaliyetini yavaşlatmış, hatta geniş toprakların boş kalmasına neden olduğu da belirtilmelidir. Dolayısıyla bu yıllarda azalan nüfus, mültecilerin Anadolu topraklarına yerleştirilmesini kolaylaştırmıştır. Erder (1978: 48)' göre, 1870-1900 arası en az bir milyon kişi Anadolu'da iskân edilmiş ve bunların neredeyse yarısı 1877-1878 Türk-Rus Savaşı sonunda iskân edilenlerden oluşmuştur. 1912-1913 yılları arasında 120.000; 1914-1915 yılları arasında buna eş bir rakam ve 1920 yılında ise 40.000'in üzerinde iskânlı, Anadolu'ya yerleştirilmiştir. Bu dönemde oluşturulan Muhacirun Komisyonu, iskân için bir yönetim sistemi geliştirmiş ve bu sistem, Cumhuriyet'in "Kuruluş" sürecinde de uygulanmıştır. İskân edilenler, çoğunlukla Türkçe konuşmayan ancak Osmanlı yaşantısını benimsemiş Müslümanlardan oluşmuştur. Komisyona kayıtlı olan iskânlılara, kredi veya konut için devletin yaptırdığı binalardan faydalanma; meyve ve sebze bahçeleri için ya da iş kurmak için kredi alma gibi haklar tanınmıştır. Komisyona kayıtlı olmayan serbest muhacirler ise bu haklardan faydalanamamıştır.

Siyasal iktidar, Türkiye dışından gelen ve iskâna tabi tutulan göçmen ailelere arazi dağıtmıştır. Tezel (2002: 375-376)'in belirttiğine göre, 1923-1934 yılları arasında muhacirlere 22.000 kadar yerli kırsal aileye de 73.000 hektar arazi dağıtılmıştır. Ne var ki, devlet, dağıttığı bu arazilerin, yeni sahiplerinin elinde kalmasını sağlamakta zaman zaman sıkıntı yaşamıştır. Yazara göre, bunun çeşitli nedenleri bulunmaktaydı. Örneğin Türkiye'nin kadastro henüz yapılmamıştı. İnsanların iyelik (sahiplik) iddiaları genellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde düzenlenmiş olan karışık belgelere dayanmıştır. Eski tapu kayıtlarında önemli oranda boşluk ve belirsizlikler bulunmaktaydı. Ayrıca İsviçre'den alınan yeni Medeni Kanun, güçlü ailelerin geniş araziler üstündeki mülkiyet iddialarını tescil ettirmede büyük kolaylık sağlamıştır. Buna göre, kendilerine, Osmanlı yönetimince geniş araziler hediye edilmiş olan birçok ayan ve eşraf ailesi, 1926 Medeni Kanunu'na dayanarak açtıkları davalarda arazi verilen muhacir ve topraksız köylüyü verilen arazilerden çıkartarak, bu arazilere sahip olmuştur. Dolayısıyla 1920'li yıllarda siyasal iktidarın, aşarın kaldırılması dışında geçimlik tarımla uğraşan köylülerin yararına etkili bir uygulama ortaya koyduğu

söylenemez. Her ne kadar 1925 yılında devlet arazilerinin köylülere satılması yolunda bir karar alındıysa da bu karar, liberal dönemde hayata geçirilememiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, bir dizi ülkeden Türk ve Müslüman göçmenlerin akınına uğrayan Türkiye'de, ulus algısı, büyük ölçüde din birliğine dayanmış (Aslan, 2010: 378) ve "Türkiye Cumhuriyet'ini kuran Türk halkına, "Türk milleti" denilmiştir (İnan, 1969: 351). 1927 yılında Türkiye'deki 13.6 milyonluk nüfusun %99'u Müslüman idi. Resmi istatistiklere göre nüfusun %86'sının anadili Türkçe, %9'u Kürtçe ve %5'i diğer dilleri konuşanlardan oluşuyordu. Bu yıllarda neredeyse tamamı İstanbul'da oturan 110.000 kadar Rum ve 77.000 Ermeni asıllı vatandaş bulunmaktaydı (Tezel, 2002: 99). Rum ve Ermeni nüfusu, önce tehcir (zorunlu göç), sonra nüfus mübadelesi nedeniyle ciddi oranda azalmıştır. Keyder (1983a: 197)'e göre, söz konusu mübadele sonucunda bir milyona yakın Hristiyan, Yunanistan'a göç etmiş ve Rumlardan boşalan bu verimli topraklara Müslüman çiftçiler yerleşmiştir. Dolayısıyla Müslüman çiftçiler, bu verimli topraklar üzerinde işletmelerini geliştirme fırsatı bularak maddi açıdan güçlenmişlerdir. Yunanistan'dan alınan Müslüman nüfus ise ülkenin başka bölgelerine yerleştirilmiştir. Bunlardan bir kısmı, iç kesimlerdeki topraklara, bir kısmı da Marmara Denizi çevresine yerleştirilmiş ve bunlara, küçük işletmeler verilmiştir. Ancak verilere göre 1926 yılına kadar 1.26 milyon Rum çıkmış, buna karşın 400 bin Türk ülkeye gelmiştir (Yaşa, 1980: 3). Dolayısıyla liberal döneme özgü olarak nüfus unsuruna ilişkin ayırıcı önemli bir özelliğinin ciddi orandaki nüfus kaybı olduğu söylenebilir. 20. yüzyılın başında yaşanan söz konusu bu önemli orandaki nüfus kaybı, ağırlıklı olarak Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı, tehcir (zorunlu göç) ve nüfus mübadelesine dayandırılmıştır. Dolayısıyla bu yıllarda doğumların ölümleri aşmasıyla meydana gelen doğal nüfus atışı, oldukça zayıf bir düzeyde kalmıştır.

Liberal dönemde yaşanan nüfus azalması, büyük ölçüde kentlerde meydana gelmiştir. Özellikle 1923 yılından sonra Türkiye ve Yunanistan arasındaki nüfus değişimi sonucu Türkiye'de kentler, nüfus kaybetmiş ve Erder (1978: 48)'in belirttiğine göre, kentsel nüfusta net olarak 800.000 azalma görülmüştür. Dolayısıyla bu dönemde, kentsel gelişmenin nüfus bileşeninde, önemli bir gerilemenin söz konusu olduğu söylenebilir. Tezel (2002: 99-100)'in belirttiğine göre; İstanbul, İzmir, Edirne, Bursa, Sivas gibi büyük kentlerin nüfusları gerileyerek 1880'li yıllardaki düzeylerin bile altına düşmüştür. Yazarın ifadesiyle, o dönem ki Türkiye'nin elli iki kentinde nüfus

azalmıştır. Buna göre, 1912’de bugünkü Türkiye’nin Kars, Artvin ve Hatay kentleri dışında kalan yerlerinde nüfusu 20.000 ya da daha fazla olan elli iki kent bulunmaktaydı. Bu kentlerin nüfuslarının toplamı 3.036.000 olup 15 milyonluk toplam nüfusun % 20’sini oluşturmaktaydı. Ne var ki, 1927 yılında söz konusu bu elli iki kentin nüfuslarının toplamı %35’lik bir azalmayla 1.967.000 düşmüştür. Bu rakam 1927’de Kars, Artvin ve Hatay dışındaki alanların toplam nüfusunun %15’ine karşılık gelmekteydi. Diğer bir ifadeyle bu dönemde Adapazarı-Muğla hattının batısıyla (% 44), Ordu-Sivas-Maraş hattının doğusu (%43) kentsel nüfusun en çok azaldığı yerleşim alanları olmuştur.

Dönemin Yapı Teknolojisi: Cumhuriyet’in ilk yıllarında ülke, yapı teknolojileri konusunda büyük sıkıntı içindeydi. Osmanlının son döneminde çelik ve çimento gibi temel yapım gereçlerini üreten işletmelerin az sayıda ve düşük kapasiteyle çalışıyor olması, çoğunun yabancıların elinde bulunması, ülkeyi bu konuda dışarıya bağımlı kılmıştır. Ülkede yapı malzemelerine ilişkin üretim düzeyi çeşit ve miktar olarak oldukça sınırlıydı. Yapılarda çoğunlukla ahşap malzeme ve daha sınırlı olarak taş malzeme kullanımı yaygındı; demir ve çeliğin üretimi ise sanayileşmemiş bir ülke olarak son derece sınırlı durumdaydı. Tapan (1983: 1423)’a göre, ahşabın Romanya’dan, kiremidin Fransa’dan, demir ve çeliğin Almanya’dan veya diğer ülkelerden temin edilmesi bu sanayi sektörünün gelişmesini engellemiştir. Dolayısıyla büyük alt yapı projeleri (demiryolu, liman, köprü vb.) yabancılar tarafından yürütülüp yine onlar tarafından işletilmiştir. Ülkede sağlıklı ve bilinçli bir yapı teknolojisinin gelişmesine zemin hazırlayacak az sayıdaki eğitim kurumlarında eğitim alan kişilerin çoğu da gayrimüslimlerden oluşmuştur. Ayrıca bu kurumlarda ders veren önemli hocalar da yine yabancılardan oluşmuştur. Tüm bu olumsuzluklara karşın ancak Cumhuriyet’in ilanı ile Türkiye’de, büyük kentleşme etkinliği başlamış ve Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda Batur (1983: 1380-1381)’un belirttiğine göre, ulusal bütçeden savunma harcamalarına %28’lik bir pay ayrılırken, kentleşme harcamalarına %15’e varan oranda bir ödenek ayrılmıştır. Buna göre, altyapı tesislerinin millileştirilmesi, ulaşım ağının geliştirilmesi, savaşta yıkılan kentlerin onarılması, küçük ölçekli hizmetlerin ve itibarlı (prestijli) yapıların yapımı, başkent Ankara’nın imarı ve göçmenlerin iskânı öncelikli konular arasına girmiştir.

Kentleşme ile yakından ilgisi bulunan ve önemli bir yapı malzemesi olan çimentoya ilişkin ilk fabrika 1910 yılında Aslan Osmanlı Şirketi tarafından Darıca'da kurulmuş ve bunu, Eskişehir'de, Eskişehir Müttehit Çimento Fabrikaları A.Ş. tarafından kurulan fabrika izlemiştir. 1920'de birleşen bu şirketlerin üretim kapasitesi, 1923'de ancak 40 bin tonu bulabilmiştir (Tapan, 2004: 390). Daha önce de belirtildiği gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke, yapı malzemesi konusunda oldukça sıkıntılı bir dönemden geçmekteydi. Tapan (2004: 393), bu sıkıntılı durumu, Doğan Avcıoğlu'ndan şöyle aktarmıştır: “Yabancı sermayenin Türkiye’de geliştirdiği sanayi alanlarından biri de çimento endüstrisi olmuştur. Cumhuriyet ilan edildiğinde ortada yalnızca 40 bin ton kapasiteli Aslan ve Eskişehir Müttehit Çimento Fabrikaları T.A.Ş. vardı. 1926 yılında Ankara Belediyesi, 18 bin ton kapasiteli küçük bir çimento fabrikası kurmuş, ancak bunu kendisi işletmeyip işletme hakkını Société Industrielle des Ciments d’Orient adlı bir yabancı firmanın yarı sermayesine katıldığı Ankara Çimentoları T.A.Ş.’ne kiralamış ve bu şirkete, devlet de ortak olmuştur. Ancak söz konusu şirket, fabrikayı işletememiş ve fabrika, beş yıl atıl durumda kalmıştır. 1929-1932 yıllarında da bir Belçika firmasının Kartal’da Anadolu Çimentoları T.A.Ş. adıyla 75 bin ton kapasiteli bir fabrika kurmuş, ancak buna rağmen ülke, 1936’da dışarıdan çimento almak zorunda kalmıştır”. Tezel (2002:104)’e göre, bu yıllarda taşıma zorlukları açısından yurtiçi üretimi büyük avantajlar sağlayan tuğla ve kiremittin ülkedeki üretimi, piyasasının ancak üçte bir ihtiyacına karşılık verecek durumdaydı.

Esasında bu dönemde Ankara’nın imarı ve bazı altyapı tesislerinin millileştirilmesi dışında önemli bir bayındırlık hizmeti gerçekleştirilememiştir. Bununla birlikte liberal dönemde Türkiye’nin yapı malzemesi konusunda sanayinin kurulmasını sağlama amacıyla devlet tarafından banka ve çeşitli kuruluşlar kurulmuş ve sanayiye teşvik için mevzuat çalışmaları yapılmıştır. Yapı malzemeleri üretmek isteyen girişimcilerin de yararlanabileceği 1055 sayılı Teşviki Sanayi Kanunu çıkarılmış ve bir fon oluşturulmuştur. Bu dönemde ulusal bir yapı malzemesi sanayisinin oluşturulmasına ilişkin kurulan başlıca kuruluşlar; Mübadele İmar ve İskân Vekâleti (13 Ekim 1923), Türkiye İş Bankası (1924), Türkiye Sanayi Maadin Bankası (1925), Makine ve Kimya Endüstrisi (1930) olmuştur (İİB, 1973: 188-189).

Mimari Yaklaşım ve Yapılı Çevre: Cumhuriyet dönemi mimarlığının, bir yandan geçmişten kopmamak ve gelenekselliği sürdürmek, öte yandan çağdaşlaşma

doğrultusunda dünyada gelişen ve değişen mimari akımlara ayak uydurmak gibi iki eğilim arasında kendine bir yol arama çabası içine girdiği görülmüştür. Bu yüzden Cumhuriyet dönemi mimarlığı a) Birinci Ulusal Mimarlık (1908–1927), b) Çağdaş mimariye yönelme çabaları (1927–1940), c) İkinci ulusal mimarlık (1940–1950) ve d) Yeni arayışlar (1950+) şeklinde birkaç döneme ayrılarak değerlendirilmiştir (Turan, 1994: 282). Esasında çağdaş eğitim kurumlarında yetişen Türk mimarlarının mimarlık alanında etkili olmaya başlamaları, yirminci yüzyılın başlarında olmuştur. Tapan (2004: 387-388)'ın belirttiğine göre, bu dönemdeki mimarlık alanda öne çıkan iki kişiden biri Mühendislik Mektebi'ni bitirdikten sonra Almanya'ya mimarlık eğitimi görmek üzere gönderilen mimar Kemalettin Bey (1869-1927) olmuştur. Diğeri ise Paris'te Ecole des Beau-Arts'a devam ederek, oradan mimarlık diploması alıp Türkiye'de ilk mimarlık bürosu açan ve 1897'de Prix de Roma ödülünü alan Vedat Bey (1873-1942) olmuştur. 1. Ulusal Mimarlık akımı olarak değerlendirilen dönemde, 1882'de kurulan Sanay-i Nefise Mekteb-i Alisi'nden çıkan genç mimarlar, neo-klasik bir davranış içinde ve ülkedeki yabancı mimarların Batı seçmecilik paralelinde klasik Osmanlı dinsel yapılarının süsleme mimari elemanlarına dayanan ürünler vermişlerdir. Söz konusu bu 1. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin (1908-1927) ünlü mimarları, tümüyle estetik, öznel, bireysel tutumlarıyla, biçim açısından bölgesel karakterlerde bir ulusal mimarlık ortamını yaratmaya çalışmışlardır.

Cumhuriyet'in ilanına kadarki dönemde mimarlık alanı dışında kalan diğer bayındırlık etkinliklerinin neredeyse tamamı birtakım yabancı kurumların altyapı ile ilgili işletmelerinin çalışmaları sonucu oluşmuştur. Bunların başında demiryolları ve liman işletmeleri gelmiştir. Bununla birlikte büyük kentlerdeki su, elektrik gibi altyapı tesisleri de aynı şekilde yabancı sermayeli şirketler eliyle yürütülmüştür. Tanzimat dönemindeki Batı etkileri, daha çok fiziksel mekânı değişime zorlamıştır. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, kentsel gelişme ile ilgili etkinlikler ağırlıklı olarak büyük kentlerdeki anıtsal yapılar ve Batı etkisinde, genellikle biçimsel yenileşme hareketleri paralelinde ortaya çıkan istasyon, postane gibi yeni yapı tipolojilerinin üretimiyle sınırlı kalmıştır. Büyük altyapı tesislerinin ekonomik nedenlerle yapılamaması, yapılanların da yabancılar tarafından üretilip işletilmesi, dönemin en belirgin niteliği olmuştur (Tapan, 2004: 390). Cumhuriyet öncesinde, yapılı çevrenin en önemli unsuru sayılan konutlar, ahşaptan yapılmıştır. Taş evleri yapan ve içinde

oturanlar da daha çok gayrimüslimlerden oluşmuştur. Esasında yangın ve başka birçok aşındırıcı etkiye yeterince dayanıklı olmaması nedeniyle ahşap ev yapımı, zaman zaman padişahlar tarafından yasaklanmıştır. Ancak önüne geçilememiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Batı tarzı apartman, yeni mimariye egemen olmuştur. Bu yeni yapı formu, başlangıçta yenileşmenin bedelini ödeyebilecek güçte olanların rağbet ettiği bir konut tipi olmuştur. Ancak zamanla kağır (yığma) veya betonarme olan bu yapılar, daha yoksul kesimler açısından da vazgeçilmez olmuştur (Belge, 1983: 848-849). İmparatorluğun son döneminde daha çok İstanbul'da yaygın duruma gelen bu yapı formu, daha sonra İzmir ve Ankara gibi diğer kentlere de sıçramıştır.

Cumhuriyet döneminin önemli kentsel gelişme etkinlikleri, çoğunlukla bataklıkların kurutulması, su işleri ve özellikle liman işletmelerine ilişkin gelişmelerden oluşmuştur (Tapan, 2004: 394). Yerleşme formu ile ilgili bu dönemdeki en önemli örnek girişimlerden biri Atatürk Orman Çiftliği olmuştur. Alpagut (2010: 240)'a göre, Türkiye Cumhuriyeti kalkınma modelinin ana fikrini sergileyen Atatürk Orman Çiftliği, örnek bir devlet girişimi olarak 5 Mayıs 1925 tarihinde "Gazi Orman Çiftliği" adı ile kurulmuştur. Yazarın aktarımıyla günümüzde 33.354 dönümlük büyük bir alana sahip olan bu Çiftlik, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda genişleyen/gelişen bir yerleşke olarak tasarlanmıştır. Yerleşkenin başlangıçta belirli bir planlama olmaksızın art arda sıralanan genellikle tek katlı binalardan oluştuğu, 1930'lu yıllardan itibaren birbirini kesen düzenli sokaklar üzerindeki yapılar ile geliştiği, daha sonraki onlu yıllar içinde, yerleşim planında önemli değişiklikler yapılmadan yeni yapıların eklenmesi ile büyüdüğü görülmüştür. Dolayısıyla Atatürk Orman Çiftliğinin çağdaş görünüm kazanması amacı ile planlı bir gelişme göstermesine yönelik çalışmalar 1930'lu yıllarda başlamıştır. Bu dönem, Ankara'nın mimarlık ortamında Alman dilinin konuşulduğu ülkelerden gelen mimarların katkıları ile modern mimarlık üslup arayışlarının etkili olduğu, modernite projesinin hız kazandığı 1927-1940 sürecine rastlaması açısından önemli sayılmıştır.

5.1.7. Konut Politikası

Osmanlı kentlerindeki konutların çoğunlukla ahşap olması ve bu nedenle yaşanan büyük yangınlar sonucu, yangın geçiren alanların mevzi planlarının yapılarak

yeniden inşa edilme durumu, konut sorununu gündeme getiren önemli bir etken olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde toprak kaybedilen yerlerden Anadolu'ya göç edelerin sayıca artması nedeniyle göç edenlere ilişkin köy kurma ya da kent çevresinde göçmen mahalleleri inşa etme zorunluluğu da konut sorununu doğuran bir diğer etken olarak değerlendirilebilir (Tekeli, 1996: 15). Milli Mücadelenin devam ettiği yıllarda Anadolu'dan kaçan Rumlar, Yunanistan'daki Türklerin evlerine yerleştirilmeye başlanmıştır (Çapa, 1990: 51). Buna karşın Yunanistan'dan gelen Türk nüfusun bir kısmı da Yunanistan'a göç edenlerin terk ettikleri konutlara ve yerlere yerleştirilmiştir. Bununla birlikte, ülke savaştan henüz çıktığı için, söz konusu bu yerlerin bir bölümü harabe görünümünde olup yerleşilecek durumda değildi; diğer bir bölümü de yerel nüfus tarafından sahiplenilmiş durumda idi. Bu nedenle, göçmenlerin bir kısmı için Aydın ve Manisa örneklerinde olduğu gibi Kızılay tarafından yeni konutlar yaptırılmıştır. Devlet de göçmen bölgelerinde yeni köyler ve konutlar inşa ettirmiştir. Bu konutlardan çamur, kerpiç, saz gibi ucuz malzemeyle inşa edilenler için "iktisadi ev" terimi kullanılmıştır. Ne var ki, devletin çabaları göçmenlerin barınma sorunlarını çözmede yeterli olmamıştır (Çoban, 2012: 79). Açıksöz ve Hâkimiyet-i Milliye gazetelerin haberine göre, Aralık 1923'e kadar Türkiye'ye 33.619 göçmen gelmiş ve bunlardan bir kısmı başta Balıkesir (Karesi) olmak üzere İstanbul, Edirne, İzmir, Samsun, Kastamonu, Amasya, Çatalca, Sinop ve Bursa'ya yerleştirilmiştir (Çapa, 1990: 53). Sonra ülkenin diğer kentlerine de kademeli olarak göçmenlerin yerleştirilmesi işlemine devam edilmiştir.

Göçmenlerin ülkede yerleştirilmesi işlemleri çeşitli yasal düzenlemeler çerçevesinde yürütülmüştür. Buna göre, 1923'te Lozan'da imzalanan Türk-Rum Nüfusun Mübadelesi Sözleşmesi'nin sonucu olarak Yunanistan'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi ve göçmenlere konut yapılması görevlerini yürütmek üzere 13 Ekim 1923 tarihli bir kanunla Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı kurulmuş ve ardından 8 Kasım 1923'te Mübadele, İmar ve İskân Kanunu kabul edilmiştir (Çapa, 1990: 51). Ancak bu Bakanlığın ömrü uzun sürmemiş ve 14 ay sonra yani Aralık 1924 yılında söz konusu Bakanlık kaldırılarak görevleri İçişleri Bakanlığına aktarılmıştır (Çoban, 2012: 78). Daha önce de belirtildiği gibi mübadele esnasında her türlü dış yardımdan yoksun olan Türkiye, Kızılay'ın yardımına başvurmuştur. Örneğin 25 Aralık 1923 tarihli resmi bir yazışmada "Tahribata en ziyade maraz kalan Samsun, Bilecik, Eskişehir, İzmir,

Erdek, Saruhan ve havalisindeki köylerde yeniden inşaat yapılmadıkça muhacirlerin köylerde barındırılmalarına imkân olmadığı” belirttikten sonra, göçmenler için en az üç-dört köy inşa etmek üzere Kızılay’ın yardımına başvurulmuştur (Çapa, 1990: 52).

Bu yıllarda konut politikasına ve yapımına ilişkin olarak birkaç önemli girişim daha dikkati çekmiştir. Örneğin 1922’de Mimar Kemalettin Bey’in tasarladığı Lalelideki Harikzedegan apartmanlarında ilk kez betonarme malzeme kullanılmıştır. Aynı zamanda 124 konut ve 25 dükkândan oluşan bu proje, o döneme kadar alanında gerçekleştirilen ilk proje olma niteliğiyle öne çıkmıştır (Tekeli, 1996: 16). Bu dönemde vurgulanması gereken bir başka önemli gelişme, yeni devletin kurumsal örgütlenmesinin gelişimiyle birlikte sayıları hızla artan memurların aynı düzlemde artan konut talebini karşılamaya ilişkin olarak yapılan düzenlemeler olmuştur. 1925 yılında çıkarılan bir yasa, memurlara, konut kooperatifleri kurmaları için aylıklarının yarısı kadar avans verilmesine olanak tanımıştır. 1928 yılında çıkarılan başka bir yasa ile Maliye Bakanlığı’na Hazine olanaklarıyla memur konutları yaptırma yetkisi tanınmış olsa da bu konuda fiili bir gelişme söz konusu olmamıştır. Bunun yerine, 1929 tarihli bir yasayla, memurlara konut tazminatı ödenmesi uygulaması başlatılmış ve 1951 yılına kadar sürdürülmüştür (Çoban, 2012: 79). Ayrıca 1925 yılında, Ankara Şehremaneti (Belediyesi), dört milyon metrekare kadar araziye kamulaştırarak arsa ve konut politikası bakımından önemli bir adım atmıştır. Bu önemli girişim çerçevesinde belediye, bu alanda 300 kadar ev yapmış, günümüzde Yenişehir olarak bilinen semt Ankara’da kurulmuştur (Çoban, 2012: 80). Ne var ki, arsa spekülasyonunu önlemek için kamulaştırılan söz konusu bu geniş arazi, belediye tarafından gerektiği gibi değerlendirilememiştir.

Cumhuriyet’in kurulduğu 1920’li yıllarda toplumsal sonuçları ağır olan uzun süreli savaşlar nedeniyle nüfusta bir artış durumu söz konusu olmadığı gibi kırsal alandan köylünün kopmasına yol açan bir gelişme de olmamıştır. Sanayileşmenin oldukça zayıf durumda olması nedeniyle kentsel alanda işgücü talebi de oluşmamış, dahası kırsal alanda nüfus kıt faktör olarak belirmiştir. Dolayısıyla kentlere doğru bir nüfus hareketinin olmadığı bu dönemde, kentsel politikanın niteliği; merkezi devletin yerleşmesini, sokakların yerinin belirlenmesini ve konutların numaralandırılmasını içeren daha biçimsel çalışmalar ile yeni başkent Ankara’nın imarıyla ilgili çabalar üzerinden vurgulanabilir (Çoban, 2012: 78). Devlet İstatistik Enstitüsü’nün verilerine

göre nüfusu yüz binin üzerine çıkan kent sayısı 1927 yılında iki, 1950 yılında ise beştir (İİB, 1973: 6). Bu dönemde, kırsal alanlarda ve orta büyüklükteki yerleşmelerde barınma sorununun çözümüne yönelik bir konut politikasının varlığından söz edilemez. Bu yıllarda durağan bir seyir izleyen kentsel nüfusun büyüklüğü, bir konut politikası geliştirilmesi için zorlayıcı bir etmen olmamıştır. Aynı şekilde köylülerin barınma sorunu da öncelikli bir konu olarak ele alınmamıştır. Diğer bir ifadeyle 1923-1929 yılları arasında barınma, ülke genelinde toplumsal bir sorun olarak ele alınmamış ve bu yönde değerlendirilmemiştir. Dolayısıyla bu yıllarda konut politikasının sınırlarını, Ankara'nın modern anlamda imarı ile yeni Başkentte artan memur kesiminin konut talebi oluşturmuştur.

5.1.8. Kentlerin Dönüşen Sosyal Yapısı

Liberal dönemde, kentlerin dönüşen sosyal yapısı; Genç Cumhuriyet'in devraldığı sosyal yapının genel nitelikleri, kadının toplumdaki yeri, eğitim sistemini geliştirmeye ilişkin girişimler, sosyal kurumlar, siyasal-hukuksal-yönetmel yapıya ilişkin kurumsallaşma girişimleri, kurumsallaşmanın ekonomik ve sosyal yapı üzerindeki etkileri, tarım toplumundan sıyrılma girişimleri, sosyal sermayeye ilişkin genel nitelikler çerçevesinde çözümlenip değerlendirilmiştir.

Cumhuriyet'in Devraldığı Sosyal Yapının Genel Nitelikleri: Kapitalizm öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da hayatın temposu oldukça yavaş bir nitelik sergilemiştir. Tarımsal üretimin gerçekleştirildiği kırsal alanla bağımlılık ilişkisi içinde ticaretin ve zanaat üretiminin merkezi olarak beliren kentler, artığın toplandığı ve merkeze aktarıldığı yerler konumunda olmuştur (Kaygalak, 2012: 30). Bunun yanı sıra Osmanlı toplumunun ekonomik ve politik yapısı, bireyselleşmeyi teşvik edecek nitelikte olmayıp toplumda gelenek, insan davranışları üzerinde belirleyici olan temel unsur olarak öne çıkmıştır. Kentte hayatın mekânları ise çoğunlukla ev ve mahalle içine sıkışmış bir durum sergilemekteydi (Belge, 1983: 839-840) ve bu tarz bir sosyal yapı, içine dönük kırsal niteliği ağır basan kent formu yaratmıştır.

Cumhuriyet öncesi kentlerin sosyal yapısını ve sınıfsal görünümünü Çavdar (1983a: 828-829); zadeğânlar, çoğunlukla Levanten ve azınlıklardan oluşan ticaret burjuvazisi, küçük üretici esnaf ve yoksullardan oluşan dört grup bağlamında değerlendirmiştir. Yazara göre, söz konusu dönemin kentlerinde, Osmanlı sarayının

türevleri olarak nitelenebilecek bir zadeğân (soylu, köklü, asilzade vb.) grubu bulunmaktaydı. Bunların elinde menkul ve gayrimenkul şeklinde önemli servetler toplanmış olmasına karşın, üretken olmayan bir sınıf oldukları için ellerindeki bu birikimi sürekli bir şekilde tüketmiş, birçoğu devlet kapısında kendilerine verilen küçük ya da önemi büyük olmayan memuriyetlerle yetinmişlerdir. Kentlerdeki ikinci grup olarak belirtilen, sayıca az olmakla birlikte ekonomik açıdan büyük bir etkinliğe sahip bulunan ve çoğunlukla Levanten ve azınlıklardan oluşan (bu grup içerisinde İttihat ve Terakki döneminde izlenen ekonomik politikalar nedeniyle az sayıda da olsa Türk tüccarları da rastlanmıştır) ticaret burjuvazisi, genel yapısı itibarıyla dışa bağımlı durumdaydı. Kentlerdeki üçüncü grup, genellikle kurulu düzeni itirazsız kabul eden; işyerlerinin sınırlı kazancı ile yetinen ve kaderci bir yapıya sahip küçük üretici esnaf kesiminden oluşmuştur. Kentlerdeki son grup ise nüfusun önemli bir kısmını oluşturan ve ekonomik olarak yoksullardan oluşan kesimden oluşmuştur. Göçebeler, seyyar satıcılar, hamallar, yoksul köylüler, dilenciler ve işsizler bu sınıfa oluşturan kesimler olarak belirtilmiştir (Kaygalak, 2012: 31). Osmanlı kentlerinde sosyal yapının sınıfsal görünümünün böylesine belirgin bir şekilde tanımlanabilmesi, esasında ülkedeki gelir farklılaşmasının kentsel alandaki yansıması olarak tanımlanabilir.

Osmanlı toplum yapısında ya da düzeninde; sivil ve askeri bürokrasi, ayan, köylü ve ticaret erbabı gibi kesimler, üretim sürecinde üretimin, dağıtımın ve tüketimin belirlenmesinde etkin bir rol üstlenmemiştir. Ancak bu sınıfların toplum düzenindeki yerleri, devlet tarafından belirlenen yönetsel konuma göre belirlenmiştir (Boztemur, 1998: 110). Tarımsal üretimin ağırlıkta olduğu, dış ticaretin geliştiği ve sanayinin olmadığı bu ekonomik yapılanma içinde sanayi işçisi yok denilebilecek düzeyde kalmıştır. Köylüler, çoğunlukla kırsal kesimdeki eşraf tarafından sömürülmüştür. Eşraf, köylüyü, kendisine jandarma ve mahkeme gibi baskı araçları sağlayan devletin yardımıyla sömürmüş ve köylü, bu baskı ve sömürüden devleti sorumlu tutmuştur (Ahmad, 1999: 94). Bu bağlamda köylünün devlete yabancılaşması, önceki savaşların devamı gibi gördükleri Kurtuluş Savaşı'ndan da desteklerini çekmelerine ve bu Savaş'tan da kaçmaya çalışmalarına neden olmuştur (Ahmad, 1999: 95). Dolayısıyla köylülerin, Kurtuluş Savaşı için yapılan çağrıya açık olmadıklarını gören Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, onlara, geleneksel önderleri olan yerel eşraf, din adamları ve şehir aracılığıyla ulaşmak zorunda kalmıştır (Ahmad, 1999: 96). Esasında bu yaklaşım,

Cumhuriyet kurulduktan sonra da uzun bir süre varlığını korumuştur. Sonuç olarak Cumhuriyet öncesi dönemin toplumsal yapısında gelir durumu, oldukça bozuk bir nitelik sergilemiş ve söz konusu bu durum, kentlerde sınıfsal bir farklılaşma yaratırken, kırsal alanda devlet ile köylü arasındaki yabancılaşmayı derinleştirmiştir. Ayrıca Kuruluş yıllarında, Genç Cumhuriyet'in üzerine inşa edildiği söz konusu bu toplumsal yapının genel nitelikleri, özellikle fiili anlamda kısmen de olsa varlığını uzun yıllar korumuştur.

Kadının Toplumdaki Yeri: Kadına ilişkin gelişmeler ya da kadın hareketleri, Avrupa'da toplumun özgürleşmeye ve bireyselleşmeye başlamasıyla geleneksel yaşam biçiminden koptuğu; siyasal ve ekonomik dönüşümlerin yaşandığı 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl boyunca ideolojisini belirlemiştir denebilir (Çakır, 2011: 55). İlk kez Fransa'da 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Evrensel Bildirisi'nin ilanından hemen önce yani 1787 yılında Matquis de Condorcet, erkekler gibi kadınlarında oy hakkı olmasını önermiştir (Bock, 2004: 51). Bu ve benzeri girişimler, Bildiri öncesinde ve sonrasında Avrupa'da, kadının ailedeki ve toplumdaki konumunun uzun yıllardır tartışıla geldiğinin göstergesi olmuştur. Bunun yanı sıra Fransız Devrimi sürecinde İnsan ve Yurttaş Hakları Evrensel Bildirgesi'nin yayınlanması ve bu Bildirge bağlamında kişi hak ve özgürlüklerin yasal güvenceye bağlanmış olması, kadının toplumdaki konumuna ilişkin gelişmelerin somut başlangıcı (Çakır, 2011: 55) sayılmıştır. Avrupa'daki gelişmelerden en çok Tanzimat döneminde etkilenen ve yine bu dönemde Avrupa kanallı bu gelişmelerin etkisinde kalan Osmanlı toplumunda, kadınların kendilerini ifade etmeleri ise ilk kez yazılı basın kanalları üzerinden ve ilk örgütlenmeleri ise kurulan yardım dernekleri üzerinden gerçekleşmiştir (Çakır, 2011: 87).

Esasında Osmanlı toplum yapısında kırsal alandaki ve kentlerdeki ailelerin büyük bir bölümünde geleneksel olarak nitelendirilebilecek bir yapı bulunmaktaydı. Evlilik hukukunun İslam kurullarına uygun olması, söz konusu geleneksel aile yapısını güçlendiren bir nitelik olmuştur. Bu geleneksel yapı içinde aile ilişkileri ataerkil bir şekilde yürütülmüştür (Çavdar, 1983a: 830). Ancak Tanzimat döneminde özellikle Batıdan gelen aydınlıkçı akımlar nedeniyle üst düzey asker ve sivil bürokrat ailelerde, kız çocuğunun eğitime başlanması ve bu kızların Batı tarzı eğitim alması, kentli kadınlar arasında sessiz de olsa bir kadın hareketinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde birçok aydın genç kadın, İslam'ın dört kadınla evlenme koşuluna karşı

çıkmağa başlamıştır. 1908 tarihli İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra birçok günlük ve haftalık yayınlarda kadın yazarların imzalarını taşıyan yazılar çıkmıştır. Böylece o güne kadar sessizce sürdürülen kadın hareketi de su yüzüne çıkmaya başlamıştır (Çavdar, 1983a: 831). Ne var ki, geleneksel bir yapısının ağırlık kazandığı günlük hayatta kadının sosyal konumuna ilişkin gelişmeler, Osmanlı toplumsal yapısında etki ve tepkiyi aynı anda yaratmış ve bu tepkinin en çok belirginlik kazandığı alan ise kentsel mekân olmuştur.

Tanzimat'la başlayan tüm yenileşme hareketlerine karşın Anadolu'daki toplumsal yapı, yüzyıllar boyu süren durağan halini korumuştur denebilir. Bu anlamda Genç Cumhuriyet'in oldukça durağan, yüzyıllara dayanan ve değişimi çok yavaş olan bir toplumsal yapıyı devraldığı söylenebilir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi sınırlı da olsa Tanzimat döneminde başlayan siyasal, sosyal, ekonomik, eğitim, hukuk ve düşünsel alanda ortaya çıkan değişimlerin toplumsal yapıda bir dönüşümü tetiklediği ve bu dönüşümün en önemli ayaklarından birinin kadına ilişkin gelişmeler olduğu söylenebilir. Bu yıllarda Türk kadınlığının mücadelesi Afetinan (1972b: 113)'a göre, öncelikle kapalı hayattan çıkabilmek, sonra ise öğretim ve eğitim alanında ilerlemek ve kız okullarına sahip olabilmek yönünde gelişmiştir. Ortaylı (2006: 244)' ya göre, bu yıllarda Osmanlı kadının hayatındaki değişiklikler; yüksek eğitimden, modadan, günlük yaşamdan, tüketim kalıplarındaki farklılaşmadan, yabancı dil öğrenmeden, piyano çalmaya kadar uzanan oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Dolayısıyla bu dönem, üst ve orta tabaka kadının toplumsal hayata girişini hazırlama açısından önemli sayılmıştır. Ancak bu önemli değişim, üst ve orta sınıfa ait kentli kadınlar ile sınırlı kalmış, söz konusu değişim, alt gelir gruplarına ve kırsala kadar uzanamamıştır.

19. yüzyılda Osmanlı toplumunda kadının çalışma alanlarının başında tarım kesimi gelmiştir. Sanayi faaliyetler açısından bakıldığında ise kadının en önemli çalışma alanının evlerde kurulu tezgâhlarla yapılan faaliyetler olmuştur. Ancak zamanla fabrika niteliği taşıyan küçük atölyelerde gerçekleştirilen dokumacılık, halıcılık faaliyetleri üzerinden kadının çalışma alanı ev dışına çıkmıştır (Makal, 2010: 17). Esasında kentlerde kadının yaygın olarak üretim alanında yerini alması, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle erkek işgücünden boşalan yerlerin kadın işgücüsüyle doldurulmasının sonucunda gerçekleşmiştir (Makal, 2010: 21). Örneğin 1913 yılı sayım sonucuna göre çalışanlar içinde kadın işgücünün oranı %20 civarında iken, 1915'te bu oran %30'a

çıkmiştir. Ayrıca İzmir İktisat Kongresine gelen işçi grubu arasında kadınların da bulunduğu bilinen bir ayrıntıdır (Çavdar, 1983a: 831). Yine bu yıllarda Hilal-i Ahmer'e (Kılızay'a) bağlı Kadınları Çalıştırma Derneği de kent kadınlarını dış hayatta çalışmaya yöneltmiştir (Afetinan, 1975: 93). Kırsal alanda kadınların üretime katkısı ise tarım kesimindeki küçük aile işletmelerinin ya da geçimlik yapan ailelerin yaygınlığı nedeniyle daha yaygın bir durum olarak gözlenmiştir. Makal (2010: 21)'a göre, İmparatorluk ile Cumhuriyet arasında çalışma hayatına ilişkin birçok konuda olduğu gibi kadın emeği açısından da sürekliliğin ve geçişliliğin esas olduğu görülmüştür. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanayi sektörüne ilişkin olarak emek piyasasında kadın işçilerinin oranının %25'ler dolayında olduğu ve ağırlıklı olarak dokumacılık, gıda sanayinde ve hizmetler sektöründe çalışan kadın işçilerin, İstanbul ve İzmir gibi sanayinin geliştiği birkaç kentte yoğunlaşmış olduğu belirtilmiştir (Makal, 2010: 14).

Daha önce de belirtildiği gibi Tanzimat dönemi ile başlayan modernleşme, laikleşme süreci, başta siyasal yapı olmak üzere toplumun ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde belirleyici olmuştur. Dolayısıyla kadının toplumdaki konumu da çağdaşlaşma/Batılılaşma ekseninde değişmeye başlamıştır. Bu yıllarda tekeşlilik (monogami), medeni nikâh, kadın-erkek eşitliği gibi kadının sosyal konumunu iyileştiren ve güçlendiren düzenlemeler Meclis tarafından onaylanmıştır. Ancak yeni sosyal kuralların benimsenmesini kolaylaştırmak için halkı aydınlatmak yolunda çok az çaba harcanmıştır (Steinhaus, 1995: 117). Gümüsoğlu (1998: 76-77)'na göre, saltanat kaldırılmadan; öğretim birliği gerçekleştirilmeden; kadını bir yurttaş ve hukukun öznesi olarak gören Medeni Kanun çıkarılmadan; eğitim seferberliğine başlayıp aydınlanma ışığını en ücra köye kadar yayma politikaları kabul edilmeden Türkiye Cumhuriyeti'nde kadın haklarının yaşama geçmesi olanaksızdı. “Kuruluş” yıllarında bu politikalar hayata geçirilmek istendi ve Arat (1995: 78)'a göre özellikle 1926 tarihli Medeni Kanun üzerinden aile hukukunun Şer-i kökeninden (yani şeriat yapılanmasından) çıkarılıp laik temellere oturtulması; eğitim seferberliğinin başlatılmış olması, kadının sosyal konumunu güçlendiren en önemli gelişmeler olarak belirlemiştir.

Eğitim Sistemini Geliştirmeye İlişkin Girişimler: Osmanlı eğitim sistemi, ağırlıklı olarak dinsel bir nitelik sergilemekteydi. Buna göre eğitim işlerini düzenleyen birim, dinsel kurumlardı. Dolayısıyla devlet, eğitim işi ile uğraşmamıştır. Genç kuşaklar vakıflara bağlı mahalle okullarında eğitime başlar, isterlerse medreseye giderek

eğitimlerine devam edebilirlerdi. Tanzimat döneminde Devletin, vatandaşın eğitimiyle ilgilenmeme tutumu, değişmeye başlamıştır. Bu dönemde, eğitim sisteminde bazı değişiklikler yapılarak ortaokul düzeyinde rüştiye, lise düzeyinde idadi ve sultani okulları açılmaya başlanmıştır. Tanzimat'tan sonra yüksekokulların sayısı da artırılmıştır. Ancak meslek okulu niteliğinde olan Tıp, Harp ve Mülkiye okulları dışında gerçek anlamda pozitif bilimler üzerine nitelikli uzmanlar yetiştiren üniversiteler, bu dönemde kurulamamıştır (Mumcu, 1984: 151-152). Dolayısıyla Cumhuriyet öncesinde, eğitim sistemine, halka indirilecek kadar genel bir nitelik kazandırılmamış, ancak devletin, vatandaşının eğitimiyle ilgilenmeye başlaması önemli gelişme olarak belirmiştir.

Eğitim sisteminin modern bir şekilde yeniden oluşturulmasına ilişkin ilk adım Cumhuriyet döneminde 3 Mart 1924 tarihinde atılmış ve bu girişim çerçevesinde Şeriye Vekilliği ve Halifelik kaldırılmıştır. Böylece dinsel makamlara bağlı eğitim kurumları yeniden düzenlenmiştir. 2 Mart 1926'da Maarif Teşkilatı Hakkında Kanun kabul edilerek eğitimin birleştirilmesi ilkesi çerçevesinde eğitim işleri düzenlenmiştir. Bu bağlamda devletin izni olmadan hiçbir okulun açılmayacağı belirtilmiş, ilköğretim ve ortaöğretimin esasları çağdaş eğitimin ilkeleri çerçevesinde yeniden belirlenmiştir (Mumcu, 1984: 153). Buna ilişkin değişikliklerden biri 3 Kasım 1928'de yapılan Harf Devrimi olmuştur. Bu devrim ile radikal bir şekilde alfabe değişimine gidilmiş ve Arap alfabesi yerine Latin alfabesi yasal olarak kullanılmaya başlanmıştır (Ortaylı, 1983: 1298). Arap harfleri yerine Latin harflerinin kabul edilmesinden sonra Türkçe olmayan kelimelerin tasfiyesine yönelik çalışmalar da başlatılmıştır. 1 Eylül 1929 tarihinden itibaren okullarda Arapça ve Farsça derslerin kaldırılması, eğitimde çağdaşlaşma faaliyetlerini hızlandırmıştır (Külebi, 1983: 2583; Yiğit, 1996: 144). Bu alfabenin kabul edilme gerekçesi, Arap yazısının güç öğrenilir olması ve Türk dilinin yapı özellikleriyle bağdaşmaması şeklinde belirtilmiştir (Steinhaus, 1995: 112). Latin harflerinin alınması ve dilin Türkçeleştirilmesi girişimleri, esasında köy-kent ve alt-üst tabaka arasında dil nedeniyle ortaya çıkan ve ulusal devlet birliğinin oluşmasını, ulusal bilincin doğmasını engelleyen anlaşma güçlüklerini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir (Steinhaus, 1995: 113). Ayrıca eğitim-öğretim etkinliğinin bir devlet hizmeti anlayışı çerçevesinde kentsel ve kırsal alanı kapsayacak şekilde genelleştirilmesi ve bunun

üzerinden insan unsurunun daha nitelikli ve donanımlı hale getirtilmek istenmesi, ülkenin kentsel gelişme olgusu üzerinde de belirleyici olmuştur.

Eğitim-öğretim etkinliğini genelleştirme adına Harf devrimini izleyen yıllarda bir taraftan kısa bir süre içinde okur-yazar oranını yükseltmek için millet mektepleri (Halk Dersaneleri) açılırken, diğer taraftan da ilköğretimi yayma işine girilmiştir. Bu dönemde Millet Mektepleri, ilk dört yıl içinde okuma-yazmanın yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır (Öztürk, 1998: 29). 24 Kasım 1928’de yayımlanan “Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi” yeni Türk harfleriyle okuyup yazmayı bilmeyen 16-45 yaş arasındaki her Türk vatandaşını, evinin bulunduğu bölgede açılacak mektebe devam etmekle ve okuyup yazmayı öğrenmekle yükümlü kılmış; 45 yaşını geçmiş vatandaşlar da isterlerse Millet Mektebine katılabilecekleri belirtilmiştir (Tongul, 2004: 127; C.A., 2003: 130). İki düzey halinde örgütlenen Millet Mekteplerinde birinci düzeyde okuma-yazma öğretilirken, ikinci düzeyde yurttaşlık hak ve görevleri anlatılmış ve bu bağlamda yaşam becerileri kazandırılmaya çalışılmıştır (Bayramoğlu, 2007: 32). Kepenek (1997: 44)’e göre, eğitime ilişkin diğer düzenlemeler ve Millet Mektepleri üzerinden başarılı bir okuma-yazama seferberliği yürütülmüş ve bu girişimin asıl etkisi ve yararı sonraki yıllarda özellikle kentsel mekânda ve özellikle kentsel gelişme olgusu üzerinde belirginleşmiştir. Söz konusu dönemde, bazı çevrelerin tepkisine rağmen yaygın bir şekilde başarılı olan bu girişimler, kent kültürüne olumlu bir şekilde katkı sunmasına karşın, kent ile kırsal alandaki kopukluğu da derinleştirmiştir. Dolayısıyla bu dönemde uygulanan toplumun maddi koşullarını iyileştirme, sosyal sermayeyi geliştirme, diğer bir ifadeyle toplumun üst yapısını jakoben (tepeden inmecî) bir tarzla değiştirmeye ilişkin uygulamalar, esasında kent ile kırsal alandaki sosyal farklılıkları derinleştirmiş, kent-kır kopukluğunu artırmıştır.

Sosyal Kurumların Gelişimi: Osmanlı toplum yapısında sosyal yardım, diğer bir ifadeyle sosyal hizmetler, Çavdar (1983a: 832-833)’ın belirttiğine göre, 19. yüzyılın sonuna kadar İslam’ın geleneksel kurumları çerçevesinde yürütülmüştür. Buna göre, belirli dönemlerde verilen zekât, fitre vb. yardımların yanı sıra vakıfların, imaretlerin yaptıkları katkılar sosyal yardım konusunda yeterli görülmüştür. Ancak zamanla bazı çalışmaların yapılması zorunluluğu kabul görmüş ve özellikle yetim çocuklara, düşkünlere ve yaşlılara ilişkin Dar-ül Eytam ve Dar-ül Aceze gibi yardım kuruluşları oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra Himaye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu),

Hilal-i Ahmer (Kızılay), sosyal yardım derneklerinin başında gelmiştir. Ayrıca kamuya yararlı dernekler statüsünde Türk Teyyare Cemiyeti, Türk Ocakları, Veremle Mücadele Derneği gibi dernekler faaliyette bulunmuştur (Bayramoğlu, 2007: 32-33). Bu kuruluşlar, geniş bir kesime hizmet götüren birer sosyal yardım kurumu olarak hizmet sunmuştur. Diğer taraftan geleneksel örgütlenme biçimleri dışında çağdaş olarak nitelendirilebilecek örgütlere de rastlanmıştır. Ancak bunların çoğunlukla illegal biçimde oluşan yurt içi dernekler ile siyasi amaçlı dernekler (İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi) olduğu görülmüştür. Dolayısıyla söz konusu dönemde siyasal içerikli olmayan yardım dernekleri pek görülmemiş ve Cumhuriyet'in devraldığı ticaret odaları ve borsaları, sendikalar, tabip odası ve barolar, o dönemin öne çıkan meslek örgütleri olmuştur (Çavdar, 1983a: 834-835).

Kentsel gelişmenin en önemli dinamiklerinden olan işçi örgütlenmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda oldukça zayıf bir gelişim sergilemiştir. Bunun birçok nedeni olmakla birlikte ordunun ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan tersaneler, baruthaneler, kundura, fes ve çuha fabrikalarında çalıştıran işçilerin önemli bir kısmının asker işçilerden oluşması önde gelen nedenlerden biri sayılabilir. Söz konusu asker işçilerin; ziraat, inşaat, yol-köprü, küçük atölyeler, madenler gibi geniş bir kesimde istihdam edilmesi, Batıdaki klasik işçi tipinden farklı olarak Osmanlı çalışma yaşamında “asker işçi” kitlesini yaratmıştır (Akkaya, 2002: 133). Bu durum, İmparatorlukta, işçi kesiminin Batılı anlamda bilinçli bir sınıf olarak örgütlenme yönündeki eğilimini, dolayısıyla sosyal ve kentsel gelişmeyi sınırlandırmıştır. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun süreli ve ardı sıra yaşanan savaşlar nedeniyle erkek iş gücünde meydana gelen ciddi kayıplar, kadın ve çocuk işgücünün ekonomideki yerini, yoğunluğunu ve önemini artırmıştır (Makal, 1997: 137). Fabrika ortamı dışında küçük ölçekli ve dağınık olarak evlerde geleneksel bir biçimde istihdam edilen kadın ve çocuk işçi sayısı, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda artmıştır (Makal, 2010: 21). Akkaya (2002: 134)'ya göre kadın ve çocuk emeğinin kontrolünün görece kolay oluşu İmparatorlukta işçi örgütlenmesini ve eylemlerini zayıflatan bir başka önemli etken olarak belirtmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Takrir-i Sükûn Kanunu ile 3 Haziran 1925 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılırken, aynı zamanda sendikalaşma eylemi de yasaklanmıştır. Işıklı (2002: 23)'ya göre işçilere belli belirsiz bazı vaatlerde bulunan bu Partinin sendikalı işçi kitlesini belli ölçüde peşinden

sürüklediğini gören siyasal iktidar, bu girişim ile ülkedeki işçi örgütlenmesinin önüne geçmiştir.

Diğer taraftan Tanzimat sonrası dönemde İmparatorluğun gerilemeye başlaması, diğer sosyal kurumlar gibi sosyal güvenlik kurumlarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde kamu kesiminde sürekli ve ücretli memur istihdamının başlamasına bağlı olarak sivil ve askeri personel için yaşlılık tehlikesine karşı yardımlaşma sandıkları kurulmuştur (Demirbilek, 2007: 210). Diğer taraftan Demirbilek (2007: 211)'in belirttiğine göre, Cumhuriyet'in ilanından önce, yani Büyük Millet Meclisi Hükümeti döneminde, 1921 tarihli 114 sayılı “Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafi-i Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Kanun” ile 151 sayılı “Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun” çıkarılmıştır. 114 sayılı Kanun ile Zonguldak ve Ereğli kömür bölgesinde üretim sırasında ortaya çıkan ve işletme tarafından terk edilen kömür tozlarının açık artırma yoluyla satılarak, elde edilen paranın işçiler lehine kullanılması sağlanmıştır. 151 sayılı Kanun ise uygulama alanı ve işçilere tanınan haklar açısından sınırlı olmakla birlikte, sosyal politika yönünden önemli bir başlangıç sayılmıştır. Liberal dönemde ise 1926 tarihli Borçlar Kanunu'nun kabulü, bu anlamda önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Ancak sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu döneminde ve kuruluş yıllarında ülkenin, sosyal yardım kurumları açısından ve sosyal örgütlenme açısından oldukça zayıf bir gelişme içinde kaldığı söylenebilir. Bu yıllarda örgütlü bir şekilde gelişip daha sağlıklı koşullarda yaşamaya ilişkin talep ve beklentileriyle sosyal gelişmeye, dolayısıyla kentsel gelişmeye işlevsellik katacak işçi hareketlerinin devlet kontrolünde yön verilmek istenmesi, ülke kentlerinde, gelişmeyi tetikleyecek önemli bir dinamikten yoksun bırakmıştır.

Siyasal-Hukuksal-Yönetmel Yapıya İlişkin Kurumsallaşma Girişimlerin Ekonomik ve Sosyal Yapı Üzerindeki Etkileri: Cumhuriyet'in ilk yıllarında toplumu, dolayısıyla kentleri dönüştürmeye ilişkin yenilik girişimleri birbirini izlemiştir. Söz konusu yenilik girişimlerinin bir kısmı bir önceki dönemde hayata geçirilmiş, ancak yeninin yanında eskisi de varlığını korumaya devam etmiştir. Örneğin Padişahlık makamı, 1 Kasım 1922'de kaldırılmış ve Büyük Millet Meclisi bu kararı resmi olarak ilan etmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet yönetimi, fiilen uygulama etkinliğinde bulunmakla birlikte, yeni bir siyasal yapılanmayı tanımlayan “Cumhuriyet” kavramı,

henüz kullanılmamıştır. Ankara'nın başkent olmasına karar veren Meclis, 29 Ekim 1923'de Cumhuriyeti ilan etmiş ve Mustafa Kemal Paşa, Cumhurbaşkanı seçilmiştir. 20 Nisan 1924'de kabul edilen yeni Anayasa, son beş yıl içinde gelişen politik gerçeklere anayasal bir nitelik kazandırarak (Steinhaus, 1995: 102), yeni devlet oluşumunu pekiştirmiş ve bu oluşumu, güçlü bir niteliğe kavuşturmuştur.

20 Kasım 1922 tarihinde başlayan Lozan görüşmelerinde en tartışmalı temel konu, adli kapitülasyonlar konusu olmuştur. Görüşmelerin kesintiye uğradığı dönemde toplanan 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde özellikle sanayi ve ticaret grupları, ekonomik alandaki kanuni boşluklara değinerek, bir hukuk reformunun gereği üzerinde durmuşlardır. Hilafetin kaldırılması, Şeriye ve Efkaf Vekâletinin ilgası (yürürlükten kaldırılması), tekke ve tarikatların yasaklanması gibi girişimler, hukuk reformunu hızlandırmıştır. Bu alana ilişkin reformları hızlandıran bir başka etken de Lozan Anlaşması çerçevesinde azınlıklara ve yabancı şirketlere tanınan bazı imtiyazlar olmuştur. Söz konusu bu imtiyazlar geçersiz kılınmadan, Türk hukuk sisteminin Batı hukuk sistemine eklenmesinin mümkün olmayacağı belirtilmiştir (Çavdar, 2003: 172). Dolayısıyla sonraki yıllarda bu imtiyazlar da kaldırılmıştır. Esasında 1924 yılında Şeriye Nezaretinin ve Şer'i mahkemelerin kapatılmasıyla ülke, hukuksal olarak yeni bir döneme girmiştir. Hukuksal anlamda öngörülen yeni yapılanmanın yarattığı yapısal değişiklikler, sosyal yapı üzerinde dolayısıyla kentsel doku üzerinde belirleyici olmaya başlamıştır.

Liberal dönemde özellikle hukuksal anlamda çok yönlü yapısal değişiklikler, hızla ve bir biri ardı sıra hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda küçük değişikliklerle Türkiye'de uygulanabilecek niteliğe kavuşturulan İsviçre Medeni Kanunu'nun 4 Nisan 1926'da kabul edilmesi ve 8 Mayıs 1926'da Borçlar Kanunu'nun kabul edilmesi, İslam hukuku görüşünü sonlandırmıştır. Hukuki alana ilişkin bu girişimler, 1926'da İtalya örneğine göre hazırlanan Ceza Kanunu'nun, 1927'de İsviçre'nin Neuchatel Kantonu kanunları örnek alınarak hazırlanan Medeni Usul Kanunu'nun ve 1929'da Almanya'dan örnek alınan Ceza Usul Kanunu'nun oluşturulup uygulamaya konulmasıyla sürdürülmüştür (Steinhaus, 1995: 106-115). Böylece 1930 yılı başında hukuk alanındaki reformlar, ana hatlarıyla tamamlamıştır denilebilir. Yasal anlamada kurumsallaşmaya ilişkin bu önemli gelişmeler toplumsal dönüşümü tetikleyicisi birer girişim olarak, en başta Ankara'nın

başkent seçilmesi ve yeniden imarı çerçevesinde dönemin kentsel politikası üzerinde de belirleyici olmuştur.

Bu dönemde azınlık sorununun çözümlenmesi, yabancılara tanınan imtiyazların kaldırılması ve Halife-Padişah egemenliğine son verilmesi ile Türkiye’de, geleneksel monarşik-teokratik egemenlik biçiminden ve yarı-sömürgelelikten kurtulma yolunda önemli bir adım atılmıştır (Steinhaus, 1995: 103-104). Esasında Cumhuriyet devrimlerinin getirdikleri değişikliklerin neredeyse tamamı gündelik hayatı düzenlemeye ilişkin olup özellikle kent yaşamı üzerinde belirleyici olmuştur. Örneğin 1925 yılında Rumi takvimin yerini, Miladi takvim almıştır. Din adamlarının dinsel giysileri, sadece görev esnasında kullanmaları esas alınmış ve geleneksel fes yasaklanmıştır. Hafta sonu tatil günü yeniden belirlenmiştir. Ölçü birimleri değiştirilerek diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da Batılı kapitalist devletler ile uyumun yakalanması hedeflenmiştir. Yasal ve kurumsal bir zeminde yürütülen bu çalışmalar üzerinden sosyal ve ekonomik yapıya daha modern bir form kazandırılmaya çalışılmıştır. Ancak değişimin yönü Belge (1983: 845)’nin de belirttiği gibi, yukarıdan aşağıya doğru olmuştur. Ağırlıklı olarak jakoben (tepeden inme) yaklaşımı söz konusu bu toplumsal değişimin yanında, sınırlı da olsa toplumun kendi dinamiğine bağlı bazı değişimlerin (gramofon kullanımının yaygınlaşmasında zorlamanın söz konusu olmayacağı gibi) de özellikle kentlerde gözlemlendiği belirtilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, toplumsal yapıya ilişkin olarak kamu kurumlarının topladıkları sayısal veriler, vilayet ve devlet salnamelerinde yerini almıştır. Bunun yanı sıra İmparatorluğun toplumsal yapısına ilişkin veriler, başta Düyun-u Umumiye olmak üzere bazı imtiyazlı yabancı şirketlerin istatistik yayımlarında da yer almıştır. Ancak Cumhuriyet’in “Kuruluş” yıllarında kamu yönetimine, ekonomiye, toplumsal yaşama ilişkin bilgilerin bir merkezde toplanması zorunluluğu, 1926 yılında başbakanlığa bağlı İstatistik Genel Müdürlüğü’nün kurulmasını gerektirmiştir. Bu birimin ilk faaliyeti nüfus, sanayi ve tarım konusunda sayım yapmak olmuştur. Bu sayımların üçü de 1927 yılında gerçekleşmiştir. Böylece ilk kez Türkiye Cumhuriyeti’nde üretim güçlerinin genel durumuna ilişkin sayısal veriler elde edilmiştir (Çavdar, 2003: 185).

Bu dönemde, siyasal iktidarın, Türk-İslam gerçekleriyle Batı Avrupa hukuku arasındaki ikiliği gidermek amacıyla kurumsallaşma dışında, fazla bir çaba gösterdiği söylenemez. Bu yıllarda, miras hukuku ve toprak alım satımı konularında o zamana kadar alışlagelmiş uygulamalar genel geçerliliğini korumuştur. Örneğin toprak mülkiyetinin tapu kütüğüne kaydedilmesi, o güne kadar gerçekleştirilememiş olan bir işlem olarak varlığını korumuştur. Esasında bu işlemin hayat geçirilmemiş olması, söz konusu dönemde toplumda yaşanan sosyal ve politik sıkıntıların temel kaynağından biri olmuştur. Ayrıca siyasal iktidar, tefecilerin güçlü çıkışlarına karşı caydırıcı bir duruş sergileyememiştir. Esasında İsviçre örneğine göre düzenlenmiş olan ve borçtan ötürü hapis cezasını yasaklayan İcra İflas Kanunu çerçevesinde aşırı faizcilik ve tefeciliğin önüne geçme olanağı var iken, bu konuya ilişkin maddelerin değiştirilerek işlemez hale getirilmiş olması (Steinhaus, 1995: 118), bu konuda kararlı bir duruşun sergilenmediği sonucuna götürmektedir. Dolayısıyla liberal dönemde, esnaf ve küçük üretici, bankacılık sisteminin de henüz kurulma aşamasında olduğu bir ortamda aşırı faiz alan tefeciler karşısında hukuki açıdan korunmasız bırakılmıştır. Bu bağlamda söz konusu dönemde hukuki reformların, esasında yasal mevzuat oluşturmanın ötesine geçemediği söylenebilir. Buna karşın özellikle kırsalda sosyal hayatı yakından etkileyen eşkıyalığın ortadan kaldırılması ya da önemsizleştirilmesi, kolluk kuvvetlerinin kurumsallaşması açısından önemli bir gelişme olmuştur. Dolayısıyla kolluk kuvvetlerince ülkede tesis edilen güvenlik ortamı, kırsal ve kentsel alanda sosyal ve ekonomik gelişme adına önemli bir gelişme olarak belirmiştir.

Tarım Toplumundan Sıyrılma Girişimleri: Türkiye’de yaşayan halkın çok büyük bir kısmı, öteden beri kırsalda ekonomik ve sosyal hayatı denetim altında tutan güçlerin elinde kalmıştır. Toprak sahipleri, tüccarlar, eski devlet ve din görevlilerinden oluşan ve “eşraf” deyimiyile adlandırılan bu grup, aşırı bağınaz dini liderlerin etkisi altında olup ekonomik açıdan mevcut duruma bağlı kalmıştır. Dolayısıyla söz konusu grup, sosyal değişikliklerin ve her türlü yeniliğin karşısında yer almıştır (Steinhaus, 1995: 110). Bu dönemde yürürlüğe giren Ticaret, Medeni ve Borçlar Kanunu ile Türkiye’nin hukuksal yapısı, Batılı kapitalist ülkelere eklemlenmiştir (Çavdar, 2003: 173). Ne var ki, bu dönemde hukuk reformları, din adamlarının nüfusuna, feodal yapıdan kalan kiracılık ve faizcilik kurumlarına, otoriter aile ve cemiyet yapılarına dokunamamıştır. Dolayısıyla devrimlerin, gelenekçilik ve feodalizm

karşısındaki etkileri sınırlı kalmıştır denebilir. Ancak hukuk reformları, 1930'lu yıllardan başlayarak kentlerde, aile içinde ve toplumsal alanlarda yeni alışkanlıkların yerleşmesinde etkili olabilmıştır. Kentler dışındaki sosyal ve kültürel değişim, sadece üretim konusundaki değişiklikler (para ekonomisine katılma, ulaşımın geliştirilmesi vb.) üzerinden izlenmiştir (Steinhaus, 1995: 118). Bu nedenle kırsalda söz konusu devrimlerin etkisi gözlemlenemeyecek kadar yavaş gelişmiştir. Kapitalist üretim tarzının yerleşmediği bazı bölgeler ise neredeyse 1950 yılına kadar pazar ekonomisine kapalı olma niteliğini ve gelenekçi özelliğini korumuştur. Dolayısıyla söz konusu bölgelerdeki kentler, kırsal ve geleneksel kent formundan uzun yıllar sıyrılammıştır.

Bu dönemde, hukukun batılılaştırılması ve laikleştirilmesi, Türkiye'nin Avrupa burjuva toplumuna yapı bakımından yaklaşma açısından atılan önemli adımlardan biri olmuştur. Ancak söz konusu dönemde Türkiye, politik ve ekonomik yapı bakımından bir burjuva devleti eğiliminde olmasına rağmen, burjuva toplumu belirtisi gösterememiştir. Steinhaus (1995: 116)'a göre, bunun nedeni Avrupa'da burjuva sınıfı, daha feodal dönemden itibaren örgütlenerek mevcut sosyal sistemi, burjuva-kapitalist düzenine göre hukuki ve politik açıdan örgütleyip dönüştürerek, burjuva toplumunu yaratmıştır. Bu sınıfın feodal dönemden başlayarak özellikle ekonomik alana ilişkin girişimleri, zanaatçılık şeklinde gerçekleşen düşük ölçekli ve el emeğine dayalı ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesini sağlayarak, manifaktür üretime geçişi kolaylaştırmıştır. Bu kesimin hızla devam eden kar güdümlü yatırımlarının tetiklemesi, ayrıca bilim ve teknikteki gelişmelerin yardımı, ürünün parçalı olarak üretildiği ve iş bölümünün esas olduğu büyük ölçekli sanayi faaliyetlerinin doğuşuna öncülük etmiş ve üretimi, atölyelerden fabrikalara kaydırmıştır. Dolayısıyla Batılı Avrupa ülkelerindeki burjuva sınıfının söz konusu girişimleri, üretim araçları ve toplumsal ilişkiler üzerinde bir dönüşüm yaratarak feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçişi sağlamıştır. Avrupa'da üretim tarzındaki bu değişiklik, zamanla toplumsal yapıyı dönüştürerek kentleri, daha işlevsel ve sınıfsal farklılaşmanın derinleştiği sanayi kenti olarak tanımlanan yeni bir kent formuna kavuşturmuştur. Bu süreçten geçmeyen, ancak olmayan sanayi burjuvazisine ve sınırlı sermaye birikimine rağmen tarıma dayalı ekonomik yapıdan sanayi ağırlıklı ekonomik yapıya geçmeyi hedefleyen Genç Cumhuriyet'te siyasal iktidarın tüm girişimleri, Batılı kapitalist ülkelerdeki gibi bir

oluşumu ve dönüşümü yaratamamıştır. Çünkü Türkiye’de burjuva devlet, Batılı kapitalist ülkelerden farklı olarak burjuva toplumundan önce doğmuştur.

Steinhaus (1995: 117-122)’a göre, “Kuruluş” yıllarında yani liberal dönemde yapılan yeniliklerden esas amaç, burjuvazi öncesi ve burjuvazi-karşıtı olan geçmişteki ideoloji ve alışkanlıkların yerine, burjuva değer sistemlerinin ve kurallarının getirilmesi olmuştur. Bu sistemler üzerinden tabakalar ve bölgeler arası eşitsizlikler ile kadın-erkek ayrımı gibi geleneksel engeller aşılarak sağlamlaştırılmak istenmiştir. Hukuk ve dil devrimleri, eğitim alanındaki yenilikler, yönetim merkezinin Anadolu’ya alınması, kadın-erkek eşitliği gibi tedbirler, tüm toplumun/kentlerin modernleşmesi ve seviye farklarının azaltılması yolunda atılmış önemli adımlar olarak belirmiştir. Ne var ki, devrim hareketinin kentlere ve köylere yeterli oranda girememiş olması, ülkede önemli bir sosyal ve coğrafi kesimin, Batılılaşma ve laikleşme hareketinin dışında kalması sonucunu da doğurmuştur. Diğer taraftan devrim hareketlerin sonuçlarının, böylesine kısa bir zaman zarfında kentsel alana yansımının da olanak dışı olduğu belirtilmelidir.

Sosyal Sermayeye İlişkin Genel Nitelikler: Bu yıllarda nüfus, mesleki donanım ve okur-yazarlık açısından oldukça geri bir durumda idi. Eğitim, sağlık gibi temel hizmetler, son derece sınırlı düzeyde kalmıştır. Dolayısıyla ülke, sadece maddi sermaye açısından değil sosyal sermaye açısından da oldukça fakir durumdaydı. Birçok alanda yürütülen projeler için alanında uzman yabancıların bilgisine başvurulması, söz konusu dönemdeki sosyal sermayenin yetersizliğine ve zayıflığına işaret etmiştir. Eğitim ve sağlık durumuna ilişkin dönemin bu olumsuz tablosu; Çavdar, Tezel ve Yaşa’dan aktarılan verilerle şöyle desteklenebilir: 1927 nüfus sayımında, Arap harfleri ile okuma bilen 1.1 milyon kişi tespit edilmiştir. Bu sayıma göre nüfusun sadece %8.6’sı okur-yazar durumdaydı. Bu oran yedi yaş üzeri nüfusun (erkeklerde %17.4’ü, kadınlarda da %4.6’sı olmak üzere) %10.5’ini oluşturuyordu. Buna karşın okur-yazar oranı 1900 yılında Brezilya’da bütün yaştaki nüfusun %14.8’i; 1897 yılında Rusya’da ise dokuz ve üzeri yaş nüfusun %27.6’sına varmış bulunuyordu. Ayrıca 1927 yılına ilişkin istatistikler Türkiye’deki 7-12 yaş arası çocuk sayısının aşağı yukarı 1.3 milyon olmasına karşın, ilkokullarda sadece 468 bin öğrencinin bulunduğunu; üniversite ve yüksekokullarda yalnız 4.282 kişinin kayıtlı olduğunu göstermiştir. 1923-1929 döneminde okul ve öğretmen sayısının azlığı da dikkati çeken diğer bir sorun olmuştur. Okullar, özellikle büyük kentlerde toplanmış; kırsal alanlarda, kasabalarda hatta bazı

kent merkezlerinde bile yeterli sayıda ortaöğretim kurumu bulunmamaktaydı. Öğretmen yetiştirme konusunda gayret gösterilmiş, ancak bu konudaki ihtiyacı karşılamada başarılı olunamamıştır. Latin harflerinin kabulünden sonra açılan “millet mektepleri” son iki yılda iyi sonuçlar vermiş olmakla birlikte, bu dönemde sosyal sermayenin geliştirilmesi açısından eğitim hizmetlerinin yetersiz olduğu, dolayısıyla işgücünün nicel ve nitel dönüşümünün sağlanamadığı görülmüştür. Sağlık hizmetlerinin de oldukça yetersiz olduğu bu yıllarda, 1924 yılı esas alındığında yaklaşık olarak 13 milyonluk nüfusa karşılık ülkede sadece 1.000 kadar doktor ve 10.000’den daha az hastane yatağı bulunmaktaydı. Sağlık hizmetlerinin yetersizliği başta olmak üzere yaygın cahillik ve fakirlik nedeniyle sıtma, trahom, frengi, tifüs, tüberküloz gibi hastalıklar büyük oranda işgücü ve refah kaybına neden olmuştur (Çavdar, 2003: 195-196; Tezel, 2002: 101-102; Yaşa, 1980: 4-5). Sosyal sermayeye ilişkin bu olumsuz ve karanlık tablodan kentsel gelişmenin en önemli dinamiklerinden olan nüfus faktörünün, söz konusu yıllarda, oldukça zayıf bir nitelik sergilediği sonucuna varılabilir.

5.2. Dönemin Kentsel Politikasına İlişkin Değerlendirme

1920’li yıllar, dünya ekonomisi açısından özellikle ABD’de umut yılları olarak tanımlanmıştır. Bu yıllarda, söz konusu ülkede; radyo, sinema, otomobil vb. araçların piyasası oldukça gelişmiştir. Gelişen söz konusu bu araçlar, yan sektörlerin de gelişmesini tetiklemiş ve yeni piyasaların oluşması için uygun ortamlar yaratmıştır. ABD’deki bu iyimser ekonomik ortam, dünyanın diğer sanayileşmiş kapitalist ülkelerinde de belli bir ölçüde yaygınlık göstermiştir (Çavdar, 2003: 220). Bu yıllarda yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ise bir taraftan siyasal anlamda kendini yeniden tanımlama ve bu anlamda kurumsallaştırma çabası içine girerken, diğer taraftan ulusal kalkınma için ekonomik ve sosyal alanda yapısal bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. Bu bağlamda ülkede, çağdaşlaşmaya/Batılılaşmaya dönük reformlar (esasinda bu girişimler, Tanzimat dönemine kadar uzanır) gerçekleştirilmiştir. Böylece Türkiye, tarıma dayalı ekonomik yapı ve onun yaratmış olduğu üretim ilişkilerinden sıyrılıp kapitalist sanayileşme yaklaşımı üzerinden kalkınmayı ve kapitalist üretim ilişkileri üzerinden Batı eksensli yeni bir mekânsal ve sosyal dokunun oluşumunu hedeflemiştir. Bu bağlamda kentsel alan ise siyasal iktidar tarafından, bu eğiliminin gerçekleştirilebileceği birer odak noktası olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla liberal

dönem, kent ve kır ekonomisine ilişkin gelişmeler; sınıfsal yapı; ulaşım-enerji-iletişim gibi altyapıyı geliştirmeye ilişkin yatırımlar; kente ilişkin yasal ve kurumsal gelişmeler; nüfus, yerleşme, yapıli çevre ve sosyal yapıya ilişkin düzenlemeler olarak sıralanabilecek bir dizi değışme ve gelişme üzerinden yapısal bir dönüşüm sürecine girmiştir. Dönemin kentsel politikası ve kentsel gelişme olgusu ise toplumsal yapıyı tanımlayan söz konusu bu bileşenlere ilişkin değışimler ve gelişmeler düzleminde karakteristik niteliğini kazanmıştır.

Toplumsal yapıyı, dolayısıyla kentsel yapıyı dönüştürmeye ilişkin çağdaşlaşmaya/Batılılaşmaya dönük reform girişimleri, anayasal bir eylem çerçevesinde ilk kez Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştır (Kongar, 1979: 468). Ancak İmparatorluk bünyesinde bu girişimlerin toplumsal ve ekonomik altyapısı oluşmamış/oluşturulmamıştır. Bundan dolayı da söz konusu girişimler, halk desteğinden kopuk olarak varlık kazanmıştır. Buna karşın Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında söz konusu bu tarz girişimlere; siyasal, ekonomik ve sosyal anlamda toplumsal bir boyut kazandırılmıştır. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu, kapitülasyonlar üzerinden dış ticaret yoluyla Batı kapitalizmine eklemlenmiştir. Dış ticaretin büyük ölçüde gelişmiş olduğu İmparatorlukta, ticaret yapanların neredeyse tamamının gayrimüslimlerden oluşuyor olması ve bu sınıfın, Batılı kapitalist ülke tüccarları ile İmparatorluk arasında daha çok bir aracı işlevi görmesi, ülke menfaatlerini zedeleyecek türden ticari ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur. Ayrıca kapitülasyonlar üzerinden oluşturulan ağır dışa bağımlılık hali, ulusal sermayenin ve ülke kaynaklarının dışarıya akmasına neden olmuştur. Dolayısıyla ticaretin, Müslüman halk arasında itibar görmemesi; padişah ailesinden ve yakın çevresinden oluşan varlıklı kesime ait yatırımların, vakıflar kurma gibi çeşitli alanlarla sınırlı tutulması gibi nedenlere de bağılı olarak yerli Müslüman girişimcilerin elinde, anlamlı bir sermaye birikimi oluşmamıştır. Ayrıca hammaddenin çok uygun fiyatlar üzerinden ve gümrüksüz olarak dışarıya çıktığı, buna karşın ülkenin ihtiyacı olan mamul ürünlerin ithal edilip yüksek kar oranı üzerinden piyasaya sürüldüğü Osmanlı toplum düzeninde, bireysel anlamda sermaye birikimini sağlayacak pragmatik (faydacı) ve kapitalist bir yaklaşım söz konusu olmadığı gibi, böyle bir ortam da oluşmamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, kapitalist yaklaşım bağlamında sermaye birikimini sağlayacak ve ülkeyi kalkındıracak Batı tarzı bir kalkınma

anlayışının benimsenmesi gerektiği, diğer bir ifadeyle kapitalist üretim tarzının ülkede işler hale getirilmesi gerektiği eğilimi ağırlık kazanmıştır. Ancak Batılı kapitalist ülkelerin toplumsal koşullarında oluşum sürecini tamamlayan söz konusu bu üretim tarzı; manifaktür üretim¹⁶ ve ticaret kapitalizmi üzerinden gelişip bilim ve teknikteki gelişmelerle beslenmiş ve bu süreçte kendine özgü üretim ilişkileri yaratarak, toplumu, dolayısıyla da kentleri dönüştürmüş ve sanayi kapitalizmiyle oluşum sürecini daha üst bir aşamaya taşımıştır. Buna karşın Osmanlı toplumsal yapısında, bu sürece benzer hiçbir aşama yaşanmadığı gibi 1929 tarihli Dünya Ekonomik Krizine kadar ülke, tarım ağırlıklı ekonomik yapısını ve geleneksel kent dokusunu koruya gelmiştir. Bu yıllarda ulusal anlamda birikmiş sermayenin ve yerli burjuvazinin olmayışı; ülkeyi kalkındırmaya dönük verimli ekonomik yatırımların sınırlı oluşu ve Osmanlı döneminden kalan devlet borçları, ulusal egemenliği zayıflatan başlıca temel etkenler olarak görülmüş ve bu bağlamda ekonomik alana ilişkin yatırımların öncelikli sayılması gerektiği eğilimi ağırlık kazanmıştır. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti, siyasal bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomik bağımsızlığını da kazanıp ulusal egemenliğini pekiştirmeyi başlıca hedef saymıştır.

Batılı kapitalist ülkelerin, yüzyılı aşkın bir süredir, ülke üzerinde devam eden pragmatik ve hegemonik amaçlarına son vermek ve onların gelişmişlik seviyesine ulaşmak için ekonomik anlamda bir reformun yapılması, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarındaki eğilimle örtüşür şekilde liberal dönemde de benimsenmiştir. Bu dönemde sanayi ağırlıklı ekonomik yapıya ilişkin hazırlık niteliğinde birtakım girişimler gözlenmiştir. Esasında ulusal kalkınmaya dönük, ulusal ekonominin nasıl geliştirileceğine ilişkin düşüncelerin tartışıldığı 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresinde, Batılı kapitalist ülkelerin mevcut üretim tarzının örnek model olarak öne çıktığı ve feodal nitelikli üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçilmesi gerektiği konusunda bir eğilimin oluştuğu görülmüştür. Ne var ki, bir üretim tarzından diğer bir üretim tarzına geçmek, toplumsal anlamda birtakım koşulların oluşmuş/oluşturulmuş olmasına bağlı olduğu gerçeği bu noktada vurgulanmalıdır. Bu amaca uyarlı olarak en başta üretim araçlarının geliştirilmesi, diğer bir ifadeyle yeni üretim yöntem ve tekniklerin

¹⁶ Manifaktür üretim; çeşitli bağımsız zanaatlardan oluşan işçilerin, bir atölyede, aynı kapitalistin komutası altında, ürünün, son aşamaya gelene kadar söz konusu bu uzman zanaatçıların elinden geçerek çok sayıdaki bu bağımsız zanaatçıların toplam emeği olarak mamul ürün şeklinde üretilmesi sistemidir (Marx, 2011: 327-328).

geliştirilmesi gerektiği belirtilmelidir. Tarımsal üretimin ağırlıkta olduğu ülkede, bu yıllarda, öncelikle tarımsal alana ilişkin üretim araçlarının ve yöntemlerinin geliştirilmesi hedeflenmiş; bu alanda nitelikli uzman kişilerin yetiştirilmesi için yurt içinde eğitim kurumları açılmış ve bu alanda yetiştirilmek üzere yurt dışına öğrenci gönderilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde, tarımsal araç ve yöntemlerin geliştirilmesine ağırlık verilmesi üzerinden tarıma dayalı bir sanayinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Ne var ki, uzun süreli savaşlar nedeniyle önemli orandaki işgücü kaybı, bu dönemde, toprağı değil de emeğı kıt faktör haline getirmiştir. Diğer taraftan tarımda makineleşmenin hızla arttığı bu yıllarda, altyapı eksikliği nedeniyle, diğer bir ifadeyle teknik eleman eksikliği ve yedek parça sıkıntısı nedeniyle yurt dışından ithal edilen traktörler, atıl durumda kalmış ve ekonomik alanda verimli bir etkinlik yaratılamamıştır. Dolayısıyla bu yıllarda yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin önceliğı, zorunlu olarak ulus-devlet anlayışı çerçevesinde siyasal, yasal ve kurumsal anlamda yeniden örgütlenme şeklinde gerçekleşmiştir. Birikmiş sermayenin sınırlı olduğu ve yerli burjuvazinin olmadığı liberal dönemin, en azından fikri anlamda kapitalist üretim tarzına geçiş için bir hazırlık dönemi niteliğinde olduğu söylenebilir.

Bu döneme ilişkin olarak beliren önemli bir gelişme, ekonomik artığın ne yönde kullanılacağı konusuna ilişkin olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal sisteminde ekonomik artık, ekonominin yeniden üretimine değil de daha çok mevcut ideolojinin yeniden üretimine kanalize edilmiştir. Bu nedenle adli ve idari düzenin devamlılığını sağlamak üzere neredeyse tüm ekonomik artık, bu amaç doğrultusunda kullanılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda ise değişen bu eğilim, yerini, ulusal kalkınma adına ekonomik alana bırakmış ve ekonomik artığın, tarıma dayalı sanayi yatırımlarına kaymasına neden olmuştur. Ülkenin bir bütün olarak kalkınması hedeflenmiş ve ekonomik yatırımlar bu hedefi gerçekleştirmek üzere yönlendirilmiştir. Örneğin sanayi tesislerinin yer seçiminden ve demiryolları güzergâhlarının saptanmasından bu amaca ulaşmak istendiğı sonucuna kolayca varılabilir. Buna karşın liberal dönemde alt ve üst yapı donatıları oldukça sınırlı bir gelişme gösterebilmiş; elektrik su, hava gazı gibi belediye hizmetleri bir iki büyük liman (iç pazarı dış pazara eklemlendiren) kentte sunulan lüks hizmetler olarak belirmiştir. Dolayısıyla liberal dönemde sınırlı durumdaki ekonomik artık, zorunlu ve sınırlı nitelikteki ekonomik

yatırımlar dışında, kentsel gelişmeyi olumlu yönde etkileyecek başka alanlarda kullanılabilecek nicelikte olmamıştır.

1923-1929 yılları arasında, ülkede, siyasal ve yasal anlamda kurumsallaşma adına önemli adımların atılmasına karşın, Türkiye Cumhuriyeti, 1929 Dünya Ekonomik Krizini yoksulluk içinde karşılamıştır. Söz konusu dönemin sonunda, 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen ekonomik alana ilişkin liberal ilkelerin, ülkede, gerçek anlamda bir kalkınmayı sağlayamadığı görülmüştür. Tüm çabalara rağmen kırsal alanın kapalı yapısı aşılamamış ve tarım ağırlıklı ekonominin ilkel nitelikli yapısı değiştirilememiştir. Toprak mülkiyetinde, hakkaniyet sağlanamamış ve 1913 yılından beridir süre gelen tüm teşviklere karşın, sanayide, küçük bir gelişme dahi görülmemiştir (Çavdar, 2003: 223). Diğer bir ifadeyle üretim güçlerinde yeterli ölçüde bir gelişme sağlanamadığı için üretim ilişkilerinde anlamlı bir değişiklik oluşmamıştır. Dolayısıyla ülkede, tarıma dayalı ekonomik yapı ağırlığını korumuştur. Esasında bu dönem; ticaret kredisi ve Türkiye İş Bankası (1924), sanayi kredisi ve Sanayi ve Maadin Bankası (1925), Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927), özel mülkiyet ve ilişkilerine güvence getiren ve kapitalizmin üst yapısını oluşturan yeni kanunlar (Türk Medeni Kanunu, Borçlar Kanunu, ticaret kanunları, usul kanunları, uluslararası rakam, takvim, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin kabulünü öngören kanunlar, kabotaj hakkı vb.) şeklinde sıralanan (Tanör, 2009: 336) ve liberal politikanın başlıca araçları olarak nitelendirilen bir dizi esaslı düzenlemelere ve kurumlaşma girişimlerine konu olmuştur. Ne var ki, Cem (2009: 241)'in de belirttiği gibi büyük bir hızla sosyal ve ekonomik reformların gerçekleştirildiği bu yıllar, özellikle ekonomik faaliyetler açısından tamamen başarısız olmuştur. Dolayısıyla bu döneme ilişkin kamu politikalarının ağırlıklı olarak siyasal ve sosyal anlamda kurumsallaşmayı öngördüğü söylenebilir. Kentsel gelişme üzerinde somut anlamda bir değişim yaratacak olan ekonomi unsurunda ise özellikle siyasal iktidarın hareket alanını sınırlandıran (başta Lozan Anlaşmasının ticarete ilişkin hükümleri olmak üzere) ve dışa bağımlılığı zorunlu kılan anlaşmalar nedeniyle, kayda değer bir ilerlemenin olmadığı görülmüştür. Bunun yanı sıra, bu dönemde benimsenen liberal ekonomi politikasına bağlı olarak gelişen dışa bağımlı tüketim anlayışı, “Kuruluş” öncesinde olduğu gibi yeniden yerleşik eğilim haline gelmiş ve bu yıllarda ithal edilen lüks tüketim malları, kentsel alanda piyasayı işgal etmiştir. Dolayısıyla dışarıya sürekli bir sermaye akışının söz konusu olduğu bu yıllarda, ulusal kalkınmayı

pekiştirecek ve kentsel gelişmeyi sağlayacak verimli ekonomik yatırımlar da gerçekleştirilememiştir.

Bu dönemde, mübadele ve göçmenlere ilişkin politikalar, söz konusu dönemin kentsel politikası üzerinde belirleyici olan bir başka önemli unsur olmuştur. Buna göre Cumhuriyet'in ilanından sonra, ülkenin yeniden imarı ve mübadele yoluyla gelen göçmenlerin yerleştirilmesi, siyasal iktidarın en önemli sorunlarından biri olmuş ve bu sorunu çözmeye ilişkin olarak 1923 yılında çıkarılan 352 sayılı Kanun ile Mübadele İmar ve İskân Vekâleti (Bakanlığı) kurulmuştur. Bu Kuruluşa verilmiş olan imar ve iskân görevleri, İskân Memuriyeti Umumiyeti tarafından, göçmenlerin yerleştirilmesi ve göçmen evlerinin yapılması biçiminde uygulanmıştır. İmar işleri ise İmar Müdüriyeti Umumiyeti eliyle yürütölmeye çalışılmıştır. Ancak bu Bakanlık, kuruluşundan on dört ay kadar kısa bir zaman sonra, 1925 yılında, 529 sayılı Kanunla kaldırılmış ve görevleri, Dâhiliye Vekâleti'ne (İçişleri Bakanlığına) aktarılmıştır (İİB, 1973: 103). Bu yeni düzenleme, imar ve iskân işlerinin gerektiği gibi yürütölemediğini göstermiştir. Aslan (2010: 384)'a göre, ulus-devlet açısından dışarıdan gelen nüfusu yerleştirme ve içeriden dışarıya nüfus ihraç etme gibi bir dizi uygulama üzerinde, ölkede, homojen bir topluluk yaratma arayışı etkili olmuştur. Çünkü ekonomik ve güvenlik gibi nedenlerle gerçekleştirilen iskân örneklerinde, ulusal ekonominin kurulması ve ulusal güvenliğin inşası gibi ulus-devlete özgü öğeler ağırlık kazanmıştır. Dolayısıyla bu eğilim, kentsel politikalara da yansımıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda, İstanbul ve İzmir, ölkenin, kentsel anlamda gelişmiş ve ekonomik nitelikleri açısından dış pazar ile bütünleşmiş başlıca iki kenti durumunda olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İzmir, ölkede oldukça cılız bir durumda olan sanayi sektörünün önemli bir kısmını barındıran ve hinterlandındaki ekonomik etkinliği düzenleyen bir merkez olarak öne çıkmıştır. Aynı şekilde genellikle yabancı azınlıkların yanı sıra Batı yanlısı Osmanlı ticaret burjuvazisinin de yoğunlukta bulunduğu İstanbul, o güne kadar hem ölk ekonomisinin merkez kenti, hem de Türk-Osmanlı mimari eserlerin üretildiği kent olarak gelişmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı yıllarında, İzmir gibi İstanbul da ölkenin genel durumu düzleminde kentsel gelişme açısından bir duraklama hatta gerileme sürecine girmiş; savaşlar nedeniyle iki kentin nüfusu da azalmış ve fiziksel dokuları büyük zarar görmüştür. Tapan (2004: 397)'ın belirttiğine göre, Osmanlı döneminde, ölk

ekonomisinin dışa bağımlı olma durumu nedeniyle her iki büyük kent, gelişmişliğini, ülkede üretilen başlıca ürünleri toplayan ve ülke dışına gönderen kan damarlarının düğümlendiği ticaret merkezi olma niteliğine borçlu olmuştur. Aynı dönemde, İmparatorluğun Doğu bölgelerinde, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş döneminde gelişen kentler, önemini yitirmiş; nüfus, doğudan batıya doğru kaymaya başlamıştı. Bu nedenle İmparatorluğun sınırları içinde kalan topraklar üzerinde dengeli bir sanayileşme süreci oluşmadığından dolayı, kentlere ilişkin alt ve üst yapı donanımları da birkaç kent dışında yok denecek durumda kalmıştır. Bundan dolayı, Türkiye Cumhuriyeti siyasal iktidarı, ilk iş olarak ülkeyi bir bütün olarak kalkındırıp bunun üzerinden ülke kentlerini geliştirme ve bunları, Batılı kapitalist ülke kentleri gibi çağdaşlaşmanın birer simgesi haline getirme eğiliminde olmuştur. Ancak ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum ve mevcut koşullar, ayrıca Batılı kapitalist ülkelerin çıkarlarına ilişkin ısrarcı tavırları, bu amacın kısa bir süre zarfında gerçekleştirilemeyeceğini de göstermiştir.

Liberal dönemde; kentsel nüfusun dağılım biçimini kentsel ekonomik faaliyetleri ve gelir düzeyini iyileştirmeyi amaçlayan merkezi hükümet politikaları, belirsiz olmuştur. Bu tür politikalar, devletçilik döneminden itibaren belirginleşmiştir. Kentsel politika, liberal dönemde, çok önemli bir mesafe kat edememiş, ulaşımın millileştirilmesi ve ulus devletin kurumsallaşması çerçevesinde varlık kazanmıştır. Bu dönem, ağırlıklı olarak siyasal ve yasal anlamda kurumsallaşmanın öne çıktığı bir dönem olmuştur. Söz konusu dönemde ve sonraki dönemlerde yasal ve örgütsel anlamda kurumsallaşmada bir yetki ve görev karmaşası belirgin bir şekilde gözlenmiştir. Aynı görev ve yetki birçok düzenlemeye konu olurken, aynı zamanda birçok birim de bu konuda görevli ya da yetkili kılınmıştır¹⁷. Esasında bu durum, günümüzde de kurumsallaşmanın başlıca sorunu olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu döneme ilişkin Batılılaşmaya dönük girişimler, jakoben (tepeden inme) bir yaklaşım bağlamında ele alınıp uygulanmıştır. Bu nedenle söz konusu girişimler, halkın iradesine başvurulmaksızın, ancak halk adına alınmış ve toplumsal niteliği ağır basan kararlar olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda ulus-devlet, siyasal olarak kurulmuş olmasına karşın, toplumsal bilinç düzeyinde yeniden oluşturulmayı gerektirdiği için,

¹⁷ Bu çıkarıma dayanaklık eden veriler için “5.1.4. Kente İlişkin Yasal ve Kurumsal Yapılanma” başlıklı konuya bakınız.

siyasal iktidar, kentsel alandaki sosyal ve mekânsal stratejilere büyük önem vermiştir. Tekeli (2001a: 24)'ye göre, bunun en büyük kanıtı, başkentin Ankara'ya taşınması ve onun mekânsal anlamda yeniden düzenlenmesi olmuştur. Yıldırım (2010: 401)'in da belirttiği gibi Cumhuriyet'in "Kuruluş" yıllarında, eski kent yapılarının çağdaş bir anlayışla yeniden düzenlenmesine ilişkin çabalar, fikri anlamda kırsal alının da kapitalizmle eklemlenecek şekilde çağdaşlaşmasını arzulayacak şekilde aynı düzlemde gelişmiştir. Erder (1978: 50)'e göre, 1923 yılında Ankara'nın başkent olarak seçilmesi, çevre ile merkezi aynı seviyeye getirmeyi amaçlayan bir politikanın ürünü olmuştur. Ne var ki, tarıma dayalı ekonomik yapıdan sıyrılmaya ilişkin tüm çabalara rağmen, üretim araçlarının gelişmişlik düzeyi ve yine buna uyarlı olarak gelişen üretim ilişkilerinin niteliği, kırsal alanının kapitalistleşmesini ya da piyasa ekonomisine dâhil olmasını sağlayacak bir dönüşümü tetiklemekten uzak olmuştur. Bu nedenle söz konusu dönemde, kalkınmaya ilişkin tüm çabalar, ağırlıklı olarak büyük kentlerdeki sosyal ve fiziksel dokuyu dönüştürmeye dönük bir eğilim üzerinde yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla dönemin kentsel politikası, kırsal ya da bölgesel ağırlıklı bir gelişme çizgisinden çok, kent odaklı bir gelişme çizgisi sergilemiştir.

1923 yılında Ankara'nın başkent oluşu, artan nüfus yoğunluğu nedeniyle kenti, gelişme yerine genişleme sorunu ile karşı karşıya bırakmıştır. Söz konusu kentsel genişlemeye, denetimli ve sağlıklı bir kentsel gelişme niteliği kazandırmak için bir kent imar planının yapılması zorunlu görülmüştür. Esasında yürürlüğe girdiği 1882 yılından Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yürürlükte kalan "Ebniye Kanunu" çerçevesinde yollar, yangın yerleri ve yapılar gibi kent donatılarının düzenlenme işlevi gerçekleştirilmiştir. Ancak çağdaş ve düzenli bir kent yaratma niteliğinden uzak olan Ebniye Kanunu'nun bazı maddeleri, 1927 tarihli 642 sayılı Kanun ile değiştirilmesi öngörülmüştür. Ülkede, Batılı anlamda ilk kent planlama düşüncesi ise 1928 yılında 1351 sayılı Ankara Şehri İmar Müdürlüğü ve Vezaifine dair Kanunun çıkmasıyla gerçekleşmiştir (İİB, 1973: 30). Dolayısıyla 1928 tarihli 1351 sayılı Ankara İmar Müdürlüğü'nün kuruluş ve görevlerini belirleyen bu Kanun ile başlayan çağdaş kentleşme yaklaşımı, sonrasında kabul edilen çeşitli düzenlemeler bağlamında kentlerin imarı; kentsel alanda yapılacak yol, park, meydan gibi alanlar üzerinde inşaat yasağı ve bu alanların oluşturulmasına ilişkin yapılacak kamulaştırılma kararları daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Bu dönemde, başkent Ankara'nın sağlıklı kentsel gelişmesine

ilişkin olarak gerçekleştirilen yasal düzenlemeler, sonraki yıllarda tüm ülkeyi kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ne var ki, yasal ve örgütsel anlamda ağırlıklı olarak kurumsallaşmanın söz konusu olduğu bu dönemde, sosyal ve fiziksel (mekânsal) anlamda kentsel gelişme adına anlamlı bir ilerleme sağlanamamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasal iktidarın, diğer bir ifadeyle askeri-bürokrat kökenli yönetici kadronun genel ekonomik hedefinin, Türkiye'de insan yaşamının maddi koşullarını sürekli olarak iyileştirmek ve bu iyileşmelerden nüfusun geniş bir bölümünü yararlandırmak yönünde olduğu söylenebilir. Tezel (2002: 154-155)'in de belirttiği gibi, siyasal iktidarın kalkınmaya ilişkin ana hedeflerinden biri, Türkiye'nin sanayileşmesini hızlandırmak yönünde olmuştur. Diğer bir hedefinin ise tarımsal üretimin hızla arttırılmasını sağlayarak, bunun üzerinden hem tarımla uğraşan nüfusun yaşam şartlarını iyileştirmek, hem de sanayi sektörünün ve altyapı sermayesinin geliştirilmesine katkıda bulunmak şeklinde olmuştur. Bir başka ana hedefi ise ulaştırma ve bankacılık sistemlerinin geliştirilmesi yönünde olmuştur. Bu hedefin gerçekleştirilmesine bağlı olarak iç piyasanın genişleyeceği, dolayısıyla sanayi ve tarım alanlarında üretimin artacağı savlanmıştır. Yazara göre, ülkedeki gelir dağılımını iyileştirmeye ilişkin belirgin bir politikanın olduğunu söylemek zor olmakla birlikte, kamu eğitimi ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, siyasal iktidarın gerçekleştirmek istediği ana hedefler arasında olmuştur. Ayrıca toplumsal ve ekonomik yapıya ilişkin politikalar oluşturulup uygulanırken, yabancı çevrelerin bu sürece karışmasının reddedilmesi, döneme ilişkin dikkat çekici bir ayrıntı olarak belirmiştir. Bunun yanı sıra, siyasal iktidarın, ekonomik gelişme için öngördüğü toplumsal ve kurumsal yapı, kapitalist bir sosyal ve ekonomik yapılanma şeklinde geliştiği belirtilmelidir. Siyasal iktidarın, söz konusu bu hedeflere ulaşma çabası sırasında olası sınıf çatışmaların ortaya çıkması durumunda, bunu, çeşitli siyasal ve ideolojik denetleme yöntemleriyle önleme ve baskı altında tutma konusundaki kararlılığına da dikkat çekilmiştir. Özetle bu dönemde uygulanmak istenen liberal ekonomi (piyasa ekonomisi) politikaları üzerinden, siyasal iktidar, toplumdaki yoksullukla ve geri kalmışlıkla başa çıkamamış ve ülke kentleri, ağırlıklı olarak geleneksel kent dokularını korumuştur.

6. DEVLETÇİLİK DÖNEMİNDE (1930-1939) KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKA

Dünya genelinde 1930'lu yıllar, faşist eğilimlerin yoğunlaştığı, bu eğilimlerin her ülkede gizli ya da açık olarak kendini bir şekilde gösterdiği bir dönem olmuştur. Bu yıllarda Yunanistan'da, Romanya'da, Macaristan'da ve Yugoslavya'da faşizm eğilimli yönetimler iş başına gelmiştir. Çavdar (2003: 229)'ın belirttiğine göre, İtalya'da Mussoli'nin, Almanya'da Adolf Hitler'in, Portekiz'de Salazar'ın ve İspanya'da Franko'nun faşist rejimi iktidara gelmiştir. Dolayısıyla faşizm, Avrupa'nın dört bir yanını sarmıştı denilebilir. Esasında Birinci Dünya Savaşı ile başlayan ve 1929 Dünya Ekonomik Krizi ile devam eden süreçte ülkelerin içinde bulunduğu ekonomik durumun ve politik çekişmelerin yarattığı uluslararası ortam, adeta faşist eğilimleri beslemiştir. Çünkü 1929 Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle piyasa mekanizmasının ayakta tuttuğu sosyal dengeler sarsılırken, bir yandan da klasik kapitalizmin serbest piyasa ideolojisi şüpheyle karşılanmaya başlanmıştır (Keyder, 1983b: 1069). Batılı kapitalist devletler bu dönemde, Kriz nedeniyle durgunluk içindeyken, Sovyetler Birliği (SSCB) için aynı yıllar, planlı ekonomi çerçevesinde güçlenme dönemi olmuştur (Kepenek, 1997: 56). Dolayısıyla bu dönemde, dünyada, plan ve planlama kavramları yaygınlaşmış ve söz konusu kavramlar, ekonomik anlamda Batılı kapitalist devletlerce tartışılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda 1930'lu yılların ana çizgisi, faşizm ve sosyalizm olarak belirginlik kazanmıştır (Çavdar, 2003: 231).

1929 Dünya Ekonomik Krizi, o yıllarda dünya kapitalist düzeninin kalbi durumunda olan Wall Street Borsası'nın çöküşüyle patlak vermiştir (Yenal, 2003: 62). Buna göre, ABD'de Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan aşırı iyimserliğin ve ekonomiye olan güvenin tetiklediği aşırı üretim durumu, söz konusu Krizin başlıca nedeni olarak görülmüştür (Çavdar, 2003: 227). Aşırı üretim nedeniyle aşırı stokların oluştuğu ve talep yetersizliği nedeniyle stokların eritilemediği, dolayısıyla piyasanın devingenliğini yitirdiği bu ülkede; binlerce şirket iflas etmiş, bankalar kapanmış ve milyonlarca insan işsiz kalmıştır. Bu dönemde ABD'de çelik üretiminin %70, kimyasal madde üretiminin %94, petrol üretiminin %156, otomobil üretiminin %255 artmış olduğu ve ülkenin ulusal gelirinin, 56.5 milyar dolardan 87 milyar dolara yükseldiği belirtilmiştir. Aşırı üretim sonucu piyasadaki toplam arz, toplam talebin çok üzerinde gerçekleşmiş ve şirketler, elindeki stokları eritememişlerdir. ABD, bu Krizi, devlet

önlemleriyle aşmaya çalışmıştır (Aydoğan, 2007: 119-123). Dolayısıyla Keynes’in, tüketimi, üretimin önüne çıkaran “Genel Teori” adlı yaklaşımı hayata geçirilerek, ekonomiye devingenlik kazandıracak düzenlemeler yapılmış; teşvikler verilmiş; istihdamı artıracak baraj ve enerji gibi yatırımlar ağırlık kazanmıştır. Bu bağlamda aşırı derecede biriken sermayenin ikinci çevirime geçerek, sabit sermayeye dönüşümü yani yapılı çevrenin üretimi hızlanmıştır. İstihdamı ve sosyal güvenceleri artıracak tedbirlerin artırılması yoluyla ekonomik refahın topluma geri dönmesi sağlanmış ve bunun üzerinden tüketicimin artırılması hedeflenmiştir. Bu ekonomik politikayı hayata geçiren ise 1932 yılında Demokrat Parti adayı olan ve başkanlık seçimini kazanan Franklin D. Roosevelt olmuştur. Roosevelt, başkan seçilir seçilmez Keynes yaklaşımı çerçevesinde uygulamaya koyduğu ekonomik ve sosyal politikalarla, diğer bir ifadeyle uluslararası alanda *New Deal*¹⁸ olarak bilinen politikalar ile devletin ekonomiye müdahalesine ağırlık kazandırmıştır (Çavdar, 2003: 228; Beaud, 2003: 206).

1929 yılında etkisini göstermeye başlayan “Dünya Ekonomik Krizi”, kapitalist merkez ülkelerin, çevre ülkeler üzerindeki denetimini azaltmıştır. Dolayısıyla çevre ülkeler, ithal ikamesine dayanan bir sanayileşme politikasını deneyimleme olanağı bulmuştur. Söz konusu Kriz, Türkiye’de, Cumhuriyet ideolojisini, daha dar bir tanımlamayla ekonomik politikayı yeniden yorumlama ortamı yaratmıştır. Bu Kriz’e kadar genel olarak liberalist bir çizgide ekonomi politikası izleyen ve ekonomik kalkınmayı özel kesim eliyle gerçekleştirmeye çalışan siyasal iktidar, bu Krizin, uluslararası ve ulusal alanda yarattığı etkiler nedeniyle devletin ekonomi üzerindeki denetimini artırmanın ve devlet eliyle sanayileşmeyi gerçekleştirmenin yolunu aramaya başlamıştır (Tekeli, 2001a: 62). Çünkü 1923’den beri uygulana gelen liberal ekonomi politikası, ülke ekonomisinde beklenen gelişmeyi yaratamamış ve ekonomi, dışa bağımlı olmaktan kurtarılamamıştır. Bu yıllarda ülke, hem yatırım malları hem de tüketim malları açısından ithalata bağımlı kalmıştır (Çavdar, 2003: 244). Dolayısıyla 1929 Dünya Ekonomik Krizi, İzmir İktisat Kongresi’nde benimsenen “serbest

¹⁸ ABD’de refah devleti (sosyal devlet) anlayışı, büyük ölçüde 1970’li yıllara kadar uzanan New Deal döneminde şekillenmiştir. Söz konusu bu dönem öncesinde, sınai kazalar sigortası ve annelik yardımları yaygın sosyal refah uygulamalarının yegane örnekleri durumunda olmuştur. New Deal ise, önemli yasal düzenlemeler ve karlı devlet politikasıyla sosyal devlet anlayışının kurumsallaştığı dönem olmuştur. Bu bağlamda New Deal, salt sosyal devlet anlayışına uygun bir sosyal güvenlik sisteminin yaratılması noktasında değil, tam istihdam hedefinin bir devlet politikası olarak benimsenmesi ve yüksek ücretleri mümkün kılacak sendikal hakların güvenceye alınması bakımından da refah devletinin temelini atıldığı bir dönem olmuştur (Kara, 2004: 188).

ekonomi” yaklaşımının sarsılmasına ve liberal ekonominin temel kuramlarına kuşkuyla bakılmasına neden olmuştur.

Bu yıllarda, dünyadaki diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de İtalya’daki faşist deneyim ile Sosyalist Sovyetler Birliği, yükselen iki çizgi olarak algılanmıştır. Böyle bir dönemde, ekonomide üçüncü bir yol arama ya da Anadolu Devrimini yeniden tanımlama arayışları gözlemlenmiştir. “Kadro Dergisi” de bu tarz bir arayışın ürünü olmuştur (Çavdar, 2003: 232). 1923 yılından 1929 yılına kadar uzanan liberal uygulamalar, ülkedeki sermaye birikiminin zayıf durumdaki özel sektörün teşvikiyle oluşamayacağını ve ekonomik kalkınmanın bu şekilde gerçekleştirilemeyeceğini göstermiştir. Bununla birlikte, dünya piyasasındaki tahıl ve hammadde fiyatlarının düşmesi sonucu ihracat gelirlerinin azalması ve 1928’de Osmanlı döneminden kalan borçların ödenmesine ilişkin anlaşma, Türkiye’de, liberal politikaya ilişkin karşı bir algıyı iyiden iyiye pekiştirmiştir (DİE, 1973: 152). Dolayısıyla siyasal iktidarın, ekonomiye müdahalesi kaçınılmaz olmuştur. Aynı şekilde bu yıllarda, diğer liberal ülkelerde de müdahaleci uygulamalar gündeme gelmiştir.

Devletçilik dönemi; *Kentsel Gelişme Bileşenlerine İlişkin Çözümleme ve Dönemin Kentsel Politikasına İlişkin Değerlendirme* bağlamında incelenmiştir.

6.1. Kentsel Gelişme Bileşenlerine İlişkin Çözümleme

Bu bölümde, devletçilik döneminin kentsel gelişme süreci ve dönemin kentsel politikası; sınıfsal yapı, ekonomik politika ve ekonomik yapılanma, altyapı (ulaşım-iletişim-enerji) yatırımları, Başkent Ankara üzerinden kente ilişkin yasal ve kurumsal yapılanma, kentsel planlamanın gelişimi, yerleşme politikası ve yapıli çevre, konut politikası, kentlerin dönüşen sosyal yapısı gibi konular üzerinden çözümlenip değerlendirilmiştir.

6.1.1. Dönemin Sınıfsal Yapısı

1929 Dünya Ekonomi Krizi’nin patlak verdiği yıllarda Türkiye, “kapitalizmi destekleyerek özel girişimciliğin ve burjuva sınıfının gelişmesini öncelikli sayan yumuşak bir siyasi politikanın” ya da “devletçilik uygulamalarının ve devlet müdahaleciliğinin yoğunlaştığı sert bir siyasi politikanın” seçimi gibi iki seçenekle karşı karşıya kalmıştır (Timur, 1994: 161. Ekonomi politikasının yeniden yorumlandığı bu yıllar, toplumsal rahatsızlığın da yoğunlaştığı yıllar olmuştur. Böyle bir ortamda

Atatürk, denetlenebilir bir muhalefet partisinin kurulması gerektiğine inanmıştır. Dolayısıyla 12 Ağustos 1930 tarihinde “Serbest Cumhuriyet Partisi” olarak adlandırılan muhalefet partisi, Atatürk’ün yakın arkadaşı olan Fethi (Okyar) Bey tarafından resmi olarak kurulmuştur. Söz konusu Parti, programı itibariyle devletçi yaklaşımlara karşı klasik liberalizmi, diğer bir ifadeyle özel kapitalizmi savunmuştur. Parti programında yer verilen adil vergi sistemi, köylüye sağlanacak ucuz kredi, özel teşebbüsün ve yabancı sermayenin teşviki, tekelleşmeyle mücadele (Çavdar, 2003: 226; Timur, 1994: 162-163) gibi ilkeler, Partinin, dayanmak isteği sınıfların ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri, işçiler ve köylüler olduğunu göstermiştir. Buna karşın iktidar partisi CHP, parti programı açısından devletçiliği yani devlet kapitalizmini savunmuş ve aynı sınıf ve zümreler üzerinden ağırlıklı olarak bürokratik kadroya dayanmıştır. Kısa bir süre içinde Serbest Cumhuriyet Partisi, liberal görüşü savunanlar ile siyasal iktidarın karar ve uygulamalarını eleştirenlerin bulunduğu bir oluşum olarak, kendini feshetmiştir (Çavdar, 2003: 226). Fesih kararı, 17 Kasım 1930 tarihinde açıklanan Parti, varlığını doksan sekiz gün sürdürebilmiştir (Turan, 1995: 309). Böylece Türkiye’nin ikinci kez çok partili siyasal yaşama geçme çabası başarısızlıkla sonuçlanmış ve ülke, yeniden tek partili siyasal yaşama dönüş yapmak zorunda kalmıştır.

1931 CHP Kurultayı’nda siyasal düzen, tek partili bir rejim olarak tanımlanmıştır. Böylece Türkiye’de, tek partili siyasal yaşam, kesin olarak yerleşmiştir. Ayrıca Kurultay’da, Parti’nin ilkeleri; Cumhuriyetçilik, Ulusçuluk, Halkçılık, Laiklik, Devletçilik ve Devrimcilik olarak belirtilmiş ve 1937 yılında Anayasayla güvenceye kavuşturulan bu ilkeler, Türkiye ulus-devletinin resmi ideolojisi olarak addedilmiştir. Ayrıca söz konusu Partinin, yönetme sorumluluğunu, millet adına üstlendiği kabul edilmiş ve Partinin, bu sorumluluğu üstlenirken “halkçı” ilkelere bağlı kalacağı ve halkı bölmeye çalışan özel ayrıcalıklara karşı uyanık olacağı vurgulanmıştır (Keyder, 2010: 126; Turan, 1996: 16; Seker, 2007: 53). Aynı tarihte yani 1931 yılında Atatürk, “toplumu” şöyle tanımlamıştır: *“Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat içinde iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir. Çiftçiler, küçük sanat erbabı ve esnaf, amele ve işçi, serbest meslek erbabı, sanayi erbabı, tüccarlar ve memurlar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir”*

(Tezel, 2002: 144). Timur (1994: 137)'un belirttiğine göre, bu dönemde siyasal iktidar, tüm bu birleştirici ve halkçı söylemlere rağmen sınıflar arasında çelişkili bir tutum takınarak, “halkçılık” ilkesi çerçevesinde tüm sınıfları koruma ve kollama politikasının izlendiği algısı yaratmak istemiştir. Ne var ki, uygulamada, bazı sınıflar (ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri, oluşturulmaya çalışılan sanayi burjuvazisi gibi sınıflar) kollarırken, özellikle işçi ve köylü sınıfı ihmal edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu dönemde, tüm halkçı söylemlere karşın büyük çiftçilere karşı köylü sınıfı korunamamış; işçi sınıfının oluşumu ve örgütlenmesi ise sınırlandırılmıştır. Ancak siyasal iktidar, sınıflar arasında bir seçim yapmak durumunda kaldığında ise seçeneğini çoğunlukla burjuvazi ya da büyük toprak sahiplerinden yana kullanmıştır. Dolayısıyla siyasal iktidarın bu tutarsız yaklaşımları nedeniyle birçok olanağın fırsata dönüştürülemeden harcandığı ve arzulanan sermaye birikiminin oluşturulamadığı belirtilmiştir.

Bu dönemin önemli bir düşün grubu olarak Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Mehmet Şevki Yazman, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge ve İsmail Hüsrev Tökin'in üyeliğinden oluşan Kadro Dergisi, 1932-1935 yılları arasında yayın etkinliğinde bulunmuştur. Söz konusu kişiler, Kadro Dergisi bünyesinde Türkiye'nin siyasal, ekonomik ve toplumsal geleceği üzerine makaleler yazarak, ülkenin geleceğini ilgilendiren politikalara ilişkin fikirlerini belirtmişlerdir. Söz konusu bu Grubun, ülkenin geleceğini sosyalist yaklaşımda aradığı söylenebilir. Esasında planlama etkinliğini de bu nedenle önemsemişlerdir. Dergi olarak ayırıcı özelliği ise dış dünyada olup bitenleri olanakları ölçüsünde izlemeye çalışan bir dergi (Tekeli, 2003b: 116-145) olmasına bağlanmıştır. 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin yarattığı olumsuzluklar karşısında reformların devamlılığını; devletçilik anlayışı çerçevesinde sanayileşmeyi; eğitim, sağlık gibi çok daha geniş bir alanda devlet müdahaleciliğini ve en önemlisi planlı kalkınmayı savunmuşlardır. Kadroculara göre, Türkiye'de çeşitli sınıflar olmakla beraber, Batıdaki ülkelere benzer bir sınıf çelişkisi bulunmamaktaydı. Ancak mevcut sınıfların kaynaşmış bir kitleye dönüşüp kalkınması, planlı devletçilik politikacı çerçevesinde gerçekleştirilebilirdi. Özetle Kadrocular, devlet müdahaleciliğini ve devlet kapitalizmini önerip ülkedeki sorunları, sınıf kavgası dışında ele almışlardır. Ne var ki, Dergi, Timur (1994: 165-170)'un da belirttiği gibi, göz ardı

ettiği sınıf kavgasının yarattığı bir oluşumun (İş Bankası'yla bir biçimde ilişki içinde olan ve ülkenin iş çevresini oluşturanların) baskısı sonucunda kapatılmıştır.

Bu dönemin toplumsal örgütlenme biçimine bakıldığında, 1930'lu yıllarda işçi ve esnaf birliklerinin CHP tarafından örgütlendiği görülmüştür. Partinin bu yaklaşımı, işçileri denetim altında tutma isteğine bağlanmıştır (Çavdar, 2003: 267). Bu dönemde işçiler, sürekli baskı altında tutulmuş ve 1933'de Ceza Kanunu'nda değişiklik yapılarak, grev yaptırmak ya da işi terk ettirmek için çalışma yapanlara ağır cezalar verilmesi kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla CHP'nin işçiler üzerindeki baskısı, sürekli olarak artmış ve emeğin örgütlenmesi, sürekli bir biçimde engellenip yasaklanmıştır. 1935 yılında yapılan program değişikliğinden sonra 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresinde işçilerin ısrarla istedikleri İş Kanunu, 1936 yılında çıkarılmış ve işçi sınıfına toplumsal güvenlik kazandırmıştır. Ancak sınırlı nitelikteki olumlu yönüne karşın, bir dizi yasak ve sınırlamaları da beraberinde getiren bu Kanun ile işçilere; sendika kurma, grev, toplu pazarlık, toplu iş sözleşmesi gibi haklar tanınmamış ya da bu haklar, sınırlandırılmıştır. Özellikle sınıf temeline ilişkin dernek kurma yasağı getirilmiş ve sendikalaşmanın önüne geçilmek istenmiştir (Çavdar, 2003: 268; Tezel, 2002: 144). Bu dönemdeki siyasal iktidarın işçi sınıfına genel yaklaşımı Kongar (1979: 450)'a göre, burjuvazinin gelişimini tehdit eden bir öge olarak sınıf bilincine erişmesini önlemek yönünde olmuştur.

İşçilere ilişkin sosyal sigortanın oluşturulmasına dair ilk hükümlere, 1926 tarihli Borçlar Kanunu'nda ve 1930 tarihli Hıfzıssıhha Kanunu'nda yer verilmiştir. Devletçilik döneminde ise 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu'nda sosyal güvenlik ile ilgili hükümlere yer verilmesine karşın, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle bu hükümler uygulanamamıştır (Demirbilek, 2007: 211). Bu dönemde küçük çiftçiler, küçük üreticiler, özellikle de emekçiler ezilip sömürülmüştür. Emeğe (işçiye), örgütlenme ve hak arama özgürlüğü verilmemiştir. Bu bağlamda Çavdar (2003: 295)'a göre, 1936 tarihli İş Kanunu, temele inmeden göstermelik birkaç iyileştirme sağlamaktan öteye gidememiş ve bundan dolayı, sosyal politikalar konusunda önemli bir yol alınamamıştır.

Bu dönemdeki sanayileşme politikası, Timur (1994: 148)'a göre, asgari ücretsiz ve çalışma süresinin uzun olduğu bir çalışma düzeni içinde gerçekleşirken, sanayileşmenin finansmanı da orta ve yoksul köylüler ile işçiler üzerinden yürütülmeye

çalışılmıştır. Bu dönemde ülkenin kentlerinde, güçlü bir sanayi işçi sınıfı ve bu sınıfın mülk sahibi sınıflara yönelttiği bir siyasal tehdit bulunmamaktaydı. Aynı şekilde Türkiye'deki cılız sanayi burjuvazisinin, gelişmekte olan ticaret burjuvazisinin ve büyük arazi sahiplerinin var olmayan bir siyasal tehlike karşısında bir faşist hükümet biçimine sarılmaları da söz konusu olmamıştır (Tezel, 2002: 145). Dolayısıyla siyasal iktidarın bütün enerjisi, siyasal rejimin tesisi, ülke kalkınmasının sağlanması ve bunun üzerinden kentsel dokunun daha sağlıklı ve nitelikli bir yapıya kavuşturulması üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak öncelikli hedefin rejimi koruma ve yerleştirme olduğu söylenebilir.

1930'lu yıllarda, devletçilik politikası bağlamında gerçekleştirilen yatırımlar çerçevesinde yaratılmak istenen sermaye birikiminin, dolaylı vergiler ve tekel gelirlerine bağlı olarak işçi sınıfı ile orta ve dar gelirli köylü sınıfından alınan vergiler üzerinden oluşturulduğunu belirten Timur (1994: 141-144), bu sava dayanak olarak dönemin vergi politikasını göstermiştir. Buna göre, söz konusu dönemde 1929 Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle vergi gelirleri azalmış ve yıllar itibarıyla bütçe gelirlerinde düşüş olmuştur. Bu nedenle siyasal iktidar, çeşitli vergi kalemlerinde yükseltme yaparak yeni vergiler koymuş ve vergi gelirlerini bunun üzerinden artırmaya çalışmıştır. Bu dönemde büyük çiftçilerin tarım gelirleri, vergi kapsamının dışında tutulmuştur. Sanayideki teşvik politikası nedeniyle ticaret ve sanayi çevrelerinin verdiği dolaysız vergi niteliğinde olan kazanç vergisi ve diğer vergiler de düşük tutulduğu ya da kaldırıldığı için, bu iki kesimden alınan vergiler, toplam vergi gelirleri içinde çok önemsiz bir miktara karşılık gelmiştir. Bürokrasinin, 1929 tarihli Barem Kanunu¹⁹ ve Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle genel fiyat seviyesinin düşmesi sonucu refah seviyesi yükselmiş ve vergilerden etkilenmemiştir. Özetle bu yıllarda vergi gelirleri, ağırlıklı olarak dolaylı vergilere ve tekel gelirlerine dayanmıştır. Dolayısıyla dönemin ekonomi politikası, ağırlıklı olarak orta ve yoksul sınıflardan elde edilen vergi gelirleri üzerinden işletilmiştir. Bu durumda dönemin vergi politikasına dayanarak, kentlerde işçi sınıfı ile yoksul kesimin ve kırsal alanda orta gelirli köylü sınıfının, söz konusu dönemin ekonomik kalkınma yükünü üstlenmiş olduğu söylenebilir.

1929 Dünya Ekonomik Krizi, dış ticaret üzerinden ticaret burjuvazisinin ve büyük toprak sahiplerinin durumunu sarsmıştır. Ancak bu durum, asker-sivil bürokrat

¹⁹ Memur maaşlarına ilişkin düzenlemeleri içeren kanundur.

kadroyu daha da güçlendirmiş ve devletin, ekonomik alana müdahalesinin zeminini oluşturmuştur. Timur (1994: 129-130)'a göre, bir önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de asker-sivil bürokratik kadro, 1929 Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle sarsılmış durumlarına rağmen ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerine dayanmıştır. Çünkü önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de işçi ve köylü sınıfı, içinde bulundukları koşullar nedeniyle siyasi mücadele verecek bilinçten yoksun durumda olmuştur. Diğer bir ifadeyle, toplumsal yapıdaki sınıfsal farklılaşmaya karşın sınıf bilincinin henüz oluşmadığı ya da oluşmasına izin verilmeyen bir ortamdan dolayı söz konusu sınıflar, kentsel alanda varlık gösterememişlerdir. Dolayısıyla bu dönemde siyasal iktidar, ülkede, siyasi mücadele verebilecek sınıflar durumunda olan ticaret burjuvazisine ve büyük toprak ağalarına dayanmıştır. Bu arada siyasal iktidar ile ekonomik ve siyasal anlamda birlik kuran ara sınıflar (ticaret ve küçük imalat yapan kesim; ayan, eşraf gibi kesimler) da gelişen bu ilişki biçiminden memnun olmuşlardır. Diğer taraftan ara sınıflar ile bürokrat siyasetçiler (o dönemde siyaset adamıyla bürokrat arasında bir fark yoktu) arasındaki işbirliği, bir sermaye sınıfının yaratılmasına doğru geliştikçe, siyasal iktidar içinde mevcut bulunan devletçi-seçkinler ile gelenekçi-liberaller arasındaki farklılaşma da belirginlik kazanmıştır. Devletçi-seçkinler (siyasal iktidarın bu kesimi İsmet İnönü'nün önderliğinde olmuştur), devletin bütünüyle ekonomik yapıyı denetlemesini öngörürken; gelenekçi-liberaller (siyasal iktidar içindeki bu kesimin öncüsü Celal Bayar sayılabilir) ise devletin yalnızca özel girişimi desteklemesini istemiştir (Kongar, 1979: 438). Siyasal iktidar içindeki bu farklılaşma, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha keskin bir hal alarak, çok partili siyasal sisteme geçiş koşullarını yaratmış ve ekonomi politikasının yeniden yorumlanmasına neden olmuştur.

Türkiye'de, devletçilik tartışmalarının yeni olmadığını belirten Tekeli (1982: 81), bu döneme ilişkin olarak devletin iktidar bloğu içindeki devletçilik yorumlarının ayrıntılarına inildiğinde, bu konuda nüans farklılıklarına dayanan çok sayıda görüş bulunmakla birlikte, bu görüşleri kabaca iki grupta toplamanın mümkün olduğunu belirtmiştir. Buna göre, birinci görüşü temsil eden grup, gerçekte liberal iktisat politikasını benimsemiş bir çevreye dayanmıştır. Devletçiliği, böyle bir inanç çerçevesi içinde “kişilerin yapamadığını devlet yapar” şeklinde formüle ederek, bir tür geçici devletçilik anlayışını önermiştir. Bu çevre ve kişiler arasında Ali İktisat Meclisi,

Türkiye İş Bankası çevresi, İstanbul Darülfünunu, Celal Bayar, Ahmet Ağaoğlu vb.leri sayılabilir. İkinci gruptakiler ise devletçiliği, “kişilerin yapamadığını devlet yapar” formülünün ötesinde, sürekli bir çözüm olarak görenlerden oluşmuştur. Bu gruptakiler, toplum çıkarı açısından bazı üretim alanlarının sürekli olarak devlet elinde kalması gereğine inanmıştır. Diğer bir ifadeyle bu grup, bir tür sürekli karma ekonomi yaklaşımını önermiştir. Bu grubun önde gelenleri arasında İsmet İnönü, Recep Peker, Mustafa Şeref Özkan, Şükrü Kaya ve çevresi olmuştur. Yazara göre, iktidar bloku içinde yer alan bu iki görüşün farklarını abartmamak gerekir. Çünkü her ikisi de var olan kapitalist gelişme sürecini yadsımamış ve önerileri de yeni bir toplumsal sistem ya da üçüncü yol niteliğinde olmamıştır. Sadece sanayide, politika seçmeleri düzeyinde bir farklılık göstermiştir. Avcıoğlu (1995: 448)’na göre ise devletçilik, kapitalizme alternatif teşkil eden bir sistem olarak hiçbir zaman düşünülmemiştir. Dolayısıyla devletçilik yaklaşımı, kendine özgü toplumsal ve ekonomik koşulların bir sonucu olarak doğmuştur (Kepenek, 1997: 53).

Bu dönemde, devlet yatırım programlarının uygulanması, birbiriyle ilişkili birçok sanayi sektörünün eşzamanlı olarak kurulmasını gerektirmiş ve bu durum, ülkedeki sanayi üretiminin sınırlarını genişletip sanayinin yapısını farklılaştırmış ve üretimi çeşitlendirmiştir. Bu yatırımların, ekonomideki girdi-çıkıtı ilişkisi sistemi bağlamında, çıktılarla ileriye ve girdilerle geriye dönük çok sayıda uyarıcı etkisi olmuştur. Yatırımlar birçok özel firmaya dışsal yarar sağlamıştır. Bunun en önemli örneği devlet fabrikaları için Türkiye’de mühendis, işletme yöneticisi ve kaliteli işçi kadrolarının yetiştirilmesi, birçok insanın yurtdışında ve yurtiçinde eğitilmesi, özel girişimlerin ise eğitim masraflarına hiç katılmadıkları yetişmiş insanları biraz daha fazla ücret vererek devlet kuruluşlarından transfer etmesi olmuştur (Tezel, 2002: 253). Tüm bu gelişmelere rağmen yine de yetişmiş nitelikli insan gücünün oldukça sınırlı bir düzeyde kaldığı, ekonomik sermayenin yanı sıra sosyal sermayenin de istenilen düzeye getirilemediği belirtilmelidir. Ancak sınırlı da olsa nüfus faktörüne ilişkin bu girişimler, dönemin kentsel gelişme sürecini olumlu yönde etkilemiştir.

Bu döneme ilişkin nüfus verilerini ve nüfusun niteliklerini Çavdar (2003: 268-269), şöyle belirtmiştir: 1930’lu yıllarda bir nüfus sayımı yapılmış ve De

fakto²⁰ biçiminde yapılan bu çalışma sonucu, Türkiye'nin nüfusu, 16.158.018 olarak saptanmıştır. Ancak 1935'ten sonra alınan bir kararla her beş yılda bir nüfus sayımı yapılması zorunlu hale getirilmiştir. Latin alfabesinin kabulüne karşın bu dönemde okur-yazarlık oranı, genel olarak %20'ye bile ulaşamamıştır. 1935 verilerine göre nüfusun %80.8'i okuma-yazma bilmiyordu ve bu oran kadınlarda %90.2, erkeklerde ise %70.7 olarak saptanmıştır. Yine 1935 sayımına göre nüfusun %23.5'i kentlerde, %76.5'i ise kırsal alanda yaşıyordu. Kentlerde yaşayan erkeklerin toplama oranı %24.8, kırsal alandakilerin ise %74.2 olmuştur. Aynı oranlar, kadınlar açısından %22.3 ve %77.7 olarak gerçekleşmiştir. Kentlerdeki erkek nüfusun kadın nüfusuna kıyasla oransal fazlalığı, kentlere yönelik işgücü göçünün sınırlı da olsa bir kanıtı olarak değerlendirilmiştir. Ne var ki, kentlere yönelen ve kentsel gelişme üzerinde anlamlı bir etki yaratacak düzeyde olmayan sınırlı durumdaki bu işgücü göçünün, Batılı kapitalist ülkelerde sanayileşme sürecinde yaşanan işgücü göçüyle karşılaştırılamayacak nitelik ve nicelikte olduğu gerçeği de vurgulanmalıdır.

6.1.2. Dönemin Ekonomi Politikası ve Ekonomik Yapılanma

1929 Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle Batılı kapitalist ekonomiler, büyük bir krizin içine düşmüştür. Timur (1994: 123)'a göre, bu Krizin etkileri, kitlevi işsizlik ve fiyat düşüşleri şeklinde piyasalara yansımış ve özellikle fiyat düşüşleri, tarımsal ürünlerde daha belirgin bir nitelik kazanmıştır. Bu yıllarda kapitalist dünya pazarı ile bütünleşmiş olan Türkiye'de, Ekonomik Krizin etkileri, dış ticaret üzerinden açık bir şekilde kendini hissettirmiştir. Çünkü Cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli iç ve dış nedenlerden dolayı ülkeye yabancı sermaye girmediği için ülkenin kapitalizme bağılılığı daha çok dış ticaret üzerinden gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Krizin etkileri de ağırlıklı olarak dış ticaret üzerinden hissedilmiştir. Ne var ki, ülkenin dış ticareti, genellikle tarımsal ürün ve hammadde ihracına ve sanayi malları (mamul madde) ithaline dayandığı için tarımsal ürünlerdeki büyük fiyat düşüşleri, dış ticaret hacmini daraltmıştır. Yerasimos (2005: 120-121)'a göre, Kriz nedeniyle uluslararası pazarlarda hammadde fiyatlarının düşmesi, Türkiye'de ihraç mallarının fiyatlarına, oradan da iç pazardaki fiyatlara yansımış ve sonunda bu düşüşün bütün yükü, ülkedeki üreticinin sırtına binmiştir. Diğer taraftan bu yıllarda ticaret, burjuvazi için artık önceki kadar iyi

²⁰ "De fakto" sayım sistemi, sayım sırasında belli bir arazi parçası üzerinde var olan nüfusun sayılması esasına dayanır (DİE, 1973: 50).

getirisi olan bir birikim aracı olmaktan çıkmıştır. Özellikle 1 Ekim 1929 tarihinden itibaren yürürlüğe giren gümrük tarifeleri nedeniyle lüks tüketim malları üzerine konan gümrük vergileri, ithalat üzerinden kazanılan yüksek kar oranlarını aşağıya çekmiştir. Ayrıca dışarıya döviz akışını engelleyen döviz kontrol tedbirleri, ticaretin karlılığını iyiden iye düşürmüştür. Dolayısıyla burjuvazi için dış ticaret, çekiciliğini yitirmiştir. Ancak bu yıllarda sanayileşmeye doğru bir eğilim ağırlık kazanmıştır. Çünkü bu dönemde, mamul madde ithalatındaki zorluk ve olanaksızlık, yurt içinde bunların imalatını daha karlı hale getirmiştir.

Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan ve Lozan Anlaşması çerçevesinde halledilemeyen borç sorunu, 1929 Dünya Ekonomik Krizi öncesi, yani 1928 yılında Milletler Cemiyeti aracılığıyla bir çözüme bağlanmıştır. Buna göre, Türkiye'de liberal ekonomi politikalarının yeniden gözden geçirilme nedenleri arasında olan söz konusu borç, 129 milyon altın lira olarak hesaplanmıştır. Bu miktar, Türkiye ve İmparatorluktan ayrılan diğer (Yunanistan, Suriye, Yugoslavya) ülkeler arasında paylaştırılmıştır. Türkiye'nin payına düşen %62.25'lik dilim, Milletler Cemiyeti aracılığıyla 1928'de bir miktar azaltılarak (1933'de 8 milyon altın, yani 80 milyon lira üzerinden konsolide edilen, diğer bir ifadeyle vadesi uzatılan bu hesap, ancak 1954 yılında temizlenebilmiştir) bir çözüme kavuşturulmuştur (Aktan, 1978: 39). Bu Kriz yıllarında dış borç ödemesi, sınırlı durumdaki bir bütçenin genel harcamaları üzerinde önemli bir baskı yaratmıştır. Dolayısıyla bu şartlar altında Türkiye'de, liberal ekonomi politikalarının yeniden yorumlanması kaçınılmaz olmuş ve devletin ekonomik hayata müdahalesi zorunlu bir hal almıştır.

1923'den beri yasal altyapısı hazırlanarak uygulanan liberal ekonomi politikaları, arzulanan sonucu vermemiştir. 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin yoğun olarak hissedildiği 1930-1932 yılları, Türkiye'nin ekonomik politikası için arayış yılları olmuştur. Bu yıllarda Mustafa Şeref Bey'in önünü çektiği mutlak devlet yönetimindeki devletçilik yaklaşımı, Atatürk'ün de müdahalesiyle yenilgiye uğramıştır. Onun yerine ekonomi bakanı olan Celal Bayar ise özel girişimleri arkalayan yumuşak bir devletçilik anlayışının takipçisi olmuştur. Devletçilik yaklaşımındaki yumuşama, Onun başbakanlık döneminde de artarak devam etmiştir (Çavdar, 2003: 295). Dolayısıyla Türkiye'deki devletçilik yaklaşımı, siyasi sorumluluk yanında özel mülkiyet ve girişimi sınırlamak ya da küçültmek şeklinde değil de ağırlıklı olarak özel mülkiyet ve girişimi

korumak için geliştirilmiş bir politika olarak yerleşmesi yönünde çaba harcanmıştır. Bu bağlamda Atatürk, İsmet İnönü ve Celal Bayar gibi siyasi liderler, kendi devletçiliğinin, özel girişimcilerin çıkarıyla çatışmadığını, hatta söz konusu çıkarlarla uyduğunu ısrarla vurgulamışlardır (Tezel, 2002: 246-248).

Devletçilik ya da devlet kapitalizmi adı altında benimsenen politika, devletin üretim ve yatırım alanlarında büyük rol oynamasını gerektirmiştir. Çünkü sermaye birikiminin sınırlılığı ve sanayi burjuvazisinin eksikliği, devletin yardım ve korumacılığını zorunlu kılmıştır. Ancak bu dönemdeki donanımlı teknik personele ve nitelikli yöneticilere olan ihtiyaç da söz konusu yardım ve korumacılığı gerektiren bir başka önemli eksiklik olmuştur (Aktan, 1978: 44-45). Dolayısıyla devlet müdahalesi, diğer bir ifadeyle devlet kapitalizmi, söz konusu dönemin koşulları gereği kaçınılmaz bir politika sayılabilir. Ahmad (1999: 120-123)'a göre, ekonomiye devlet müdahalesi Türklerin icadı değildi. 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı yıllarında “devlet ekonomisi” olarak tanımlana bu politikayı, Türkler, denemek zorunda kalmıştır. 1930’lu yıllarda ise terim, sadece zamana uydurulmuştur. Tekeli (1982: 79) de aynı şekilde Türkiye’de devletçilik tartışmalarının yeni olmadığını belirtmiş ve bu tartışmaların 1908’li yıllara kadar götürmenin mümkün olduğunu vurgulamıştır. Buna göre, İttihat ve Terakki ideologları olan Ziya Gökalp ve Tekin Alp ile Cumhuriyet’in ilk yıllarında Yusuf Akçura, “iktisadi devletçilik” önerilerini dillendirmişlerdir. Ancak bu politikanın esas niteliği olan “özel sektöre yol göstererek ve gücünün yetmediği ekonomik alanlara girmesini sağlayarak, onun gelişmesine ve olgunlaşmasına yardımcı olmak” ilkesi asla değişmemiştir. Bu dönemde, ekonomi politikasında, devletçiliğin çok fazla vurgulanmış olmasına karşın, özel sektör de büyük kazanımlar sağlamıştır. Bu konuda çok fazla şikâyet olmamasının nedeni de söz konusu karlı kazanımlara bağlanmıştır. Diğer taraftan dönemin devlet yatırımları, büyük yatırımlar gerektirdiği için özel sermayenin girişimde bulunamayacağı veya düşük kar oranı nedeniyle özel sermayenin yatırım yapmaktan kaçınacağı alanlarda yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda özel sektörün, devletçilik politikası çerçevesinde desteklenip kollandığı söylenebilir.

Dönemin ekonomi politikasında, üç önemli yenilik esas alınmıştır. Bu yeniliklerden ilki, ekonomi politikasında liberalizmin terk edilerek devletçiliğin bir ilke olarak kabul edilmesi olmuştur. İkinci yenilik, ülkenin ekonomik kalkınmasında sanayileşmeye açık bir şekilde öncelik verilmesidir. Son yenilik ise sanayileşmenin

planlı bir şekilde yürütülmesi esasına dayanmıştır (Aktan, 1978: 44). Dolayısıyla dönemin ekonomi politikasına bu üç ilkenin yön verdiği söylenebilir. Ayrıca dönemin devletçilik politikası, dört dönem bağlamında değerlendirilebilir. Buna göre, 1932 yılı, müdahaleci yasaların ardı sıra çıktığı ve devlet kesiminin hızla yayıldığı dönem olmuştur. 1932-1934 arası, özel kesimi güçlendirici tedbirlerin alındığı dönem olmuştur. 1935-1937 arası, devlet müdahaleciliğinin “planlı ekonomi” biçimini alarak genişlediği dönem olmuştur. Son olarak 1937-1938 arası, devletçiliğin önemini yitirdiği dönem olmuştur (DİE, 1973: 153).

Devletçilik dönemine ilişkin ekonomik yapılanma konusu, kentsel politika ve kentsel gelişme açısından KİT’lerin yarattığı dönüşüm, kent ekonomisinin dönüşümü ve kır ekonomisinin dönüşümü üzerinden çözümlenip değerlendirilmiştir.

6.1.2.1. KİT’lerin Yarattığı Dönüşüm

1930’lu yıllarda devlet girişimleri, ülkenin birçok bölgesinde temel nitelikte olan mal ve hizmetlerin üretimine yönelmiş ve devlet; yatırım ve kalkınma bankaları, tekstil, çimento, kâğıt, şişe-cam fabrikaları ve demir-çelik işletmeleri kurmuştur. Bu yıllarda devletin üretim faaliyetleri, ulaşım, sanayi, madencilik, bankacılık, inşaat malzemeleri ve çimento gibi alanlarda yoğunlaşmıştır (Boratav, 2010: 71). Özellikle ekonomik kalkınmanın sağlanmasında girişimci olarak yetki ve sorumluluk alan devlet; kendine özgü kolektif (karma) mallar üretmeye yönelik geleneksel faaliyetlerin yanında, pazara dönük yarı-kolektif ve özel mallar da üretmeye başlamıştır (Akdoğan, 1997: 352). Söz konusu yıllarda, ekonomik kalkınmayı amaçlayan bu girişimlere ilişkin yer seçim kararları, ülkenin kentsel gelişme olgusu üzerinde belirleyici olmuş, nüfus hareketleri ve yapıyı çevre üzerinde doğrudan bir etki yaratmıştır.

Esasında devletin ekonomik faaliyetlere girişmesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde görülmeye başlanmıştır. Bilinçli ve sistemli olmayan bu çaba, özellikle ordunun ve sarayın giyim, kuşam, donatım gibi ihtiyaçlarını karşılama gereğinden doğmuştur. Bunun için o dönemde fabrikalar kurulmuş ve mali nitelikte kuruluşlar oluşturulmuştur. Örneğin askeri kundura, çizme, palaska, fişeklik üretimi yapan Beykoz fabrikası (1816); çuha, fes, battaniye üretimi yapan Feshane (Defterdar) fabrikası (1835); pamuklu çaliko, alaca bez, pamuk ve yün fildikos çorapları üretimi yapan Bakırköy (Zeytinburnu) fabrikası (1855) söz konusu dönemin başlıca sanayi

kuruluşları olmuştur (Seyitdanlıoğlu, 2009: 57-59; Akdoğan, 1997: 351). Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke kalkınması, özel sektöre bırakılmış ve devlet, dönemin liberal politikası gereği ancak yol gösterme ve öncülük etme konularında etkili olabilmıştır. Ancak liberal dönemdeki 1927 tarihli Teşviki Sanayi Kanunu ve özel girişime dayanan kalkınma ve sanayileşme denemesinin başarısızlığı nedeniyle devlet, yeterli ölçüde gelişmemiş bir ekonomik yapıda özel sektöre önderlik yapmayı ve kalkınmaya, istihdama, fiyat istikrarına katkıda bulunmayı görev saymıştır (Hiç, 1974: 156; Timur, 1994: 128). Dolayısıyla devletçilik döneminde, devlet işletmeciliği ve tekelliliği geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Kamu İktisadi Teşekkül (KİT)'ler, ekonomik alandan sosyal alana kadar uzanan geniş bir sahada işlevsellik kazanıp yasal ve örgütsel anlamda kurumsallaşmış ve bu yıllarda, kentsel gelişme olgusuna yön veren başlıca kuruluşlar olmuştur.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938) çerçevesinde sanayi alanında başlayan kamu girişimciliği bağlamında öncelikle imalat sanayi ile madencilik sektöründe önemli adımlar atılmıştır. 19 Nisan 1925 tarihli ve 633 sayılı Kanun ile Türkiye'nin ilk KİT'i olan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. Osmanlı döneminden kalma Beykoz Deri ve Kundura, Bakırköy Pamuklu Dokuma, İstanbul Feshane Yünlü Dokuma ve Hereke İpekli Yünlü Dokuma fabrikalarından oluşan dört kamu işletmesi, söz konusu bu Bankaya devredilmiştir (Timur, 1994: 129). Ne var ki, mali yetersizlikler nedeniyle Banka, faaliyetlerini sürdürememiştir. Dolayısıyla 1932 yılında kaldırılan Sanayi ve Maadin Bankası'nın yerine, sanayi işletmeleri kurmak üzere Devlet Sanayi Ofisi (Yerasimos, 2005: 128); sanayi kredisi ile uğraşmak üzere Türkiye Sanayi Kredi Bankası kurulmuştur (Yaşa, 1980: 234). Ancak bu iki kuruluşun da kendinden beklenen görevleri yerine getirememesi üzerine söz konusu Ofis ve Banka birleştirilmiş ve yerine, 1933 tarihli ve 2262 sayılı Kanun ile Sümerbank oluşturulmuştur (Karluk, 1997: 276; Yenal, 2003: 70). Esasında liberal dönemin sonlarından başlayarak 1950 yılına kadarki süreçte kurulan sanayi tesisleri, devletin ekonomik ve sosyal alandaki işlevselliğini artırmış ve kentsel politika üzerinde belirleyici olmuştur. Buna göre Karabük Demir ve Çelik İşletmelerinin Yüksek Fırın, Haddehane ve Çelikhane Tesisleri tamamlanmıştır. Doğal kaynakların işletilmesinde bu kuruluşun tek başına yetersiz kalacağının anlaşılması üzerine, kuruluş sayısı hızla artırılmıştır. 1939'da Deniz Yolları ve Devlet Limanı İşletmeleri; 1941'de Petrol Ofisi;

1945’de İşçi Sigortaları Kurumu; 1946’da İş ve İşçi Bulma Kurumu; 1949’da Emekli Sandığı; 1950’de Devlet Demir Yolları, PTT, Et ve Balık Kurumu, Türkiye Çimento Sanayi (Akdoğan, 1997: 352) gibi kuruluşlar, sonraki döneme sarkan ve çeşitli ekonomik ve sosyal alanlarda faaliyette bulunan bir dizi devlet kuruluşu olarak kurulmuştur. Bu kuruluşlar, özellikle kuruldukları yerleşim yerlerinde, sosyal ve mekânsal dokuda farklılık yaratarak, alt ve üst yapıyı geliştirip söz konusu yerleşmelerin gelişiminde etkili olmuşlardır.

Maden işleri de bir Kamu İktisadi Teşekkül tarafından gördürülmek istenmiş ve kentsel altyapı için oldukça önemli sayılan enerji ve madencilik alanlarında faaliyette bulunmak üzere 1935 yılında 2805 sayılı Kanun ile Etibank kurulmuştur (Avcioğlu, 1995: 461; Onar, 2012: 758). Bu Banka, öncelikle yabancı sermayenin elinde bulunan Ergani Murgul Bakır ve Divriği Demir İşletmelerini satın almıştır. Daha sonra da Ereğli Kamu İşletmeleri, Etibank’a devredilmiştir. Maden Teknik ve Araştırma Enstitüsü ile Elektrik İşleri Etüd İdaresi de aynı yıl kurulmuştur. Yerel yönetimlere mali teknik destek sağlamak üzere 1933 tarihinde Belediye Bankası (İller Bankası); aynı yıl esnaf ve sanatkârların kredi ihtiyaçlarını karşılamak üzere Halk Bankası (çalışmalarına 1938 yılında başlamıştır) faaliyete geçmiştir. Emlak ve Kredi Bankasının çekirdeğini oluşturan Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur (Karluk, 1997: 277; Yenal, 2003: 71). Aynı şekilde tarım sektörüne ilişkin KİT’lerin kuruluşuna da büyük önem verilmiş ve kentlerin besin kaynağı olan kırsal güçlendirmek ve kalkındırmak üzere kuruluşlar oluşturulmuştur. Buna göre Ziraat Bankası, Tekel, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (1935), Toprak Mahsulleri Ofisi (1938), Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri (1935) oluşturulmuştur. Esasında tarım sektöründe devletçilik uygulamaları, Atatürk tarafından 5 Mayıs 1925 tarihinde Ankara’da yirmi bin dönüm arazi üzerinde kurulan Gazi Orman Çiftliği ile başlatılmıştır. Sonradan Atatürk tarafından hazineye bağışlanan bu Çiftlik, zaman içinde gelişerek yüz iki bin dönüme ulaşmış ve örnek bir çiftlik olarak öne çıkmıştır. Tarım sektörüne ilişkin diğer bir önemli KİT örgütlenmesi, 1937 yılında Tarım Bakanlığına bağlı olarak kurulan Ziraat Kombinalar İdaresinde görülmüştür. Bu Kuruluş, 1938 yılında Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumuna dönüşmüş, daha sonra Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü adıyla katma bütçeli, tüzel kişiliği olan bir kamu kuruluşu olarak kurumsallaşmıştır (Karluk, 1997: 277; Çavdar, 2003: 264).

Sayıları ve etkinlikleri hızla artan kamu işletmelerinin yönetim ve faaliyetlerini düzenlemek amacıyla, 1938 yılında 3460 sayılı Sermayenin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Yirmi iki yıl yürürlükte kalan bu Kanun'da, ilk kez İktisadi Devlet Teşekkülleri ifadesi kullanılmış ve birçok kamu kuruluşunun bu Kanuna tabi olduğu belirtilmiştir (Karluk, 1997: 277; Çavdar, 2003: 264; Onar, 2012: 758). Bu tarihten sonra yasal ve örgütsel anlamda kurumlaşan KİT'lerin diğer bir özelliği, oluşumunda yabancı bilim insanlarının katkısının olmasıdır. Buna göre, Adolf Hitler'in 30 Ocak 1933'te iktidara gelmesiyle ırkçılık üzerine kurulan devlet politikası nedeniyle Almanya'dan Türkiye'ye gelen bilim insanlarından bir kısmı, Celal Bayar tarafından ekonomi bakanlığı kadroları içinde müşavir olarak istihdam edilmiştir. Bu uzmanlar, Beş Yıllık Sanayi Planıyla ilgili sorunların çözümünde görev almanın yanı sıra, çeşitli alanlardaki KİT'lerin organizasyonu için gerekli altyapıyı da oluşturmuştur (Çavdar, 2003: 263). Ayrıca 1939-1950 döneminde KİT'lere, işini bilen bir tüccar gibi hareket etmeleri ilkesinden hareketle geniş yetkiler verilmiştir (Karluk, 1997: 277). Ancak KİT yöneticileri, bu yetkileri, söz konusu işletmeleri karlı kılacak yönde kullanmak yerine, bu işletmeleri devlet daireleri haline getirme yolunda kullanmıştır. Dolayısıyla KİT'lerden beklenen verim zaman içinde düşmüştür.

KİT'ler, bu dönemde, üretim etkinliğine işlevsellik kazandırıp ülke ekonomisini dolayısıyla kent ekonomisini canlandıran kuruluşlar olmanın ötesinde, kuruldukları bölgeleri fiziksel ve toplumsal altyapı açısından geliştirip dönüştüren kuruluşlar olarak da öne çıkmışlardır. Bu anlamda KİT'lerin kentsel gelişmeye ilişkin en önemli niteliği, *sanayi kentlerinin* oluşmasına öncülük etmiş olmalarıyla ifade edilir. Gürbüz (2009: 36)'e göre, KİT'ler, daha önce sanayinin olmadığı yerleşim yerlerinde ya da tüm üretim etkinlikleri, imalathane düzeyinde olan küçük kentlerin yanı başında kurulmuştur. Bu kuruluşlara, ekonomik bir birim olmanın ötesinde daha derin bir anlam yüklenmiştir. Buna göre sanayi üretiminin yanı sıra kamusal hizmet tanımlarıyla öne çıkan bu kuruluşlar, bir taraftan sanayi-kent bütünleşmesine hizmet ederken, diğer taraftan sanayi üretiminin emekçi kültürü ile kentsel kültürün bütünleşmesi işlevini görmüşlerdir. Dolayısıyla kentlerin kültürel yaşamı, fabrikalardan beslenmiştir. Böylece sanayi kentleri, Ankara da dâhil olmak üzere yeni gelişme bölgelerinin yaratılması ve bölgeler arası bütünleşmenin sağlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir

(Gürbüz, 2009: 36). Bu dönemde, devlet kuruluşlarının işlevleri ve fabrikaların yer seçim kararı, ekonomik akılcılığın ötesinde tanımlanmış ve bu bağlamda kurulmuşlardır. Dolayısıyla bu kuruluşlar, bir taraftan Anadolu'nun kalkınmasına ve sanayileşmesine katkı sunar iken, diğer taraftan bunların kuruldukları bölgelerde oluşan sanayi kentleri bünyesinde ulaşım, iletişim ve enerji gibi fiziksel altyapının gelişmesine, ayrıca bireyin daha donanımlı hale gelip sosyalleşmesi ve özgürleştirilmesi gibi toplumsal altyapının gelişmesine de ciddi anlamda katkı sunmuşlardır.

6.1.2.2. Kent Ekonomisinin Dönüşümü

Devletçilik dönemindeki kent ekonomisinin dönüşümü, bir ekonominin yapısal durumunu belirleyen ve kentsel alanda ekonominin işlevsellik düzeyi konusunda fikir veren sanayi, ticaret, bankacılık ve kambiyo, madencilik, yabancı yatırımlar ve borçlanma konuları bağlamında incelenmiştir.

Sanayi: Bu dönemde, *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planına* göre yirmi fabrika kurulması teklif edilmiştir. Bu Plana göre, sanayi bölümleri ve yerleri şöyle belirtilmiştir: Suni ipek (Gemlik), semikok (Zonguldak), gülyağı (Isparta), hamızı kibrit (İzmit), klor ve süt kostik (İzmit), seramik (Kütahya), cam ve şişe (Paşabahçe-İstanbul), çimento, demir sanayi (Karabük), kâğıt ve sellüloz sanayi (İzmit), kükürt sanayi (Keçiözümlü), süngercilik (Bodrum), pamuk mensucat sanayi (Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Malatya'da iplik ve dokuma; Iğdır'da iplik), kamgarn sanayi “merinos” (Bursa), kendir sanayi (Kastamonu) (Afetinan, 1972a: 15). Bu Sanayi Planı'nın uygulandığı devletçilik döneminde, kurulmak istenen yirmi fabrikadan on altısı fiilen oluşturulmuştur. Bu fabrikalar; dokuma, ağır sanayi, maden sanayi, selüloz sanayi, seramik, şişe, cam porselen ve kimya (sülfürik asit, klor, sutkostik, süperfosfat) sanayi dallarında üretim yapan işletmelerden oluşmuştur (DİE, 1973: 156). Yatırım yapılan bu alanlara ilişkin mamul maddeler, bu döneme kadar ithal edilmiş olan, diğer bir ifadeyle Türkiye'nin dışarıya bağımlı olduğu mamul maddelerden oluşmuştur. Ancak bu ürünlerin hammaddeleri söz konusu dönemde ülkede bulunmaktaydı. Dolayısıyla siyasal iktidar, ülkede hammaddeleri bulunan bu ürünleri, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde gerçekleştirilen yatırımlar üzerinden üretmeyi amaçlamış ve bu bağlamda Türkiye, sanayinin olmaması nedeniyle hammaddesini mamul maddeye dönüştüremeyen bir ülke olmaktan sıyrılma çabası içine girmiştir denilebilir.

Bu yatırımların finansmanında kullanılan iç kaynak, devletin koyduğu vergiler ile kamu mal ve hizmet fiyatları üzerinden halktan sağlanan dolaylı tasarruflardan sağlanmıştır. Dış finansman ise Sovyetler Birliği başta olmak üzere Almanya ve İngiltere'den alınan borç üzerinden gerçekleştirilmiştir. Ancak Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı için alınan dış borcun düşük bir orana karşılık gelmesi nedeniyle söz konusu Planı'nın, doğrudan doğruya Türk halkının katkısı ile finanse edildiğini gösterir (Kazgan, 1981: 6). Timur (1994: 140)'un belirttiğine göre, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planın kapsadığı 43.953.000 liralık yatırım listesinin 39.987.000 liralık kısmı Sümerbank tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna göre ilk Plan yatırımlarının Sümerbank çerçevesinde gerçekleştirildiği söylenebilir. Ancak bu yatırımların gerçekleştirilmesi için 1934 yılında Sovyetler Birliği'nden de 8 milyon dolar yani 16.5 milyon TL'lik kredi alınmıştır. Dolayısıyla Plan'ının gerçekleşme değeri, 100 milyon lirayı bulmuş ve bu rakam, söz konusu Plan'ın uygulamaya konulması açısından büyük bir başarı sayılmıştır.

Bu dönemde, getirisi düşük olması nedeniyle gelişmemiş bölgelere yatırım yapmak, özel sektöre asla cazip gelmemiştir. Dolayısıyla özel sektör yatırımları, ulaşım olanaklarının daha fazla gelişmiş olduğu, işgücü niteliklerinin diğer bölgelere kıyasla daha iyi durumda bulunduğu İstanbul ve Marmara çevresiyle sınırlı kalmıştır (Ahmad, 1999: 121). Yine bu dönemde siyasal iktidar, tutarlı bir sanayi alt yapısı oluşturmak için önlemler alamaya başlamış ve öteki bölgeleri de geliştirmek üzere sanayi projelerini, tüm Anadolu coğrafyası üzerinde dengeli bir şekilde yaymaya özen göstermiştir. Bu yaklaşımın amacı, İç Anadolu ve Doğu Anadolu'daki Kayseri, Malatya, Iğdır gibi kentlerde kurulacak fabrikalar üzerinden söz konusu kentlerin hinterlandındaki alanların gelişmesine katkıda bulunmak yönünde olmuştur. 1935 yılında büyük tekstil fabrikalarından biri Kayseri'de açılmıştır. Fabrikanın makineleri Sovyetler Birliğinden, dokuma aygıtları ise ABD'den sağlanmıştır. Sovyet mühendisleri fabrikayı kurup işletmiş ve fabrikayı devredecekleri Türk işçilerini de eğitmişlerdir. Bu fabrika, tekstil fabrikalarının ilki ve en büyüğü olmuştur. Aynı şekilde Konya, Nazilli ve Malatya içinde bu yatırımlar planlanmıştır (Ahmad, 1999: 120-121). Ayrıca yatırım yapılan sektörler açısından değerlendirildiğinde kentsel gelişmeyi tetikleyecek ve kent ekonomisine devingenlik kazandıracak sektörlerin ağırlık kazandığı gözlenmiştir. Ayrıca bu alanlara yatırım yapılması ve bu alanlarda üretkenliğin artırılmak istenmesi,

dışa bağımlılıktan kurtulma iradesinin ve mevcut hammadde kaynaklarını kendi ülkesinde işleterek ülke kalkınması için kullanmak isteyen bir iradenin varlığına işaret etmiştir.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının başarıyla uygulanmasından sonra 1939-1943 yılları arasında uygulanmak üzere *İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı* hazırlanmıştır. Bu Plan; yatırım yapılacak alanlar, kullanılacak sermaye ve ülkede yaratacağı sosyal ve ekonomik dönüşüm açısından Birinci Beş Yıllık Sanayi Planından daha geniş kapsamlı olmuştur. Birinci Kalkınma Planı'nda ancak yirmi kadar fabrika kurulması öngörülürken, İkinci Kalkınma Planı'nda kurulacak fabrika ve tesisat sayısının yüzü geçmesi kararlaştırılmıştır. Bu Plana göre, önerilen sanayi girişimleri; madencilik, maden kömürü ocakları, mıntika elektrik santralleri, ev mahrukatı (yakıtı) sanayi ve ticareti, toprak sanayi, gıda maddeleri sanayi ve ticareti, kimya sanayi, mihaniki sanayi, denizcilik olarak belirtilmiştir (Afetinan, 1973: 4-5). Gerçekleştirilmesi halinde özellikle kentsel gelişme açısından büyük bir dönüşümü gerçekleştirebilecek nitelikler içeren bu Plan, ne var ki, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle kesintiye uğramıştır. Dolayısıyla Türkiye, kalkınmaya ilişkin dev bir sanayi yatırım projesini, Savaş nedeniyle rafa kaldırmak zorunda kalmıştır.

Birinci ve İkinci Sanayi Planının genel özellikleri karşılaştırmalı olarak şöyle belirtilebilir: Her iki Plan, karma ekonomi yapısına uygun olup bazı işletmelerin, özel kesim tarafından kurulması teşvik edilmiştir. Birinci Kalkınma Planı, tüketim sanayisine ağırlık verirken, İkinci Kalkınma Planı, ağır sanayiye öncelikli olarak ele almıştır. Birinci Plan'ın Sovyet uzmanlar tarafından hazırlandığı savı gerçeği tam olarak yansıtmamakla birlikte, Sovyet uzmanların raporları ve incelemeleri, söz konusu Plan'ın hazırlanmasında önemli bir birikim sağlamış (Çavdar, 2003: 260-261) ve Sovyet kredisi (Timur, 1994: 140), Planın kurgulanmasında esas rolü oynamıştır. İkinci Planda ise İngiliz uzmanlarının ve kredisinin önemli bir rolü olmuştur (Çavdar, 2003: 261). Birinci Plan, uygulamaya konulmuş; ancak İkinci Planın uygulanması İkinci Dünya Savaşı nedeniyle kesintiye uğramıştır (Yeldan, 2003: 70-71). Ancak ilk Beş Yıllık Plan ve ikinci Beş Yıllık Plan'ın bir kısmı için harcanan para, 145 milyon civarında olmuştur (Avcıoğlu, 1995: 452). Ayrıca her iki Plan'da da sınırlı olsa bölgesel kaygıların gözetilmesi sonucu özellikle Karabük ve Kırıkkale, 1930'lu yıllarda yaratılan iki sanayi kenti olarak Türkiye'ye kazandırılan iki somut örnek olmuştur (Çavdar, 2003: 261). Söz

konusu Planlar üzerinden yatırımların, sosyal kaygılar ve stratejik nedenlerden dolayı ülkenin dört bir köşesine uzanacak şekilde dengeli olarak yapılması, ülkenin ekonomi tarihinde bir ilk olma özelliği taşımıştır. Ayrıca devletçilik politikası çerçevesinde üretilen bu Kalkınma Planlarına, ekonomik kalkınma hedefinin yanı sıra kentsel gelişmenin önemli bir ayağını oluşturan sosyal kalkınma hedefinin de planlama eylemine dâhil edilmiş olması, dönemin ekonomi politikasını, liberal ekonomi politikasından ayıran önemli bir nitelik olarak belirlemiştir.

Ticaret: Dönemin kentsel politikası ve kentlerin gelişimi üzerinde belirleyici olan dış ticaret politikası, 1930’lu yıllarda, 1920’li yıllara göre büyük bir farklılık göstermiştir. Örneğin bu dönemde, 1920’li yılların liberal politikası nedeniyle oluşan dış ticaret serbestliği, tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu bağlamda sıkı bir kambiyo kontrolü getirilmiş ve himayeci bir gümrük politikası uygulanmıştır. 1929 Dünya Ekonomik Krizinin getirdiği koşulların da etkisiyle dış ticaretteki tıkanıklıktan kurtulmak için başvurulacak tedbirlerden biri de kliring (clearing) usulü, diğer bir ifadeyle anlaşmalı mübadele (ikili ticaret anlaşmaları) olmuştur. İnönü’nün ifadesiyle “çeşitli tartışmalara ve eleştirilere maruz kalan bu usul, mahsullerin satılmasının güç olduğu ve ihtiyaçların karşılanması için yeterli dövizin bulunmadığı yıllarda bir kurtuluş çaresi olarak görülmüş ve tüm kliring anlaşmaları, başarı ile müzakere edilip başarı ile sonuçlanmıştır” (İnönü, 2006: 535). Ayrıca söz konusu döneme ilişkin tüm bütçelerde dengeyi gözeterek kararlı bir yaklaşım sergilenmiştir. Siyasal iktidar, ithalat üstünde fiziki kısıtlamalar (ithalat kotaları) gibi yeni uygulamalara da başvurmuştur (Çavdar, 2003: 285). Dış ticaretteki bu politika değişikliğini Tezel (2002: 167-176), 1929 Dünya Ekonomik Krizi sırasında ortaya çıkan paranın dış değerindeki düşme ile ticaret açıkları arasındaki yakın bir bağlantının farkındalığına bağlamıştır. Buna göre, söz konusu bağlantının farkındalığıyla siyasal iktidar, bir yandan sanayileşme hızını artırmak için devlet kapitalizmine, öte yandan da takas sistemi, ithalat kotaları ve kliring anlaşmaları gibi araçlarla ticaret açığını kapatmayı amaçlayan düzenleyici bir dış ticaret politikası izleme kararı almıştır.

Tam anlamıyla korumacı bir politikanın izlendiği bu yıllarda, yerli ürünlerin ihracat fiyatları her türlü olumsuz dalgalanmaya karşı korunmuş ve ithalatı da seçici bir kota uygulamasına geçilmiştir. Böylece dönemin dış ticaret politikası; ithalat ikamesi yaklaşımı ve yerli malı tüketiminin özendirilmesi gibi iki önemli ilke üzerinde

şekillendirilmiştir (Çavdar, 2003: 244-245). Bu dönemde, dış ticaret konusunda ağırlıklı olarak tercih edilen yöntem olan kliring anlaşmaları, özellikle Adolf Hitlerin iktidara gelmesiyle Türkiye'nin Alman ticaretine olan bağımlılığını artırmış ve dış ticaretin neredeyse yarısı Almanya ile yapılır olmuştur (Yerasimos, 2005: 124-125). Bu dönemde, Almanya dışında başka ülkelerle de kliring anlaşmaları yapılmış ve 1938 yılına gelindiğinde, dış ticaretin %83'ü bu tür anlaşmalar çerçevesinde yapılır olmuştur (Timur, 1994: 174). Dolayısıyla iki taraflı kliring anlaşmaları çerçevesinde gerçekleşen dış ticaret, Türk ekonomisi için bir bağımlılık yaratmıştır. Buna göre, bu anlaşmalar çerçevesinde karşı ülkenin belirlediği fiyatlar üzerinden Türkiye'ye mal satımı gerçekleşmiş ve bu durum da karşı ülkenin bir fiyat hâkimiyeti kurmasına neden olmuştur. Bu bağlamda oluşan bu sömürü mekanizması, ülkenin dış politikasını da etkilemeye başlamıştır (Timur, 1994: 175).

1930'lu yıllarda, ihracat ve ithalat hacmi artmıştır. Tezel (2002: 114)'e göre, öncelikle birbiri ardına gelen iyi hasat yılları, ihraç edilebilir tarım stoklarını genişletmiştir. Ayrıca Almanya'nın Türkiye'deki tarım ve madencilik ürünlerine olan yoğun talebi, bu durumun bir başka tetikleyici unsuru olmuştur. Siyasal iktidarın, yeni kurulan Merkez Bankası aracılığıyla altın ve döviz rezervlerini biriktirme çabası; ikili ticaret anlaşmaları üzerinden ihracatın artırılmasına önem verilmesi ihracat artışında etkili olmuştur. Ayrıca bu dönemde alınan (Sovyet ve İngiliz kredisi gibi) dış borçların ihraç ürünleriyle geri ödeme yöntemi, dönemin ihracat hacmini arttıran bir başka unsur olmuştur. Liberal döneme kıyasla bu dönemde ithalat hacmindeki genişleme, esasında söz konusu yeni dış ticaret politikasının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Tezel (2002: 115)'e göre, 1948 fiyatları ile hesaplanan değerler esas alındığında ithalat hacminde, 1928-1933 arasında %50 oranında bir daralma olmasına karşın, 1933'den 1938'e kadar yeniden önemli bir genişleme söz konusu olmuştur. Bu dikkat çekici durum, önceki dönemden farklı olarak yeni bir ithalat yapısıyla ilişkilendirilmiştir. Buna göre, 1920'lerdeki ithalat furyası ve 1929 tarihli Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle bütün dünyada görülen ekonomik durgunluğun yarattığı müdahaleci ve korumacı ekonomi politikası, serbest ticaret politikasından uzaklaşan ticaret politikalarının geliştirilmesine ve özellikle iki taraflı ticaret anlaşmaların ağırlık kazandığı ticaret politikalarının benimsenmesine neden olmuştur.

Devletçilik döneminde siyasal iktidar, Türkiye'nin dış ticaretinde önem taşıyan ülkelerin hemen hepsiyle yeni ikili ticaret anlaşmaları imzalamaya başlamıştır. Karşılıklı gümrük tarife indirimlerini de içeren bu anlaşmalar kapsamında indirimler, ülkelere ve mallara göre farklılık göstermiştir. Esasında Türkiye tarihinin başka dönemlerinde görülmemiş derecede bir emperyalist güce bağımlı olma olgusu, devletçilik döneminin içinde gerçekleşmiştir. Buna göre, bu dönemde, siyasal iktidar, dünya piyasalarındaki çok taraflı piyasa işlemleri yerine, ikili ve siyasi ticaret anlaşmalarını ikame etme yaklaşımını benimsemiştir (Tezel, 2002: 179; Kepenek, 1997: 68-69; Yerasimos, 2005: 124-125). Bu yaklaşım çerçevesinde Türkiye'nin dört önemli müşterisi ABD, Almanya, İngiltere ve İtalya olmuştur. 1930-1938 yılları arasında sırasıyla ülkenin en önemli dört müşterisi olan Almanya, İtalya, ABD ve İngiltere'ye ihracatın cari değer (piyasa değeri) içindeki payın toplamı %63 olarak gerçekleşmiştir. Yine aynı yıllarda sırasıyla dört en önemli kaynak ülke olan Almanya, İngiltere, İtalya ve ABD'den yapılan ithalatın cari değer içindeki payın toplamı %61 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin 1930'lardaki ticaretinde payı artan Almanya dışındaki diğer bir ülke Sovyetler Birliği olmuştur (Tezel, 2002: 179). Çünkü bu dönemde, devletçi sanayi programlarının dış finansmanı önemli ölçüde Sovyet kredisine dayanmıştır. Ayrıca Sovyetler Birliği'nden yapılan makine, araç-gereç ithalatı ve borcun, Türk ihraç mallarıyla geri ödenmesi yaklaşımı, bu ülkeyle yapılan dış ticaret hacmini artırmıştır.

Bankacılık ve Kambiyo: 1929 Dünya Ekonomik Krizinin yarattığı bunalımdan ülkeyi korumak için liberal politika yerine yeni bir politikanın benimsenmesi kaçınılmaz olmuştur. Bir yandan ithalatı kısmak, diğer yandan uluslararası finans ve ticaretin ülke ekonomisi üzerindeki etkisini azaltmak için yeni kambiyo rejiminin ilk adımı, Türk Parasını Koruma Kanunu'nun Şubat 1930'da kabul edilmesiyle atılmıştır (Boratav, 2010: 68). Bu yıllarda ülkenin ulusal bir emisyon (sürüm) bankası (merkez bankası) bulunmamaktaydı. Esasında bu bankayı kurma düşüncesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gündeme gelmiş, ancak yeterli düzeyde yerli sermayenin olmaması nedeniyle kurulamamıştır. 1923 İzmir İktisat Kongresinde de gündeme gelen bu konu, ağırlıklı olarak ticari banka fikri üzerinde durulması nedeniyle açıklık kazanmamıştır. Dolayısıyla bu konuda, zorunlu olarak yabancı bankalara bağımlı kalınmış ve ülkenin emisyon ihtiyacını karşılama görevini de yabancı sermayeli Osmanlı Bankası

üstlenmiştir. Batılı kapitalist devletlerinin tüm engelleyici çabalarına rağmen Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın kurulmasına ilişkin 1715 sayılı Kanun, 11 Haziran 1930'da TBMM'de kabul edilmiş ve böylece ülkenin ulusal merkez bankası kurulmuştur. Bankanın amacı ise ülkenin ekonomik gelişimine katkıda bulunmak olarak özetlenmiştir (Çavdar, 2003: 251-257).

1930 yılında Merkez Bankasının kurulduğunu ve 1933 yılında “Ödünç Verme İşleri Kanunu”nun yürürlüğe girdiğini belirten Özdemir (2007b: 455), bu Kanunla, serbest faiz uygulaması ve TL'nin konvertibilitesinin ortadan kalktığını ifade etmiştir. Kentsel gelişmeye ve kalkınmaya dönük olarak kendi para politikasını oluşturma ve yerli sermaye birikimini artırıp koruma adına önemli sayılan bu gelişme ışığında Türkiye’de tercih edilen korumacı politikalar çerçevesinde altın ve döviz rezervlerinde artış meydana gelmiştir. Yazara göre 1932-1945 yılları arasında altın stoku 14.5 tondan 210 tona çıkmıştır. Toplam altın rezervleri ise 260 milyon dolar düzeyine ulaşmıştır. Uygulanan deflasyonist para (para kısıtlaması) politikaları, Türk parasının değerini artırmıştır. Bu dönemde, İkinci Dünya Savaşı’nın çıkmış olması döviz kontrol rejiminin daha sıkı uygulanmasına neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise meydana gelen giderlerin karşılanmasında vergi artışlarından ziyade emisyonun (para sürümünün) kullanılması, TL'nin dış değerinde sağladığı istikrarın iç piyasada devam etmesine engel olmuş ve ulusal paranın değerinde hızlı düşüşler yaşanmıştır. Bu dönemde, özellikle kentsel alanda yaratılacak istihdam ve kentsel mekânın fiziksel olarak gelişimi açısından Sümerbank (1933), Belediyeler Bankası (1933, daha sonra İller Bankası oldu), Etibank (1935), Denizbank (1935), Halk Bankası ve Halk Sandıkları (1938)’nin kurulmuş olması önemli bir gelişme olmasına karşın, yine bu dönemde kurulan özel bankaların birçoğunun kapanmış olması (Günel, 2007: 323) da kentsel gelişme ve ülke ekonomisi adına talihsiz bir durum olarak belirmiştir.

Madencilik: Madencilik sektörünün, sanayinin dolayısıyla kentlerin gelişmesindeki katkısı tartışılmaz bir gerçektir. 1930-1939 süreci, madencilik alanında Cumhuriyet tarihinde önemli hamlelerin gerçekleştirildiği yıllar olmuştur. Kurulduğu 1925 yılından beri bir varlık gösteremeyen Sanayi ve Maadin Bankası, yerini bu dönemde yani 1932 yılında kurulan “Sanayi Ofisi” ve “Sanayi Kredi Bankası”na bırakmıştır. Ancak kısa bir süre içinde Sanayi Ofisi’nin de başarılı olamayacağını anlaşılmaması üzerine, 3 Haziran 1933 tarihli ve 2262 sayılı Kanunla “Sümerbank”

kurulmuştur. Bu dönemin önemli bir gelişmesi de 1931-1933 yıllarında hazırlanarak, Mayıs 1934’de yürürlüğe konmuş olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı olmuş ve sanayileşme çerçevesinde beş grupta toplanan sanayi kolları içinde madencilik alanında demir, kömür, bakır ve kükürt konularına ağırlık verilmiştir (Yaşa, 1980: 234-235). Özel sermaye birikiminin çok sınırlı olduğu bu dönemde, madenlerin işletilmesi, aranıp bulunması ve üretiminin yapılmasının özel sektör tarafından gerçekleştirilemeyeceği düşünülmüştür. Bu tür faaliyetlerin devlet eliyle yapılmasını sağlamak üzere 1933 yılında Ekonomi Bakanlığına bağlı Petrol Arama ve İşletme İdaresi kurulmuştur. Yine aynı nedenden dolayı altın madeni için de Altın Arama ve İşletme İdaresi kurulmuştur (Tamzok, 2008: 188). Ne var ki, söz konusu kuruluşların madencilik sektörünün gelişiminde önemli bir katkı sağlayamayacağının kısa bir süre içinde anlaşılması üzerine, 14 Haziran 1935 tarihli ve 2804 sayılı Kanunla Maden Teknik ve Arama Enstitüsü (MTA) kurulmuştur. MTA, 1933 yılında tesis edilmiş olan Petrol ve Altın Arama İdarelerinin yerini almıştır. Ayrıca devletin maden işletmeciliğini yürütmek üzere 14 Haziran 1935 tarihinde 2805 sayılı Kanunla Etibank kurulmuştur (Kartalkanat, 1991: 53-54). Tüm bu girişimler, yeraltı servetlerinin bilimsel ve verimli metotlarla ve devlet eliyle işletilmesi yolunda Türkiye adına ilk ciddi adımlar olmuştur.

MTA Enstitüsü ve Etibank’ın madencilik alanında faaliyet göstermeye başlamasıyla, bir taraftan yeni maden yatakları bulunmuş, diğer taraftan üretimde çeşitlenme ve artış başlamıştır (Kepenek, 1997: 65). Ancak sonraki yıllarda Bankanın faaliyet alanının aşırı genişlemiş olması nedeniyle çalışmaların istenildiği gibi yürütülememesi ve kontrol gücü demir, kömür ve enerji konularının Etibank’tan alınmasına neden olmuştur. Dolayısıyla demir işletmeciliği, Karabük Demir ve Çelik İşletmeleri Kurumu’na; kömür işletmeciliği, Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu’na; elektrik üretim ve dağıtım işletmeciliği ise Türkiye Elektrik Kurumu’na devredilmiştir (Kartalkanat, 1991: 54). Ülkenin ilk petrol sondajı Petrol Arama ve İşletme İdaresi tarafından 1934 yılında Mardin kentine bağlı Basbirin dolaylarında yapılmış, ancak kuyu, kuru çıkmıştır. Daha sonra MTA, ülkenin birçok yerinde sondajlar yapmış ve ilk defa 1940 yılında Raman’da ekonomik miktarda petrol rezervi bulmuştur. 1937 yılında yabancıların elinde bulunan Ereğli Şirketi (taşkömürü) ve Ergani Bakır İşletmesi devletleştirilmiş, taşkömürü ve bakır üretimi artmaya başlamıştır. 1939 yılında Karabük Demir Çelik Fabrikası ve 1940 yılında Keçiborlu Kükürt İşletmesi faaliyete geçmiştir.

Ayrıca 1940 yılında Zonguldak havzasındaki bütün kömür kaynakları devletleştirilmiştir (Yaşa, 1980: 234-237).

Bu döneme ilişkin olarak madencilik konusunda özetle şunlar söylenebilir: Birinci Beş yıllık Sanayi Planının uygulamadaki başarısı, 1936'dan sonra İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı gündeme getirmiştir. Madencilik sektörüne ilişkin olarak Birinci Plan'da %26.9 olan toplam yatırım içerisindeki sektörünün payı, İkinci Plan'da yaklaşık %42 olarak öngörülmüştür (Tamzok, 2008: 191). Ne var ki, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulamaya konulamayan bu Plan'a ilişkin olarak Kepenek (1987: 60), ara ve yatırım malları üretimine ilişkin düşüncelerin söz konusu Planda yoğunluk kazandığını, ayrıca elektrik, madencilik ve limanlar gibi altyapı yatırımlarına ilişkin projelere yer verildiğini belirtmiştir.

Yabancı Yatırımlar: Önceki dönemlerde yabancılara satılan ve ülke kentlerinin gelişmesi açısından hayati derecede önemli olan demiryolları, limanlar, belediye hizmetleri ve madenler, devletçilik politikası çerçevesinde bu dönemde millileştirilerek, ulusal ekonomiye yeniden kazandırılmıştır. Gerçekleştirilen bu millileştirmeler, bu dönemde, yabancı sermaye girişini sınırlandırmıştır (Avcıoğlu, 1995: 216-218; Karluk, 1997: 538). Esasında bu dönemde siyasal iktidar, ABD'de ve Fransa'da, ülkenin kentsel gelişmesini doğrudan etkileyecek bayındırlık işleri, pamuklu tekstil sanayi ve bankacılık sektöründe yatırım yapacak yabancı sermaye arayışına girişmiştir. Ne var ki, 1929 tarihli Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle bu girişimlerden olumlu bir sonuç alınamamıştır. Sanayileşmek için Batılı kapitalist devletlerden destek bulamayan siyasal iktidar, pragmatik (faydacı) bir yaklaşımla sanayi programlarını gerçekleştirmek için devlet kapitalizmine yani devletçi politikalara başvurmuştur. Buna karşın devletçiliğin en yoğun uygulandığı 1934-1938 yılları arasında bile Türkiye'de, 32 yeni yabancı şirket faaliyete geçmiştir. Önceki dönemlerde çalışmaya başlamış olan Osmanlı Bankası ve birçok ayrıcalıklı madencilik şirketi gibi yabancı sermayeli kuruluşlar da etkinliklerini devam ettirmiştir (Tezel, 2002: 200-206). Dolayısıyla bu durum, sınırlı da olsa ülke kentlerinde ekonomik işlevselliğin ve fiziksel gelişmenin varlığına işaret etmektedir.

Borçlanma: Cumhuriyetin ilk yıllarında dış borca ilişkin olarak daha önce de belirtildiği Osmanlı deneyiminden kalan kötü tecrübeler ve 1929 Dünya Ekonomik Krizinin borç bulma olanağını ciddi biçimde azaltmış olması nedeniyle dış borçlara

fazla başvurumama eğilimi ağır basmıştır. Ancak söz konusu dönemde yine de bazı dış borçlara başvurulduğu görülmüştür. Özellikle 1928 yılından sonra yabancıların elinde bulunan şirketlerin millileştirilmesi için ihtiyaç duyulan kaynakların bir bölümü, dış borçlanma yoluyla karşılama zorunluluğu doğmuştur. 1933-1938 yılları arasında, millileştirme için alınan borçlar önemli bir miktarı bulurken, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçlar da bir ödeme planına bağlanarak bu yıllarda ödenmeye başlanmıştır (Dönek, 1995: 174). Karluk (1997: 141), bu borcun taksitler halinde nasıl ödendiği üzerinde durmuştur. Buna göre, siyasal iktidar, imparatorluktan kalan dış borcun 1929 yılındaki taksitini zamanında ödemiştir. Ne var ki, 1929 ihracat gelirlerinin %10'u ve genel bütçe gelirlerinin %8'ine denk düşen bu ödeme, siyasal iktidarı çok zorlamıştır. 1929 Dünya Ekonomik Krizinden dolayı Türk lirasının döviz değerindeki hızlı düşüş ve söz konusu Krizin etkilerinin ulusal ekonomiyi sarsmaya başlaması nedeniyle 1930 tarihli ikinci borç taksiti ödenememiştir. Dolayısıyla Düyun-u Umumiye İdaresi ile yeni bir anlaşma yapılmak istenmiş ve yapılan yeni anlaşma çerçevesinde Osmanlı döneminden kalan dış borç 8.6 milyon altın liraya, yıllık faiz ve anapara taksitleri de 0.7 milyon altın liraya indirilmiştir. Bu döneme ilişkin olan 1933, 1934 ve 1935 tarihli taksitler sorunsuz ödenmiştir. 1936 yılında ise siyasal iktidar, Osmanlı borç sentlerinin çoğunu elinde bulunduran dönemin Fransız siyasal iktidarı ile anlaşarak, yıllık taksitlerin yarısını belirli ihraç mallarıyla ödemeye başlamıştır. Bu dönemde ülkedeki sermaye birikimi üzerinde baskı yaratıp yatırımları sınırlayan ve kalkınmayı olumsuz etkileyen bu durum, doğal olarak ülkede, kentsel gelişmeyi de sınırlandıran önemli bir etken olarak belirmiştir.

6.1.2.3. Kır Ekonomisinin Dönüşümü

Devletçilik döneminde siyasal iktidar, tarımda kapitalizmi geliştirmek istemiş, ancak 1929 Dünya Ekonomik Krizinin olumsuz etkileri ağırlıklı olarak tarım sektöründe hissedildiği için bu konuya ilişkin girişimlerde başarı sağlanamamıştır (Timur, 1994: 132). Bu yıllarda Krizden dolayı tarım ürünlerinin fiyatları düşmüş, petrolle çalışan traktörlerle üretim yapmak ekonomik olmaktan çıkmıştır. Ayrıca özellikle yedek parça ve teknik eleman açısından bakım altyapısı olmayan traktörlerin arıza yapması ya da parçalarının kırılması nedeniyle birçok traktör atıl durumda kalmıştır. Dolayısıyla takip eden yıllarda tarımda kullanılan traktör sayısında önemli bir düşüş (1933'de 1.382 olan traktör sayısı, 1936'da 1.308'e düşmüştür) gözlenmiş ve

siyasal iktidar, tarımda ağır yağlarla çalışan traktörlere geçmeyi, hatta tarlaları atla sürmeyi teşvik etmeye başlamıştır (Günaydın, 2009: 94). Bu durum üretim araçlarının atıl duruma düşmesi (dolayısıyla mevcut sermayenin üretimde kullanılamaması) ve tarımsal üretimde eski yöntemlere bir dönüşün olması anlamına gelmiştir.

Ekonomik Krizin yoğun olarak tarım sektöründe hissedildiği bu yıllarda siyasal iktidar, çiftçiyi desteklemek için bir destekleme programı hazırlamış ve 1932’de uyguladığı fiyat destekleme programı çerçevesinde tarımsal ürünleri piyasa fiyatı üzerinden satın alarak, çiftçileri, dünya tarım ürünleri fiyatında meydana gelen düşüşlerden kurtarmak istemiştir. Ahmad (1999: 122-123)’ın belirttiğine göre, Türkiye’nin başlıca ihraç ürünlerinden olan buğdayın fiyat endeksi 1929 yılında 100’den, 1931 yılında 32’ye düşmüştür. Bu düşüş karşısında, 1930’lu yıllarda ekime açılan toprak miktarının artmasının getirdiği buğday üretimindeki artış bile, çiftçiyi, tarımın çökmekte olduğuna dair korkudan kurtaramamıştır. Ancak siyasal iktidarın destek programı (devlet, bu destek program çerçevesinde başlıca tarım ürünleri alıcısı konumunda olmuştur) sayesinde tarım ayakta kalabilmiştir. Ancak siyasal iktidarın bu desteği, özellikle ekmek fiyatlarının yükseltilmesiyle karşılanmış ve bu durum da özellikle kentlerde hayat pahalılığının tırmanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan bu yaklaşım sayesinde siyasal iktidar, sanayi projelerinde kullanılmak üzere tarım ürünleri üzerinden büyük bir sermaye birikimi yaratmayı başarmıştır. Dolayısıyla tarım ürünleri üzerinden yaratılan sermaye birikimi, sanayileşme politikalarının mali kaynağını oluşturmuştur.

Bu dönemde uygulanan çiftçiyi destekleme programı dışında tarıma ilişkin ilk adım niteliğinde olan birçok çalışmalar yürütülmüştür. Dağınık köylerin birleştirilmesi, tarım ürünlerinin devlet alımlarıyla desteklenmesi, Anadolu’nun on iki su bölgesine ayrılarak merkezi bir sulama sisteminin oluşturulmak istenmesi bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Tarım Satış Kooperatiflerinin yaygınlaştırılması, Tarım Kredi Kooperatiflerinin etkinleştirilmesi, bine yakın Zirai Kombinanın tesisi, Köy Enstitülerinin temelinin atılması, örnek Tarım Üretim Çiftliklerinin kurulması bu alana ilişkin alınmak istenen diğer önlemlerin başında gelmiştir (Çavdar, 2003: 265; Kepenek, 1997: 63). Ancak söz konusu bu önlemlerin birçoğu ya uygulamaya geçirilememiş ya da uygulamadan beklenen başarı elde edilememiştir. Kepenek (1997: 63)’e göre, bu dönem süresince ülke topraklarının toplamı içinde işlenen tarımsal alan oranı yükselmiştir. Tarımsal

toprakta işlenen alan artışına paralel olarak tarım girdilerinde, yani makine araç ve gereçlerde bir artış gözlenmemiştir. Dolayısıyla ekilebilir alanların yaklaşık yirmi milyon hektar olarak belirlendiği bu dönemde, söz konusu toprakların yarısının daha altındaki bir bölüm tarımsal üretime açılabilmiştir. Verim ise çağdaş tarım yöntemlerinin uygulandığı Batı ülkelerine oranla çok daha düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Tarımsal işletmelerin önemli bir bölümü küçük meta üretimi yapmıştır. Diğer bir ifadeyle geçimlik tarım yapılmıştır. Dönemin tarım kooperatifleri ise büyük toprak sahiplerinin hegemonyasından kurtulamamış, dolayısıyla köylü, tefecilere ve büyük tüccarlara adeta bağımlı hale gelmiştir (Çavdar, 2003: 279). Bu gelişmeler, söz konusu dönemde kırsala ilişkin yapısal bir dönüşümün yaratılamadığı ve köylünün ekonomik ve sosyal konumunda olumlu bir iyileşmenin sağlanamadığı anlamına gelmiştir.

Bu dönemde CHP tarafından kurulan her siyasi iktidar, hükümet programında, ekonomide yer alan devletçilik anlayışı çerçevesinde tarımsal üretimin artırılmasının zorunluluğunu vurgulamış ve tarımsal üretimin artırılması ile ilgili tedbirlere yer vermiştir (Koçtürk, 2008: 47). Ne var ki, devletçilik döneminde ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında sanayileşme politikasının ana özelliği, devletin, sermaye birikiminde birincil araç olarak kullanılmasıdır (Tezel, 2002: 245). Siyasal iktidar, sanayi alanında sanayi burjuvazisini güçlendirerek sermaye birikimi için ülke içerisinde bir temel yaratmaya çalışmıştır. Tarımda ise yeni pazara açılan orta çiftçi ile ittifak kurmuştur. Orta çiftçi tabakası önce Kriz ve durgunluğa karşı korunmuş, daha sonra ise bir yandan gerekli tarımsal artığın üreticisi olarak hazırlanırken, bir yandan da sanayileşme amacı için artığın devlete aktarımını mümkün kılan tabakaya dönüştürülmüştür (Keyder, 1983a: 199). Bu dönemde, tarım sektörünün, modern girdi ve yöntemlerden yoksun oluşu, tarımı, iklim koşullarına bağımlı kılmıştır. Bu nedenle yıllık dalgalanmalar, büyük olmuştur. Buna karşın sanayi ve hizmetler sektöründe sürekli ve dengeli büyümenin sürdürülebilirliği görülmüş ve 1935-1936 yılları dışında sanayi sektörünün büyümesi %10'nun üzerinde gerçekleşmiştir. Bu durum ise dönemin sanayileşme plan ve programlarının başarısından kaynaklandığı kadar, tarım aleyhine gelişen ticaret hadlerinden de kaynaklanmıştır (Çavdar, 2003: 289).

1929 yılında bir kanun ile tarım kredi olanaklarını genişletmek amacıyla tarım kredi kooperatiflerin örgütlenmesi için çalışılmış, ancak 1929 Dünya Ekonomik Krizi

nedeniyle bu girişimden beklenen sonuç alınamamıştır. Ayrıca Ziraat Bankası kredileri de durmuş ve verilen kredi miktarı yıllar içinde azalmış, ancak dönemin sonuna doğru artış göstermiştir. Bu dönemde, yani 1930-1940 yılları arasında 543 tarım kredi kooperatifi kurulmuş ve üye sayısı da sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Yine bu dönemde, daha önce de belirtildiği gibi tarımda makineleşme durmuş, hatta önceki dönemle kıyaslandığında bir gerileme durumu söz konusu olmuştur (Timur, 1994: 133). Kır ekonomisi için hiç de parlak olmayan bu durum, söz konusu dönemde, tarımda kapitalistleşmenin olanaklı kılınmadığını göstermiştir. Timur (1994: 133)'un deyiimiyle Türk devrimi bir burjuva devrimidir ve burjuva devrimi, tarımda prekapitalist (kapitalizm öncesi) ilişkileri çözmeyi ve kapitalizmi geliştirme görevini üstlenmek durumunda kalmıştır. Bunu başarmak için de ya büyük toprak sahiplerini kapitalist çiftçi haline getirmeyi (Prusya yolu) ya da toprak reformu (Amerika yolu) yaparak bunun üzerinden prekapitalist (kapitalizm öncesi) ilişkileri çözerek kapitalizmi geliştirmeyi sağlayacaktı. Dönemin siyasal iktidarı ise nüfusun az toprağın bol olması nedeniyle büyük toprak sahiplerini kapitalist çiftçi haline getirme yöntemini seçmiş, ancak İskân Kanunu ile toprak reformu yoluna da başvurmuştur. Ne var ki, bu dönemde, her iki uygulamadan da olumlu bir sonuç alınamamıştır. Diğer bir ifadeyle bu dönem ve sonraki dönemde İskân Kanunu çıkarılırken, ayrıntılı bir Toprak Kanunu ya da toprak kanunu çıkarken buna paralel bir İskân Kanunu yapılamamıştır. Dolayısıyla devletçilik döneminde ve bunun izleyen yıllarda mülkiyet ile ilgili bir yasal düzenleme gerçekleşmemiş, ancak daha çok devletin elinde bulunan miri toprakların, topraksız köylüye ve göçmenlere dağıtımını uygulamasına devam edilmiştir (Kepenek, 1997: 63).

Tarım sektöründeki bu kopuk ve plansız uygulamalar nedeniyle geniş toprak sahibi çiftçiler, birer kapitalist çiftçi niteliğine dönüştürülememiştir. Bu bağlamda tarım politikasının başarısızlığı; kırsalın ihmal edilmesi, kırsaldan koparılan artık-değerin yine kırsala çeşitli yatırımlar şeklinde dönmesi yerine başta sanayi olmak üzere diğer sektörlerin gelişmesine ayrılması, tarım politikasının rasyonel bir eğitim politikası ile desteklenmemesi uygulamalarına bağlanabilir. Dolayısıyla kırsal ekonomide, devingenlik yaratılamamış ve köylüler, ağırlıklı olarak geçimlik tarım yapma ve pazara kısmen açılma gibi niteliklerden sıyrılamamışlardır. Diğer bir ifadeyle feodal nitelikli üretim tarzından Türkiye, henüz sıyrılamamıştır. Bu nedenle kırsal yapıda yani üretim araçlarında ve üretim ilişkilerinde bir değişiklik yaratılamamış ve bu döneme ilişkin

planlı sanayileşme politikası, tarımda kapitalizmi sağlamaktan uzak kalmıştır. Çünkü söz konusu dönemde siyasal iktidar, kapitalizme yönelmiş büyük toprak sahiplerine ya da sanayi burjuvazisine değil de, asker-sivil ve küçük burjuvazi kökenli bürokrasiye dayanmıştır. Ahmad (1999: 123)’ın ifadesiyle, siyasal iktidarın ve sermayenin dostu Celal Bayar tarafından 1932 yılından 1939 yılına kadar yönetilen ekonomi politikasına göre, sanayi ile tarım arasındaki ilişkide daima sanayi sektörü avantajlı çıkmıştır.

6.1.3. Altyapı (Ulaşım-İletişim-Enerji) Yatırımları

Altyapı yatırımları, ülke kentlerinin gelişme niteliği hakkında fikir veren oldukça önemli yatırımlardandır. “Kuruluş”un ilk yıllarında ülkenin sınırlı nitelikteki altyapı yatırımları, çoğunlukla yabancı sermayeli şirketler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda 1930’lu yıllardaki devletçilik politikasının bir yönünü, ülkede, altyapı yatırımları olan yabancı sermayeli şirketlere ilişkin millileştirme yaklaşımı oluşturmuştur. Lozan Anlaşması’nın ticarete ilişkin maddelerine göre, ülkedeki yabancı şirketler, imtiyazlar konusunda yedi senelik bir garanti elde etmiş ve bu süre 1930 yılında dolmuştur (Timur, 1994: 131). Dolayısıyla dönemin iç ve dış ekonomik konjonktürü bağlamında oluşan devletçilik politikası çerçevesinde söz konusu bu yabancı şirketleri millileştirme eğilimi ağırlık kazanmış ve millileştirmenin konusu da ağırlıklı olarak demiryolları, limanlar ve belediye hizmetleri (Tezel, 2002: 204) gibi kentsel gelişme ile doğrudan ilgi hizmetler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde millileştirilen başlıca yabancı şirketler Mudanya-Bursa Demiryolu Türk Anonim Şirketi (1931); İstanbul Türk Anonim Su Şirketi (1933); İzmir Rıhtım Şirketi (1933); İzmir-Afyon ve Manisa-Bandırma Hattı (1934); İstanbul Rıhtım Dok ve Antrepo Türk Anonim Şirketi (1934); Aydın Demiryolu Şirketi (1935); İstanbul Telefon Türk Anonim Şirketi (1936); Ereğli Şirketi (Ereğli Limanı, Zonguldak Çatalağzı Demiryolu Hattı, Maden İşletmeleri ve bunlarla ilgili her türlü hak ve tesisler) (1937); İzmir Telefon Türk Anonim Şirketi (1937); Üsküdar ve Kadıköy Türk Anonim Şirketi (1938); İstanbul Türk Anonim Elektrik Şirketi (1938); İstanbul Tramvay Şirketi (1939); İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi (1939); Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik Türk Anonim Şirketleri (1939); Bursa ve Müttehit Türk Anonim Şirketleri ve Mersin Elektrik Türk Anonim Şirketi (1939) olmuştur (Timur, 1994: 132).

Bu döneme ilişkin ulaşım politikasında devletçilik politikasının ağırlığı her alanda varlığını göstermiştir. “Her sene devlet bütçesinden ne kadar mütevazı olursa olsun bir tahsilât ayırarak, memleketi bir ucundan öbür ucuna kadar yıldan yıla ilerleyen bir demiryolu şebekesine kavuşturmak mümkün” olduğunu belirten İnönü, bu inançla ilk bütçeden başlayarak bunun için pay ayırmaya başladıklarını vurgulamıştır (İnönü, 2006: 523). Bu amaç doğrultusunda TCDD yönetiminde, demiryolu yapımına hızla devam edilmiştir. Ankara-Karabük-Zonguldak (Kara Elmas), Sivas-Samsun, Sivas-Çetinkaya-Erzincan-Erzurum, Çetinkaya-Malatya-Elazığ-Palu-Tatvan, Elazığ-Maden-Diyarbakır-Kurtalan, Fevzipaşa-Malatya-Elazığ demir yolu hatları, bu dönem içerisinde planlanıp büyük oranda hayata geçirilmiştir. Bu dönemin sonuna doğru demiryolu uzunluğu, 7.000 km’ye yaklaşmıştır (Çavdar, 2003: 266-267; TMH, 2012). Doğudaki tarım merkezlerini Karadeniz’e bağlayan Sivas-Samsun demiryolunun hizmete girmiş olması, Erzurum il sınırları içinde 1934 yılında 78 bin ton olan tahıl üretimini 1938 yılında 372 bin tona; yine bu iki tarih arasında Kars il sınırı içindeki tahıl üretiminin 67 bin tondan 264 bin tona yükselmesinde etkili olmuştur (Yerasimos, 2005: 135). Dünyada tüm demiryolları şirketlerinin zarar ettiği bir dönemde gerçekleştirilen bu başarılı işletmecilik örneği, devletin sanayi işletmeciliğine girmesinde sağlam gerekçeler yaratmıştır (Tekeli, 1982: 339). Ulaşımın tüm ağırlığının demiryolu taşımacılığı üzerine yoğunlaştığı 1930-1939 döneminde karayolu taşımacılığı, oldukça zayıf bir durumda kalmıştır. Çavdar (2003: 283-284)’a göre, 1939 yılında 4.795 binek otomobili, 1.457 otobüs ve kaptıkaçı, 4.432 kamyon ve 700 dolayında da motosiklet bulunmaktaydı. Karayolu ulaşımının gelişmemiş mevcut durumu, bu olumsuz tabloyu tamamlayan bir nitelik sergilemiştir.

Ülkenin sanayileşmesini gerçekleştirmek üzere 1933-1938 süreci için Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, 1938-1942 süreci için İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanmıştır. Birinci Plan, tam olarak uygulanmış olmasına karşın ikinci Plan, Savaş nedeniyle uygulanamamıştır. Söz konusu Sanayi Planları hazırlanırken, kurulacak fabrikaların enerji ihtiyacının, diğer bir ifadeyle ülkede toplam enerji talebinde meydana gelecek artışın hangi kaynaklardan karşılanabileceği durumuna da bir açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bu konuya ilişkin olarak sistemli ve geniş kapsamlı bir enerji modeli hazırlanmamakla birlikte, yine de konunun oldukça gerçekçi bir yaklaşımla ele alındığı görülmüştür. Çünkü söz konusu dönemde, enerji konusu ile uğraşacak birçok

kamu kuruluğu (6.1.2.2. Kent Ekonomisinin Dönüğuümü alt başlığında “madencilik” bölümüne bakınız) kurulmuştur. Bu kuruluşlardan bir kısmı ülkenin yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklarını bulmak ve bunların ekonomik bakımdan ne ölçüde yararlanabilir olduklarını tespit etmekle görevlendirilmiştir. Diğer bir kısım kuruluşlar ise bilinen kaynakları işleterek, üretimde bulunmakla yükümlü kılınmıştır. Bu çalışmalar üzerinden, ülkenin, enerji konusundaki dışa bağımlılığı azaltılmak ve ülkede, döviz tasarrufu sağlanmak istenmiştir (Yaşa, 1980: 250).

1935 yılında kurulan Maden Teknik Arama Enstitüsü’nün görevi, ülkede mevcut ve işletmeye elverişli her çeşit yer altı servetini bulmak ve bu amaçla her türlü inceleme, arama, bilimsel ve teknik araştırmalar yapmak şeklinde tanımlanmıştır. 1935’de kurulan Elektrik İşleri Etüd İdaresi’nin başlıca görevleri ise ülkede bulunan enerji potansiyellerini tespit etmek; diğer enerji kaynaklarını inceleyerek elektrik üretimine elverişli olanları belirlemek; kent ve kasabaların, fabrikaların, madenlerin, demiryollarının ve çiftliklerin ihtiyacı olan elektriğin güvenilir ve ekonomik bir biçimde sağlanabilmesi için gerekli inceleme ve hesapları yapmak; elektrik konusunda her düzeyde personelin yetiştirilmesine ve eğitilmesine çalışmak; ülkede mevcut elektrik tesislerinin kapasiteleri, elektrik üretimi ve dağıtımı ile ilgili bilgileri toplamak ve yayınlamak olarak belirlenmiştir. Yine 1935 yılında kurulan Etibank’ın yapmakla yükümlü olduğu işler, her tür maden cevheri ve mineral yataklarını işletmek (madencilik); elde edilen cevherleri ve mineralleri arıtmak ve çeşitli ürünlere dönüştürmek (metalürji); bunların satışını yapmak ve bu alanda bankacılık işlerini yapmak olarak belirlenmiştir (Yaşa, 1980: 250-251; Demir, 1980: 110). Tüm bu kuruluşlar ve bunların görev tanımlaması, söz konusu yıllarda ülkenin yetersiz durumda bulunan altyapı hizmetlerini geliştirmeye ve ülkenin bu konudaki dışa bağımlılığını sonlandırmaya yönelmiş bir iradenin varlığını göstermiştir.

Bu dönemde, enerji konusundaki tüm bu girişimlere rağmen ülkede bilinen ve güvenilir olan en önemli enerji kaynağının taş kömürü olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu enerji kaynağının üretimine ağırlık verilmiş ve bunda başarı da sağlanmıştır. 1926 yılında bir milyon ton taşkömürü üretimi gerçekleştirilmişken, bu miktar 1934 yılında 2 milyona, 1940 yılında ise 3 milyon tona yükselmiştir. Söz konusu dönemde, az miktarda üretilen linyit madeni, sonraki dönemlerde önem kazanmıştır. Aynı şekilde su gücünden elektrik elde etme girişimleri de sonraki dönemlere kalmıştır

(Yaşa, 1980: 251; Demir, 1980: 113). Dolayısıyla bu dönemde, mali ve teknik açısından baraj kuracak duruma erişilememiştir. Ayrıca dönemin kentleri de yaygın bir şekilde elektrik ve petrol gibi kentsel gelişmenin tetikleyicisi olan başlıca enerji kaynaklarıyla buluşturulamamıştır.

Siyasal iktidarın, yabancı altyapı şirketlerini millileştirmesi, yabancı sermayeye karşı olduğu görüşüyle bağdaştırılmamıştır. Çünkü söz konusu bu satın alımlarda, ekonomik etkenlerin çok önemli bir payı olmuştur. Bununla birlikte farklı alanlara yatırım yapan yabancı sermayeli şirketler, varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir (Tekeli, 1982: 339). İkinci Dünya Savaşı yıllarında da devam eden millileştirme hareketleri çerçevesinde yarı-sömürgecilik kalıntısı şirketler temizlenmek istenmiş ve devletçilik politikasının gerektirdiği gibi devlet kapitalizminin tabanı genişletilmek istenmiştir. Millileştirilen bu şirketlerin en önemli özelliği, kent ekonomisine işlevsellik kazandıran ve kentin fiziki dokusunu doğrudan etkileyen girişimler olmasına bağlanmıştır. Çünkü ekonomik gerekçelerle yapılmış olsa da altyapıya ilişkin olan bu yabancı şirketin millileştirilmesi, kentsel gelişmeye yönelik atılmış önemli adımlar olmuştur.

Bu dönemde iletişimde, daha çok posta sisteminin ağırlığını koruduğunu belirten Çavdar (2003: 267-284), dönemin diğer posta taşımacılığı ve iletişim araçları hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Buna göre, 1939 yılında karayoluyla yapılan posta işlemleri 21.545 km uzunluğunda gerçekleşmiştir. Bu dönemde, telefon sayısı ve konuşma (kontür) miktarı oldukça düşük bir seviyede gerçekleşmiştir. Dolayısıyla telefon kullanımı, yaygın bir iletişim aracı olmaktan oldukça uzak bir nitelik sergilemiştir. Buna karşın telgraf, acil bir iletişim aracı olarak çok daha yaygın olarak kullanılmıştır. Bu dönemdeki denizyolu posta taşımacılığı, 1.183 km olarak gerçekleşmiş, ancak dönemin demiryolu ve havayolu posta taşımacılığına ilişkin her hangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Diğer taraftan 1939 yılında PTT'nin 1.566 karayolu posta aracının bulunduğu belirtilmiştir. Bunların 547'si motorlu kara taşıtı, 152'si at vb. araba türü, 867'si ise diğer araçlardan oluşmuştur. Sahillerde kabotaj hakkının kabul edilmesiyle birlikte liman ve iskele yapımları hızlanmış ve Devlet Denizyolları İşletmesi kurulmuştur. Ayrıca Ankara-İstanbul arasındaki havayolu ulaşımı, yine devlet öncülüğünde 1930'lu yılların son çeyreğinde gerçekleşmiştir. Döneme ilişkin tüm bu iletişime ve taşımacılığa ilişkin hizmetler, özellikle büyük kentlerde yoğunlaşmıştır.

Küçük kentler, sınırlı bir şekilde bu hizmetlerden yararlanırken, kırsal kesimde yaşayanlar ise söz konusu hizmetlerden yararlanmak için kasaba ya da kent merkezlerine gitmek durumunda kalmıştır.

Bu dönemde, Ankara’da Devlet Radyosu kurulmuştur. Türkiye’de radyo ilk defa, Türk Telsiz ve Telefon Şirketi Anlaşmasına konulan hak ve yetki ile 1927 yılında İstanbul’da Yeni Postahane’nin üst katında kurulmuş ve faaliyete geçip haberler vermeye başlamıştır. 1928 yılında Ankara’da bir stüdyo kurulmuş, 1929 yılında siyasal iktidar, söz konusu şirketin bazı haklarını değiştirmiş ve bunun üzerine İstanbul Radyosu, Beyoğlu’nda bir daireye, Ankara Radyosu da 1938 yılında Ankara Palasın alt katına taşınmıştır. Radyonun yönetimi ise daha önce, yani 1936 yılında devlete geçmiş ve Ankara Radyo tesisleri, 1938 yılında tamamlanmıştır. Radyonun ilk resmi program ise 31 Kasım 1938’de yayımlanmıştır (Cunbur, 1990: 369). Bu dönemde sinema, televizyon, video gibi yayın araçlarına ilişkin çok küçük gelişmeler söz konusu olmuştur.

6.1.4. Kente İlişkin Yasal ve Kurumsal Yapılanma: Başkent Ankara

Devletçilik döneminde, kente ilişkin yasal ve kurumsal yapılanma girişimleri, tüm ülke kentlerinin kentsel gelişme süreci üzerinde belirleyici olması nedeniyle Başkent Ankara’nın kentsel gelişme sürece üzerinden liberal dönemden başlayarak değerlendirilmiştir. Buna göre fiziksel anlamda günümüz Başkent Ankara’nın temelini atacak ilk girişim, Keleş (2008: 30-31)’in, Yavuz’dan aktarımına göre, 1924’te gerçekleştirilen büyük kamulaştırma ile olmuştur. Son derece tartışmalı geçen görüşmeler sonucunda kabul edilen “Kamulaştırma Yasası”, arsaların 1915 yılındaki vergi bildirimlerinin 15 katı üzerinden kamulaştırılmasına olanak vermiş ve bu durum, yönetimi, büyük bir yükten kurtarmıştır. Ayrıca bu yıllarda, kentsel gelişmenin mali kaynağını sağlamak üzere 1926’da Emlak ve Eytam Bankası’nın, diğer kentlerin planlama faaliyetlerini denetlemek üzere de 1928’de Ankara Şehri İmar Müdürlüğü’nün (İİB, 1973: 15) kurulmuş olması kurumsallaşmaya ilişkin önemli gelişmeler olarak belirmiştir.

14 Mart 1924 tarihinde Meclisten geçen 417 sayılı Ankara Şehremaneti Kanununa göre, Ankara Şehremini, İçişleri Bakanı tarafından atanacak ve İstanbul Şehremaneti’nde uygulanan kanunlardan, tüzüklerden, yönetmeliklerden ve kararlardan

Ankara'nın durumuna uygun olanlar burada da geçerli olacaktı. 417 sayılı bu Kanun, 1930'da yayımlanan 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun (Tekeli, 2000: 114) 162. Maddesi ile yürürlükten kaldırılmış ve bu tarihten başlayarak Ankara Belediye Başkanı, İçişleri Bakanının ataması ve Cumhurbaşkanının onayı ile iş başına gelme kararı alınmıştır. Yine bu dönemde, Ankara Belediye Başkanlığı için siyasal iktidar, 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 94. Maddenin D fıkrasında bulunan "Ankara valisinin belediye başkanlığını da yapması" şeklindeki seçeneğe dayanarak, 1948 yılına kadar Ankara valilerinin, Ankara belediye başkanlığı görevini de üstlenmesi uygulamasını yürürlükte tutmuştur (Yavuz, 1980: 3). Bu uygulama, Ankara'nın planlı kentleşmesine atfedilen özel durumundan kaynaklanmıştır.

Devletçilik döneminde; 1930 tarihli Belediye Kanunu, 1933 tarihli Belediyeler Bankası ile Yapı ve Yollar Kanunu, 1934 tarihli Tapu Kanunu ve 1939 tarihli Belediye İstimlâk Kanunu (Tekeli, 2000: 114) birbiri ardına çıkarılırken, sürekli olarak Ankara göz önünde bulundurulmuştur. Söz konusu bu kent, kentsel düzenlemelerin yaşama geçirilip bu bağlamda sosyal ve fiziksel gelişimine yön verilecek bir yer olarak tasarlanmıştır. Esasında kentsel gelişmeyi doğrudan ilgilendiren bu yasaların gerisinde, çağdaş kent yaşamını Türkiye'ye yansıtacak ve ülke kentlerine örnek olacak mekân olarak Ankara'yı tasarlama düşüncesi bulunmaktaydı. Yine bu dönemde Başkent Ankara, ülkede, ilk toplu konut uygulamasının yanı sıra konut sektöründe ilk kooperatif örgütlenmesine de sahne olmuştur (Taş, 2003: 212). Daha çok yüksek düzeydeki memurlardan oluşan bir grubun 1935 yılında bir araya gelerek kurdukları Bahçelievler Yapı Kooperatifi, Türkiye'yi, yeni bir mimarlık ve planlama kavramı olan bahçe-kent ile tanıştırmıştı. Planı, Jansen tarafından yapılan bu mahallede, yüzme havuzu ve tenis kortu gibi (Keleş, 2008: 30-33) çağdaş donatılara da yer verilmiştir. Ne var ki, genel anlamda Ankara'da, planlı kentleşmenin başarısız olduğu belirtilmiştir.

Tüm çabalara karşın Ankara'da sağlıklı bir kentleşme gelişiminin yakalanamamasının başlıca nedeni olarak emlak spekülasyonu gösterilmiştir. Emlak spekülasyonu, Başkent Ankara'nın imarındaki başarısızlığın, yozlaşmanın belli başlı nedeni olarak belirmiş ve spekülasyon, zamanla yapı düzensizliğinin ya da yapı düzenindeki eksikliğin bir sonucu değil, nedeni durumuna gelmiştir. Ancak Ankara imarındaki başarısızlığın gerçek nedeni olan emlak vurgunculuğunu (spekülasyonunu) maskelemek için kimi çevreler ve bazen de yetkili kişiler, Ankara'nın 50 yıl sonraki

nüfusunu, Jansen'in çok düşük tahmin ettiğini söyleyerek, bütün sorumluluğu bir yabancıya yüklemek istemiş ve Jansen'in işine, 17.1.1939 tarihinde son verilmiştir. Ancak Yavuz (1980: 6-13), belgelerin, bu rakamı, yarışmaya katılan üç uzmana yetkililer tarafından verilmiş olduğunu açıkça gösterdiğini belirtmiştir. Esasında Başkentin kent planlamasında, ağırlıklı olarak topraktan yararlanma konusunda başarısız kalındığı görülmüştür. Bu dönemde, emlak üzerinden sağlanan çıkarların yüksekliği, gücü yeten herkesin gözünü bu yöne çevirmesi sonucunu doğurmuştur. Nüfuzlu kişiler, kooperatifler kurarak, çeşitli yöntemler uygulayarak, yasaları, tüzük ve yönetmelikleri, imar planlarını yozlaştırarak çıkarlarını artırırken, gecekonduculuk olgusu da işgallerle, kabadayılar aracılığı ile gelişimini sürdürmüştür (Yavuz, 1980: 35). Falih Rıfkı Atay'ın Çankaya eserinde vurguladığı gibi “...hemen spekülasyona dalmıştık. Herkes saklayıp ilerde satmak üzere arsa edinmek hırsına kapılmıştı. Şehir imarlarının başlıca düşmanının spekülasyon olduğunu düşünecek halde bile değildik. Bunlar yeni devletin ‘kusur’ları değil, ‘tecrübesizlikleri’ idi (Atay, 2004: 486-487).

Ülkede, bölge planlamasına ilişkin ilk gelişme, Ankara kent planı üzerinden gündeme gelmiştir. Buna göre Ankara kent planı, Falih Rıfkı Atay başkanlığındaki İmar Komisyonu üyeleri ve o dönemin Ankara imar müdürü olan Semih Temel ve Herman Jansen tarafından Atatürk’e sunulmuştur. Bu görüşmede Prof. Jansen, gerekli açıklamayı yaparken bir bölge planı çalışmasının olmaması nedeniyle sıkıntı yaşadığını vurgulamıştır. Bu bağlamda Atatürk, bölge planlarının önemini tamamı ile kabul etmiş ve 1937 yılında hükümet programında, Zonguldak Kömür Havzası için bölge planı yapılma kuralını koydurtmuştur (Yenen, 1982: 10). Ne var ki, Ankara kent planı, bölge planı olmaksızın yapılmıştır. Buna karşın Zonguldak Kömür Havzası için bölge planı girişimi, Türkiye’deki bölge planlaması için ilk adım niteliğinde olmuştur.

Devam eden süreçte Ankara’nın özel durumuna atfedilen bazı ayrıcalıkların kaldırıldığı görülmüştür. Örneğin 1937 yılında 3196 sayılı Kanun ile Ankara Şehri İmar Müdürlüğü, Ankara Belediyesine bağlanmış ve bu Kanun çerçevesinde söz konusu örgüt, edildiği birtakım özel yetkileri bırakmak zorunda kalmıştır. Buna göre, Ankara Şehri İmar Müdürlüğü’nün Belediye Başkanlığı’na değil de İçişleri Bakanlığına bağlı olma özel durumu, ortadan kalkmıştır. Ayrıca 1933 yılında yürürlüğe giren 2290 sayılı Belediye Yapı ve Yollar Kanununun, ülke belediyelerinin yaptırmak zorunda olduğu imar planlarını onaylamaya yetkili birim olarak gösterdiği Ankara Belediyesi İmar

Müdürlüğü, söz konusu yeni Kanun bağlamında bu özel görevi de bırakmak zorunda kalmıştır (İİB, 1973: 31). Böylece Ankara için kurulan özel bir örgütün, tüm ülke belediyelerinin imar planlarını onaylama yetkisini üstlenmesi nedeniyle ülke belediyeleri üzerinde sahip olduğu idari vesayet durumu, söz konusu bu yeni karar bağlamında ortadan kalkmıştır.

Özetle Türkiye’de, Cumhuriyet’in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar uzanan süreçte nüfusu artan ve imar çalışmalarına konu olan tek kent, Ankara olmuştur. Buna göre 1919 yılı sonlarında, Atatürk’ün Ankara’ya geldiği günlerde 20.000 kadar olan Ankara nüfusu, ilk genel sayım yılı olan 1927 yılında 74.000’e yükselmiş; 1945 yılında ise 226.000’e ulaşarak on kat artmıştır. Aynı yıllarda İstanbul için nüfus artışından değil, boşalmadan ve nüfustaki gerilemeden söz edilmiştir (Yavuz, 1980: 13). Ancak daha önce de belirtildiği gibi tüm çabalara karşın Ankara kentsel gelişimi, öngörülen nitelikte gerçekleşmemiş ve kent, sosyal ve fiziksel anlamda birçok sorunun üretildiği mekân olarak belirmiştir. Konut sorunundan, çevre düzenlemesi ve yabancılaşılmaya kadar birçok sorun, belki de ilk kez bu kadar belirgin olarak Ankara kentsel alanında yaşanmıştır denilebilir. Cantek (2003: 127-128)’e göre, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara’ya gelen yabancıların çoğu, Anadolu kültürü ile ilk kez karşılaşmıştır. Diğer taraftan yabancıların kentteki varlıkları ve kentin yeni bir toplumsal düzenin inşa edilip uygulanacağı yer olması, yerliler içinde de hayatı zorlaştırmıştır. Dolayısıyla yerliler ve dışarıdan gelenler, yaşam kültürleri bağlamında birbirinden farklılaşırken, dışarıdan gelenlerin de kendi içinde tabakalaştığı; kooperatifler, siteler, lojmanlar vb. yapılaşmaların söz konusu tabakalaşmayı ve yabancılaşmayı derinleştirdiği belirtilmiştir.

6.1.5. Kentsel Planlamanın Gelişimi

Ülke planlaması fikri, esasında 20. yüzyılın başlarında özellikle sanayisi gelişmiş ülkelerde hızla artan kentsel yoğunluğa bağlı olarak yerleşim alanlarında oluşan ya da oluşacak (sağlıksız yaşam koşulları, konut sorunu, alt ve üst yapı eksikliği gibi) zararlar nedeniyle öne çıkmış ve bu nedenle önemsenmiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı öncesi hızlı sanayileşmeye paralel olarak köyden kentte yoğun göç nedeniyle tarımsal alanlarda nüfus yoğunluğunun düşmesi; 1930 Ekonomik Krizi nedeniyle serbest piyasa ekonomisine karşı yaklaşımların oluşması, çok yönlü ülke planlamasını

ve politikasını birçok gelişmiş ülkede zorunlu bir yaklaşım olarak benimsenmesini sağlamıştır (Göçer, 1985: 50-53). Böyle bir ortamda kentsel gelişme açısından planlama; ortaya konduğu süreçler ışığında, toplum ve kamu yararına mekân düzenleme olarak kaynakların ve mülkiyetin yeniden dağılımını organize edici rolüyle bir irade, bir otorite olarak belirmiş ve bu irade ve güç, devlet ve hükümet eliyle gerçekleştirilerek (Özgen, 2007: 161-163), devletin egemen olduğu mekâna bilinçli bir müdahale, toplumu bilinçli olarak yönlendirme aracı olmuştur.

Bu yıllarda Türkiye’de de planlı gelişmeye bağlı olarak kentsel planlama çerçevesinde düzenli bir kent yaşamının vereceği çağdaş toplum görüntüsü, siyasal iktidarın öncelik tanıdığı hedeflerden biri olmuştur. Bu hedef doğrultusunda, 1930’lu yıllarda ardı sıra çıkarılan kanunlarla Türkiye kentleri; ekonomik, sosyal ve fiziksel açıdan yeniden örgütlenmek istenmiş; kentsel planlamayı kurallara bağlayan ve düzenli gelişmeyi hedefleyen yasal mevzuat oluşturulmak istenmiştir. Bu bağlamda 1930 yılında çıkarılan 1580 sayılı Belediye Kanunu, yine aynı yıl çıkarılan 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu, 1933 yılında çıkarılan 2290 sayılı Yapı ve Yollar Kanunu ile yine aynı yıl çıkarılan 2033 sayılı Belediye Bankası Kuruluş Kanunu, 1934 yılında çıkarılan 2722 sayılı Belediye İstimlâk Kanunu, 1935 yılında çıkarılan 2763 sayılı Belediyeler İmar Heyetinin Kuruluşuna İlişkin Kanun ve kent yönetimine ilişkin daha birçok düzenleme, bu amacın birer ürünü olarak oluşturulmuştur (Tekeli, 2009: 114-116; Göçer, 1985: 55). Söz konusu bu Kanunlar üzerinden Osmanlı döneminden kalan yasal mevzuat değiştirilmiş, yasal ve kurumsal anlamda yeniden örgütlenmeye gidilmiştir. Ayrıca tam anlamıyla uygulamaya konulmamakla birlikte mimarlık ve mühendislik mesleğine ilişkin çıkarılan Kanun çerçevesinde bina yapımı, bu alanda uzmanlaşmış nitelikli kişilerin tekeline bırakılmıştır. Dolayısıyla belediye yönetimi ve kent planlaması alanlarında uzmanların yetiştirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle yüksek eğitim ve üniversite programlarında, ilk kez kent yönetimi ve kent planlamasına ilişkin derslere yer verilmiştir (Göçer, 1985: 55; Batur, 1983: 1384). Ayrıca bu düzenlemeler, belediyeleri, geniş yükümlülükler altına sokmuş ve birtakım ekonomik ve yasal olanaklarla donatmıştır. Özellikle kentlere çağdaş bir görünüm kazandırmak amacıyla yapılan öncelikli girişimler arasında elektrik ve su hizmeti getirme, yol açma, kaldırımlı yol yapma, park ve fidanlıklar oluşturma gibi altyapıyı geliştirmeye ilişkin çalışmalar olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda yürürlükte bulunan imar ile ilgili mevcut mevzuat, Osmanlı döneminden kalan “Ebniye Kanunu” olmuştur. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nde genel anlamda belediyelerin tümü için ilke koyan ilk kanun, 1580 sayılı “Belediye Kanunu” olmuştur. Bu Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile Vilayet ve Dersaadet Belediye Kanunları ile 1924 tarihli Ankara Şehremaneti Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır (Yörükoğlu, 2009). 1580 sayılı Belediye Kanunu ile belediyeler; belediye sakinlerinin yersel anlamda ortak ve medeni ihtiyaçlarını yerine getirmekle görevlendirilmiştir. Bu Kanun çerçevesinde bütün belediyelere, imar planı yaptırma zorunluluğu getirilmiştir. Söz konusu Kanun'a göre, her belediye, beş yıl içinde ve gelecek elli yıla ilişkin olarak kent planı hazırlamakla yükümlü kılınmıştır. Ayrıca belediyelerin, harita ve imar projeleri yapımı ve onarımı için uyulması zorunlu teknik şartlarla ilgili kurallara da yer verilmiştir (İİB, 1973: 15-31). Kentsel planlamanın gelişimi adına atılmış önemli bir adım olmakla birlikte söz konusu Kanun'un, belediyelere; personel, teknik bilgi, mali olanak ve ihtiyaçlarına bakılmaksızın elli yıl gibi tahmini çok güç uzunluktaki bir süre için ve beş yıl içinde plan hazırlatma şartı getirmesi, imar planlarının çoğunun etkisiz kalmasına ve bu planların uygulama kabiliyetinin zayıflamasına neden olduğu belirtilmiştir. Ancak bu düzenleme, ülkede kentsel planlama açısından mevzuat oluşturma adına önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Ağırlıklı olarak mevzuat oluşturmaya hizmet etmiş olsa da bu yıllarda, kentsel planlamanın gelişimine ön ayak olan birçok yasal düzenlemenin hayata geçirilmiş olduğu belirtilmelidir. Örneğin 1930 yılında yürürlüğe giren 1593 sayılı “Umumi Hıfzısıhha Kanunu”nda da nüfusu yirmi binden yukarı olan kent ve kasaba belediyeleri ile nüfusu ne olursa olsun kaplıcası bulunan belediyelere kent planı yapma zorunluluğu getirilmiştir. Bu bağlamda hazırlanacak projelerde, yeniden yapılacak ya da düzeltililecek sokakların yön ve genişliği; meydanların, bahçelerin ve anıtların yerlerini ve durumlarını gösteren bir harita ile yapılacak altyapı tesislerinin yıllara yayılmış bir programı ve bu programın belediye meclisince onaylanmış olmasını belirten ilkeler konmuştur (İİB, 1973: 82; Yörükoğlu, 2009). 1933 yılında 2290 sayılı Yapı ve Yolları Kanunu çıkmıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye'de kent ve kasabalarının imarı için yeni bir dönem açılmıştır denebilir. Çünkü bu yeni Kanuna göre, her kent ve kasaba, bir harita ve imar planı yaptırmakla yükümlü kılınmıştır (Yenen, 1982: 8). Ayrıca 1934

yılında çıkarılmış olan 2443 sayılı Kanunla “devlet daire ve müesseselerine ait her türlü bina ve inşaatın ve Türk mimarisinin tarzını tayin ile birlik temin” etme görevi Bayındırlık Bakanlığı’na verilmiştir. Yine 1935 yılında, 2799 sayılı Kanunla Bayındırlık Bakanlığı içinde kurulmuş olan Yapı İşleri Umum Müdürlüğü’ne; konut üretme, konut politikasını belirleme ve özel kesim de dâhil olmak üzere konut üretimini denetleme gibi görevler verilmiştir (İİB, 1973: 103).

Bu dönemde, belediyelere, kısa ve uzun vadeli avans ve kredi verebilmek amacıyla 2301 sayılı Kanunla “Belediyeler Bankası” kurulmuştur (Yörükoğlu, 2009). 1933 yılında kurulan Belediyeler Bankası, kentlerin düzenleme ve tesis işlerine ilişkin kamu hizmetleri için ihtiyaç duyacağı kredileri sağlamakla görevli kılınmıştır. Diğer bir ifadeyle belediyeleri, mali açıdan az da olsa rahatlatmak için imar uygulamaları konusunda ihtiyaç duydukları ödenek açığını karşılamak üzere söz konusu Bankanın kurulması öngörülmüştür (Çetik, 1993: 4). Dolayısıyla zaman ilerledikçe kent planlamasına ilişkin uygulamalarda, yasal düzen sağlamanın yanı sıra mali açıdan da belediyelerin desteklenmesi yoluna gidildiği gözlenmiştir. 1935 yılında 1580 sayılı Kanun’a ek olarak yürürlüğe giren 2763 sayılı Kanun ile nüfusu on binden yukarı belediyelerin harita ve imar planlarını, içme suları ile spor alanlarını ve lağım işlerini 2490 sayılı Kanuna göre yaptırmaya İçişleri Bakanlığı yetkili kılınmıştır (İİB, 1973: 16). Bunun için “Belediye İmar Heyetleri” kurulmuş (Taş, 2003: 212) ve belediyeler, bu işler için gerekli ödeneği bütçelerine koymakla yükümlü kılınmıştır. Bu dönemde, belediyelerin, imar uygulamaları konusunda yapacakları yatırımlar için başvuracakları tek kaynak, sadece sınırlı bütçe olanakları olmuştur. 1936 yılında belediyelere teknik yardım sağlamak amacı ile “Belediyeler İmar Fen Heyeti” kurulmuştur. Bu Kurul, belediyelerin yapacağı hali hazır harita, imar planı ve su işlerinde müşavirlik, kontrollük yapmak ve yaptırmakla görevlendirilmiştir (İİB, 1973: 31-83; Keleş, 2006: 2006).

Kentsel planlamaya ilişkin olarak devletçilik dönemi, Türkiye’de, yasal mevzuatın geliştiği yıllar olmasının yanı sıra fiili anlamda da kentsel planlamanın geliştiği yıllar olmuştur. Diğer bir ifadeyle bu yıllar, özellikle Ankara özelinde büyük ölçekli konut kooperatifi uygulaması gibi yapı üretiminin, inşaat faaliyetlerinin ve mimarlık etkinliklerinin oldukça yoğun olduğu yıllar olarak öne çıkmıştır (Taş, 2003: 212). Ayrıca Kuruluş sürecinin ayırıcı bir niteliği, Türkiye’de kent

planlaması çalışmalarına yön veren uzmanların yabancı olmasıyla ifade edilmiştir. Bu dönemde çalışmakta bulunan yabancı uzmanlar arasında Ankara İmar Müdürlüğü'nde 1939 yılına kadar danışmanlık görevini sürdüren ve Ankara'nın imar planlarını hazırlayan Prof. Jansen ve İstanbul için 1936 yılında açılan sınırlı şehircilik yarışmasını kazanarak 1936-1950 yılları arasındaki dönemde İstanbul'un nazım planlarını hazırlayan Fransız Prof. H. Prost, ilk anılanlar arasında olmuştur. Örneğin Prof. Jansen 1930-1939 yılları arasında Mersin, Adana, Ceyhan, Antep ve İzmit kentleri için de imar planları hazırlamış ve bu süre içinde, Türkiye'de kent planlaması çalışmalarına önderlik etmiştir. Bunun yanı sıra Bayındırlık Bakanlığında yedi yıl kent planlama uzmanı olarak çalışan Alman Prof. G. Oelsner'in (İİB, 1973: 16-17), ülkedeki kent planlama çalışmalarına önemli katkılarının olduğu belirtilmiştir.

6.1.6. Yerleşme Politikası ve Yapılı Çevre

Yerleşme politikası ve yapılı çevre konusu; sanayileşme ve kırsal nüfus, iskân ve yerleşme politikası, yer bilimine ilişkin ilk çalışmalar, yapı teknolojisi ve mimari yaklaşım üzerinden çözümlenip değerlendirilmiştir.

Sanayileşme ve Kırsal Nüfus: 1930'lu yıllarda devletçilik politikasının esas amacı Erder (1978: 51)'e göre, ekonomik faaliyetleri ve altyapı yatırımlarını, bunların yoğunlaştığı tek kent olan İstanbul'un dışına taşıyarak, söz konusu faaliyetleri ve çalışmaları ülke geneline yaymak olmuştur. Bunun için yatırımların düşük gelirli bölge merkezlerine kaydırılması, yerel iş olanaklarının artırılması ve bu bağlamda göç eğiliminin azaltılması ya da nüfusun yerelde tutulması hedeflenmiştir. Ayrıca yeni kurulan fabrikaların, kurulduğu çevredeki tarımsal alanlarda yaşayan insanları, tarımsal alanlardan koparmasına engel olacak birtakım önlemlerin alınması amaçlanmıştır. Örneğin yeni bir fabrikanın kurulduğu kırsal bir alanda, işçilerin, söz konusu alana akını nedeniyle oluşabilecek yeni bir kasabanın kurulmasını engellemek amacıyla bekâr işçiler için fabrika yakınlarına barakalar yapılmış ve yakın çevreden gelen işçiler için günlük ulaşım hizmeti sunulmuştur. Bu politika çerçevesinde, bir taraftan yeni bir yerleşim alanının oluşması engellenmek istenmiş, diğer taraftan da nüfus, kırsalda tutulmak istenmiştir. Bu tutum, sanayi üretimindeki olumsuz etkisine rağmen mevsimlik işçiliği pekiştirmiştir. Diğer taraftan nüfusun kırsalda tutulması üzerinden tarım sektörü geliştirilmek ya da bu sektörün mevcut durumu korunmak istenmiştir. Bu tutum, tarım

sektörünün, sanayileşmeyi sağlayacak bir dayanak olarak görülmesi çerçevesinde değerlendirilebilir. Çünkü bu dönemde, tarım sektörü üzerinden devlet öncülüğündeki sanayileşme politikası çerçevesinde kapitalizmin gelişmesi sağlanmış ve anlamlı bir sermaye birikimi yaratılmıştır. Ne var ki, bu yaklaşımın kentlere yansması Batılı kapitalist ülkelerin kentlerinden farklı nitelikte gerçekleşmiştir. Bu ülkelerin kentlerinde sermaye yoğunlaşması, kırsalda başlayan çözülme sonucu gerçekleşirken, Türkiye’de ise kırsalda çözülme olgusu, bu yıllarda belirginlik kazanmadığı gibi siyasal iktidar tarafından köylünün kırsalla bağının koparılması da istenmemiştir. Dolayısıyla kalkınma adına sanayi kuruluşlarının bir taraftan yurt geneline dağılması, diğer taraftan işçilerin köylülükle ilişkilerinin kesilmesinin istenmemesi, paradoksal bir durum olarak belirmiştir. Bu paradoks dolayısıyla Türkiye’de, kentsel gelişmenin yönü, hızı ve niteliği, Batılı kapitalist ülkelerden farklı bir olguda gerçekleşmiştir.

İskân ve Yerleşme Politikası: 1930’lu yılların başında, Balkan ülkelerinin etnik yapıya ilişkin değişen politikaları ve 1929 Dünya Ekonomik Krizinin olumsuz etkileri Duman (2009: 477-479)’a göre, özellikle Bulgaristan ve Romanya’daki Türklerin, Türkiye’ye göç etme isteklerini önemli ölçüde artırmıştır. Bunun üzerine siyasal iktidar, Balkanlardan ülkeye yönelen göç akınının düzenli ve programlı bir şekilde gerçekleşmesi için gerekli düzenlemeleri yapmak zorunda kalmış ve göçmenlerin kabul ve iskân işlemleri 21 Haziran 1934 tarihli İskân Kanunu’na göre yürütülmüştür. Böylece 1934 yılı sonu ve 1935 yılı başı itibarıyla yetkililerin denetim ve kontrolü altında ülkeye, Bulgaristan ve Romanya’dan kitlesel göçler başlamıştır. Söz konusu göçmenlerin yerleştirilmesinde, nüfus yoğunluğu esas alınmış ve bu yıllarda yüksek nüfus yoğunluğuna sahip İstanbul ve Doğu Karadeniz yerleşim alanı, iskân planı dışında bırakılmıştır. Dolayısıyla daha düşük nüfus yoğunluğuna sahip Doğu Anadolu, Akdeniz, İç Anadolu ve Trakya bölgesi iskân planı için öncelikli yerleşim alanları olarak değerlendirilmiştir. Yazara göre, siyasal iktidarın tarımsal üretime elverişli alanları iskân politikasında öncelikli yerleşim alanları olarak değerlendirmesi, bu eğilimden başlıca amacın atıl durumdaki toprakları üretime açmak, ekonomiye katkı sağlamak olduğu söylenebilir.

Az topraklı ya da topraksız köylüleri toprak sahibi yapma amacı da taşıyan 1934 tarihli İskân Kanunu, Timur (1994: 133-134)’a göre, yerleşme ve özümseme politikası ile birlikte köylüyü toprak sahibi kılma; feodal şeyhlik ve ağalık oluşumlarını yok etme

gibi birden fazla amacı gerçekleştirmek üzerine kurgulanmıştır. Yazara göre, bu Kanun'un bir amacı da nüfusu, "ırk" esasına göre yeniden yerleştirmek olmuştur. Buna göre ülke toprakları, 1) Türkler; 2) Türklüğe kazandırılacak olanlar ve 3) Yasak bölgeler olmak üzere üç tür yerleşim bölgesine ayrılmıştır. Tezel (2002: 377-378)'e göre, uzun bir hazırlıktan sonra 1934 yılında Meclisten geçen İskân Kanunu, Kürt büyük arazi sahiplerinin Doğu'daki ekonomik ve toplumsal hegemonyasını tasfiye etme ve Kürtler arasındaki feodal benzeri yapı ve ilişkileri yıkmaya üzerine kurgulanmıştır. Ancak bu çalışmalardan arzulanan başarı sağlanamamıştır. Ayrıca ülkenin diğer bölgelerinde de geniş arazilerini yarıcılara, ortakçılara, marabalara işleterek, varlığını yaygın olarak sürdüren toprak ağalığı düzeni bulunmaktaydı. Dolayısıyla kırsala ilişkin olarak feodal benzeri kültürel, toplumsal ve ekonomik ilişkileri tasfiye etmeyi amaçlayan bir politikanın uygulama ölçütü, belirli kentler ve belirli bir etnik grupla sınırlandırmanın anlamsızlığı anlaşılmıştır. Bu nedenle kısa bir süre sonra Doğu Anadolu'yu içeren bir toprak reformu fikrinden vazgeçilerek, tüm ülkeyi kapsayan bir reform fikrine geçilmiştir.

Yer Bilimine İlişkin İlk Çalışmalar: Bu konuya ilişkin olarak kentsel gelişmeyi doğrudan etkileyen deprem faktörü üzerinde durulmuştur. Buna göre, Türkiye'de, 1923-1939 yılları arasında deprem konusuna ilişkin olarak yapılan çalışmalar yok denecek kadar sınırlı sayıda gerçekleşmiştir. Bu dönemde, kuruluş amacı farklı olmakla birlikte Maden Teknik ve Arama (MTA) Enstitüsünün kurulmuş olması, jeoloji ve sismoloji disiplinlerinin tanınmasına neden olmuştur. Deprem konusunda Kandilli Rasathanesi, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Jeoloji Kürsüsü ve MTA Enstitüsündeki yabancı uzmanların bu dönemdeki çalışmaları, daha çok kişisel merak yüzünden gelişmiş ve bu çalışmalar, deprem bölgelerinde yapılan bir inceleme ve araştırma çalışmasının ötesine geçememiştir. Bununla birlikte söz konusu dönemde, sismoloji ve depreme dayanlı yapı konularında mevcut üniversitelerde öğretim çalışmaları henüz başlamamış olmakla birlikte, bilgi sahibi yerli uzman da henüz yetişmemiştir (İİB, 1973: 174).

Yapı Teknolojisi: Kentsel gelişmenin olmazsa olmazı olan yapı teknolojisinin mevcut durumu, bir ülkede, kentsel gelişmenin niteliği konusunda fikir veren başlıca konulardandır. Bu konuya ilişkin olarak Türkiye'de, özellikle devletçilik döneminde ulusal bir yapı malzeme sanayisi oluşturma çalışmaları yoğunlaşmıştır. Siyasal iktidar,

bu konuya ilişkin çalışmaları devletçi politikanın bir gereği olarak üstlenmiştir. Bu amaca ilişkin çalışmaları ise Birinci ve İkinci Beş yıllık Sanayi Planları bağlamında İktisadi Devlet Teşebbüsleri ve bankaların kurulmasına ilişkin çalışmalar üzerinden yürütmüştür. Özellikle uygulamaya konulan Birinci Sanayi Planında oluşturulan yapı malzemesi ile ilgili kuruluşlar; Türkiye Sanayi Kredi Bankası, Sümerbank, Ekonomi Bakanlığı, Etibank, MTA Enstitüsü, Türkiye Demir Çelik İşletmeleri, Orman Genel Müdürlüğü şeklinde sıralanabilir (İİB, 1973: 189-191). Yine bu dönemde, siyasal iktidar, sanayi yatırımları çerçevesinde inşaat işlerinde çalışan özel müteahhitlerin gelişmesine ve güç kazanmasına yardımcı olmuştur. Özellikle demiryolu ve diğer sosyal altyapı yatırım işlerinde güçlenmiş olan müteahhitler, devlet fabrikalarının ve maden işletmelerinin yapımında, diğer bir ifadeyle geniş bir iş alanında çalışma olanağı bulmuştur (Tezel, 2002: 254). Esasında devletçilik dönemindeki yapı teknolojisine ilişkin bu sınırlı gelişmeler bağlamında, ülkenin, yapı teknolojisi konusunda henüz emekleme aşamasında olduğu, dolayısıyla kentsel gelişmenin de aynı düzlemde bir seyir izlediği söylenebilir.

Mimari Yaklaşım: Devletçilik dönemine ilişkin mimari yaklaşım, 1927-1940 zaman aralığını tanımlayan *Çağdaş Mimariye Yönelme Çabaları* (Turan, 1994: 282) bağlamında değerlendirilebilir. Esasında Cumhuriyet Türkiye'sinin Kuruluş yıllarındaki mimarlık ortamı eldeki tüm olanakların değerlendirilmesi, ulusal bilinç yaratma eylemleri içinde oluşmuştur. Bu bağlamda siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanda yapısal değişimlerin belirgin bir şekilde başladığı ve topluma yansıdığı devletçilik döneminde, bu dönüşüme koşut olarak mimarlık alanında da çeşitli gelişmeler gözlenmiştir. Başta Başkent Ankara olmak üzere, ülkede, sağlıklı kentsel gelişme ve kentsel planlama eylemine ilişkin olarak bilgi ve deneyimine başvuru yabancı uzmanlar bulunmakla birlikte, bu yıllarda ülkede, Türk mimarları da varlık gösterme çabası içine girmişlerdir (Sözen, 1996: 39-40).

Ülkede, bu alanın gelişmesi ve nitelikli mimarların yetişmesi için mimarlık ve kentbilimi konularında önde gelen iki temel kuruluş olan Güzel Sanatlar Akademisi'ne ve Yüksek Mühendis Mektebi'ne ilişkin yeni yasal düzenlemeler yapılmış ve daha çağdaş bir mimarlık eğitimi için bu kurumlar geliştirilmek istenmiştir. Aynı şekilde İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesinde de bu amaç doğrultusunda benzer çalışmalar yapılmıştır (Sözen, 1996: 42-43). Dönemin mimari yaklaşımını ve yapıların

genel niteliğini, Milli Mimari üslubunun tasarlama ve biçim özellikleri bağlamında değerlendiren Batur (1983: 1382), söz konusu yıllarda yapıların çoğunda yeni yapım yöntemleri (betonarme vb.) ile yeni malzemelerin kullanılmış olduğunu ve yapılara, genellikle çağdaş donatının hâkim olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yazar, dönemin mali koşullarının kentsel ölçekleriyle kıyaslandığında, tümü değilse bile çoğu yapıların, büyük yapılar şeklinde gerçekleşmiş olduğunu belirtmiştir.

6.1.7. Konut Politikası

Konut üretimi konusunda belediyelerin görevi 1930 yılında çıkan 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 15/68 maddesinde belirtilmiştir. Ancak Türkiye'nin konut üretiminde teknik ve ekonomik gelişme düzeyinin hazır olmayışı ve konut üretiminin isteğe bağlı görev olması, belediyelerin konut üretimine gereği kadar eğilmesini engellemiştir (Peynircioğlu, 1994: 4). Siyasal iktidar, Ankara dışında konut sorunuyla çok fazla ilgilenmediği gibi belediyeler de konut üretimi konusunda etkin bir rol üstlenmemiştir. 1930 tarihli Belediye Kanunu, belediyelere ucuz belediye konutları yapmak, gelişme alanlarında arsa alarak konut yapmak isteyenlere arsa satmak görevi vermiş olsa da söz konusu yıllarda belediyeler, mali ve teknik açıdan zorunlu görevleri yerine getirmede zorlanıyorlardı. Dolayısıyla isteğe bağlı bu görev için bütçe ayıramayacakları için belediyeler, bu yıllarda konut işlerine girişmemiştir (Çoban, 2012: 80). Ayrıca 1930 tarihli Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, nüfusu 50 bini geçen belediyelerde, konutları, sağlık koşulları bakımından denetlemek üzere bir “meskenler idaresi” kurulmasını zorunlu saymıştır (Çoban, 2012: 81). Ne var ki, belediyelerin, barınma ile sağlık arasındaki ilişkiyi ifade eden bu önemli hükmünün gereğini de yerine getirememiş olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde Belediyeler, en başta mali ve teknik yetersizlikten dolayı barınma sorununu çözmeye ilişkin etkin çalışmalarda bulunamamışlardır.

Esasında “Muhacirin ve Aşayir Müdüriyeti Umumiyesi” adıyla Cumhuriyet öncesi dönemde çalışmaya başlamış olan ve 1950 yılında 5618 sayılı Kanunla Toprak İşleri Umum Müdürlüğü ile birleştirilerek Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü adı altında Tarım Bakanlığı bünyesinde çalışmaya başlayan bu birim, “Kuruluş” sürecinde, çeşitli adlar altında ve farklı birimlere bağlı olarak konut çalışmalarını yürütmüştür. Örneğin dışarıdan gelen göçmen ve mülteciler için 1923-1935 yılları arasında 110.518

konut yapılmış ve yıllık ortalama konut sayısı 8.501 olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde 1936-1950 yılları arasında 25.670 konut yapılmış ve yıllık ortalama konut sayısı 1.711 olarak gerçekleşmiştir (İİB, 1973: 126). Bu dönemde, yani 20 Nisan 1934 yılında gecekonduların sorunlarını incelemek üzere CHP bünyesinde bir komisyonun kurulmuş olması, konut sorununa ilişkin önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Özellikle Ankara için hazırlanan raporda dar gelirli vatandaşlara çok ucuza mal olabilecek sağlıklı ve modern koşullar içeren konutlar verilmesi önerilmiştir (Sevgi, 1988: 81). Ancak tüm bu girişimler, ülkenin konut sorununu çözmemiş ve en başta devletçilik politikası bağlamında sanayi kuruluşlarını, demiryolunun geçtiği küçük Anadolu kentlerine yayma yaklaşımı çerçevesinde bu kuruluşlarda çalışacak işçilerin artan konut talebini karşılama konusunda (Tekeli, 1996: 17) yetersiz kalmıştır.

Türkiye’de ilk kooperatif uygulaması, bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Kentsel gelişme süreci üzerinde önemli bir yeri olan kooperatifler, kar amacı gütmeyen, üyeleri ile olan alış-verişlerinden doğan gelir artığını bununla orantılı olarak üyelerine geri ödeyen, bu nedenle de ticari (tecimsel) kuruluş ya da ortaklıklardan ayrılan demokratik örgütler olarak tanımlanır (Geray, 1994: 39). Ankara’da 1934 yılında kurulan ilk kooperatif, evsiz memurları veya benzer durumda bulunan yurttaşları birer eve sahip etmeyi amaçlamıştır (Keleş, 1979: 31). Söz konusu bu kooperatif, Bahçelievler Yapı Kooperatifi olmuştur. Bu Kooperatif, kısa bir süre içinde yüz elliden daha çok konut yapmayı başararak, günümüz Bahçelievler semtinin çekirdeğini oluşturmuştur (Tekeli, 1984: 9-15). Ne var ki, bu Kooperatif, kentsel spekülasyon nedeniyle kentten uzak bir alanda kurulmuş olmasına karşın, sonraları spekülasyonu arttırıcı bir rol oynamıştır. Ayrıca söz konusu kooperatifin yapımı, neredeyse tamamıyla dış finansmana dayanmış ve yapılarda, lüks konut eğilimi ağırlıkta olmuştur (Üsküp, 1984: 24). Bu gelişmeler bağlamında devletçilik döneminde, bilinçli ve çözüm odaklı bir konut politikasının ülkede uygulanmadığı, ayrıca konut sorununun ağırlıklı olarak Ankara özelinde ele alındığı söylenebilir.

6.1.8. Kentlerin Dönüşen Sosyal Yapısı

Bu dönemde, siyasal iktidar, özellikle kentlerin sosyal yapısını dönüştüren birçok yenilik girişiminde bulunmuştur. Ancak bu girişimler içinden kadının toplumdaki yeri, eğitim sistemine ilişkin gelişmeler, sosyal kurumlar, sağlık ve siyasal-

hukuksal-yönetmel yapıya ilişkin kurumsallaşma girişimleri, dönemin sosyal yapısı üzerinde yarattığı etki açısından daha çok öne çıktığı düşünülerek, ele alınmış ve kentsel gelişme açısından çözümlenip değerlendirilmiştir.

Kadının Toplumdaki Yeri: Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadın sorunlarını çözmeye ilişkin atılan her adım, Arat (1995: 78)'a göre, aynı zamanda çağdaşlaşma/Batılılaşma yolunda toplumdaki engellerin aşılmasında da önayak olmuştur. “Kuruluş” yıllarında özellikle devletçilik döneminde, Batı toplumu olma yolunda gerçekleştirilen yapısal değişiklikler, kadınlar için eğitim ve iş olanakları yaratmıştır. Önceki dönemde, yani 1926 yılında Medeni Kanunun yürürlüğe girmesi ile Türkiye’de kadınlar, söz konusu dönemin koşullarına göre oldukça esaslı haklar elde etmişlerdir. Kadının aile içindeki ve çocuklar üzerindeki konumu, güçlendirilmiş ve bu durum, hukuki bir nitelik kazanmıştır. Ancak siyasi haklar açısından kadının erkek ile eşitliği, devletçilik döneminde kazanılmıştır. Buna göre, kadın, 1930 yılında belediye için; 1933 yılında muhtarlık ve köy ihtiyar kurulu için; 1934 yılında ise milletvekilliği için seçme ve seçilme hakkına sahip olmuştur (Afetinan, 1972b: 114; Perin, 1982: 123). Şubat 1935 yılında yapılan milletvekili seçiminde 40.860 kadın ve erkek seçmen oy kullanmış ve 18 kadın milletvekili, Meclise girmiştir. Seçilen söz konusu kadın milletvekillerinden çoğu, okul müdürü ve yöneticileri ile öğretmenlerden oluşmuştur. Ancak bunlar arasında doktor olan ve köy muhtarlığı yapmış kadınlar da bulunmaktaydı (Afetinan, 1975: 189).

Bu yıllarda, özellikle kentsel alanda miras, boşanma, okuma ve çalışma gibi haklardan yararlanan; eğiten, öğreten, çalışma hayatına atılan bir kadın kesimi oluşmuştur (Arat,1995: 79). Özellikle KİT’ler, ülkede kadın işçi sayısının artmasında önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte söz konusu Kuruluşların, kadınlara sağladığı geniş sosyal olanaklar ve eğitim, bu dönemde, kadın işçi niteliğinin gelişmesine önemli katkı sunmuştur (Makal, 2010: 14). Kadın hakları konusunda çok fazla üzerinde durulmayan 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu, çalışma yaşamında kadın haklarını koruyan ve kadının konumunu güçlendiren önemli bir diğer gelişme olarak belirlemiştir (Soner,1998:97). Bu Kanun çerçevesinde, bir taraftan çağın gelişmiş ülkelerinde var olan yeni ilkelerden esinlenerek, çalışanların haklarının, bireysel iş hukuku alanında en ileri ölçütlerde korunması hedeflenirken, diğer taraftan çalışma yaşamında gerçek

anlamda bir kadın-erkek eşitliğinin sağlanması da amaçlanmıştır. Ancak bu hedefin fiili anlamda gerçekleştirilme durumu, tartışmaya açık bir konudur.

Sonuç olarak önceki yıllara kıyasla bu dönemde, kadınlara ilişkin hak alanının genişletilmiş olduğu bir gerçektir. Ancak bu haklar, kadınlar tarafından verilmiş toplumsal bir mücadelenin sonucunda değil de siyasal iktidarın, tepeden inme (jakoben) yaklaşımının sonucunda kazanılmıştır. Dolayısıyla bu yıllarda kadınlar açısından kazanılan haklara ilişkin farkındalık düzeyinin oldukça zayıf olduğu söylenebilir. Diğer taraftan henüz çözülme sürecinin başlamadığı ve geleneksel yapısını büyük ölçüde koruyan kırsal alana kıyasla kentsel alanda kadınların, haklar konusunda daha bilinçli olduğu ve sosyal hayatta çok daha fazla etkin rol üstlendiği söylenebilir.

Eğitim Sistemine İlişkin Gelişmeler: Bir ülkede eğitimin niteliği ve niceliği, toplumsal gelişme, dolayısıyla kentsel gelişme üzerinde belirleyici olan temel esaslardan biridir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni siyasal etki alanları oluşturmak ya da var olan etki alanlarını korumak isteyen Batılı kapitalist devletler, Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinde kültürel kurumlar ve okullar açmışlardır. Esasında bir ülkeyi etki alanı içinde tutmanın en ussal yaklaşımlarından olan bu yaklaşım çerçevesinde 19. yüzyılın sonunda Osmanlı ülkesinde; İngiliz, Fransız, Alman, Amerikan, Rus, Avusturya-Macaristan ve İtalyan okulları açılmıştır. Bu okulların yönetimi, çoğunlukla misyonerlerin elinde olmuştur. Tekeli (1983: 653-660)'ye göre, Batılı kapitalist devletlerin, söz konusu okullar üzerinden kendi dilini yayma ve Batı bilgisini, bu okulların dini süzgecinden geçirerek Osmanlı topraklarına sokma gibi amaçları bulunmaktaydı. Cumhuriyet dönemine aktarılan eğitim sistemindeki bu yapılanmaya, ilk yıllarda çıkarılan birkaç kanun çerçevesinde son verilmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde hilafetin kaldırılmasına ilişkin 431 sayılı Kanun kabulü ile birlikte sosyal yapıyı doğrudan etkileyen iki önemli kanun daha kabul edilmiştir. Buna göre 430 sayılı Kanun ile mektep-medrese ikiliği ortadan kaldırılarak öğretim birliği (Tevhid-İ Tedrisat) oluşturulmuştur. 429 sayılı Kanun ile de Şer'îye ve Efkafe Nezareti lağvedilerek (kaldırılarak), bunların denetimindeki okullar, Maarif Vekâletine (Eğitim Bakanlığına) devredilmiştir (Turan, 1995: 69). Dolayısıyla Tevhid-i Tedrisat Kanunu, eğitimdeki ikiliğin ortadan kaldırılmasının yanında, yabancı okulların ve cemaat okullarının etki alanlarının sonlandırılmasını ve yabancı okulların denetim altına alınmasını da sağlamıştır.

Kentsel gelişmenin niteliği üzerinde belirleyici olan eğitim konusuna ilişkin olarak bu dönemde, ilköğretim hariç orta eğitim aşamalarında belirli bir gelişmenin olduğunu belirten Çavdar (2003: 274), bu gelişmeyi, ortaöğretim kurumlarının çoğunlukla büyük kentlerde ve il merkezlerinde bulunması durumuna bağlamıştır. Yazara göre, bu dönemde, kırsal alanlara yönelik etkin bir ilköğretim kampanyası yürütülememiştir. Bu nedenle dönemin sonunda ilkokul başına düşen öğrenci sayısı 96.1 ve öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 47.5 olarak gerçekleşmiştir. Oysa aynı dönemin sonunda, ortaokul başına düşen öğrenci sayısı 394.5; lise başına düşen öğrenci sayısı ise 328.2 olarak gerçekleşmiştir. Meslek liselerinde ise bu sayı 162.6 olmuştur. Bu veriler ışığında 1930’lu yıllardaki eğitim politikasının en zayıf kaldığı aşamanın, ilköğretim aşaması olduğu ve özellikle kırsal alanlarda bu başarısızlık oranının arttığı söylenebilir. Bu durum, eğitim politikasının kırsal alanda ve kentlerde henüz arzulan biçimde yoğunlaşmamış olmasına bağlanmıştır.

Bu dönemde yapılan üniversite reformu, kentsel gelişme açısından önemli bir gelişme olarak belirmiştir. Türkiye’de Batı tipi üniversitenin kurulması aşamasına, ancak 19. yüzyılın ortalarında gelinebilmiştir (Widmann, 2000: 51-52). Ancak üniversiteleri, modern esaslara göre yeniden düzenleme girişimleri 1933 yılına kadar sürdürülmüştür. Ne var ki, istenilen sonuçlar alınamamıştır. 31 Mayıs 1933’de İstanbul Üniversitesinin Kurulması Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Bu Kanuna dayanılarak Darülfünun ve onun yapılandırılma esasları kaldırılmış ve yeni kurulan İstanbul Üniversitesi, Batı Avrupa eğitim modeline göre örgütlenmiş bilimsel çalışmalar ve rütbeler ise yeniden düzenlenmiştir (Mumcu, 1984: 156). Fakülteler birliği anlamına gelen “üniversite” sözcüğü ise ilk kez bu Kanun ile resmi mevzuata girmiştir. Esasında siyasal iktidar, üniversite reformuna ilişkin incelemeler yaptırmak üzere İsviçre’den danışman ve uzman olarak Prof. Albert Malch’ı getirmiş ve bu konuya ilişkin Prof. Malch’ın hazırladığı rapor, 1933 üniversite reformunun başlıca dayanağı olmuştur. Üniversite reformu çerçevesinde özerklik kaldırılmış, İstanbul Üniversitesi Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanmış ve rektör de siyasal iktidar tarafından atanmıştır. Darülfünun öğretim kadrosu geniş ölçüde elenmiş; bu kurumun 151 öğretim elemanından sadece 59’u üniversiteye alınmıştır. Kadronun ikinci grubu, Batılı ülkelerde öğrenimini başarıyla tamamlayıp ülkeye dönen Darülfünun dışındaki genç öğretim elemanlarından oluşmuştur. Üçüncü grup ise yabancı profesörlerden oluşmuştur. Bu dönemde, Nazi

Almanya'sından kaçan birçok bilim insanı, öğretim görevlisi olarak Türkiye üniversitelerinde çalışmaya başlamıştır. Yine bu dönemde Ankara Üniversitesi'nin temelleri atılmış, başta hukuk fakültesi olmak üzere yeni fakülteler açılmıştır. 1946 yılındaki 4936 sayılı “Üniversiteler Kanunu” ile üniversitenin bel kemiğinin bilim olduğu görüşüne yer verilmiş ve özerklik, bu Kanunla, üniversite kavramının bir parçası haline getirilmiştir (Katoğlu, 2002: 424-425; Çavdar, 2003: 274-275).

Mevcut eğitim kurumlarını geliştirmeye ve daha çağdaş bir yapıya kavuşturmaya ilişkin bu yapısal girişimler, özellikle sonraki yıllarda birçok alanda daha nitelikli ve donanımlı bireylerin yetişmesini sağlamıştır. Dolayısıyla söz konusu bu girişimler, her ne kadar toplumsal yapı üzerinde, dolayısıyla kentsel gelişme üzerinde bu dönemde belirgin bir etki yaratmasa da uzun vade de ülke kalkınması ve kentsel gelişme adına önemli girişimler olarak değerlendirilmelidir.

Sosyal Kurumlar: Bu dönemin kentsel gelişme süreci üzerinde doğrudan belirleyici olan en etkili kurumlarından birinin Halkevleri olduğu söylenebilir. 19 Şubat 1932 tarihinde açılan Halkevleri, kısa bir süre içinde Halkevleri ve Halk Odaları olarak beş binin üzerinde bir rakama ulaşarak yaygınlaşmış (Çeçen, 1981: 217-219) ve toplumsal dönüşümün ve kentsel gelişmenin tetikleyicisi olmuştur. Başta Ankara olmak üzere bir gün ara ile Samsun, Diyarbakır, Eskişehir, İzmir, Konya, Denizli, Van, Aydın, Çanakkale, Bursa ve İstanbul'da çalışmaya başlayan Halkevlerinin sayısı, çok kısa bir zamanda tüm kentlere yayılmış ve bu kurumlar, halka dönük bir kültür örgütü haline gelmiştir. Çok geçmeden ülkenin her köşesinde ya bir Halkevi ya da bir Halkodası oluşturulmuş ve kapatıldığı 1950 yılına kadar Halkevi sayısı 478, Halkodası sayısı ise 4.322 rakamına ulaşmıştır (Yeşilkaya, 2002: 113). Söz konusu bu kurumlar, dil/edebiyat ve tarih; güzel sanatlar; tiyatro; spor; sosyal yardım; halk dershaneleri ve kurslar; kitaplık ve yayın; köycülük; müzeler ve sergiler başlıklı konulara ilişkin hazırlanan etkinlikler kapsamında toplumu geliştirmeyi amaçlamıştır (Perin, 1982: 89-90). Bu kurumlar, pratik becerinin kazanıldığı yerler olmaktan çok çeşitli sanat dallarındaki çalışma ve gösterileriyle, yöre tarihi ve kültürüne ilişkin araştırmalarıyla, çeşitli konularda hazırlanan sunumlarıyla birer bilinçlenme odakları olmuştur (Gökberk, 1983: 325). Ayrıca Halkevleri tarafından üstlenilen yayıncılık faaliyetleri çerçevesinde sosyal ve pratik konulara ilişkin çok sayıda kitap, dergi ve broşür yayımlanmıştır (Karpat, 2004: 405-409).

Sağlık: Bir ülkenin kentsel gelişmesi, sağlık kurumlarının fiziki durumuna ve coğrafi dağılımına; sağlık personelinin ve hizmetinin niteliğine paralel bir gelişme izler. Birçok alanda olduğu gibi ülke, bu alanda da ciddi sıkıntılar içinde olmuştur. Diğer taraftan 1930’lu yıllarda sağlık açısından atılması gereken atılımın gerçekleştirilmediğini belirten Çavdar (2003: 271), dönemin sağlık alanına ilişkin sayısal veriler üzerinden bu durumu değerlendirmiştir. Buna göre, 1940 yılına gelindiğinde askeri hastaneler dışında ülkede 154 hastane bulunmaktaydı. Bu hastanelerde toplamda 11.883 yatak vardı. Doğum ve çocuk bölümlerindeki yatak sayısı ise 265 civarındaydı. On yılda eczane sayısı 455’ten 496’ya çıkabilmiştir. Eczacı sayısı ise 127’den 143’e yükselbilmiştir. 1930’da bir doktora düşen kişi sayısı 12.233 iken, bu sayı 1939’da ancak 11.472’ye inebilmiştir. 1930’lu yılların sonunda 42.467 kişiye bir hemşire, 10.604 kişiye bir sağlık memuru ve 31.072 kişiye de ancak bir ebe düşüyordu. Tüm bu veriler, sağlık hizmetlerinin devletçilik döneminde ciddi bir gelişme göstermediğini göstermiştir. Ayrıca sağlık hizmetlerinin kentsel alanlarda yoğunlaşma durumu, bu dönemde değiştirilememiş ve sağlık hizmetleri, kırsal alana kadar götürülebilmiştir.

Devletçilik döneminde, sağlık alanına ilişkin bu olumsuz duruma rağmen Dr. Refik Saydam’ın gayretleriyle özellikle salgın hastalıklarla mücadele konusunda dikkate değer birtakım adımların atılmış olduğu belirtilmelidir. Ne var ki, yetişmiş sağlık elemanının yetersizliği, bu mücadelede de kendini hissettirmiştir (Çavdar, 2003: 295). Bunun yanı sıra söz konusu yıllarda ölüm oranlarını düşürmek ve doğum oranını artırmak amacı doğrultusunda aile, kadın ve çocuğa yönelik çok sayıda uygulamanın varlığı dikkati çekmiştir. Örneğin Türkiye Himayei Etfal Cemiyeti’ne bağlı olarak Ankara’da “Anakucağı Doğumu”, İstanbul’da “Süt Damlası” ve “Anneler Birliği” gibi kurumlar faaliyet göstermiştir (Keskin, 2007: 119). Nüfusu korumaya ve artırmaya ilişkin bu hizmetlerin yaygınlaştırılamamış olması nedeniyle bu girişimlerin, toplumsal yapı üzerinde, dolayısıyla kentsel gelişme üzerinde belirli bir etki yaratmadığı söylenebilir.

Siyasal-Hukuksal-Yönetmel Yapıya İlişkin Kurumsallaşma Girişimleri: Bu dönemde, Batılı kapitalist ülkeler ile toplumsal yapı açısından uyum sağlamaya dönük olarak, özellikle kentlerde gündelik yaşamı yeniden düzenleyen birçok düzenleme, hayata geçirilmiştir. Soyadı Kanunu, bu düzenlemelerden biri olarak öne çıkmıştır. 1934

yılına kadar Türkiye’de soyadı kullanılmamıştır. Toplumsal ilişkiler açısından ciddi bir sıkıntı yaratan bu durum, 1934 yılında kabul edilen Soyadı Kanunu ile ortadan kaldırılmıştır (Mumcu, 1984: 169). Söz konusu Kanunun yürürlüğe girmesiyle, lakap ve unvanlar kaldırılmıştır. Böylece erkek ve kadın vatandaşların kanun karşısında ve resmi belgelerde yalnız adlarıyla anılacağı; rütbelerin, nişanların ve madalyaların (harp madalyaları dışında) kaldırıldığı ve kullanımının yasak olduğu; Türklerin yabancı devlet nişanlarını taşımalarının yasak olduğu; askeri rütbelerde Mareşal, General ve Amiral rütbelerinin kullanılacağı ilkeleri esas alınmıştır (Tarhan, 2001: 267). Ayrıca “Soyadı Kanunu” ile her vatandaşın taşımak zorunda olduğu soyadının Türkçe bir kelimeden oluşması zorunlu sayılmış ve “rütbe, memuriyet, yabancı ırk ve ulus adlarıyla ahlaka aykırı ve gülünç” olan kelimelerin ise soyadı olarak kullanılması yasaklanmıştır (Olçaytu, 1998: 81).

Bu dönemde özellikle kent ekonomisini yakından ilgilendiren yeni düzenlemelere gidilmiştir. Türkiye’de, 1931 yılına kadar Osmanlı döneminden kalma “Arşın” ve “Endaze” olarak adlandırılan uzunluk ölçüleri kullanılmıştır. Bu ölçüler de kendi içinde çarşı arzını, endaze, mimar arşını gibi çeşitlere ayrılmıştır. Ayrıca bunların her birinin uzunlukları farklı olmuştur. Bu tutarsızlık, ticaret ve sanayi hayatında sıkıntı yaratmıştır. Bu nedenle Batılı ülkeler ile uyum sağlamak ve aynı standart ölçüler kullanmak amacıyla, metrik sisteme geçilmek istenmiştir. Aynı şekilde okka, dirhem, batman gibi ağırlık ölçüleri de aynı sıkıntıyı yarattığı için, bunların da değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu nedenle 1931 yılında söz konusu ağırlık ve uzunluk ölçülerinde değişikliğe gidilmiştir. Buna göre, arşın, okka, endaze gibi belirli olmayan ve bölgesel olarak değişebilen eski birimler kaldırılmış, yerine çağdaş ölçü birimleri olan ve onlu yönteme göre yapılmış metre ve kilo esası kabul edilmiştir. Dolayısıyla ticari ve ekonomik işlemler kolaylaşmış, ülke genelinde kullanılan ölçü birimlerinde birlik sağlanmıştır (Mumcu, 1984: 170; Olçaytu, 1998: 130).

6.2. Dönemin Kentsel Politikasına İlişkin Değerlendirme

Bu bölümde, devletçilik politikası bağlamında sınıfsal yapıya ilişkin gelişmeler; kent ve kır ekonomisine ilişkin gelişmeler; ulaşım-iletişim-enerji gibi altyapı yatırımlarına ilişkin gelişmeler; kente ve sosyal yapıya ilişkin yasal ve kurumsal gelişmeler; nüfus faktörüne ve yapılı çevreye ilişkin gelişmeler gibi kentsel gelişme

bileşenlerine ilişkin öne çıkan unsurlar üzerinden söz konusu dönemin kentsel politikasının niteliği irdelenmiştir. Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti siyasal iktidarı, 1930'lu yıllara kadar uzanan süreçte liberal dönemin kentsel gelişme bileşenlerini farklı derecelerde etkileyen yasal, kurumsal ve sosyal alanda birçok devrim yapmıştır. Yapısal anlamda yeniden örgütlenen bu ülkede, ekonomik ve sosyal anlamda kalkınmanın altyapısı oluşturulmak istenmiştir. Cumhuriyet ideolojisine ilişkin en önemli yeniden yorumlanma, 1929 Dünya Ekonomik Krizi sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu büyük Kriz, kapitalist merkez ülkelerin çevre ülkeler üzerindeki denetimini azaltmış ve bu ülkeler için ithal ikamesine dayanan bir sanayileşme politikasını deneyimleme fırsatı doğmuştur. Bu yıla kadar genel olarak liberal bir çizgide ekonomi politikası izleyen, sanayileşmesini ve kalkınmasını özel kesim eliyle gerçekleştirmeye çalışan Cumhuriyet'in siyasal iktidarı, dünyanın yeni ekonomik koşullarına devlet eliyle sanayileşerek ve devletin ekonomi üzerindeki denetimini artırarak uyum sağlama yolunu aramaya başlamıştır (Tekeli, 2001a: 62). Dolayısıyla bu yeni politika, toplumsal yapının tüm unsurları üzerinde belirleyici olmuş ve devletçilik döneminin kentsel gelişme bileşenleri de söz konusu bu politika bağlamında alınan karar ve uygulamalar çerçevesinde yeni bir dönüşüm sürecine girmiştir.

Devletçilik döneminde, siyasal iktidarın ekonomik alana ilişkin düzenlemeleri, küçük üretim tarzının²¹ sermayenin etkisine girip sermayenin bağımlısı olması için uygun bir ortamın yaratılmasına yönelik olmuştur. Ancak siyasal iktidarın tüm girişimlerine rağmen küçük üretim tarzının (kapitalist girişimci anlayışının eksikliği, bilim ve teknikteki gerilik, birikmiş sermayenin sınırlılığı gibi nedenlerden dolayı), tam olarak sermayenin denetimine girmediği ve kapitalizmin öngördüğü biçimde gelişmediği gözlenmiştir. Dolayısıyla, 1930'lu yılların başında manifaktür üretimden, emek ve teknik yoğun sanayi üretimine geçilememiştir. Dobb (2007: 9)'un da belirttiği gibi kapitalist bir toplumun ortaya çıkması için sermaye sahibi kişilerin var olması ve bu kişilerin kazanç peşinde koşuyor olması tek başına yeterli bir ölçüt sayılmaz. Bu ölçütün yanı sıra kapitalistin, sermayesini, üretimde artık-değer yaratmak için iş gücünü

²¹ Küçük üretim tarzında ya da küçük meta üretiminde, kişisel tüketim için değil de satış için üretim yapılması, sermayeye bağımlılaşmanın belirtilerini gösterir. Ancak bu üretim tarzı, henüz kapitalist olmayan zanaatkar ya da köylü tipi mal sahibinin üretimine dayanır. Boratav'ın tanımlamasıyla küçük meta üretimi; dolaysız üreticinin, üretim araçlarına esas itibarıyla sahip olduğu; esas olarak kendi ve ailesinin emeğiyle, kısmen veya tamamen piyasa için, fakat tüketim amacıyla (birikim yapmadan) üretimde bulunduğu bir "durumu" içerir (Boratav, 1980: 33).

boyunduruk altına alacak şekilde kullanması da gerekmektedir. Batılı kapitalist ülkelerde, kapitalist üretim tarzı, ticaret kapitalizmi ve manifaktür üretim sistemi içinden gelişerek olgunlaşmıştır. Feodal üretim tarzının niteliklerini sergileyen Osmanlı İmparatorluğu'nda ise tarım ağırlıklı bir üretim sistemi söz konusu olmuş ve sınırlı olarak gelişmiş durumda olan zanaatçılık (çoğunlukla gayrimüslimlerin yaptığı bir uğraştı), manifaktür üretim sistemine dönüşmemiştir. Tarımsal üretimin ve dışa bağımlılığın ağırlıkta olduğu Osmanlı toplumsal yapısı, savaşlar nedeniyle çok daha yıpranmış ve yoksulaşmış haliyle Türkiye Cumhuriyeti tarafından devralınmıştır. Dolayısıyla liberal dönemde, liberal ekonomi politikası üzerinden ülkenin kalkındırılmayacağı kanısının ağırlık kazanmasıyla birlikte, 1930'lu yılların başında girişimci devlet öncülüğünde sanayileşme üzerinden ülkenin kalkındırılabilceği eğilimi oluşmuştur.

Devletçilik döneminde, Türkiye Cumhuriyeti, kendi özgöl koşullarında üretim güçlerini geliştirmeye çalışmıştır. Dönemin siyasal iktidarı, mevcut kaynakları, sanayinin alt yapısını geliştirmek için kullanma eğiliminde olmuştur. Bu dönemde, bilim ve tekniğin gelişmesi için yabancı hocaların ve uzmanların bilgisine başvurulmuştur. Eğitim kurumlarının daha sağlıklı bir yapıya kavuşturulması için söz konusu kurumlar, Batı tarzında yeniden örgütlendirilmiştir. Dış ülkelerden makine ve teknoloji satın alınarak, sanayinin alt yapısı güçlendirilmeye çalışılmıştır. Buna karşın, üretim güçlerinden olan emeğin yeniden üretimi ve geliştirilmesi için çok fazla bir çaba harcanmamıştır. Bu yıllarda insan faktörüne (halkevleri, halkodaları, eğitim/öğretim seferberliği üzerinden) yapılan yatırımlar, halkçılık ilkesi üzerinden tüm vatandaşların sosyal, eğitsel ve sağlık açısından çok daha iyi bir standarda kavuşturulması esasına dayandırılmıştır. Ne var ki, üç dönemde de insan faktörüne yapılan yatırımlardan ağırlıklı olarak kentte yaşayanlar daha fazla yararlanabilmiştir. Emek gücü, diğer bir ifadeyle işçi, baskı altında tutulmuş ve bir sınıf olarak gelişmesinin önü kesilmek istenmiştir. Esasında bu dönemde, devlet, elinde bulundurduğu kaynakların dağıtım ve düzenleyici rolünü üstlendiği için sınıfların oluşumunu ve birbirine olan konumlarını, sermaye birikim sürecini ve emeğin yeniden üretimini doğrudan belirleme yetisine sahip olmuştur. Ne var ki, devletçilik döneminde, siyasal iktidar, tercihini ağırlıklı olarak henüz oluşmakta olan sanayi burjuvazisi ve biraz daha gelişmiş durumda olan

ticaret burjuvazisinden yana kullanmış; bu yıllarda işçi sınıfı ve geçimlik tarım yapan geniş köylü kesimi, ihmal edilen kesimleri oluşturmuştur.

Türkiye’de, 1930’lu yıllardaki sanayileşme eylemi, ithal ikamesi yaklaşımı çerçevesinde uygulama alanı bulmuştur. Esasında ithal ikamesi yaklaşımı, 20. yüzyıl Türkiye ekonomisinin hemen her evresinde kendini göstermiş, kamu ve özel sanayinin tetikleyicisi olmuştur. Devletçilik döneminde, ithal tüketim mallarına ilişkin sınırlama, ikameyi yaratacak sanayinin hemen kurulamaması nedeniyle etkin bir “yerli malı kullan” kampanyasının başlatılmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda, tüketim yerine tasarruf teşvik edilmiş ve böylece, ülkede, kontrollü bir ekonomik politika aşamasına geçilmiştir (Çavdar, 2003: 245). Buna karşın aynı yıllarda, özellikle ABD’de, tüketimi artırmaya dönük bir ekonomi politikası izlenmiştir. John Maynard Keynes’in, talebi artırmaya ilişkin ekonomi politikası çerçevesinde, insanları tüketime yönlendirme yolları çeşitlendirilmeye çalışılmıştır. Biriken ürün stoklarının bu şekilde eritilebileceği varsayılmış ve tam istihdamı hedefleyen politikalar izlenmiştir. Bu yıllarda başta ABD’de olmak üzere Batılı kapitalist ülkelerde, kentsel alana ilişkin sosyal ve mekânsal yatırımlar ağırlık kazanmış ve sosyal haklar genişlemiştir. Dolayısıyla ABD’de “refah devleti” anlayışı, Batılı kapitalist Avrupa ülkelerinde ise refah devleti anlayışına eş değer nitelikteki “sosyal devlet” anlayışı yükselişe geçmiştir (Çavdar, 2003: 296). Türkiye’de ise birikmiş sermayenin sınırlılığı nedeniyle kentsel alandaki yatırımlar, oldukça sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Ülkenin neredeyse tüm olanakları, Türkiye Cumhuriyeti açısından ilk sermaye birikimi olarak da tanımlanabilecek ulusal bir sermaye oluşturmak adına sanayi sektörüne aktarılmıştır. Dolayısıyla Türkiye’de, kentsel gelişme olgusu, yeni gelişmekte olan imalat sanayi, bankacılık ve ulaştırma sektörüne bağlı olarak bu yatırımların yoğunluk kazandığı büyük kentlerde ve yeni kurulan fabrikaların bulunduğu yerleşim alanlarında gelişmeye başlamıştır. Yine bu yıllarda, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının coğrafi açıdan ağırlık noktası olan Anadolu’nun iç bölgelerinde kurulan Kamu İktisadi Teşebbüsleri, kentsel gelişme üzerinde etkili olan büyük projeler olarak öne çıkmıştır (Steinhaus, 1995: 128). Söz konusu bu projeler bağlamında oluşan sanayi kentleri, kentsel politikanın niteliğini tanımlayan önemli bir unsur olarak belirmiştir.

Devletçilik döneminde, kentsel gelişmeye ilişkin yasal ve kurumsal kararların odak noktası, tüm Türkiye’yi içerecek yönde genel nitelikli olmuştur. Bununla birlikte

Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları çerçevesinde kentsel gelişme etkinliklerinin planlı bir biçimde tüm ülke yüzeyinde dağıtılması ilkesi benimsenmiştir (Tapan, 2004: 411). Dolayısıyla, Genç Cumhuriyet'in sanayileşme politikası ile kentsel politika arasında kurulan bu paralellik; amaç birlikteliğinin ve kentleşmenin sadece bir nüfus hareketi olmayıp ekonomik ve toplumsal gelişmenin bir sonucu olduğunun başlıca göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu yıllarda Başkent Ankara için yapılan kent planlaması, 1930'lu yıllarda çıkarılan Belediye, Umumi Hıfzısıhha ve Yapı ve Yollar kanunları, tüm kentler için zorunlu hale getirilmiş ve genel anlamda kurumsallaşmaya gidilmiştir. Ayrıca mimarlık ve mühendislik mesleği için çıkartılan yasa çerçevesinde kentlerde bina yapımı, geleneksel niteliğinden koparılarak, meslek sahiplerinin tasarımına teslim edilmiş olması (Tekeli, 2001a: 25), bu alana ilişkin kurumsallaşmanın önemli birer adımı olarak belirmiştir. Esasında kentsel gelişmeye ilişkin bu düzenlemeler, Dönemin kentsel politikasının niteliğini belirtmesi açısından da anlamlı bulunmuştur. Ne var ki, bu dönemde, kent yönetimine ve kent planlamasına ilişkin yasal mevzuat oluşturma çalışmaları, oldukça karmaşık bir şekilde gelişmiştir. Bu alana ilişkin olarak farklı tarihlerde çıkarılan kanunlarda, aynı görevler konusunda birden fazla birim yetkili kılınmıştır. Dolayısıyla, kurumlar arasında görev ve yetki konusunda bir karmaşanın olduğu belirtilmelidir. Ayrıca bu dönemde yapılan kent planlarında, belediye sınırları içinde kalan alan esas alınmış ve söz konusu bu alanın, yerel ihtiyaçları gözetilmiştir. Dolayısıyla planlama etkinliğinde, bölgesel veriler ve çevre yerleşmeler dikkate alınmamıştır. Gelecek için tahminlerde bulunmayı sağlayacak sosyal ve ekonomik hiçbir araştırmaya dayanmadan eksik harita ve verilerle hazırlanan kent planları, sadece soyut bir güzelleştirme kavramına dayanmıştır (İİB, 1973: 17). Tüm bu sıkıntılara rağmen söz konusu bu girişimler, kentsel gelişmeye ilişkin oluşturulmak istenen yasal ve kurumsal mevzuatın ülkedeki ilk nüveleri olarak değerlendirilebilir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve sonrasında, Türkiye Cumhuriyeti'nin mekânsal anlamda politik simgesi, Ankara olmuştur. Liberal dönemde siyasal iktidarın kentsel gelişmeye yönelik yasalaşmaya ve kurumlaşmaya ilişkin kararları, daha çok Başkent Ankara üzerine odaklanmıştır. Ancak Keskinok (2010: 173)'a göre, 1930'lu yıllarda Türkiye'de kent planlama yaklaşımı (ulusal sınırlar içinde bölgesel gelişme esası doğrultusunda gelişen yaklaşımlar çerçevesinde), politika odaklı olmuştur. Dolayısıyla

bu yıllarda kent planlaması, politik hesaplama, öncelikli durumdaki ekonomik verimlilik ve rasyonalizasyon bakış odaklı olmuştur. Anadolu'yu geliştirme politikası, kırsal alanda yaşayan insanları feodal bağlardan kurtararak özgürleştirme ve sanayileşme üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, mevcut ideolojinin temel prensipleri çerçevesinde, 1930'lu yıllarda kentsel planlama deneyimi, devletçi ve halkçı ekonomik ve sosyal politikalara dayanmıştır.

Devlet tarafından kurulan demiryolları işletmeleri, ilk kez ülkede, ekonomik çıkarlara ve ulusal ihtiyaçlara uygun demiryolu yapım çalışmalarını başlatmıştır. Bu dönemde yaşanan tüm sıkıntılara rağmen demiryolu yapımı, İkinci Dünya Savaşı'na kadar büyük bir hızla sürdürülmüş, ancak söz konusu Savaş nedeniyle 1940'tan sonra çalışmalar yavaşlatılmıştır. 1923-1950 yılları arasında yapılan 3.578 kilometrelik demiryolunun 3.208 kilometresi, 1940 yılına kadar tamamlanmıştır. Bunun yanı sıra, söz konusu dönemde, yabancı şirketlerin elindeki demiryolu hatları satın alınarak devletleştirilmiştir. Ayrıca mevcut demiryolu hatlarının büyük bölümü, ülkenin Batı bölgesinde yoğunlaştığı için Orta ve Doğu bölgelerinin merkez ve sahil ile olan bağlantısının sağlanması, öncelikli amaçlardan biri olmuştur (TMH, 2012). Bu dönemde, ulaşım alanında elde edilen başarılar, iç pazarın genişlemesinde de ön ayak olmuştur. Ayrıca ulaşım sisteminin gelişmesi, toprak altı servetlerin ve bölgesel üretim fazlasının nakliye işini de kolaylaştırmış, dolayısıyla söz konusu yıllara kadar daha önce kullanılmayan üretim güçleri, üretim etkinliğine dâhil olmuş ve bu bağlamda sanayileşme alanında önemli adımlar atılmıştır (Steinhaun, 1995: 124-125). Liberal döneme kıyasla bu dönemde, söz konusu bu gelişmelere bağlı olarak bir taraftan üretim güçleri gelişirken, diğer taraftan ulaşım ile ilişkin yatırımlar üzerinden ekonominin mekânsal organizasyonu ve kentsel gelişmenin yönü kısmen de olsa daha sağlıklı bir yapıya kavuşturulmuştur.

Ulus-devlet sürecinde, toplumun tüm sınıfları arasında, yeni üretim tarzının; siyasal, sosyal ve kültürel yeni değerlerin ve yeni yaşam kalıplarının yayılmasını sağlayacak araçlara gereksinim duyulmuştur. Bu araçlardan biri, her yaştan ve cinsiyetten herkesin yaralanabileceği ve ulaşabileceği yapıda olan ve “resmi” niteliği olmayan sivil kuruluşlar olmuştur. Bu anlamda Halkevleri ve Halkodaları, siyasal iktidarın politikalarını, aydınlar ve mahalli önderler aracılığıyla halka götürme; söz konusu politikaları, onlara tanıtarak toplumsal alana yayma ve toplumun kültür yapısını

canlandırma (Katoğlu, 2002: 433) işlevi görmüştür. 1932-1940 yılları arasında hızlı bir şekilde gelişen bu oluşumlar, İkinci Dünya Savaşı ve çok partili siyasal hayata geçişin söz konusu olduğu yıllarda, önceki dönemin hızını ve heyecanını koruyamamıştır. Çavdar (1985: 882)'ın belirttiğine göre, 1932-1940 yılları arasında ülkeye dağılmış bulunan Halkevlerinin tümünde 23.750 konferans, 12.350 temsil, 9.050 konser, 7.850 film gösterisi, 970 sergi kamuya sunulmuştur. Aynı dönem içinde Halkevlerinin toplam üye sayısı ise %506 artmıştır. 1932 yılında Halkevleri kitaplıklarından yararlanan vatandaş sayısı 149.949 olarak gerçekleşmiştir. Bu sayı, 1940 yılında, 2.557.853'e yükselmiştir. Halkevlerinde açılan çeşitli kurslardan yararlananların sayısı 1932 yılında 900 iken, 1940 yılında 48.000'e çıkmıştır. Bu oluşumun yayınları da önemli bir faaliyet alanı olarak dikkati çekmiştir. Bu bağlamda Halkevleri, Halkodaları ve Millet Mektepleri; mevcut ideolojinin yerleşmesinde, kentlerin gelişmesinde ve sosyal sermayenin oluşmasında önemli bir rolü üstlenmiş oldukları vurgulanmalıdır. Dolayısıyla bu oluşumlar, dönemin kentsel politikasının niteliğini tanımlayan önemli uygulama araçlarından olmuştur. Yine bu oluşumların faaliyetleri üzerinden en çok bu dönemde, insan faktörünü geliştirmeye ve insanı daha donanımlı kılmaya ilişkin yatırımların gerçekleşmiş olduğu da belirtilmelidir.

Bu dönemin temel esaslarını oluşturan devletçilik politikası, 1930'lu yılların sonuna doğru hız kaybetmeye başlamış ve 1937'den başlayarak gevşeme sürecine girmiştir. Avcıoğlu (1995: 464)'nın, Korkut Boratav'dan aktarımına göre, bu gevşeme, dış politikada tarafsızlıktan, "Batı İttifakı"na kayılmaya başlanılan bir döneme rastlaması açısından dikkat çekici bulunmuş; söz konusu gevşeme ve yumuşama süreci, Savaş başlayıncaya kadar, hatta biçim değiştirerek Savaş yıllarında da devam etmiş; Savaştan sonra iyiden iye belirginlik kazanmış ve ekonomi politikasının değişmesiyle sonuçlanmıştır. Özetle devletçilik politikasının söz konusu olduğu bu dönemde, ulusal bağımsızlık güvenceye bağlanmış; devlet, faiz ve amortisman (aşınma payı) yüklerinden kurtarılmış; bölgeler arası dengesizlikleri giderme adına yatırımlar, yurt geneline daha rasyonel bir şekilde dağıtılmaya çalışılmıştır. Osmanlı döneminden bu yana yabancı sermayeli şirketlerin yatırım yaptığı demiryolu, limanlar, belediye hizmetleri, elektrik enerjisi ve madenler, bu dönemde, sınırlı sermaye birikimine ve devlet borçlarına rağmen millileştirilen başlıca sektörlerden olmuştur. Ayrıca liberal dönemden farklı olarak ekonomik kalkınmayla birlikte sosyal kalkınmanın da planlama eylemine dâhil

edilmiş olması, kentsel gelişme sürecinin niteliğini artırmıştır. Dolayısıyla devletçilik dönemi, kentsel politika için “Kuruluş” sürecinin altın yılları olarak tanımlanabilir. Çünkü bu dönem, diğer dönemlere kıyasla kentsel gelişme üzerinde olumlu anlamda daha belirgin bir etki yaratmıştır. Özellikle ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda yürütülen çalışmalar, dönemin kentsel politikasını, diğer dönemlere kıyasla daha kapsamlı ve nitelikli kılmıştır. Bu anlamda ülkenin kentsel gelişme çizgisi de sınırlı olmakla birlikte daha ileri bir noktaya taşınmıştır.

7. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE DÜNYA EKONOMİSİNE AMERİKAN EMPERYALİZMİ ALTINDA EKLEMLENME DÖNEMİNDE (1940-1950) KENTSEL GELİŞME BİLEŞENLERİ VE KENTSEL POLİTİKA

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte değişen toplumsal ve ekonomik koşullar bağlamında Türkiye, yeni bir döneme girmiştir. Sezen (1999: 42-47)'e göre, İkinci Dünya Savaşı sonunda oluşan uluslararası düzenin ardından ulus devletler, yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Söz konusu bu yeni oluşumda, devletten (Batılı kapitalist ülkelerde) beklenti sınırının ucu açık olmuştur. Ekonomik yaşama doğrudan girişimci ya da düzenleyici olarak aktif bir biçimde müdahale eden devlet, klasik hizmetleri ve bireylerin doğal haklarını sağlamanın ötesinde, onları, sosyal risklere karşı koruma ve onlar için asgari bir yaşam standardını garantiye alma görevini de üstlenmiştir. Devlet; sosyal güvenlik, barınma, işsizlik, eğitim, koruyucu sağlık hizmetleri gibi oldukça geniş bir alanda, sınırları içinde yaşayan her kesime hizmet götürmekle mükellef sayılmıştır. 1940'lı yıllarda başlayan bu süreç, 1950'li ve 1960'lı yıllarda sanayileşmiş ülkelerde, refah devleti nitelemesiyle kurumsallaşmıştır. Buna karşın uluslararası düzenin kenarında kalan çevre ülkeler, sıcak Savaş'ın içinde yer almamakla birlikte, Savaş'ın etkilerini dolaylı olarak hissetmişlerdir. Birçoğu bağımsızlığını yeni kazanmış bu ülkelerde, devlet öncülüğünde ithal ikameci politikaların çerçevesinde sanayileşme üzerinden kalkınma politikası egemen olmuştur. Uluslararası alandaki bu değişim ekseninde Türkiye özelinde de politik, ekonomik ve toplumsal anlamda yeni gelişmeler yaşanmıştır. Dolayısıyla Batılı kapitalist ülkelerde, refah devleti, diğer bir ifadeyle sosyal devlet uygulamalarının kurumsallaşmaya başladığı bu yıllarda, Türkiye'de, İkinci Dünya Savaşı'ndan Tek Partili siyasal yaşamın fiilen sona erdiği 1950 yılına kadar uzanan dönem, *Toplumsal Gelişme Sürecinde Duraklama: İkinci Dünya Savaşı, Kentsel Gelişme Bileşenlerine İlişkin Çözümleme, Dönemin Kentsel Politikasına İlişkin Değerlendirme* olarak aşağıda, kentsel gelişme bağlamında ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

7.1. Toplumsal Gelişme Sürecinde Duraklama: İkinci Dünya Savaşı

Batılı kapitalist ülkelerde, 1929 Dünya Ekonomik Krizine karşı alınan ekonomik önlemlerin çoğu, söz konusu Krizle mücadelede konusunda başarısız olmuştur. Tekeli (1977: 3-4)'ye göre, Krizin geleneksek ekonomi politikalarıyla çözülememesi, sonraki

yıllarda çeşitli ülkeleri, çözüme ilişkin olarak daha çok siyasal nitelikli kararlar almaya itmiştir. Dolayısıyla 1930'lu yıllardan itibaren tüm dünyada önemli rejim değişiklikleri görülmüş ve yeni siyasal rejimlerin ekonomik krizden çıkış için aldıkları yeni siyasal ve ekonomik kararlar, İkinci Dünya Savaşı'nı tetikleyici etmenler olarak değerlendirilmiştir. Bu yıllarda uluslararası alandaki siyasal ve ekonomik konjonktür değişikliğine paralel bir gelişme de Türkiye Cumhuriyeti'nde gözlenmiştir. 1929 Dünya Ekonomik Krizin yarattığı toplumsal huzursuzluk nedeniyle bu yıllarda, yani 1930'lu yılların başında, öncelikle çok partili siyasal yaşama geçilmek istenmiş, ancak başarısız olunmuştur. Yine aynı yıllarda liberal ekonomi politikasının başarısız olduğu konusunda geniş bir çevrenin hemfikir olması, ekonomik alana ilişkin yeni bir politikanın benimsenmesini sağlamış ve söz konusu yeni politika çerçevesinde 1930'lu yıllarda devletçilik uygulamaları, diğer bir ifadeyle devlet kapitalizmi yoğunluk kazanmıştır.

1929 Dünya Ekonomik Krizi, Timur (1994: 173)'a göre, 1930'lu yıllardaki devletçi uygulamaları, diğer bir ifadeyle devlet kapitalizmini yoğunlaştırdığı gibi, İkinci Dünya Savaşı da 1940'lı yılların ortalarına kadar devlet müdahaleciliğini yoğunlaştırmıştır. Bu dönemde, yani Savaş yıllarında sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu donanımların, araç ve gereçlerin dışarıdan ithal edilememesi, yeni üretim birimleri kurmak ve mevcut olanları genişletmek için gerekli olan tesisatın, makinelerin ve yedek parçaların ülkeye getirilememesi, devletçilik döneminde yoğunluk kazanan sanayileşme sürecinin bu dönemde yavaşlamasına neden olmuştur. Aynı şekilde genel bütçe içinde savunma masraflarının ve idari masrafların olağanüstü savaş koşulları nedeniyle artmış olması da sanayileşme sürecini yavaşlatan bir başka etmen olarak belirmiştir. Örneğin savunma giderleri 1938 yılında 163 milyon iken, bu rakam, savaş yılları boyunca artarak 1944 yılında 710 milyon TL'ye ulaşmıştır. Dolayısıyla artan savunma giderleri nedeniyle İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, uygulamaya konulamamıştır. Bu yıllarda kentsel gelişme açısından önemli olan demir, çelik, çimento, kâğıt, cam ürünleri, şeker, pamuklu dokuma gibi sektörlerde üretim düzeyi, önemli ölçüde düşmüş ya da durma noktasına gelmiştir. Yine bu yıllarda, Türkiye, savaş dışı kalmış olmakla birlikte, her an savaşa girecekmiş gibi bir ekonomiyi ve bir orduyu hazırda tutmak zorunda kalmış ve devlet, olağan üstü koşullar nedeniyle yaklaşık bir milyonluk bir ordunun masrafını üstlenmiştir (Metinsoy, 2007: 54-55). Ayrıca söz

konusu yıllarda Türk dış ticaretinde büyük bir düşüş gözlenmiş ve 1939 yılında gerçekleşen 127 milyon TL'lik toplam ihracat, 1940 yılında 111.5 milyon TL'ye düşmüş; yine 1939 yılında gerçekleşen 118 milyon TL'lik toplam ithalat, 1940 yılında 69 milyon TL'ye düşmüştür (Timur, 1994: 175). Söz konusu siyasal ve ekonomik koşullar altında merkezi bütçeden sosyal harcamalar için ayrılan paylarda da önemli oranda düşüşler olmuştur. Örneğin 1930'lu yıllarda, yani devletçilik döneminde, merkezi bütçeden özellikle eğitim ve sağlığa kıyasla bayındırlık hizmetlerine ayrılan önemli miktardaki pay, bu dönemde savunma hariç diğer tüm sosyal harcama kalemlerinde olduğu gibi önemli oranda düşmüştür. Ekonomideki bu daralma, sosyal hayatı da olumsuz etkilemiş ve kentlerde temel ihtiyaç maddelerine ulaşma konusunda sıkıntılar yaşanmaya başlanmıştır. Bundan dolayı İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllar, ekonomik ve sosyal kalkınma açısından, dolayısıyla kentsel gelişme açısından bir "kesinti" dönemi olarak tanımlanmıştır.

Savaş yıllarında, Türkiye'deki dış politika değişikliğinin nasıl ve ne yönde geliştiği üzerinde duran Tezel (2002: 220), benimsenen yeni dış politikanın Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve siyasal tarihi üzerinde büyük etkiler yarattığını vurgulamıştır. Yazara göre, bu dönemde siyasal iktidar, Sovyetler Birliği, İngiltere ve ABD'nin Türkiye'ye, Savaşa girme ve Boğazları açma konusunda yaptıkları baskılara karşı ısrarla direnmiştir. Boğazların müttefik donanmalarına karşı kapalı tutulması Rus toprakları üstündeki çarpışmaları uzatan sonuçlar doğurmuş olsa da siyasal iktidarın bu yaklaşımı, Türkiye'yi, Savaş felaketinin dışında tutmuştur. Ancak 1946 yılının Mart ayında Sovyetler Birliği'nin İran'daki işgal bölgelerine zırhlı tümenler yığması; Bulgaristan'ın bazı askeri hazırlıklara başlaması ve aynı yılın Ağustos ve Eylül aylarında Boğazların statüsünde değişiklik yapılması konusunda Ankara'ya verilen iki Sovyet notası karşısında siyasal iktidar, 1945-1946 yıllarını büyük bir tedirginlik içinde geçirmiştir. Özellikle Rus tehditleri karşısında yeni bir dış politika benimsemek zorunda kalmış ve her ne pahasına olursa olsun Amerikan desteğini sağlama şeklinde özetlenebilecek yeni bir yaklaşım içine girmiştir (Tezel, 2002: 221). Türkiye'nin Savaş sonrasında Amerikan etki alanına kaymasında önemli rol oynayan bir başka etken de bürokrat-devletçi kalkınma programları olmuştur. 1944 ve 1945 yıllarında hazırlanan ve Savaş sonrasındaki ekonomik gelişmeyi programlayan devletçi yatırım planı, büyük dış finansman gerektirmiştir (Tezel, 2002: 222). Turan (1999: 142)'a göre, ABD ile

Türkiye ilişkilerinin geliştirilmesine ilişkin yöneliş, ABD'nin 11 Mart 1941 yılında kabul ettiği bir yasa ile müttefiklere ve gerekli görülen devletlere askeri malzeme yardımı yapmaya yönelmiş olmasıyla başlamış ve Türk siyasi iktidarının, İngiltere başbakanı Winston Churchill ile Adana Görüşmelerini yapmasıyla belirginlik kazanmıştır. Türkiye'nin dış ilişkilerinde Amerikan yanlısı değişiklikler, güç kazanmış olan yerli varlıklı sınıfların içinde de bazı siyasi değişiklikler yapmasını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Demokrat Parti'nin 1946 yılında kurulması, çok partili seçimler ve seçim sisteminde yapılan değişiklikler bu koşulların yaratmış olduğu iç gelişmeler olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sona ermeden Sovyetler Birliği, Türk-Rus dostluk anlaşması süresinin bittiğini bildirmiştir. Bu bağlamda 1946'da Montreux Antlaşmasının yeniden düzenlenmesi istenmiştir. Dış politikayla ilgili bu olumsuz kararlar kapitalist ülkelere daha fazla yaklaşmak isteyen Türkiye'deki sağcı kesimi cesaretlendirmiş ve Türkiye, 1947'de "Truman Doktrini" adı altında, Amerikan askeri yardımını kabul etmiştir (Steinhaus, 1995: 161). Haziran 1947'de, Marshall Planı açıklanmış ve Türkiye'nin de katıldığı Avrupa İktisadi İşbirliği Komitesi kurulmuştur. Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'de, askeri amaçlı yardımlar dışında, ekonomik kalkınmada kullanılacak krediler ve bağışlar da sağlanmıştır. Askeri yardım 1947 Temmuz'unda imzalanan anlaşmaya göre yürütülmüş, ekonomik amaçlı kredileri düzenleyen anlaşma ise Temmuz 1948'de imzalanmıştır. Siyasal iktidarın, 1940'ların sonlarına doğru ekonomi politikasında yaptığı değişikliklerde dönemin ABD siyasi iktidarı ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü (OEEC daha sonra OECD) gibi dış çevrelerin istekleri büyük rol oynamıştır. Dış baskılar sonucu ekonomik kalkınmada esas alınan sanayileşme hedefinden büyük ölçüde uzaklaşmış ve kalkınmaya ilişkin planlama eylemi terk edilmeye başlanmıştır. Kamu yatırımları ise dış baskılara uygun olarak tarımda makineleşmeye ve karayolları yapımına kaydırılmıştır (Boratav, 2010: 100; Tezel, 2002: 224-226).

7.2. Kentsel Gelişme Bileşenlerine İlişkin Çözümleme

Bu dönemde Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısını doğrudan etkileyip toplumsal yapının gelişimine yön veren esaslı yasal düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu yasal düzenlemeler; 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu, 1942 tarihli Varlık

Vergisi, 1943 tarihli Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Marshall yardımları olmuştur. Bu düzenlemeler; dönemin siyasal ideolojisi, üretim araçları, üretim ilişkileri, dolayısıyla sınıfsal yapının yeniden şekillenmesinde belirleyici olmuş ve dönemin kentsel gelişme bileşenleri, ağırlıklı olarak söz konusu bu yasal düzenlemeler üzerinden çözümlenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı ve Dünya Ekonomisine Amerikan Emperyalizmi Altında Eklemlenme Dönemi; sınıfsal yapı, ekonomi politikası ve ekonomik yapılanma, altyapı (ulaşım-iletişim-enerji) yatırımları, kente ilişkin yasal ve kurumsal yapılanma, kentsel planlamanın gelişimi göç ve yerleşme politikası, konut politikası ve kentlerin dönüşen sosyal yapısı gibi kentsel gelişme bileşenleri bağlamında çözümlenip değerlendirilmiştir.

7.2.1. Dönemin Sınıfsal Yapısı

Bu dönemdeki toplumsal gelişmenin sınıfsal nedenlerinden biri, 1940 yılında uygulamaya konulup ancak iki yıl uygulamada kalan ve açık bir şekilde işçi, köylü ve burjuva sınıfını rahatsız edici nitelikler içeren *Milli Korunma Kanunu* olmuştur. Bu Kanun, işçi ve köylü sınıfının yanı sıra devlet kapitalizminin egemenliğini pekiştirme niteliği nedeniyle burjuvazi sınıfının çıkarlarına da aykırı düşmüştür. Timur (1994: 176-184)'un belirttiğine göre, söz konusu Kanun çerçevesinde yapılan uygulamalar, bir kısım büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi ile bu kesimlerle bir şekilde işbirliği içinde olan bürokrasi sınıfından birtakım kişileri, *savaş zengini* yapmıştır. Atatürk, öldükten sonra İsmet İnönü, cumhurbaşkanı seçilmiştir. Atatürk hayatta iken İsmet İnönü, bürokrasinin temsilcisi olarak görülüyordu ve doğal olarak onun Cumhurbaşkanlığı döneminde de bürokrasinin devlet yönetimindeki ağırlığı daha da artmıştır. Yazara göre, 1938'den sonra bürokratik zihniyetli küçük bir grup, iktidarı ele geçirerek ülkedeki bütün faaliyetleri kontrol altına almıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte söz konusu bu kontrol, daha da artmıştır. Dolayısıyla 1929 Dünya Ekonomik Krizi, siyasal iktidarı, diğer bir ifadeyle bürokrasiyi, ticaret burjuvazisine ve büyük toprak sahiplerine karşı güçlendirdiği gibi aynı şekilde İkinci Dünya Savaşı da bürokrasiyi, bu sınıflara karşı güçlendirmiştir. Böylece devletçilik döneminde hızla gelişen devlet kapitalizminin yarattığı güçlü bürokrasi, İkinci Dünya Savaşı'nda bu gücünü, diğer sınıflar karşısında daha da pekiştirmiştir. Tek Parti iktidarlığına dayanan

“Kuruluş” sürecinin siyasal iktidarını oluşturan asker-bürokrat yönetici kadro, bu süreç boyunca siyasal yapının üst kurumlarında, adeta baskı olarak nitelendirilebilecek bir ağırlığa sahip olmuştur. Siyasal iktidarın, yani asker-bürokrat yönetici kadronun toplumsal tabanı, Cumhuriyet Halk Partisinin yirmi yedi yıllık iktidarı boyunca tüccarlar ve büyük arazi sahipleri gibi sivil toplumun servet sahibi kesimleriyle oluşturulan ittifaka dayanmıştır. Aynı zamanda siyasal iktidar, siyasal kurumların üst kademelerini de elinde tutmayı başarabilmiştir (Tezel, 2002: 142-143).

Daha önce de belirtildiği gibi İkinci Dünya Savaşı yıllarının özel ekonomik koşulları, bir yandan yerli varlıklı sınıfların güç kazanmasına yol açarken, diğer taraftan da bu sınıflarla siyasal iktidar arasında çatışmalar yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum, siyasal iktidarı, söz konusu sınıfların çıkarlarını zedeleyen bazı girişimlerde bulunmaya itmiştir (Tezel, 2002: 257). Heper (1974: 122)’e göre, 1940’lı yıllar, Türkiye’de, yeni bir tür siyasal elitin kristalleştiği bir dönem olmuştur. Söz konusu yeni elit, bir taraftan yerel ayan ve eşraf, diğer taraftan da büyük kentlerin ticaret kesiminden oluşmuştur. Yerel ayan ve eşrafın CHP iktidarına muhalefeti, 1940’lı yılların toprak reformu çabaları dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan ticaret ile uğraşan kesim ise devletçi politika çerçevesinde kısıtlayıcı ekonomik ve mali önlemlerin sürdürülmesi nedeniyle olumsuz etkilendiği için siyasal iktidara karşı muhalefet cephesinde yer almıştı. Özellikle 1942 tarihli *Varlık Vergisi* ve 1943 tarihli *Toprak Mahsulleri Vergisi*, Savaş koşullarının yarattığı olağan üstü vergiler olmuştur. Diğer bir ifadeyle bu vergiler, ülke savunmasının gerektirdiği kaynak ihtiyacından doğmuştur. Ancak siyasal iktidar, bu iki verginin yöneldiği kesimler olan ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin büyük tepkisiyle karşı karşıya kalmıştır. Vergilere ilişkin bu tepkiler, Savaş sonrası oluşan toplumsal gelişmelerin sınıfsal nedenlerini hazırlayan başlıca etken olmuştur.

1942 tarihli Varlık Verginin uygulanış tarzı, Savaş yıllarındaki mali zorluklara kalıcı bir çözüm getirmek ve bozulan gelir ve servet dağılımını düzeltmek yerine, birçok yerli gayrimüslim tacir ve sanayiciyi olumsuz etkilemiş ve sosyal huzursuzluklara neden olmuştur (Aktan, 1978: 49). Tezel (2002: 263)’e göre, Varlık Verginin uygulanması sonucu yerli gayrimüslim tacir ve sanayiciye ait varlıkların bir bölümü vergi olarak devlete aktarılırken, önemli bir bölümü de Müslüman-Türk zenginlerinin eline geçmiştir. Rum, Ermeni ve Yahudilerin panik içinde elden çıkarmak zorunda kaldıkları taşınmaz malları, fabrikaları ve ticari stokları, zengin Müslüman Türkler, çok

uygun fiyatlara satın almışlardır. Bu durum, İstanbul'daki ticaret ve sanayi çevresinin etnik yapısında belirgin bir değişiklik yaratmıştır. Yazarın belirttiğine göre, sadece işverenler için ayrı bir istatistik bulunmamakla birlikte 1935 ve 1950 yıllarını kapsayan nüfus sayım karşılaştırmaları; Rum, Ermeni ve Yahudilerin sanayi ve ticarete ilişkin toplam istihdam içindeki paylarının önemli oranda düştüğünü göstermiştir. Ancak yazar, bu Verginin, yerli gayrimüslimleri, Türk iş ortamından tamamen tasfiye etmediğini, söz konusu gerilemenin göreceli oluşunu ve gayrimüslimlerin, 1950 yılında da İstanbul'un ticaret ve sanayi hayatında hala büyük bir yere sahip olduğunu vurgulamıştır.

Savaş ekonomisi, nüfusun büyük bir kısmı üzerinde olumsuz etkiler yaratmasına karşın, üst sınıflar yani sanayici, tüccar ve büyük toprak sahiplerinden oluşan kesim, söz konusu bu olumsuz koşullar üzerinden büyük kazançlar elde etmenin yollarını bulmuştur. Özellikle ticaretle uğraşan kesimler, devletin ürettiği malların satışına aracılık ederek, bunun üzerinden anlamlı kazançlar elde etmiştir. Bu dönemde, mal sevkياتında yaşanan zorluklar; üretimde kullanılan girdilerin azalması sonucu girdi fiyatlarındaki artış; vergilerdeki ve uluslararası fiyatlardaki artışlar nedeniyle ürün maliyetleri artmıştır. Maliyetleri artan sanayici ve tüccar, enflasyonist ortamdan yararlanarak maliyetlerdeki artışı, tüketiciye yansıtmış ve aratan ürün fiyatları üzerinden kar etmenin yolunu bulmuştur. Esasında siyasal iktidarın bu dönemde izlediği ekonomi politikası, bu uygulamanın zeminini yaratmış ve bu ortam, ticaret kesiminin önemli servetler yapmasına olanak tanımıştır (Metinsoy, 2007: 60-61). Savaş nedeniyle oluşan bu piyasa ortamında en büyük kazancı elde eden iki gruptan biri olan büyük çiftçiler, tarımda fiyatların artmasından dolayı ciddi miktarlarda para kazanmışlardır. Aynı şekilde ikinci grubu oluşturan İstanbul'un tüccarları ve aracıları ise Türk ihraç mallarının yüksek değerini ve temel ihtiyaç maddelerinin ciddi biçimdeki kıtlığını, çıkarlarına kullanabilecekleri bir konumda olmuşlardır. Söz konusu bu çiftçi grubunun neredeyse tamamı Müslüman Türklerden oluşmuştur. Tüccarlar ise tamamı olmasa bile büyük bir kısmı Rum, Yahudi ve Ermenilerden oluşmuştur (Levis, 2009: 398).

İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de yarattığı sosyal, ekonomik ve siyasi ortamdan en çok etkilenen toplumsal kesimlerin başında işçi sınıfı gelmiştir. Savaş yıllarında artan hayat pahalılığı ve kıtlık karşısında reel ücretleri düşen işçi sınıfının hayat standartları da gerilemiş ve yaşam kalitesi düşmüştür. Milli Korunma Kanunu'nun

(MKK) çalışma hayatıyla ilgili düzenlemeleri doğrultusunda çalışma saatlerinin uzatılması; zorunlu fazla mesailer; iş bırakmanın yasaklanması; ücretli iş mükellefiyeti; denetimsiz, kötü ve ağır çalışma koşulları; buna karşın emeği korumaya yönelik sosyal düzenlemelerin ve sosyal güvenliğin neredeyse yok denilecek nitelikte olması işçilerin hayat koşullarını bir hayli zorlaştırmıştır. Bu koşullar altında gerek toplumsal ve kültürel etmenler, gerekse otoriter Tek Parti rejimi nedeniyle açık, örgütlü ve programlı bir sendikal hareket ya da parti politikası yürüten bir işçi hareketi neredeyse olanaksız bir hal almıştır (Metinsoy, 2007: 195). 1946’da kurulan İşçi Sigortaları Kurumu, İş Yasası kapsamındaki beş yüz bin kadar işçiyi kapsamıştır. Buna karşın o yıllarda, Türkiye’deki aktif işgücü sayısı, 14.5 milyon civarında olmuştur. Dolayısıyla kentlerde, sanayi ve hizmet sektöründe çalışanların büyük çoğunluğu ile ziraat işçileri, herhangi bir sigorta kapsamı içinde ve çalışma hayatını düzenleyen yasaların koruması altında bulunamamıştır. Diğer taraftan yeni sosyal düzenlemeler, başta işsizlik sigortası da olmak üzere, aile ve çocuk yardımı ile yoksulluğu önlemeye yönelik önlemleri içermemiştir (Buğra, 2008: 161). Dolayısıyla sanayileşmeyi etkin kılacak önemli unsurlardan sayılan emeğin yeniden üretimi için gerekli ekonomik ve sosyal olanaklar, bu dönemde yaratılamamıştır.

“Kuruluş” süreci boyunca işçi sınıfına ilişkin gelişmeleri Steinhaus (1995: 142-143), daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Yazarın belirttiğine göre, halkçı öğretiyi benimseyen Atatürk, daha 1923 yılında “Türkiye’de büyük toprak sahipleri, büyük sermayeler ve çeşitli sınıflar yoktur; yalnız ortak çıkarlarla birbirine bağlı meslek grupları bulunmaktadır” diyerek, halk hükümeti tarafından temsil edilen sınıfsız bir halk devletini vurgulamıştır. Ayrıca bu ülkede, “sınıf yoktur” denildiği için sınıf kavgalarının objektif kuralları da ceza hukuku açısından suç olarak görülmüştür. Dolayısıyla 1925 ile 1926 yıllarındaki olağanüstü kanunlarla toplantı özgürlüğü kaldırıldıktan sonra, 1933’de grev ve lokavt yasağına Ceza Kanunu’nda yer verilmiştir. Meclis, 1936 yılında İtalya kanunlarını örnek alarak çıkardığı İş Kanunu ile bu kanunları pekiştirmiştir. Söz konusu Kanun, işçi sınıfının kendi başına örgütlenme olanaklarını ortadan kaldırarak, onları sıkı bir devlet kontrolü altına sokmuştur. 1938’de çıkarılan özel bir kanun ile sınıf çıkarlarının siyasal örgütler tarafından savunulması yasaklanmıştır. Esasında İş Kanunu’nun 1930’lu yıllarda çıkarılması bir rastlantı olmayıp bu yıllarda uygulanan ekonomi politikası çerçevesinde sanayi, maden ve

ulaşım alanlarında çalışan işçi sayısının hızla artmasına bağlanmıştır. Yazara göre, bu dönemde, sermaye birikimi açısından devletin özel sektöre kıyasla daha güçlü durumda olması, işçi sayısının burjuva sayısına oranla hızla artmasına yol açmıştır. Buna karşın İkinci Dünya Savaşı sonunda işçi sayısının yirmi beş yıl öncesinin on katı olmasına rağmen, bu sınıfta, siyasal eylem alanında bir gelişme gözlenmemiş ve çiftçiler gibi işçilere de devlet yönetimine ve partilere katılma hakkı tanınmamıştır. İşçi sınıfına ilişkin bu olumsuz gelişmelere rağmen, 1945’li yıllarda alışma Bakanlığı kurulmuş; çok partili siyasal sisteme geçiş bağlamında ve demokrasinin tesisi çabaları çerçevesinde sınıf ve çıkar ilkelerine göre örgüt kurma yasağı kaldırılmıştır. Bunun zerine sendikalar ve sosyalist partiler ortaya çıkmıştır. Ne var ki, çok geçmeden, yani Aralık 1946 tarihinde gerek sendikalar gerekse sosyalist partiler sıkıyönetim tarafından kapatılmıştır. ABD güdümünde yeniden şekillenen dış konjonktürün de etkisi altında yeniden belirlenen i siyasal ve ekonomik politikalar bağlamında 1947 yılında Sendikalar Kanunu çıkarılmış ve Cumhuriyet Halk Partisi, işçi sınıfının denetimini elinde tutabilmek için sendikaların örgütlenmesine yardımcı olmaya başlamıştır (Kongar, 1979: 450).

Bu dönemde olumsuz Savaş koşullarından en çok etkilenen ikinci kesim, köylü nüfusu, dolayısıyla tarım sektörü olmuştur. Seferberlik nedeniyle köylü nüfusun önemli bir bölümü askere çağrılmıştır. Bu durum, nüfusun önemli bir kısmının üretim alanından çekilmesine yol açmıştır. 1936 yılında, ordudaki asker sayısı 120.000 iken, bu rakam Savaş döneminde yaklaşık 1 milyona çıkmıştır. Seferber edilen ortalama 1 milyon kişilik ordunun yaklaşık 750.000’i köylülerden oluşmuştur. Bu nedenle silhaltına alınan ve geride kalan ailesi ile köylü kesimi, Savaş’ın olumsuz etkilerini en derinden hisseden kesimlerden biri olmuştur (Metinsoy, 2007: 56). Kk çiftçilerin ve işçilerin, halkçılık ilkesinin işaret ettiği sınıfsız toplum ilkesine rağmen siyasal alandan dışlanması sonucu, 1945 yılında burjuvazi, Savaş sonrasının biricik siyasal aktörü olarak adını duyurmaya başlamıştır. 1930’lu yıllarda Serbest Cumhuriyet Partisi’nin kapatılmasından sonra tek başına iktidarda kalan CHP iktidarı, bu dönemde, kendisini, birden bire o zamana kadar hiç de alışkın olmadığı tepkiler karşısında bulmuştur. CHP karşıtı eleştiriler; basın, din ve sosyal özgürlüklerin kısıtlanmasını, ekonominin devlet elinde bulunması ve devletin çıkarlarına hizmet etmesi noktalarında yoğunlaşmış ve bu eleştiriler, halk tabanında da geniş yankılar uyandıracak şekilde destek bulmuştur.

Devletçilik döneminden başlayarak (esasinda daha eski tarihlere dayanmakla birlikte) İkinci Dünya Savaşı yıllarında iyiden iyi belirginleşen muhalefet, Ocak 1946'da eski CHP'li Adnan Menderes'le Celal Bayar'ın başkanlığı altında Demokrat Parti'nin kurulmasıyla siyasal alanda örgütlü olarak mücadeleye başlamıştır (Steinhaus, 1995: 143-144). Kongar (1979: 439)'a göre, Demokrat Parti'nin kurulması, bütünüyle ortaya çıkmış bir sermaye sınıfının ürünü olmuştur. Büyük toprak sahipleri (toprak ağaları), tüccarlar, iş adamları bu Partiyi desteklemiştir. Yazarın ifadesiyle Demokrat Parti, merkezi gücü temsil eden CHP'ye karşı kurulduğu için bu Partinin temsilcisi olan devletçi-seçkinler, çevreden gelen gelenekçi-liberaller tarafından yerlerinden edilmiştir. Ayrıca paradoksal bir durum olarak Demokrat Parti, köylü ve işçi sınıfı tarafından desteklenmiştir.

Bu dönemde, yaşanan bu paradoksal durumu Yerasimos (2005: 165-166), geçmişten gelen toplumsal koşullar bağlamında değerlendirmiştir. Buna göre, İkinci Dünya Savaşı, büyük burjuvazi ve büyük toprak sahiplerinin zenginleşmesiyle son bulduğu bir dönemde çok partili siyasal yaşama geçilmiştir. Yazarın belirttiğine göre, değişen dış ve iç konjonktür gereği büyük burjuvazi bu defa memur, tahsildar ve jandarma tahakkümüne karşı işçi sınıfının kurtarıcısı olarak siyaset sahnesinde kendine yeni bir rol biçmiştir. Aynı şekilde büyük toprak sahipleri de ellerinin altında bulunan köylü yığınlarına ait oylar üzerinden yeni siyasal sitemde mutlak söz sahibi olmaya hazırlanmıştır. Dolayısıyla kent egemen sınıfı ile kır egemen sınıfı arasındaki bu siyasal ittifak, Savaş koşullarının yarattığı ekonomik sıkıntılar ve bürokrasinin sıkı baskısı nedeniyle oluşan şikâyetler sayesinde başarılı olmuştur. Bu bağlamda egemen sınıf ittifakının bir sonucu olarak Türk siyasal yaşamına yeni bir parti olarak Demokrat Parti (DP) dâhil olmuştur. Böylece 1923 İzmir İktisat Kongresi'yle başlayan bürokrasi ve burjuvazi işbirliği, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde çok partili yaşama geçiş ile sona ermiştir.

7.2.2. Dönemin Ekonomi Politikası ve Ekonomik Yapılanma

1930'lu yıllarda gelişmiş ülkeler arasındaki paylaşım mücadelelerinin yoğunlaşarak sürdüğü bir konjonktürde ve kapitalist dünya sisteminde henüz hegemonik bir gücün ortaya çıkmadığı bir dönemde Türkiye, merkez kapitalist ülkelerden koparak, bağımsız bir sanayileşme politikası izlemeye başlamıştır. Ne var ki, söz konusu bu

sanayileşme politikası, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sona ermiştir (Eşiyok, 2009: 87). Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş olmakla birlikte, Savaş ekonomisinin tüm sıkıntılarına maruz kalmıştır. Ülke, bir milyona yaklaşan bir orduyu her zaman hazır tutabilmek için milli kaynakların büyük bir kısmını savunmaya ayırmak zorunda kalmıştır. Dış ülkelerle, ekonomik ilişkilerin savaş yüzünden kesintiye uğramış olması, ithalat ve ihracat hacmini daraltmış ve bunun üzerine kıtlık baş göstermiştir (Aktan, 1978: 49). Dolayısıyla bu dönemde, halk, özellikle temel tüketim mallarına ve hizmetlere ulaşmada sıkıntılar yaşamış ve özellikle kentlerde, enflasyon nedeniyle yaşam kalitesi önemli oranda düşmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sonrası gündeme gelen ve 1930'lu yılların kalkınma planları gibi sanayileşmeye öncelik tanıyan 1946 İvedili Sanayi Planı, uluslararası alanda değişen güç dengeleri nedeniyle rafa kaldırılmış, bunun yerine 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Ne var ki, bu Plan'da uygulamaya geçirilememiştir. 1947 Planı, uygulamaya geçirilemediği halde Türkiye'nin İkinci Dünya Savaş sonrası ekonomi politikalarının kristalize olduğu bir dönemin ana yönelimlerini ortaya koyması açısından başvurulacak temel belgelerden biri olarak değerlendirilmiştir (Eşiyok, 2009: 87). Bu dönemin siyasal ve ekonomi politikalarının ana çizgilerini belirleyen dış faktörlerden birincisi ABD, ikincisi ise uluslararası örgütler olmuştur. Bu döneme ilişkin olarak Yerasimos (2005: 176-177), Dünya Bankası'nın Türkiye'ye ilişkin kalkınma raporuna dayanarak şunu belirtmiştir: “Bu raporda Türkiye'ye, sanayileşme amacından vazgeçmesi gerektiği gibi bir telkinde bulunulmuyor. Ona telkin edilen şey; bu amaca en çabuk yoldan varmanın, tarım alanındaki kalkınmaya ağırlık tanımakla mümkün olacağı gerçeğidir. Türkiye, bu tarz dış telkinleri dikkate alarak sanayi ağırlıklı ekonomik politikadan tarım ağırlıklı ekonomik politikaya geçmiştir”. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sonrası ekonomik alanda liberal eğilimli bir yaklaşım değişimine giden siyasal iktidar, ülkenin ekonomik kalkınmasında, geniş ölçekli dış borçlanma ve yabancı yatırımlara önem veren bir politika izlemeyi temel bir koşul gibi görmeye başlamıştır (Tezel, 2002: 222-223). 1923 yılında İzmir'de olduğu gibi bu kez 1948 yılında İstanbul'da bir iktisat kongresi toplanmıştır. Türk burjuvazisinin bu yeni kurultayı, 1923 yılında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nin açtığı çağıra son vererek, bundan böyle Türkiye'nin

ekonomik yaşamına egemen olacak yeni ilkeleri, yabancı sermayeye davet ve özel girişimcilik olarak belirlemiştir (Yerasimos, 2005: 171; Boratav, 2010: 98).

Bu dönemin kentsel gelişmesi ve politikaları üzerinde belirleyici olan ekonomi politikası; kent ekonomisinin ve kırsal ekonomisinin dönüşümü bağlamında incelenmiştir.

7.2.2.1. Kent Ekonomisinin Dönüşümü

Bu döneme ilişkin kent ekonomisinin dönüşümü; savaş ekonomisine ilişkin olağanüstü önlemler, sanayi, ticaret, kambiyo ve gümrük politikası, borçlanma ve yabancı yatırımlar olarak sıralanan konular üzerinden değerlendirilmiştir.

Savaş Ekonomisine İlişkin Olağanüstü Önlemler: Bu yıllarda toplumsal yapıyı, diğer bir ifadeyle kent ekonomisini etkileyen üç önemli düzenleme yapılmıştır. Bunlardan birincisi 1940 tarihli Mili Korunma Kanunu olmuştur. Savaş yıllarında Türkiye, çok ciddi ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, siyasal iktidarın ekonomik ve sosyal hayata müdahalesini, çok daha ciddi ve kapsamlı bir hale sokmuştur. Devlet müdahaleciliğini ve sıkı denetimi öngören sistem için gerekli düzenlemeler, önceki dönemden, yani devletçilik döneminden kalan kanunlar çerçevesinde yürütülmüştür. Ancak olağanüstü koşullar nedeniyle müdahaleciliğin ve sıkı denetimin bir miktar daha güçlendirilmesi için yeni düzenlemelerin yapılması zorunlu görülmüştür. Bu bağlamda 18 Ocak 1940'da kabul edilmiş olan "Milli Korunma Kanunu", siyasal iktidara, geniş kapsamlı ve olağanüstü ekonomik yetkiler kazandırmıştır (Levis, 2009: 396-397). Söz konusu Kanunun amacı, her an savaşa girme olasılığı nedeniyle ekonomiyi savaş koşullarına uyarlama olarak belirtilmiştir. Buna göre, Kanun, Bakanlar Kuruluna, genel veya kısmi seferberlik; devletin bir savaşa girme ihtimali; Türkiye Cumhuriyeti'ni de ilgilendiren yabancı devletlerarasında savaş gibi durumların ortaya çıkması durumunda ekonomiye müdahale etme yetkisi vermiştir. Dolayısıyla siyasal iktidar, ekonomik alana ilişkin olarak neyin, ne kadar üretileceğini belirleyip işletmelere bunu dayatma; dış ticareti düzenleme ve fiyat kontrollerini yapma; iş hayatına müdahalede bulunma gibi geniş yetkilerle donatılmıştır. Bu bağlamda 1940'da başlayan fiyat kontrolleri ve egemen sınıf çıkarlarına ters düşecek aşırı müdahaleci ekonomi politikası, ancak iki yıl sürdürülebilmiştir (Timur, 1994:177-184). Çünkü çok açık olarak işçi ve köylü sınıfının aleyhine olan bu

Kanun, burjuva sınıfının da tepkisini çekmiştir. Özellikle devlet kapitalizminin egemenliğini pekiştirme niteliği nedeniyle burjuva sınıfının çıkarlarına ters düşmüştür.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, siyasal iktidar, fiyat artışlarını önleyemeyince ordunun beslenme (iaşe) sorununu çözmek için yeni vergiler koyma yoluna gitmiştir. Varlık Vergisi, bu dönemde, toplumsal yapıyı etkileyen söz konusu önemli vergilerden biri olmuştur. Devlet gelirlerini artırmak için olağanüstü bir vergi olarak 11 Kasım 1942 tarihinde kabul edilen ve ertesi gün yürürlüğe giren (Levis, 2009: 397) bu Vergi, zengin çiftçileri de kapsamakla birlikte esas olarak Savaş zengini olarak görülen ticaret ve sanayi burjuvazisini hedef kesim olarak almıştır. Buna göre, Vergi, Savaş dönemi enflasyonundan yararlanarak vergilendirilmemiş ve büyük kazançlar elde edenlerin servetlerindeki artışın önemli bir bölümünü, devlete aktarmak gerekçesiyle bir kez uygulanmak üzere çıkarılmıştır. Ne var ki, Tezel (2002: 262), bu Verginin uygulanış biçimine dikkati çekerek, siyasal iktidarın, Verginin uygulanışı bağlamında asıl amacını ortaya koyduğunu belirtmiştir. Yazara göre, asıl amaç; İstanbul ve İzmir'deki yerli gayrimüslim tacir ve sanayicilerin ulusal ekonomideki güçlerini kırmak, buna karşın Müslüman-Türk işadamlarına özellikle dış ticaret sektöründe yer sağlamak olmuştur. Bu nedenle Vergi, tek yönlü olarak azınlıklara karşı işleme konulmuştur. Esasında Milli Korunma Kanunu'nun uygulamasıyla yaratılan savaş zenginleri arasında Musevi, Ermeni ve Rum kökenli çok sayıda vatandaşlar bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu durum, söz konusu kesimi hedef almasının bir nedeni olarak görülmüştür. Ancak bu kesimin varlıklı olması ve anlamlı bir sermaye birikimine sahip olması, Osmanlı ekonomi sistemine dayanmaktaydı. Buna karşın, devletçilik dönemindeki tüm çabalara rağmen ulusal bir ticaret ve sanayi burjuvazisi oluşturulamamış, dolayısıyla arzulanan bir ulusal sermaye birikimi de yaratılamamıştır. Diğer taraftan Timur (1994: 186-189)'un belirttiğine göre, devlet, azınlıkların güvenini de kazanamamıştır. Bu nedenle söz konusu kesimin elindeki birikmiş sermaye (başka nedenlere de bağlı olarak), ağırlıklı olarak yüksek getirisi olan spekülatif alanlara yatırılmış ya da yurt dışına çıkarılmıştır. Bu nedenle söz konusu bu kesimin elinde bulunan önemli miktardaki bu sermaye birikimi, Türkiye'de, kalkınmaya dönük yatırımlara dönüştürülememiştir. Sıralanan bu gerekçeler bağlamında söz konusu Vergi, uygulamada ağırlıklı olarak bu kesimin omuzlarına yüklenmiştir. Buna göre, Varlık Vergisinin %70'i İstanbul'dan elde edilmiştir. Toplanan verginin %65'ini ise gayrimüslimler ve yabancılar ödemiştir.

Gayrimüslimlerin tabi oldukları vergi oranı, Müslümanlara uygulanan oranın on katı olarak gerçekleşmiştir. Dönmeler ise Müslümanların iki katına eşit oranda vergi ödemiştir (Keyder, 2010: 144). Yenal (2003: 74-75)'a göre, bu Verginin, son derece keyfi ve vatandaşlar arasında ayrıcalık gözetilecek şekilde özellikle gayrimüslimler üzerine yüklenir biçimde uygulanması, toplumda trajik bir durum yaratmıştır.

1942 tarihli Varlık Vergisi, savaş zenginleri olarak kabul edilen sanayi ve ticaret burjuvazisini vergilendirmeyi hedeflerken, 1943 tarihli Toprak Mahsulleri Vergisi de aynı şekilde savaş zenginlerinden sayılan büyük toprak sahibi çiftçileri vergilendirmeyi amaçlamıştır. Buna göre, Varlık Vergisi (uygulamadaki keyfiliğe rağmen), fiyat artışlarından yararlanan ticaret burjuvazisini hedeflemesine karşın, Toprak Mahsulleri Vergisi de tarım ürünlerindeki artışlardan yararlanan büyük çiftçileri hedef almıştır (Timur, 1994: 186-190). Ancak bu Verginin de uygulama aşamasında başarı sağlanamamış ve arzulanan tahıl miktarının ancak yarısı tahsil edilebilmiştir. Sonuç olarak İkinci Dünya Savaşı yıllarında alınan olağanüstü önlemler, özellikle Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi uygulamaları, sermaye sahiplerini ürkütmüştür. Tarım kesimi de Savaş hazırlıkları nedeniyle önemli oranda üretim düşüşüyle, yani gelir kaybıyla karşılaşmıştır (Kepenek, 1997: 82). Dolayısıyla her iki Vergi de toplumda, daha doğrusu yöneldiği kesimde, siyasal iktidar aleyhine önemli bir tepkinin oluşmasında etken unsur olmuştur.

Sanayi: Kentsel gelişme olgusu üzerinde belirleyici olan sanayileşme etkinliğine bu dönemde, 1946 İvedili Sanayi Planı ve 1947 Türkiye Kalkınma (Vaner) Planı çerçevesinde yön verilmek istenmiştir. Buna göre, Savaş sonrası dönemde uygulanacak ekonomi politikasına yön verebilmek için Savaş'ın tüm hızıyla devam ettiği bir dönemde plan çalışmaları başlamıştır. Siyasal iktidar, daha Savaş yıllarında, yani 1944 yılının yazında içlerinde Kadro dergisi yayıncılarından Şevket Süreyya Aydemir ve İsmail Hüsrev Tökin'in de bulunduğu bir komisyona, ekonominin savaş sonrası koşullarına uyumuyla ilgili çalışmalar yapma görevini vermiştir. Bu komisyonun hazırladığı programlar ve planlardan, Sümerbank ve Etibank'ın projeleri demetinden oluşan beş yıllık bir "İvedi Plan" oluşmuş ve bir yıl süren bir hazırlık sonucunda komisyon, İkinci Dünya Savaşı'nın fiilen bittiği 5 Mayıs 1945 tarihinden iki gün sonra hazırladığı raporu siyasal iktidara sunacak duruma gelmiştir. Böylece Türkiye, Savaş sonrası döneme Savaş döneminde hazırladığı "Kalkınma Planı" ile girmiştir. Hazırlanan

Plan, hedefleri bakımından genel olarak 1930'lu yıllardan beri çeşitli şekillerde hazırlanmış sanayi planlarının en gelişmiş olan son örneği olup yapısal olarak da onların bir uzantısı olma niteliğini taşımıştır (Tekeli 1974: 1-2). Sezer (1999: 159)'e göre, bu Planın genel hedefi, Birinci ve İkinci Beş yıllık Sanayi Planları ile örtüşme yönünde olmuştur. Ancak bu planda öngörülen harcamalar ile ilgili tartışmalar sürerken, siyasal iktidar, 1947 yılının Şubat ayında, daha çok özel kesim yanlısı bürokratlardan oluşan bir komisyona, 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma (daha sonra komisyon başkanının adıyla Vaner Planı olarak anılacaktır) Planı'nı hazırlatma görevi vermiştir. Bu Plan'ın hazırlanmasında ise iç ve özellikle yardım verecek olan dış sermaye kesimlerinin istekleri etkili olmuştur (Kepenek, 1997: 82; Sezen, 1999: 161). Dolayısıyla uluslararası ve ulusal alanda liberal politikaların yeniden öne çıktığı bir ortamda, devletçilik politikası çerçevesinde hazırlanmış ve sanayi yatırımlarına ağırlık verilmiş olan 1946 İvedili Sanayi Planı'nın uygulanma şansı kalmamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Türkiye'de planlı kalkınmaya ilişkin bu gelişmeler yaşanırken, eş zamanlı olarak iç ve dış konjonktürde de Türkiye'yi yakından ilgilendiren ve planlama çalışmalarını doğrudan etkileyen gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. 1946 İvedili Sanayi Planının hazırlıklarının yapıldığı dönemde, yani 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti (DP) kurulmuş ve Türkiye'de, çok partili siyasal hayata geçilmiştir. Tekeli (1974: 4-5)'ye göre, CHP iktidarı, tarihinde ilk kez güçlü bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Değişen iç ve dış konjonktür karşısında CHP, ekonomi politikasında bir değişime giderek liberal bir yaklaşım içine girmiş ve liberal politika yanlısı DP ile mücadeleye girişmiştir. Aynı tarihlerde, yani Savaş sonrasında ABD, İngiltere'den uluslararası alanda siyasal ve ekonomik açıdan etkin ülke olma rolünü devralmıştır. Türkiye'de ise 1946 seçimlerinden sonra kurulan yeni CHP siyasal iktidarı, bir yandan Bretton Woods (her ülke para değerinin ABD dolarına göre belirlenmesini ve uluslararası ticaretin ABD doları üzerinden yapılmasını öngören) Anlaşması ile getirilen yeni sisteme dâhil olmak için gerekli ön şartları sağlamaya çalışırken, diğer taraftan da ABD'den ve onun önderliğinde kurulmuş olan uluslararası örgütlerden dış yardım almak için bir çaba içine girmiştir (Özbolet, 2008: 92). Bölgedeki Sovyet tehdidinin artması karşısında ABD, İngiltere'nin bölgede bırakacağı boşluğu doldurmaya ve bu amaçla Yunanistan ve Türkiye'ye yardım yapmaya karar vermiştir. Başkan Truman, senato ve Temsilciler Meclisinin 12 Mart 1947'de yaptığı

ortak bir oturumunda, sonradan Truman Doktrini olarak adlandırılacak bir mesajı okuyarak, bu iki ülkeye 400 milyon dolarlık yardım yapılacağını açıklamıştır. Yardımın 300 milyon dolarlık kısmı savaştan büyük kayıplarla çıkmış ve o günlerde yıkıcı bir iç savaş geçirmekte olan Yunanistan'a askeri ve ekonomik yardım olarak verilmesi öngörülmüştür. Yardımın kalan 100 milyon dolarlık kısmı ise (ABD Başkanı Truman tarafından, bağımsız ve ekonomik olarak güçlü bir ülke olarak tanımlandığı için ekonomik yardım yapmanın gereksizliğine vurgu yapılarak) Türkiye'ye, askeri yardım olarak verilmesi öngörülmüştür. Bu yardımın sadece askeri harcamalara tahsis edilmesi siyasal iktidarı, plan çalışmaları dâhil ekonomik alandaki faaliyetler için başka kaynaklar aramaya itmiştir (Tekeli, 1974: 8-9; Özbolat, 2008: 92; Sezen, 1999: 161-162).

ABD Dışişleri Bakanı General Marshall, Haziran 1947 tarihinde yaptığı bir konuşmada Avrupa devletlerinin bir araya gelerek, kendi aralarında işbirliği sağlayacak, ortak bir plan üzerinde uzlaştıkları durumda, ABD'nin bu ülkelere, geniş çaplı bir yardım yapabileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Türkiye de dâhil olmak üzere on altı Avrupa devleti, Temmuz 1947 tarihinde Avrupa İktisadi İşbirliği Komitesi (söz konusu bu Komite, 16 Nisan 1948 tarihli anlaşma ile Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'na dönüşmüştür) olarak toplanıp ortak bir rapor üzerinde çalışmaya başlamıştır. Bu çalışma sonucunda oluşturulan Marshall Planı'ndan Türkiye, kredi talep eden on altı Avrupa ülkesinden biri olmasına rağmen, İkinci Dünya Savaşı'na fiilen katılmamış olması ve bundan dolayı Savaş tahribatına uğramadığı gerekçesiyle yardım ve kredi alamayan tek ülke olmuştur (Tekeli, 1974: 9-11; Ekzen, 2009: 24). Ancak daha sonra Marshall Planı²² çerçevesinde Amerika Birleşik Devletleri'nin verdiği yardımdan pay almıştır.

Dış yardım çevrelerinin istekleri doğrultusunda hazırlanan 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, dönem boyunca uygulanan ekonomi politikaları konusunda ilginç noktalar içermiştir. Planın başlıca özelliği; ulaştırma, tarım ve enerji gibi alt yapısal ögelere ve kırsal kesime öncelik vermesi olmuştur. Özel kesimin tam bir güvenlik içinde ve istediği sektörde çalışabileceğini öngören Plan; kentsel gelişmenin başlıca

²² Marshall Planı, Amerika Birleşik Devletleri'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nin güçlenmesi karşısında komünizmin yayılmasını engellemek için Avrupa devletlerinin direncini artırmaya yönelik olarak, bu ülkelerin yeniden yapılandırılmasını içeren bir kalkınma planı niteliğinde olmuştur. Türkiye ise İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş olmasına karşın, hem Savaşın ekonomik etkilerini yaşayan ve hem de Sovyetler Birliği'ne komşu bir ülke olarak bu yardımlardan pay almıştır (Yıldırım, 2010: 407).

dinamiklerinden olan madencilik, enerji, demir-çelik ve demiryolları dışında kalan ekonomik girişimlerin zamanla özel kesime devrini yani özelleştirmeyi öngörmüştür (Kepenek, 1997: 83). 1947 Türkiye Kalkınma Planı'nın ülke kalkınması için seçtiği sektör tarım olmuştur. Diğer sektörler ise tarımsal gelişmeye yardımcı olacak şekilde ele alınmıştır. Planda tarımsal gelişmenin sağlanması, altyapının özellikle karayolu sisteminin geliştirilmesine koşullandırılmıştır (Sezen, 1999: 163). Özel girişim için ise tam serbestlik esas alınmıştır. Dışarıdan alınacak yeni teknolojinin yeni olması esas alınmıştır. Esasında bu ilke, Marshall yardımının ABD'nin ihracatını artırma amacına odaklı olduğu savı ile örtüşmüştür. Ayrıca bu Plan, sektörel değil makro nitelikte olmuştur. Dolayısıyla Türkiye, o döneme kadar yapılan sektörel planlama yaklaşımından uzaklaşmaya başlamış ve planlama çalışmalarında ekonominin makro büyüklükleriyle ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Bu plandaki sektörler önceliklerine göre tarım, ulaştırma, büyük su işleri, enerji, demir-çelik, çimento, madenler, sanayi şeklinde sıralanmıştır (Tekeli, 1974: 15-17). Bu bağlamda söz konusu öncelikli sektörlerin kentsel gelişmeyle doğrudan ilgili olduğu ve Plan'ın uygulanması durumunda kentsel gelişmeyi tetikleyici bir nitelik sergileyeceği belirtilmelidir. Ayrıca bu Plan'ın bir diğer ayırıcı özelliği, tarıma dayalı bir sanayileşme politikasını öngörmesi olmuştur. Örneğin pamuk üretimine ve şeker pancarı üretimine ağırlık verilmek suretiyle, bunlara bağlı tekstil ve şeker fabrikalarının açılması amaçlanmıştır. Ne var ki, dönemin iç ve dış gelişmeleri, 1947 Kalkınma Planının açıkça ortaya çıkarılmasını, hatta yayınlanmasını bile imkânsız kılmıştır. Özetle 1947 Türkiye Kalkınma (Vaner) Planı, CHP siyasal iktidarı döneminde hazırlanmış, ancak DP döneminde (1950-1952) farklı bir şekilde uygulanmıştır.

Ticaret: Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na katılmadığı halde, Savaşın yaratmış olduğu uluslararası ekonomik koşullardan büyük ölçüde etkilenmiştir. İthalatın, dolayısıyla hammadde, ara malı ve yatırım malı biçimindeki üretim girdilerinin daralması sonucu 1940-1945 yılları, tüm üretken sektörlerin ve milli gelirin daraldığı yıllar olmuştur (Boratav, 2010: 86). Ülkede sürdürülen savaş hazırlığı ve faal nüfusun önemli bir kısmının silâh altına alınması, ekonomide büyük sarsıntılara yol açmış, ihracat ve ithalatın hacmi oldukça düşük düzeylere gerilemiştir. Buna göre, 1948 fiyatları bazında, 1937-1939 yılları arasında yılda ortalama 736 milyon TL olarak gerçekleşen ithalat değeri, 1940-1945 yılları arasında yılda ortalama 348 milyon TL'ye

gerilemiştir. Aynı şekilde 1948 fiyatları bazında, 1937-1939 yılları arasında yılda ortalama 615 milyon TL olarak gerçekleşen ihracat değeri, 1940-1945 yılları arasında yılda 348 milyon TL'ye düşmüştür (Tezel, 2002: 179-180). İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ile ABD arasında yoğun siyasi ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi üzerine daralmış olan ithalat hacmi, yeniden genişlemeye başlamıştır. Yerasimos (2005: 183)'a göre, 1946 yılı, dış ticaret bilançosunun fazla verdiği son yıl olmuştur. Bu bağlamda ithalat hacminin genişlemesiyle birlikte 1947 yılında 60 milyon TL ile başlayan dış ticaret açığı, 1952 yılında 541 milyon TL düzeyine çıkmıştır.

Kambiyo ve Gümrük Politikası: İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Türkiye'nin ihraç edebileceği her türlü mal için Almanya ve Müttefikler, kıyasıya bir rekabet içinde olmuştur. Buna kaşın uluslararası taşımacılıktaki zorluklar ihracatı sınırlamıştır. İthalattaki daralma, özellikle makine ve hammadde ithalatındaki daralma ise yurtiçi sanayi üretimini olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak bu durum, özellikle ithalat darlığı, yurtiçinde ithal mallara rakip mal üretimi için fiili bir korumaya da yol açmıştır. Bundan dolayı bu yıllara ilişkin gümrük ve kambiyo kuru politikaları, ticaretin hacmi ve yapısı üstünde çok fazla etkili olamamıştır (Tezel, 2002: 180). Ancak İkinci Dünya Savaşı boyunca benimsenen dışa kapalı, korumacı ve dış dengeye önem veren politikalar, Savaşın sona ermesiyle terk edilmiş ve bu politika yerine, serbest ticareti öngören ekonomi politikaları benimsenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 7 Eylül 1946 günü açıklanıp 9 Eylül 1946 Pazartesi günü yürürlüğe giren 7 Eylül 1946 Devalüasyonu, Türkiye'de yeni bir dönemin başlangıcı olarak, ülke, yeni bir siyasi, ekonomik ve askeri tercih içinde bulunmuştur (Ekzen; 2009: 2). Bu bağlamda yeni ekonomi politikası çerçevesinde ithalatın serbest bırakılması, 1947 yılından başlayarak ithalata ilişkin önemli artışların yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla dış ticaret alanında da açık verilmeye başlanmıştır. Karagöz (2009: 724)'e göre, bu yıllarda ihracatı artırmaya yönelik olarak 7 Eylül 1947 kararları ile Türk Lirasının değeri %40'a yakın düşürülmüş ve bir dolar, 2 lira 80 kuruş olmuş ve aynı zamanda ayarlanabilir sabit döviz kuru politikası uygulanmaya başlanmıştır. Aynı yıl IMF ve IBRD (International Bank for Reconstruction and Development=Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası, sonradan Dünya Bankası)'ye üye olunmuştur (Boratav, 2010: 100). Yapılan tüm bu girişimler ve döviz kuru ayarlaması üzerinden ülke ekonomisinin, savaş sonrası

uluslararası fiyat düzeylerine ve yeni ekonomi politikalarına uyumu ve ülke ihracatının artırılması amaçlanmıştır. Ne var ki, öngörülen sonuçlar alınamamıştır. Bu yıllarda gerçekleşen ithalattaki aşırı artış, önceki dönemin ekonomi politikası çerçevesinde biriktirilmiş olan döviz rezervleri ve sonrasında dış yardımlar yoluyla finanse edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla özellikle devletçilik döneminden itibaren oluşturulan önemli miktardaki döviz rezervleri, diğer bir ifadeyle birikmiş devlet sermayesi, kısa bir süre içinde erimiş ve hızla artan dış ticaretteki açıklar, bu yıllardan itibaren ya dış yardım ve kredi yoluyla ya da yabancı sermaye yatırımları ile karşılanır olmuştur.

Borçlanma: İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye, iki defa iç borçlanmaya başvurmuştur. Bunlardan birincisi, demiryolu inşası için 1941 yılında girişilen yirmi beş yıl vadeli ve %7 faizli 85 milyon tutarındaki Demiryolu İstikrazı olmuştur. İkinci borçlanma ise 1942 yılında, Savaş giderleri dolayısıyla gelişen ve milli savunma ihtiyaçlarına tahsis edilen 150 milyon liralık Milli Savunma İstikrazı olmuştur. Bunun yanı sıra bu yıllarda, önemli oranlarda dış borç da kullanılmıştır. Uluslararası alanda siyasal anlamda oluşmuş olan Bloklar dışında bağımsız bir politika izleyen Türkiye, bu yıllarda İngiltere, Fransa, Almanya gibi savaşın her iki tarafında yer alan ülkelerden de dış borç almıştır (Yaşa, 1980: 608). Savaş başlamadan önceki yıl (1938), Türkiye'nin döviz olarak ödenecek toplam konsolide dış borcu, 236 milyon dolar civarında olmuştur. Aynı yıl Türkiye, İngiltere'den 16 milyon sterlin tutarında borçlanmaya giderek, bunu ithalat ve savaş ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanmıştır. Aynı şekilde Savaş yıllarında izlenen tarafsız dış politika nedeniyle her iki taraftan da kredi alınmıştır. 1940 yılında İngiltere ve Fransa'dan 164 milyon dolar, 1942 yılında Almanya'dan 100 milyon mark kredi alınmıştır. Dolayısıyla Savaş yıllarında Türkiye, 127 milyon doları ekonomik, 187 milyon doları askeri kredi ve hibe olmak üzere toplamda 314 milyon dolar kredi kullanmış ve 1945 yılı sonunda konsolide dış borç tutarı, 439 milyon dolara çıkmıştır (Karluk, 1997: 144). Savaştan sonra, yani 1946-1950 yılları arasında Türkiye, ABD kredilerini kullanmakla birlikte, eş zamanlı olarak başka ülkelerden sağladığı kredileri de kullanmıştır. Bu yıllarda diğer ülkelerden sağladığı dış borçlar; Avrupa İktisadi İşbirliği Programı çerçevesinde İngiltere'den 23, Çekoslovakya'dan 5 ve Avusturya'dan 3 milyon dolar uzun vadeli borçlar şeklinde gerçekleşmiştir. Ayrıca Dünya Bankası da 1950 yılı için Türkiye'ye liman ve silo yapımı projelerinin dış finansmanı için toplam değeri 16 milyon doları bulan iki kredi

açmıştır. Dolayısıyla bu yıllar, Türkiye'nin büyük ölçekte dış borçlanmalara başvurduğu yıllar olmuştur (Tezel, 2002: 226).

Esasında Savaş yıllarında sağlanan dış krediler ve gerçekleştirilen dış ticaret fazlaları, ülkede önemli miktarda altın ve döviz rezervlerinin birikmesine yol açmıştır. Askeri ithalat dış kredilerle karşılandığı için bu dönemin sonuna doğru, yani 1946 yılında altın ve döviz rezervleri 330 milyon dolara ulaşmış ve bunun 234 milyon doları altın rezervi olarak gerçekleşmiştir (Tezel, 2002: 180; Karluk, 1997: 145). Karluk (1997: 45)'a göre, Türkiye'nin Savaş yıllarında biriken rezervlerini, merkantilist bir politika sonucunda üretim için kullanmayıp stokta tutması yanlış bir yaklaşım olmuştur. Çünkü Savaş sonrası yıllarda ithal edilmek istenen yatırım malları fiyatlarının hızla yükselmesi sonucu kalkınma için gerekli olan hammadde ve yatırım malları ithaline, 1945 yılından sonra daha fazla ödeme yapılmış, dolayısıyla mevcut rezervler hızla eritmiştir. Ayrıca Osmanlı döneminden kalan dış borç için bu dönemde erken ödemeye giden siyasal iktidar, 1939-1950 yılları arasında genel bütçeden 45.6 milyon TL ödemede bulunmuştur (Karluk, 1997: 141). Kısacası ülkenin birikmiş sermayesi, ülke kalkınması dolayısıyla ülkenin kentsel gelişmesi için verimli yatırım alanlarına dönüştürülemeden, değişen ekonomi yaklaşımı çerçevesinde özellikle dış ticaret kanalıyla dışarıya çıkmıştır.

Yabancı Yatırımlar: 1930'lu yılların sonundan, 1950 yılına kadar Türkiye'ye önemli miktarda doğrudan yabancı sermaye yatırımının girmediğini belirten Yavan (2003: 28-29), bu durumu üç nedene bağlanmıştır. Birinci neden, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin etkisiyle, 1930'lu yıllarda dünya ekonomisinde yaşanan durgunluk sonucu uluslararası yatırımların azalmış olmasıdır. İkinci neden 1939-1945 arasında süren İkinci Dünya Savaşı'nın uluslararası yatırımları kesintiye uğratmış olmasıdır. Üçüncü neden konusunda bir fikir birliği olmamakla birlikte devletçilik uygulamaları nedeniyle 1928-1945 yılları arasında 24 adet yabancı sermayeli işletmenin (21 tanesi 1933-1945 arasında) millileştirilmesi, ülkeye sermaye girişini olumsuz etkilemiştir savı ağırlık kazanmıştır. Buna karşın yazarın da belirttiği gibi A.G. Ökçün'ün 1920'li yıllar için ve Yahya S. Tezel'in de 1920-1930'lu yıllar için yaptığı araştırmalar, söz konusu bu üçüncü nedenin (savın) tamamen geçersiz olduğunu belgesel verilerle ortaya koymuştur. Bu veriler ışığında devletçiliğin ve millileştirmelerin en yoğun olduğu

yıllarda bile, siyasal iktidarın, yabancı sermayeye kapılarını kapatmadığı sonucuna varılmıştır.

7.2.2.2. Kır Ekonomisinin Dönüşümü

Türkiye Cumhuriyeti'nde sanayileşme yoluyla kalkınma, Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllardan itibaren öncelikli hedef olmuştur. Bu hedef doğrultusunda tarıma dayalı ekonomik yapıdan sıyrılıp kapitalist üretim modeli içinde gelişmek için kırsalın da kalkındırılması gerektiği vurgulana gelmiştir. Ancak kırsalın kapitalizme eklemlenmesi sürecinde benimsenen yaklaşım, toprak reformu yoluyla topraksız çiftçiye topraklandırmak yerine, ağırlıklı olarak büyük toprak sahiplerinin kapitalistleştirilmesi yönünde olmuştur. Bu nedenle arzulanan ve dile getirilen çiftçiye topraklandırma girişimleri (iskân politikası nedeniyle yerleştirilenler dışında) çoğunlukla başarısız olmuştur. Türkiye'de, özellikle 1929 tarihli Dünya Ekonomik Krizi ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında tarım, ciddi bir şekilde gerilemiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı yıllarında büyük toprak sahiplerinin, yani zengin çiftçilerin, dönemin olağanüstü şartlarından yararlanarak servetlerini artırma gayreti içinde bulunmaları, 1945 tarihli Çiftçiye Topraklandırma Kanunu'nun çıkarılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu Kanun üzerinden siyasal iktidar, büyük toprak sahiplerinin siyasi gücünün kırmak ve tarımsal üretimi artıracak şekilde toprak mülkiyetini yeniden düzenlenmek istemiştir. Bu Kanun'un içeriğine bakıldığında, özellikle toprak dağıtılacaklara ilişkin belirlenen unsurlar irdelendiğinde, tarımla hiç ilgisi olmayan kişileri de içeren geniş bir kesime toprak dağıtılmasının öngörüldüğü anlaşılmıştır (Timur, 1994: 197). Bu bağlamda öncelikli hedefin, tarımsal üretimi artırmak yönünde olduğu söylenebilir.

Bu dönemde, özellikle askeri seferberlik ve savunma tedbirleri nedeniyle artan harcamalar karşısında siyasal iktidar, bütçenin en önemli gelir kalemlerinden birini oluşturan vergileri, başvurulacak öncelikli gelir kaynaklarından biri olarak görmüştür. Bu nedenle öncelikli olarak mevcut vergilerin oranları artırılmış ve ardından da yeni vergiler konulmuştur. Metinsoy (2007: 59)'a göre, gelir üzerinden alınan vergiler işçilere ve kamu kesiminde çalışanlara yansırken, gelir elastikiyeti olmayan ve mülkiyet farkı gözetmeyen *Toprak Mahsulleri Vergisi*, *Hayvan Vergisi* ve angarya yükümlülükler öngören *Yol Vergisi* ise geçimlik tarım yapan küçük köylüyü sarsmıştır. Özellikle Toprak Mahsulleri Vergisinin, küçük köylüler üzerinde yarattığı yükün, Varlık

Vergisine tabi olanların taşıdığı yükten daha az olmadığı belirtilmiştir (Boratav, 2010: 85-86). Dolayısıyla mali açıdan ağır bir yük getiren bu vergiler, yaygın bir köylü direnişiyle karşılaşmıştır. Vergilere karşı oluşan yaygın köylü direnişi, siyasal alana da yansımıştır. Söz konusu köylü direnişi, bu dönemin sonunda gerçekleşen çok partili siyasal sisteme geçiş; seçimlerde DP'nin CHP karşısında elde ettiği üstünlük ve ABD güdümünde liberal ekonomik yaklaşımın CHP iktidarı tarafından bile koşulsuz kabulü gibi gelişmelerin tetikleyicisi olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ordunun ve kentlerin beslenme sorunu, gıda maddeleri üretimini ve tarımsal faaliyetleri kritik bir duruma getirmiştir. Bu bağlamda söz konusu dönemde, tarımsal üretimin teşviki için yapılan propagandalardan ve etkisiz nitelikteki teşviklerden de olumlu sonuç alınamamıştır. Dolayısıyla ülkede yiyecek sıkıntısı baş göstermiş ve kentlerde, bazı malların karne ile dağıtılması zorunluluğu doğmuştur. Bu durumda siyasal iktidar, Savaş öncesi yıllarda getirmiş olduğu bir kısım traktör ve çeşitli tarım makinelerini, Orta ve Güney Anadolu'da asırlarca işlenmemiş boş arazileri ziraata açmak ve burada gıda maddelerini üretmek üzere çiftçilere kiralamak istemiştir. Böylece 1942 yılında Zirai Kombinalar adı altında on üç yerde başlayan tarım üretimi, bu sıkıntılı günlerde ordunun ve kentlerin buğday ihtiyacını karşılamada yararlı olmuştur (Aktan, 1978: 49). Ayrıca 1943 yılında Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK) kurulmuştur. Bu Kurum, “her türlü ziraat ve alet, makine, vasıta ve malzemeyi; suni gübreleri; zirai ilaç maddelerini; tohumlukları; iş ve bu işler için lüzumlu olan her çeşit zirai, sınai (endüstriyel) ve ticari teşekkülleri doğrudan ya da dolaylı olarak kurmak, işletmek veya bunlara katılmakla” görevlendirilmiştir (Günaydın, 2009: 95). Söz konusu dönemin beslenme sıkıntılarını aşmaya dönük bu girişimler, aynı zamanda kırsaldaki üretim araç ve tekniklerinin gelişmesinde ve üretim ilişkilerinin değişmesinde etken faktör olmuştur. Bu bağlamda sınırlı da olsa kırsal alanda bir dönüşümün yaşanması kaçınılmaz olmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında tohum ilaçlaması, pamuk gibi sınai ürünlerde ilaçlı zirai mücadeleye geçilmesiyle başlayan çalışmalar, 1930'lu yıllarda tütün ve şeker pancarında kimyasal gübre kullanılmasıyla sürdürülmüştür. Günaydın (2009: 94-95)'a göre, ithalata dayalı kimyasal gübre temininde önemli artışlar yaşanmış, ancak traktörün yaygınlaşması İkinci Dünya Savaşı sonrasına kalmıştır. Örneğin 1934 yılında 613 ton olan kimyasal gübre ithalatı, 1939 yılında 10.000 tona çıkmıştır. Ayrıca TZDK

faaliyetleri çerçevesinde kimyasal gübrenin yurt içinde üretilmesine yönelik çalışmalar başlamış ve bu amaç doğrultusunda kurulan gübre fabrikaları da üretime başlamıştır. 1928-1948 yılları arasında traktör sayısındaki sınırlı artış, bu yıllarda yaşanan döviz dar boğazlığına, söz konusu traktörlerin teknik özelliklerine (örneğin demir tekerlekli oluşu gibi) ve küçük üreticiliğin yaygın oluşuna bağlanmıştır. Tarımsal üretimde traktörün yaygın olarak kullanımı, ancak İkinci Dünya Savaşı'nda geliştirilen her türlü araziye elverişli ve dişli lastik tekerlekli yüksek çekim gücü olan traktörlerin piyasaya çıkması; kırsal kesimde sermaye birikiminin oluşması ve Marshall planının uygulamaya konulması sonucu gerçekleşebilmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de, yakıt ve yedek parça kıtlığı nedeniyle tarım teknolojisinin gerilemiş olduğunu belirten Keyder (2010: 162) ise 1946 yılında çalışır durumdaki traktörlerin sayısının 1000'in biraz üzerinde olmasına karşın, tarımda 2.5 milyon çift hayvanın kullanıldığını belirtmiştir. Ancak Amerikan yardımıyla birlikte 1955 yılında traktör sayısının 43.000'e yükseldiğini, buna karşın hayvan sayısının aynı kaldığını belirtmiştir. Yazar, bu ek enerji kaynağının başlangıçta ekilen alanları genişletmek için kullanıldığını ve 1946-1955 yılları arasında toplam ekili alanların 9.5 milyon hektardan 14.2 milyon hektara genişleyerek %50 oranında bir artış kaydettiğini belirtmiştir. Buna karşın aynı yıllarda kırsal nüfus artışının %20 olarak gerçekleştiğini ifade etmiştir. Kırsal alandaki bu sınırlı nüfus artışı, söz konusu yıllarda eş zamanlı olarak kırdan kente doğru yoğunlaşan nüfus hareketleri bağlamında değerlendirilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle Batılı kapitalist ülkelerde meydana gelen üretim araçlarındaki gelişmeler, esasında uzun ve kanlı savaş yıllarında elde edilen teknolojik birikimin üretim alanına aktarılması ve savaş sanayinin “atıl” hale gelen kapasitesinin kapitalist üretimin gelişimi için kullanılmasına bağlanmıştır. Buna göre, savaş sanayinin tank ve binek aracı üretme kapasitesi, traktör üretimine; patlayıcı madde üretim kapasitesi ise gübre kullanımına tahsis edilmiştir. Ayrıca Marshall yardımları ile efektif talep oluşturmamayan çevre (periferi) ülkeleri desteklenmiş ve bu ülkelerin finansman ve yönetim yapıları kapitalist ideolojiyi yeniden üretecek bir biçimde kurgulanmıştır (Günaydın, 2009: 95). Esasında 1946 Devalüasyonu sonrasında Türkiye'nin, ikinci Dünya Savaşı'ndan çıkmış ve tarımsal ürün sıkıntısı yaşayan Avrupa ülkelerinin tahıl deposu olabileceği öngörülmüştür. Bu bağlamda Türkiye'ye, tarım ülkesi rolü verilmek istenmiştir (Ekzen, 2009: 30-31). Bu yıllarda çevre ülkelerden olan

Türkiye'nin bir pazar olarak kapitalist dünya ile bütünleşmesi, diğer bir ifadeyle kapitalist dünyaya eklemelenmesi, ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında ağırlık kazanan karayolu programının uygulanması sonucunda gerçekleşmiştir (Tekeli, 1978b: 308). Dolayısıyla Türkiye'nin bu dönemde aldığı dış yardım ve krediler de karayolu ulaşımının geliştirilmesi alanına kanallanmıştır. Bir birini tamamlayan bu gelişmeler, ülkeyi, ithal traktör ve diğer tarım makinelerinin kullanımına hazırlamıştır. Böylece “Kuruluş” yılından itibaren oldukça yavaş bir gelişme seyri içinde bulunan kırsal yapı, bu dönemde değişen ekonomi politikası ve gelişen üretim araçları bağlamında dönüşmeye başlamış, pazar için üretim eğilimi artmış ve kırsal nüfusun çözülerek kentlere yönelme süreci hızlanmıştır. Potter (1993: 99)'ın belirttiği gibi özellikle 1950'li yılların başından itibaren ülkenin kırsal bölgelerinden çeşitli kent merkezlerine sürekli bir göç akını başlamıştır.

7.2.3. Altyapı (Ulaşım-İletişim-Enerji) Yatırımları

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde itibaren gelişmeye başlayan demiryolu ulaşımı, ülkede pazara dönük üretimin yoğun olduğu Anadolu'nun batı bölümünde kalan iç ve kıyı kesimler arasında bağlantı sağlayan önemli bir ulaşım aracı olmuştur (Avcı, 2005: 88). Bu yıllarda ulaşım politikasının esas konusunu demiryolu yapımı oluşturmuş ve yatırım olanakları bu alana kaydırılmıştır. Karayoluna ilişkin yatırımlar, ülkedeki motorlu araç sayısının yetersiz olmasına ve karayolu ulaşımında çoğunlukla hayvana bağlı araçların kullanılmasına bağlı olarak göz ardı edilmiş ve bu ulaşım sistemi, çoğunlukla demiryolunu tamamlayan bir unsur olarak görülmüştür (Vural, 2009: 2). Karayolu ulaşımının geliştirilmesine ilişkin ilk esaslı girişim, Cumhuriyet kurulduktan sonra 1929 yılında gerçekleşmiştir. Buna göre, 1929 yılında Nafia Vekâleti (Bayındırlık Bakanlığı) içinde Şose ve Köprüler Reisliği kurulmuş ve çıkarılan bir Yol Kanunu ile karayolu çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Buna karşın demiryolu ulaşımı, bu yıllarda da önceliğini korumuş ve Cumhuriyetin ilk yıllarında dönemin en çağdaş teknolojisi olarak kabul edilen demiryolu yapımı, ağırlık kazanmıştır. Ancak bir süre sonra demiryolunun tek başına yeterli olmadığı ve ülkenin tüm ulaşım ihtiyacını karşılayamadığının anlaşılması üzerine karayolu yapımı gündeme gelmiştir. Bu gelişmeye paralel olarak yol yapımıyla ilgili Haziran 1929'da Şose ve Köprüler Kanunu kabul edilmiştir. Bu Kanun çerçevesinde devlet ve il yollarının birleştirilmesine dair uygulamadan vazgeçilmiş ve bunun yerine devlet

yolları, il yolları ve köy yollarından oluşan eski sisteme geri dönmüştür. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de karayollarına öncelik verilmeye başlanmıştır (KGM, 2005: 17; TMH, 2012).

1940'lı yıllarda, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ulaşım olanakları ağırlıklı olarak askeri amaçlar için kullanılmıştır. Buna göre, devletin seferberlik kapsamında mevcut nakliye araçlarına el koyması, malların bir bölgeden diğer bölgelere sevkiyatı konusunda güçlükler yaratmış, ülke içi mal dolaşımı ve ticaretinde sıkıntılar yaşanmış, dolayısıyla ülke ekonomisi olumsuz yönde etkilenmiştir. Metinsoy (2007: 55-57)'un belirttiği gibi Orta Anadolu'da buğday ambarları dolup taşsa da yine de İstanbul, temel besin ürünlerine ulaşma konusunda sıkıntı çekmiştir. Çünkü bu dönemde, buğdayın (aynı şekilde diğer ürünlerin de) nakli sorun olmuştur. Diğer bir ifadeyle tek hat ulaşım ile Anadolu'dan hem İstanbul halkını, hem de Trakya'yı ve aynı zamanda buralarda bulunan askeri besleme olanağının olmadığı belirtilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik ve sosyal sıkıntılar, karayolu ulaşım sisteminin geliştirilmesi için yeni bir atılımı zorunlu kılmıştır. Savaşı'nın ardından Türkiye'nin ulaşım politikalarında büyük bir değişim ortaya çıkmış ve buna ilişkin yapılan düzenlemeler ile Marshall yardımları, karayollarının hızla gelişmesini sağlamıştır. Buna karşın bu dönemde, demiryolu ve denizyolu ulaşımı ihmal edilmiştir. Marshall Planı çerçevesinde tarımda mekanizasyon, sulama, altyapının iyileştirilmesi, madencilik, enerji gibi konularda yapılan yardımlardan başka özel sektörün gerçekleştirdiği bazı yatırımlar da desteklenmiştir. Ancak özellikle karayolu ulaşımının geliştirilmesine ilişkin yatırımlara öncelik verilmiştir (Avcı, 2005: 89; Yıldız, 2008: 38). Bu bağlamda Türkiye için karayoluna ilişkin gelişmenin yaşandığı yıl, 1948 yılı olmuştur. Ülkenin Dokuz Yıllık Karayolu Programının hazırlandığı bu yılda, söz konusu program 8 Ağustos 1948 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla uygulamaya konulmuştur. Bu program çerçevesinde üç yıllık bir zaman zarfında 22.548 kilometrelik devlet yolu yapımı ve bunun 18.000 kilometrelik bölümünün asfaltlanması öngörülmüştür. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ulaşımда yaşanan sıkıntılara ve bu sıkıntılara ilişkin çözüm yollarına, söz konusu programda yer verilmiş ve bu bölgeler için geçit yolları yapılmasına öncelik verilmiştir. Türkiye, bu programı gerçekleştirmek için bütçesinden büyük yatırım fonları ayırmıştır. Örneğin 1950 yılında bütçenin yüzde

3.6'sı karayolu yatırımlarına ayrılırken, bu oran 1957'de yüzde 10.75'e yükselmiştir (TMH, 2012).

Türkiye'de, 1930'lu yıllarda başlayan sanayileşme atılımı oldukça başarılı olmuş, ancak bir süre sonra başlayan İkinci Dünya Savaşı nedeniyle sanayileşme politikası, olumsuz etkilenmiştir. Dolayısıyla 1940-1950 döneminde, Türkiye, ekonomik kalkınma yolunda fazla bir ilerleme sağlayamamıştır. Özellikle 1941-1945 yılları arasında, ülkedeki petrol ürünleri kıtlığı had safhaya ulaşmış ve dolayısıyla motorlu araçlar zaman zaman çalışmamıştır. Özellikle Savaş sırasında, başta Milli Savunma ihtiyaçları olmak üzere, ülkenin petrol ihtiyacını karşılamak üzere 1941 yılında Petrol Ofisi kurulmuştur. Bununla birlikte bu dönemde, MTA Enstitüsü, kısıtlı olanaklara rağmen petrol aramaya devam etmiş ve 1940 yılında Raman'da petrol bulmuş; 1949 yılına doğru ise ülkede, petrol üretme olanağı doğmuştur (Yaşa, 1980: 251; Demir, 1980: 113). Bu dönemde, ilk defa Zonguldak Çatalağzı'nda bir bölge santrali kurularak, bununla Ulusal Enerji (Enterkonnekte) Sistemin nüvesi oluşturulmuştur. Buna göre, 1948 yılına kadar Türkiye'de belediyelerin veya sanayi kuruluşların ihtiyacı olan elektrik enerjisi İstanbul'da Silahtarağa, Ankara'da E.G.O. gibi belde santrallerinden veya İzmit Sümerbank Selüloz ve Kağıt Fabrikası santrali gibi otoprodüktör (kendiüretir) santrallerden sağlanmıştır. Bu santrallerin çoğunu veya tamamını birbirine bağlayıp bir elden işletmelerini sağlayan ve yakıttan tasarrufu olanaklı kılmakla beraber elektrik dağıtımını sürekli kılan enterkonnekte (bağlaşım) sistemi, Türkiye'de, ilk defa bu tarihte uygulamaya konulmuştur. Yeni sistemin uygulanmaya başlamasıyla, dar bir bölgeyi besleyecek elektrik santralleri yerine, birbirleriyle bağlantılı olarak kurulan ve kurulacak olan büyük santrallerin ülkenin belli bölgelerinin ve sonrasında tümünün elektrik ihtiyacının devamlı, güvenilir ve ekonomik bir biçimde karşılanması olanağı elde edilmiştir. Ayrıca İller Bankası bünyesinde kent ve kasaba niteliğindeki yerleşim yerlerinin enerji projelerini hazırlamak ve gerçekleştirmek amacı ile bir Enerji Dairesi oluşturulmuştur. Bu gelişmelerle birlikte İkinci Dünya Savaşı sonunda, ülkede, küçük ünite halinde 274 santralde, 264 bin kw civarında kurulu güç mevcut durumdaydı. Bunlardan 190 tanesi belediyelerde olup kalanı ise otoprodüktör (kendiüretir) nitelikli kuruluşlarda bulunmaktaydı (Yaşa, 1980: 252; Demir, 1980: 113-114).

Ülkenin ulaşım sistemi ve enerji potansiyeline ilişkin söz konusu mevcut durum, “Kuruluş” sürecinde kentsel gelişmenin başlıca göstergesi olan altyapı konusunda, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durumu tanımlaması açısından anlamlıdır.

7.2.4. Kente İlişkin Yasal ve Kurumsal Yapılanma

Bu dönemde oluşturulan Belediyeler fonu, kurumsallaşmaya ilişkin önemli gelişmelerden biri olmuştur. Belediyeler fonu, kent ve kasabaların altyapı tesislerinin yapımını gerçekleştirmek üzere devlet tarafından oluşturulmuş bir finansman kaynağı olmuştur. Söz konusu Fon, 15.8.1941 tarihinde yürürlüğe giren 4109 sayılı Muhtaç Asker Ailelerine Yardım Hakkındaki Kanun’nun 8. Maddesine göre gerçekleştirilmiştir. Bu Kanuna göre, İçişleri Bakanlığı emrinde Belediyeler Bankasında açılan genel hesaba yatırılan paralar, kendi ihtiyaçlarını karşılayamayan belediye ve köylere yardım için kullanılması öngörülmüştür. Daha sonra 1580 sayılı Belediyeler Kanununun 110. Maddesine, 5116 sayılı Kanunla eklenen 19. Fıkra gereğince bu hesapta biriken paraların, nüfusu elli binden az olan belediyelerin harita, imar planı, içme suyu, elektrik, kanalizasyon ve mezbaha proje ve tesislerine harcanması öngörülmüştür. 1.7.1948 tarihinde kabul edilen 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanununun 40. ve 42. Maddeleri ile Fon gelirleri saptanmıştır. Adı geçen Kanunda, devlet bütçesinden belediyelere ayrılan fonla ilgili paylar şöyle belirtilmiştir: Gelir vergisinden %5, gümrük resminden %15, tekel gelirinden %2, akaryakıt üretim vergisinden %8, trafik-taşıt vergisi (tamamı belediyelere dağıtılır) %11, dellaliye resmi %1-2,52 (İİB, 1973: 92; 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu; 4109 sayılı Muhtaç Asker Ailelerine Yardım Hakkındaki Kanun).

1948 yılında çıkarılan 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu, bu dönemde belediyelerin gelirlerini bir ölçüde arttırmışsa da söz konusu dönemde belediye gelirleri, yaşanan dönüşümün gerektirdiği kaynak ihtiyacı karşısında oldukça yetersiz kalmıştır (Tekeli, 2009: 117). Yine de otuz yıldan fazla yürürlükte kalan bu Kanunla, belediyelerin gelirleri derli toplu hale getirilmeye ve borçlanma konusunda belediyelerin olanakları artırılmaya çalışılmıştır. Esasında 1580 sayılı Belediye Kanunu’nun yürürlüğe girmesi ile birlikte belediyecilik alanındaki uygulamaların kendisine, çok geniş bir işlev alanı tanımlanmış ve bu çalışmalar, çağdaşlaşma konusunda esaslı uygulamalar olarak değerlendirilmiştir (Yörükoğlu, 2009).

Bu dönemde, gerçekleşen önemli kurumsal düzenlemelerden bir diğeri de 1945 yılında 4759 sayılı Kanun ile kurulması öngörülen “İller Bankası” olmuştur. Esasında bu Banka, Belediyeler Bankası ile Belediyeler İmar Heyeti bileşimi üzerine tesis edilmiştir. Buna göre, 1580 sayılı Belediyeler Kanununun 131. maddesi gereğince 11 Haziran 1933 tarihinde 15 milyon TL sermaye ile “Belediyeler Bankası” adıyla tüzell kişiliğle sahip bir banka kurulmuştur. Bu Bankanın kuruluş amacı; belediyelere, kentlerin düzenleme ve tesisi işlerinde yapacakları esaslı kamu hizmetleri için ihtiyaç duyacakları parayı sağlamak olarak belirtilmiştir. Söz konusu Belediyeler Bankası kurulduktan yaklaşık iki yıl sonra, 1580 sayılı Belediye Kanunu’na bir ek yapılarak, kentsel planlama ve altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesini sağlamak üzere merkezi bir örgüt olarak “Belediyeler İmar Heyeti” oluşturulmuştur. Ancak Belediyeler Bankası ile Belediyeler İmar Heyeti, 23 Haziran 1945 tarihinde 4759 sayılı “İller Bankası” kuruluş kanununun yürürlüğe girmesiyle bir çatı altında toplanmış ve her iki kurumun deneyimi, personeli ve malvarlığı, İller Bankası’na devredilmiştir (İller Bankası, 2006: 2; Tekeli, 2009: 117).

4759 sayılı İller Bankası Kanunu, İller Bankasına, İl Özel İdareleriyle Belediye ve köy idarelerinin ve bağılı kuruluşların talebi üzerine yukarıda belirtilen hizmetlerle birlikte hâlihazır (güncel durum) harita işlerini yapmak veya yaptırmak ve gerekirse kendi tüzüğünde yazılı esas ve şartlara göre kredi sağlamak görevini vermiştir. Bu Bankanın kuruluşu ile belediyelerin öteki fen ve imar işlerinin yanında özellikle hâlihazır harita yaptırma olanağı ve haritaların standart hale getirilmesi, büyük ölçüde sağlanmıştır. Buna göre, 1923-1936 yılları arasında 101 kent ve kasabanın hâlihazır (güncel durum) haritası belediyelerce yaptırılmış olup bu işleri yapan yüklenici firmaların çoğu, Alman ve Macar firmaları olmuştur. 1936-1945 (İller Bankasının kuruluşuna kadar) yılları arasında 46 kent ve kasabanın 18.166 hektar tutarında hâlihazır (güncel durum) haritası yapılmış ve bu işlerde Türk firmaları da yer almaya başlamıştır. 1946 yılı başından planlı dönemin başlangıcı olan 1963 yılı başına kadar 677 kent ve kasabanın (ilk kez, ek ve yenileme olarak) 193.135 hektar hâlihazır (güncel durum) haritası yapılmıştır (İİB, 1973: 77-79).

7.2.5. Kentsel Planlamanın Gelişimi

İkinci Dünya Savaşı, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de önemli değişikliklerin tetikleyicisi olmuştur. Tekeli (2009: 116)’nin de belirttiği gibi bu Savaş’ın bitiminden sonra köktenci modernite projesinin “halka rağmen halk için” yaklaşımını sürdürme şartları ortadan kalkmıştır. Savaştan sonra liberalleşme söylemi içinde özel kesim öncelikli sayılmış ve başta ulaşım yatırımlarında olmak üzere önemli bir yaklaşım değişimine gidilerek, demiryolları yatırımlarından karayolu yatırımlarına kayılmıştır. Ayrıca sanayi ağırlıklı devlet yatırımlarının hız kesmesine karşın, tarımda makineleşme ve bu bağlamda tarımda modernizasyona ağırlık verildiği gözlenmiştir. Dolayısıyla söz konusu bu yeni koşullar, kentsel planlamayı da doğrudan etkilemiştir. Esasında bir önceki konu olan “7.2.4. Kente İlişkin Yasal ve Kurumsal Yapılanma” başlığında, bu dönemin kentsel planlama gelişimini de tanımlayan birçok bilgiye yer verilmiştir. Dolayısıyla aynı bilgileri tekrarlamaktan kaçınma adına bu başlık altında, önemli birkaç gelişme üzerinden dönemin kentsel planlama yaklaşımı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında siyasal iktidar, kent planlamasını doğrudan ilgilendiren önemli birkaç düzenlemeye imza atmıştır. Bunlardan birincisi, 1945 yılında 4759 sayılı Kanun ile kurulan İller Bankası olmuştur (Tekeli, 2009: 117). Esasında bu yeni kurum üzerinden bir önceki dönemde kurulan Belediye Bankası ve Belediyeler İmar Heyeti bir araya getirilmek; belediyelere, planlama ve altyapı projelendirme konusunda teknik hizmet üretecek ve finansman konusunda yardım edecek bir kurum oluşturulmak istenmiştir (Çıracı, 2010: 3). Kent planlamasına ilişkin ikinci bir önemli düzenleme, 1948 yılında çıkarılan 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu olmuştur (Tekeli, 2009: 117). “Kuruluş” sürecinin son yıllarında çıkarılan bu Kanun, belediyelerin gelirleri üzerinde bir parça artış yaratmış olmakla birlikte, bu artışın belediye gelirleri üzerinde anlamlı bir değişiklik yaratmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bu yıllarda kentsel planlama üzerinde etkili olan önemli birkaç gelişmeyi Çıracı (2010: 3), Köy Enstitüleri ve yabancı kent planlamacıları olarak belirtmiştir. Buna göre 1940-1954 yılları arasında etkin olan Köy Enstitüleri, özellikle kırsal bölgelerde sosyal sermayenin gelişmesi üzerinde etkin bir rol oynamıştır. Ülkedeki yabancı uyruklu kent plancılarının ise hazırladıkları kent planları üzerinden

kent planlama ilke ve tekniklerinin yerleşmesinde önemli katkılarının olduğu belirtilmiştir.

Genel anlamda 1923-1950 sürecinde Türkiye’de kentsel planlama; modernleşme/çağdaşlaşma ve sanayileşme çabaları, ekonomik kriz, kamu altyapısını geliştirmeye ilişkin devlet yatırımları, imalat sanayinin ve sosyal hizmetlerin geliştirilmesine ilişkin çabalar çerçevesinde gelişme seyri göstermiştir (Çıracı, 2010: 1). Önceki dönemlerden farklı olarak bu dönemde, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında kentsel gelişme açısından karşı karşıya kalınan en önemli gelişmenin kentlerde görülen hızlı nüfus artışı olduğu söylenebilir. Tekeli (2009: 117) de belirttiği gibi söz konusu bu yıllara kadar sadece Ankara özelinde geçerli olan yılda %6 düzeyindeki nüfus artış hızı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkenin neredeyse tüm kentlerinde, özellikle de büyük kentlerinde görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Türkiye’de kentsel planlamaya ilişkin yeni gelişmelerin kırılma noktasının 1950’li yılların başı olduğu söylenebilir. Çünkü bu dönemin sonundan başlayarak özellikle büyük kentlere yönelen hızlı nüfus akışına bağlı konut sıkıntısı ve bu sorunun bir sonucu olarak gelişen gecekondu olgusu, ülkede, kentsel planlamaya ilişkin yeni adımların atılması durumunu zorunlu kılmıştır.

7.2.6. Göç ve Yerleşme Politikası

Kentsel gelişmenin ve kent politikalarının temel unsurlarını içeren bu konu; nüfus hareketleri, yerleşme politikası ve iskân, yer bilimi-yapı teknolojisi ve mimari yaklaşım çerçevesinde çözümlenip değerlendirilmiştir.

Nüfus Hareketleri: Kapitalist üretim tarzının gelişmeye başladığı çevre ülkelerin pek çoğunda olduğu gibi Türkiye’de de İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyük bir nüfus hareketi yaşanmıştır. Bu hareket, kır ve kent arasındaki dengenin geri dönülmez bir biçimde tersine çevrilmesiyle sonuçlanmıştır (Duben, 2006: 69). Türkiye’de 1940 öncesi kırsal kesimdeki nüfus artış hızı, Yerasimos (2005: 329-330)’a göre, kırsaldaki doğum oranının fazlalığına ve kente yönelen düşük nitelikteki göç olgusuna rağmen kırsaldaki ölüm oranının yüksekliği nedeniyle ülkedeki toplam nüfus artış hızının gerisinde kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise özellikle kırsal kesimdeki ölüm oranının artışında önemli yükseliş gözlenmiştir. Sonraki yıllarda yani 1945-1950 sürecinde, hem kentlerde hem de kırsalda nüfus artışı yaşanmış, ancak bu

gelişmeyle eş zamanlı olarak kırdan kentlere yönelen düşük nitelikteki göç olgusu da yükselişe geçmiştir. Kentlere yönelen söz konusu bu göç akını, verimli topraklara büyük çiftçilerin el koyması; makineleşme yüzünden ortakçılığın giderek terk edilmesi; küçük köylülerin otlak ve ormanlardan açılan yeni topraklara doğru kayışı sonucu tarımsal verimin düşüşü; ekilebilir topraklardaki yayılmanın son ve kesin sınırlarına varmış olması; kır ekonomisini güçlendirecek hiçbir ıslah imkânı ve alternatifin yaratılmaması gibi etkenlere bağlanmıştır (Keleş, 2006: 68-70). Bu etkenlerin tetiklediği göç olgusu, söz konusu dönemde kırsal ekonominin dönüşümünü hızlandırırken, aynı zamanda kentsel alandaki ekonomik, fiziki ve sosyal dokunun yapısını da dönüştürmeye başlamıştır. Devingenlik kazanan nüfus hareketleri bağlamında kentsel alanda belirginleşen konut sıkıntısı, dönemin önemli sorunlarından biri olmuştur.

Yerleşme Politikası ve İskân: Siyasal iktidar, 1945 yılının Mayıs ayında “Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkındaki Kanun Tasarısı”nı Meclis’e sunmuştur. Amaç, feodal benzeri bağımlılık ilişkileri çerçevesinde topraksız yarıcı, ortakçı ve marabalarca işlenen büyük arazi mülklerini tasfiye etmek ve toprak mülkiyetini, üretimi artıracak şekilde yeniden düzenlemek yönünde olmuştur (Timur, 1994: 197; Tezel, 2002: 382). Tasarıya Adnan Menderes, Cavit Oral, Emin Sazak ve Halil Mentеше gibi büyük arazi sahiplerinden oluşan çok sayıdaki milletvekili karşı çıkmış, ancak söz konusu tasarı, Haziran 1945’de kabul edilerek kanunlaşmıştır (Tezel, 2002: 383). Temmuz 1945’de çıkartılan bir Kanunla da Çiftçiye Topraklandırma Kanunu’nu uygulayacak kamu örgütü yani Çiftçi Ocakları kurulmuştur (Timur, 1994: 203). Çiftçiye Topraklandırma Kanunu, en genel haliyle topraksız veya az topraklı köylülere hem belirli bir dönümün üstündeki toprak sahiplerinin kamulaştırılmış arazilerini, hem de hazineye ait toprakları dağıtmayı ve böylece politik ve ekonomik bir sorunu halletmeyi amaçlayan bir kanun olarak tanımlanmıştır. Ne var ki, Kanun, ilk amaçlandığı biçimiyle hiç uygulanamamış; feodal benzeri bağımlılık ile işletilmekte olan büyük arazi mülklerinin tasfiyesine yönelik uygulama başlatılamamıştır. Bununla birlikte Adnan Menderes, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Emin Sazak, Halil Mentеше gibi büyük toprak sahipleri, CHP’den ayrılarak, yönetimin diğer muhalifleri ile birlikte Demokrat Parti’nin kuruluşuna öncülük etmişlerdir (Tezel, 2002: 386). Ayrıca bu Kanun, kırdan kente göçü doğuracak olan ekili arazi miktarındaki artışı sağlayan hukuki altyapıyı hazırlamıştır. Buna göre, Marshall Planı

ile birlikte hem ekilen toprak miktarında artış sağlanabilmiş, hem de göçün teknik olanakları yaratılmıştır. Ayrıca yüksek hızla gerçekleşen ticarileşmeye rağmen ülkedeki hâkim üretim birimi olan küçük köylülük, göçün beşeri kaynağını oluşturmuştur (Yıldırım, 2010: 404-405).

Sosyal sistemde; üretim tarzının, ulaştırma ve haberleşme teknolojilerinin ve sosyal sistemin dış ilişkilerinin değişmesi paralelinde mekân organizasyonu da değişme sürecine girer. Özellikle teknolojik yenilikler, ekonomik gelişme ve sosyal değişme yöntemlerinin özünü oluşturur (Naerssen, 2012). Göç ise iş gücünü ve üretimi daha etkin kılacak şekilde yeniden dağıtılmasında etkili olup mekân organizasyonunun yeni koşullara uyumunu sağlar (Tekeli, 1978a: 17). Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulamasında başlıca amaç, Yıldırım (2010: 406)'a göre, tarımda makineleşme nedeniyle (Marshall Planı çerçevesinde) göç etmesi muhtemel topraksız köylüyü köyünde tutmak yönünde olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin, köylüyü kırsalda tutma anlayışıyla örtüşen köylüyü köyünde tutma anlayışı, bu yıllarda da sürdürülmek istenmiştir. Yazarın aktarımına göre, bu köycülük anlayışının kentleşmeye karşı tavrının arkasında, kentlere gelen mülksüzleşmiş köylülerin proleterleşerek Batıdaki gibi sanayi devletlerinin yaşadığı problemlerin yaşanmasından duyulan korku bulunmaktaydı. Bu dönemde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na ilişkin, diğer bir ifadeyle toprak reformuna ilişkin ayırıcı bir niteliği de Timur (1994: 204), şöyle belirtmiştir: Önceki dönemde iskâna ilişkin kanun çıkarılırken, toprak reformuna ilişkin bir kanun çıkarılmamıştır. Bu dönemde ise toprak reformuna ilişkin kanun çıkarılırken, bu defa da iskâna ilişkin bir kanun çıkarılmamıştır. Ayrıca önceki dönemden farklı olarak bu dönemde, toprak reformu kanununda yerleşme politikasına ilişkin bazı hükümlere yer verilmiştir. Özetle yasal ve yönetsel düzenlemeler çerçevesinde bu tarz girişimlerin birini tamamlayıp pekiştirecek şekilde düzenlenmemiş olması, söz konusu girişimlerin başarı şansını aşağıya çekmiştir.

Yer Bilimi, Yapı Teknolojisi ve Mimari Yaklaşım: 1939 tarihli Erzincan depreminden sonra Türkiye'de deprem ve özellikle deprem zararlarının azaltılması konusu üzerinde çok fazla durulmamıştır. Ancak ülkedeki deprem bölgelerinin ve bu bölgelerde yapılacak yapılarda bulunması gereken özelliklerin saptanmasına ilişkin bir çalışma dönemin Nafia Vekâleti (Bayındırlık Bakanlığı) tarafından üniversiteler ve ilgili tüm kuruluşların uzman kişilerin bir araya getirilmesiyle başlatılmıştır. Yapılan

alışmalar sonucunda 1940 yılında “Yer Sarsıntısı Bölgeleri Muvakkat Yapı Talimatnamesi” adı altında bir yönetmelik ile 1944 yılında “Yer Sarsıntılarında Evvel ve Sonra Alınacak Tedbirler” hakkında bir Kanun ıkarılmıştır. Söz konusu Yönetmelik ve Kanun, ülkede deprem zararlarının azaltılmasına ilişkin ilk önemli yasal düzenleme olmuştur. Daha sonra yine Bayındırlık Bakanlığı tarafından 1945 yılında ülkenin deprem bölgelerini gösteren ilk harita hazırlanmıştır. Bundan sonra çalışmalar hızlanmış ve deprem konusundaki bilgi ve deneylerin gelişmesine uygun olarak deprem bölgeleri haritaları ile yapı yönetmelikleri geliştirilmiştir. Yine bu dönemde, deprem konusunda ğretim yapmak ve yerli uzman yetiştirmek amacıyla İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesine bağlı Jeofizik Enstitüsü kurulmuş ve İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesinde sismoloji dersleri okutulmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra 1939-1958 sürecinde deprem ve depreme dayanıklı yapı konusunda yerli uzman yetiştirilmeye başlanmıştır (İİB, 1973: 174-175).

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı’nın dışında kalmış, ancak Savaş’ın neden olduğu tüm sıkıntıları her alanda olduğu gibi yapı sanayisi alanında da yaşamıştır. Batur (1983: 1394-1395)’a göre, bu yıllarda Savaş nedeniyle inşaat yatırımları ve projeleri ya iptal edilmiş ya da yavaşlatılmıştır. Ayrıca ulusal yapı sanayisi henüz gelişmediği için bu yıllarda yapı sektörünün dışa bağımlılık durumu değişmemiştir. Dolayısıyla Savaş nedeniyle özellikle imento ve demir ithalatı güçleşmiş ve ithal edilen ürünlerle birlikte tüm yapı malzemesindeki fiyatlar da söz konusu yıllarda görülmemiş lde yükselmiştir. Mevcut imento fabrikalarının üretimi, ihtiyaı karşılamada yetersiz kalmış, dağıtımı durduran imento fabrikaları olmuştur. Bu koşullar altında Türkiye, yapı faaliyetleri konusunda 1950’li yıllara kadar uzanacak bir durgunluk sürecine girmiştir. Bununla birlikte 1939-1950 sürecinde yapı ve yapı malzemeleri ile ilgili başlıca sanayi işletmeleri devletin elinde toplanmıştır. Bu dönemde yapı ve yapı malzemeleri ile ilgili kurulan başlıca kuruluşlar; Ticaret Vekâleti (1939) ve Türkiye Emlak Kredi Bankası (1946) olmuştur (İİB, 1973: 191).

İkinci Dünya Savaşı sonrası liberal bir politika için gerekli düzenlemelerin yapıldığı yıllarda mimarlık geleneği ve yapı teknolojisinin yapısal durumu da belirgin bir şekilde etkilenecek yeniden şekillenmiştir. Batur (1983: 1400-1401)’un belirttiğine göre bu dönemde, liberal ekonomi politikaları çerçevesinde ağır sanayinin gerilemesine karşın, hafif sanayi ve tarımsal üretim araçlarının geliştirildiği ve Amerikan yardım

planının öngördüğü ve önerdiği bir kalkınma modeli çerçevesinde öncelikle yapı talebinin kaynaklarında değişiklik olmuştur. Buna göre, yapı talebinin niteliği devlet tarafından belirlene geldiği dönemin sonuna gelinmiş ve bu konudaki belirleyicilik, özel sektöre geçmiştir. Liberal politikalarla özel sektöre tanınan öncelik çerçevesinde bu kesimin yapı talebini, hacmini ve içeriğini genişletmiş ve yeni yapı tipleri (ofis-büro, market vb.), kendine özgü şema ve tiplerle mimarlığın gündemine girmiştir. Ayrıca söz konusu liberal politikalar çevresinde inşaat malzemesi dış alımı kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Türkiye, kaba inşaat malzeme (çimento, tuğla, kiremit ve cam) üretimi ile sınırlı kalan gelişmemiş yapı sanayisi nedeniyle özellikle ince inşaat, donatım ve bitirme malzemeleri konusunda, Batılı kapitalist devletlere bağımlı kalmıştır.

1940'lı yılların sonunda Türkiye'de %80'i kamu kuruluşlarında çalışan 300'ün biraz üzerinde mimar bulunmaktaydı. Mimarlık eğitimi, Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü'nün yanı sıra İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde ve 1942 yılında açılan Yıldız Teknik Okulu'nun Mimarlık Bölümü'nde verilmeye başlanmıştır. Mimarlıkla ilgili Arkitekt, Yapı, Mimarlık ve Eser isimli dergiler, yayın hayatını 1940-1950'li yıllarda sürdürmüştür (Taş, 2003: 212). Bu gelişmeler, ülkenin, söz konusu dönemde, kentsel planlamaya ilişkin belirgin bir kurumsallaşma içinde olduğunu göstermiştir.

7.2.7. Konut Politikası

Bu döneme ilişkin konut politikası, konut sorunu ve gecekondulu olgusu çerçevesinde çözümlenip değerlendirilmiştir.

Konut Sorunu: İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'de, konut talebinde (Başkent Ankara hariç) önemli bir artış olmamıştır. Bu durum, dönemin nüfus artış oranının ve nüfusun coğrafi hareketinin düşük olması, düşük sermaye birikimi ve düşük gelir düzeyi bağlamında değerlendirilebilir. Söz konusu yıllarda, bu etkenlerden dolayı, kapitalist konut politikalarının geliştirilebilmesi için yeterli koşullar olgunlaşmamış ve konut sorununa, çözülmesi gereken toplumsal bir sorun olarak kamusal politikalar içinde de yer verilmemiştir. Yine emeğin yeniden üretiminin ucuzlatılması açısından da konut sorunu, toplumsal bir sorun olarak gündeme getirilmemiştir. Dolayısıyla bu sorun, dönemin ücretli kesiminin ve küçük üreticilerinin kendi ekonomik ve sosyal ilişkileri çerçevesinde çözüme kavuşturulması gereken bir konu olarak kalmıştır

(Şen, 2008: 706). Diğer taraftan 1939 Erzincan depremi nedeniyle depreme dayanıklı konut yapılmak istenmesi ve Erzincan'ın yeniden inşası, ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonrası kırdan kente göçün yoğunluk kazanması, ülkede konut sorununu gündeme getiren başlıca önemli gelişmeler olarak belirmiştir (Tekeli, 1996: 17).

İkinci Dünya Savaşı'na kadar kentleşme ve konut sorunu, Ankara özelinde yaşanan bir sorun olarak algılanmıştır. Dolayısıyla Ankara özelinde belirginleşmeye başlayarak, ülke geneline yayılan konut sorununun önemli boyutlara ulaşması karşısında siyasal iktidar, düşük gelirli ve konut sıkıntısı çeken devlet çalışanlarının konut ihtiyacını karşılamak üzere 1944 yılında Memur Konutları Kanunu'nu çıkarmıştır (Metinsoy, 2007: 206). Memurlar için konut yapılması konusu 1944 tarihli Memur Meskenleri İnşası Hakkında Kanun ile düzenlenmiştir. Kanun, Bayındırlık Bakanlığı'na, her ne kadar ihtiyaç olan yerlerde memur konutları yaptırma yetkisi tanımış olsa da, uygulamada Ankara'ya öncelik verilmiştir. Bu bağlamda Ankara'daki Saraçoğlu (Namık Kemal) Mahallesi'nde, mülkiyeti kamuda olan 434 konut yapılmış ve üst düzey bürokratlara kiraya verilmiştir (Çoban, 2012: 80). Diğer taraftan ülkenin imar ihtiyacını karşılamak ve aynı zamanda bu amaç çerçevesinde gerçekleşecek özel sektör yatırımlarını desteklemek üzere, gelişmiş ülkelerdeki örneklerle benzer bir Emlak Kredi Bankasının kurulması düşünülmüştür. Bu bağlamda 1946 yılında özel hukuk kurallarına tabi bir anonim ortaklık şeklinde, 100 milyon lira sermayeli "Türkiye Emlak Kredi Bankası" kurulmuştur (İİB, 1973: 121).

Bu dönemde, yani 1946 yılında 4792 sayılı Kanunla kurulmuş olan Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK), sigortacılık hizmetlerinin yanı sıra, konut üretmekle de görevli bir kuruluş sayılmıştır. Ücretli kesime yönelik olarak SSK'nın, kooperatifleşme koşulu altında konut kredisi vermeye başlaması, piyasa esaslı konut üretimi karşısında alternatif bir seçenek olsa da ancak sınırlı bir kesiminin ihtiyacını karşılayabilmiştir. Bunla birlikte söz konusu bu Kurum, 1946-1950 döneminde konut üretimi çalışmalarına geçememiştir (İİB, 1973: 130; Şen, 2008: 706). Zaman zaman belediyeler de bu soruna müdahale ederek, evsiz kalmış ailelerin barınma ihtiyacını kısa bir süre de olsa üstlenmişlerdir. Ne var ki, geçici olarak yapılan bu yardımla da evsiz insanların barınma sorunu çözülememiştir (Metinsoy, 2007: 206). Ancak 1951 yılında 5656 sayılı Belediye Kanunu ile konut üretimi, belediyelerin zorunlu görevlerinden biri olarak tanımlanmış

ve böylece konut yapmak ve yapılan konutları ilçe sakinlerine kiraya vermek veya bunlara satmak, belediyenin zorunlu hizmetleri arasına alınmıştır (İİB, 1973: 32).

Esasında 1580 ve 2290 sayılı Kanunlar, konut ile ilgili bir takım yargılar içermiştir. Ne var ki, fiili anlamda bu konuya ilişkin bir gelişme olmamıştır. Ancak 1948 tarih ve 5218 sayılı Kanun, özellikle gecekondular sorununa değindiği için konut sorununa ilişkin çıkarılan ilk kanun olarak belirmiştir (Sevgi, 1988: 81). Siyasal iktidar, 5218 sayılı Kanun ile Ankara Belediye'sini, Yenimahalle Projesi çerçevesinde konutu olmayan halka ucuz konut yaptırmak görevi ile yükümlü kılmıştır. Bu Kanun'a göre, söz konusu Belediyenin kendi mülkiyetinde olan veya mülkiyetine geçecek arsa ve araziden belli bir kısmını, Arttırma Eksiltme ve İhale Kanunu hükümlerine tabi olmaksızın konut yaptıracak vatandaşlara (belirlenmiş şartları taşıyan vatandaşlara) belli şartlarla tahsis ve teslim etme; binaların yapımının tamamlanmasından sonra da yükümlü şahısların mülkiyetine geçirme yetkisi tanınmıştır. Bu Kanun çerçevesinde kendilerine arsa tahsis ve teslim edilenler, yılsonuna kadar Belediye tarafından gösterilen tipte konut yapmakla yükümlü kılınmıştır. Ne var ki, uygulamada Kanun'un getirdiği hükümlere tam olarak uyulmadığı ve vatandaşların, konutları, belirtilen tipte değil de kendi ihtiyaç ve arzuları doğrultusunda yapma eğiliminde oldukları görülmüştür. Dolayısıyla Yenimahalle Projesi çerçevesinde yürütülen konut çalışmaları, çok kısa bir süre içinde belirlenen ilkelerin dışına çıkmış ve yeni sorunların tetikleyicisi olmuştur (Benderlioğlu, 1982: 24-26; Uzgören, 1983: 36; Çoban, 2012: 81).

1940'lı yılların ortasından sonra ortaya çıkan hızlı nüfus artışı ve kentleşmeye paralel olarak büyüyen konut açığı (Sevgi, 1988: 80), siyasal iktidarın konuya ilişkin tüm girişimlerine rağmen sağlıklı bir çözüme kavuşturulamamıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında yükselişe geçen konut talebine ilişkin olarak Tekeli (2009: 118-119), Türkiye'de, sadece *bireysel konut sunum biçiminin*²³ geçerli olduğunu belirtmiştir. Yazara göre, Ankara'nın başkent olması dolayısıyla bireysel konut sunum biçiminin yetersiz kalması üzerine, bu yıllarda ilk kooperatifler ve ilk baraka evler (gecekondular) belirmeye başlamıştır. Ancak yazar, bu durumu, tüm ülkeyi içerecek şekilde genelleştirmemek gerektiğini de vurgulamıştır. Çünkü Ankara hariç Türkiye

²³ Bireysel konut sunum biçimi, konut sahibi olmak isteyenlerin bir arsa alıp bu arsanın imar haklarını kullanmak üzere ilgili teknik elemana hazırlattığı projenin uygulanması için belediyeden izin alarak, taşeronlar ya da küçük yapımcılar eliyle konut yaptırmaya süreci olarak tanımlamıştır (Tekeli, 2009: 118).

geneli için çoğunlukla bireysel konut sunum biçimi geçerli olmuştur. Bu dönemde, yükselişe geçen konut talebi, sonraki yıllarda hazırlanan, yani 1950’li yıllardan başlayarak hazırlanan konut politikaları üzerinde belirleyici olmuştur. Bu dönemin sonlarına doğru kırsal alanlardan koparak kentlere yönelen nüfus dolayısıyla yaşanan hızlı kentleşme, konut sorununu derinleştirmiştir. Özellikle İstanbul gibi büyük kentlere göç eden ve sanayi sektöründe ücretli çalışanlar (işçiler) durumuna gelen göçmen nüfus, konut ihtiyacını, kendi olanakları çerçevesinde karşılamaya çalışmıştır (Şen, 2008: 706-707). Dolayısıyla bu durum, kentsel alanda yeni bir olgunun (gecekondu olgusunun) tetikleyicisi olmuştur. Ülke kentlerinin sosyal ve mekânsal gelişimi üzerinde belirleyici olan gecekondu olgusu, “Kuruluş” süreci sonrasında Türkiye’de, kent sorunlarının başlıca kaynağı olarak öne çıkmıştır.

Gecekondu Olgusu: Tanzimat döneminde başlayan Batılılaşmaya dönük yenilik girişimleri, özellikle Avrupa’dan, yani merkez alandan çevre alana yayılan haberleşme ve teknolojideki gelişmeler üzerinden Osmanlı toplum yapısında, yavaş da olsa modernleşme sürecinin bir ürünü olarak toplumsal yapıyı değiştirip dönüştürmeye başlamıştır. Bu bağlamda kırsalda yaşanan çözülme (bu çözülme düşük nitelikte de olsa) sonucu kentlere doğru bir göç akını söz konusu olmuştur. Bu yıllarda İstanbul’a yapılan aile göçleri, kentteki mevcut surların yakın kesiminde, diğer bir ifadeyle Haliç civarında yoğunlaşarak, ülke tarihinde ilk gecekondulaşmayı başlattığı söylenebilir (Ortaylı, 2006: 245). Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonra ilk gecekondu nüvesi ise Başkent Ankara’nın imarı esnasında belirginlik kazanmıştır. Falih Rıfkı Atay, Çankaya eserinde, Ankara özelinde bu durumu şöyle belirtmiştir: “*şehir planında evsiz fakirlere verilmek üzere bir ucuz arsalar bölgesi ayrılmıştır. Bu arsalar her isteyene parasız da verilebilecek, fakat yapılanlar ufak kulübeler de olsa bir mühendisin kontrolü altında bulunacaktı. Tam merkezde mektep, çarşı ve dispanser gibi umumi tesisler için bir yer ayrılacaktı. Belediye bu vazifesini de bir yana bıraktı. Dışarıdan gelenler Ankara Kalesi tarafındaki sırtlarda ilk gecekonducuları tecrübe ettiler. İmar Komisyonu yıkılma kararı verdi, vilayet ve belediye aldırış bile etmedi. Türkiye’de gecekondu faciası, işte o zamanlar Ankara Belediyesi’nin imar plancılığını bu türlü baltalamasıyla aldı, yürüdü*” (Atay, 2004: 493).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında çalışan kesimin karşılaştığı en önemli sıkıntılardan biri konut sorunu olmuştur. Metinsoy (2007: 205)’a göre, bu yıllarda, Milli

Korunma Kanunu'na rağmen artan kira fiyatları karşısında işçiler ya da kentlere çalışmak için göç edenler, barınma ihtiyacını gecekondular inşa ederek çözmeye çalışmışlardır. Bu yıllarda kentlerde artan hayat pahalılığı yanında inşaat malzemesi ithalatının ve üretiminin azalması sonucu inşaat faaliyetlerinin duraksamasıyla birlikte kiralar yükselişe geçmiş, diğer mal ve hizmet fiyatlarındaki artışa paralel olarak Savaş yılları içinde kira fiyatları da yaklaşık iki üç kat artmıştır. Esasında Milli Korunma Kanunu ile kira fiyatlarındaki artış, yasal olarak sınırlandırılmıştır. Ancak işçi ve memurların oturduğu konutların çoğunlukla bir sözleşmeye bağlı olmaması, söz konusu fiyat artışının devletin gözetimi dışında gerçekleşmesine neden olmuş, kira artışı engellenememiştir. Buna karşın işçi sınıfının konut sorununa getirdiği en basit çözüm ise hazine arazisi üzerine o dönemde “mantarevler” olarak adlandırılan gecekondular inşa etmek olarak belirmiştir. Dolayısıyla gecekondular, Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk kez bir toplumsal olgu olarak İkinci Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkmış ve 1948 yılında gecekondularla mücadeleyi içeren ilk kanun çıkarılıncaya dek büyük kentlerde, yaklaşık olarak 25-30 bin civarında gecekondunun inşa edildiği belirtilmiştir (Metinsoy, 2007: 206).

Bu dönemde, ortaya çıkan gecekondulaşma olgusunun altında yatan nedenin kırdan kente göç ya da nüfus artışı olmadığını belirten Metinsoy (2007: 206-207), bu savını, Savaş yıllarında İstanbul'a ve diğer kentlere yönelmiş kayda değer bir göçün olmayışıyla ve kentsel nüfusta kayda değer bir artışın oluşmamasıyla desteklemiştir. Yazara göre, bu yıllarda yaygın olarak görülen şiddetli hayat pahalılığı ve bölüşüm ilişkilerinin bozulmuş olması gecekonduların ortaya çıkışının esas nedeni olmuştur. Savaş nedeniyle giderek yoksullaşmakta olan ve gıda masraflarını bile karşılamakta zorlanan dar gelirli, artan konut fiyatları ve kiralari karşısında barınma sorunlarını, gecekondular türü yapılaşmayla çözmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla dar gelirli hazine arazisi üzerine gecekondular yapma girişimleri, esasında artan hayat pahalılığı nedeniyle barınma maliyetini düşürme arzusunun sonucunda gelişen bir olgu olarak belirmiştir.

Bu dönemin sonuna doğru özellikle değişen ekonomik politikası bağlamında kır ekonomisinin dönüşmesiyle birlikte kentlere yönelen nüfus akını, ülkeyi, gecekondular olgusuyla karşı karşıya bırakmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi 1948 yılında kabul edilen 5218 sayılı Kanunla konut sorununa bir çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Başta Ankara olmak üzere diğer kentlerde de uygulanması öngörülen bu Kanun, ”yersiz

yurtsuz vatandaşları” konut sahibi yapabilmek için belediyelere, arsa tahsis yetkisi vermiştir. Buğra (2008: 169)’ya göre bu Kanun’un yürürlüğe girmesini izleyen bir yıl içinde Ankara’da ruhsatsız yapılardaki artış (21.000 civarında gerçekleşen gecekond), hem bu Kanun’un hem de 2290 sayılı Belediye Yapı ve Yollar Kanunu’nun bazı maddelerinde değişiklik yapılmasına neden olmuştur. Ayrıca 1949 yılında madde değişiklikleriyle ilgili sürdürülen meclis tartışmalarında, gecekondy yapımının mülkiyet düzenini ciddi bir biçimde tehdit ettiği belirtilmiş ve acil olarak önlem alınmaması durumunda, ruhsatsız yapıların hızla artmaya devam edeceği kabul edilmiştir. Ne var ki, iş gecekonduların yıkımı konusuna geldiğinde çözümsüzlük ortaya çıkmıştır. Bu çözümsüzlük durumu, sonraki yıllarda da devam etmiş ve Türkiye’de gecekondy olgusu, çözümü zor bir soruna dönüşmüştür.

7.2.8. Kentlerin Dönüşen Sosyal Yapısı

Bu döneme ilişkin kentlerin sosyal yapısı; savaş ekonomisinin sosyal mekândaki izdüşümü, savaş zenginleri ve vergi politikası, sosyal kurumlar, sağlık, değişen ekonomik ve sosyal politika ve eğitim konuları bağlamında çözümlenip değerlendirilmiştir.

Savaş Ekonomisinin Sosyal Mekândaki İzdüşümü: İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye, Savaşa girmemiş olmasına karşın ekonomik açıdan oldukça sıkıntılı bir dönemden geçmiştir. Bu Savaş ekonomisi koşullarının söz konusu olduğu bu yıllarda çalışan nüfusun büyük bir kısmının silâh altına alınması, tarım ve sanayide üretim düşüşüne neden olmuştur. Bu yıllardaki ithalat sıkıntısı, ürün çeşitliliğini ve stokunu azaltmıştır. Seferberlik masraflarını karşılamak için siyasal iktidar, para basma yoluna gitmiştir (Yenal, 2003: 73; Çavdar, 2003: 310). Dolayısıyla kamu kesiminin Merkez Bankasından borçlanması 1938 yılı sonunda 84 milyondan 1942 yılı sonunda 605 milyon liraya; dolanımdaki banknot değeri ise 1938 yılında 282 milyon liradan 1942 yılında 734 milyon liraya çıkmıştır (Yenal, 2003: 74; Yerasimos, 2005: 149). Özellikle kentlerde ürün fiyatları; piyasadaki bu parasal genişleme, ithalatın olanaksızlığı nedeniyle ürün kıtlığı ve talep artışı ile tüccarların stok eğiliminde olup piyasaya mal sürmeme eğilimi yüzünden yükselmiştir. Buna karşın siyasal iktidar, fiyat artışlarını önleyebilmek için sıkı bir fiyat denetimi politikası uygulama kararı alarak, piyasaya müdahalede bulunmuştur. Bu müdahale 1940 yılı başında Meclis’te kabul

edilen Milli Korunma Kanunu çerçevesinde yürütölmek istenmiştir (Çavdar, 2003: 317).

Bu Kanun'a dayanarak yürütölen fiyat kontrollerinden güdülen amaç daha çok karaborsayı önleyerek, ordu ihtiyaçları için yeterli miktarda stok oluşturmak olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda fiyat kontrolleri hububat, diğör yiyecek maddeleri ve giyim maddeleri üzerinde yoğunlaşmış (Timur, 1994: 183) ve söz konusu Kanun hükümleri, yönetsel makamlarca belirlenen fiyat uygulamasının dışına çıkanlara ve mal stok edenlere çok ağır cezalar öngörmüştür. Ayrıca kentlerde Fiyat Denetleme Encümenleri kurularak, fiyat (narh) sisteminin alanı genişletilmiştir (Turan, 1999: 157). Özellikle kentlerin temel besin ihtiyaçlarını karşılamak üzere önce Ticaret Ofisi, İaşe Müsteşarlığı ve İaşe Heyetleri gibi yeni örgütlenme yoluna gidilmiş, ardından bazı malların karne ile satılması yöntemi uygulamaya konulmuştur (Boratav, 2010: 84). Artan un ve şeker ihtiyacı nedeniyle pasta ve benzeri unlu yiyeceklerin yapımı yasaklanmış ve ekmek alımı, karneye bağlanmıştır. Mili Korunma Kanunu'nun üretim ve çalışma yaşamı ile ilgili getirdiğı bu ağır yük ve artan polisiye önlemler, özellikle kentlerde haksızlıklara, hırsızlıklara, zulümlere ve sefaletle neden olduğu belirtilmiştir (Yenal, 2003: 74).

Bu dönemde, üst sınıflar gibi Savaş'ın yarattığı koşulları yüksek karlara tahvil etme ya da esnaf gibi Savaşın neden olduğu fiyat artışını kendi dışındakilere yansıtmaya olanağına sahip olmayan işçi, memur, küçük köylü ve yoksul kesim büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır (Metinsoy, 2007: 66). Dolayısıyla Cumhuriyet'in kurulduğı yıldan başlayarak refah seviyelerinde çok önemli bir gelişme görölmeyen fakir ve dar gelirli kesimlerin ekonomik durumu, bu dönemde iyiden iyiye bozulmuş ve kötü hayat şartlarına bağlı olarak oluşan hastalıklardan dolayı ölüm sayısının arttığı gözlenmiştir (Yerasimos, 2005: 153). Devlet, kentlerin beslenme (iaşe) sorununu çözmek ve hayat pahalılığının toplumsal dengeleri sarsmasını önlemek için narh (fiyat) sistemi, fiyat kontrolleri, karne uygulaması ve vurgunla (ihtikârla) mücadele gibi çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Açlık sınırında olan fakir kesimlerin beslenmesi için aş ocakları açmış ve siyasal iktidarın desteğıyle Kızılay'ın Aş Ocakları, Birinci Dünya Savaşı yıllarını anımsatır şekilde yeniden yaygınlaşmaya başlamıştır. Aynı şekilde Halkevleri, fakirlere çeşitli gıda yardımları yapmış ve aş ocakları açmıştır. Bu yıllarda siyasal iktidar, bir bölümü kentlerin iaşesinde kullanılmak üzere tarımsal ürünlerin zorunlu olarak satın alımına ve çeşitli tarımsal vergilere başvurmuştur (Metinsoy, 2007: 66). Ancak hem

kapasite sorunu ve organizasyon yetersizliği, hem de toplumsal tabandan gelen çeşitli direnişler nedeniyle siyasal iktidar, söz konusu politikaları başarıyla yürütememiştir.

Bu dönemde Savaş'ın uzun süreli etkileri açısından en ağır sonuçlar, sermaye birikiminde meydana gelen gerilemeyle toplumsal yapıya yansımıştır. Gayri safi sermaye birikimi 1933-1939 yıllarında milli gelirin ortalama %10.7'sini oluşturmaya karşın, bu oran 1942 yılında %6.2'ye, savaş yıllarının ortalaması olarak da %8.2'ye düşmüştür (Boratav, 2010: 87). Boratav (2010: 89-90), bu durumu, savunmaya ayrılan kaynakların ulusal ekonomi üzerinde yarattığı baskıya ve yine bu yıllarda oluşan aşırı kazançları verimli ekonomik yatırımlara dönüştüremeyen kişilerin elinde tüketim amaçlı olarak bulundurulması durumuna bağlamıştır. Bu dönemde, Savaş ekonomisi nedeniyle artan vergilerden, askeri seferberliğin yarattığı yükten en çok etkilenenler, ülkenin neredeyse yüzde seksenini oluşturan küçük köylü kesimi ile kentlerdeki dar gelirli kesim olmuştur. Siyasal iktidarın, artan enflasyon karşısında memur kesimini ezdirmemeye ilişkin yoğun çabası, olumlu sonuç vererek memurun görece durumu bozulmamıştır. Buna karşın, söz konusu enflasyonist ortamda işçilerin durumunda hem görece, hem de mutlak anlamda bir bozulma söz konusu olmuştur. Bu yıllarda özellikle ticaretteki daralma, ithalat olanaklarının azalması, üretim sürecindeki aksaklıklar, toplam arzı sınırlandırarak tüketici fiyatları üzerinde enflasyonist bir baskı yaratmıştır. Dolayısıyla söz konusu kesimlerin, alım gücü düşmüş ve piyasadan kaybolan ya da pahalılaştan tüketim mallarına bu kesimlerin erişimi, zorlaşmış (Metinsoy, 2007: 62), kısacası Savaş yıllarında hayat pahalılığı, beş kat artmıştır (Yerasimos, 2005: 148). Bu yıllarda, kentlerde ve kırsal alanlarda temel gıda maddelerine ulaşımında yaşanan sıkıntılar, bir dereceye kadar açlık noktasına kadar ulaştığı belirtilmiştir.

Savaş Zenginleri ve Vergi Politikası: Bu dönemin siyasal ve ekonomik koşulları, özellikle ekonomik açıdan toplumun büyük bir kesimini olumsuz etkilemesine karşın, küçük bir kesimi ise savaş zengini yapmıştır. Heper (1974)'in, Doğan Avcıoğlu'ndan aktarımına göre, önceki dönemin milli kapitalizminin yerine bu dönemde, "komprador kapitalizmi" ikame edilmiştir. Bu döneme ilişkin ekonomik faaliyetler, Türkiye'deki temsilcileri aracılığıyla kolay koşullarda kredi alan ve görece olarak sosyal faydası az olup girişimlerde yüksek kazançlar sağlayan yabancı ekonomik çıkar çevreleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda savaş zenginleri yaratılmıştır. Ayrıca bu dönemde, dış ticaret gelişmiş ve Türk ürünlerine olan talep

artmıştır. Dolayısıyla ürünler, ticari değil stratejik fiyatlarla satılmaya başlanmıştır. Bu koşullar, piyasada ciddi bir enflasyon baskısına yol açmış ve kentlerdeki alt ve orta gelir grubu, bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Diğer taraftan İstanbul'daki tüccarlar, simsarlar ve aracılar bu uygulama üzerinden büyük servetler kazanmış ve büyük ölçüde etkin bir vergi tahakkuku ve tahsil sistemi olmayışından dolayı, söz konusu servetler, ciddi bir biçimde vergilendirilmeyip denetim dışı kalmıştır (Levis, 2009: 397).

İkinci Dünya Savaş yılları, orta ve geçimlik tarım yapan köylünün ekonomik gücünü kırmasına karşın, büyük çiftçiye, çok daha az bir zarar vermiştir. Buna göre, 1942 yılında siyasal iktidar, seferberlik girişimi sırasında üreticiye bırakılacak küçük bir pay dışında bütün tarımsal artığın devlet tarafından satın alınması için bir kanun çıkarmıştır. Savaş nedeniyle işgücünün askere alınması ise büyük çiftçinin üretim araçları üzerindeki görece üstünlüğünü geri kazandırmıştır. Ürünün zorla satın alınması, orta köylünün pazarlanabilir artığını ortadan kaldırırken, büyük çiftçinin artığını yalnızca azaltmıştır. Böylece büyük çiftçi, artığın geri kalan kısmını satarak karaborsa fiyatları üzerinden bir anlamda zararını telafi etme olanağı bulmuştur. Buna karşın, orta halli çiftçi ise piyasaya bağımlı olması ve dönemin vergi politikası nedeniyle ekonomik açıdan oldukça sıkıntılı bir süreçten geçmiştir (Keyder, 1983a: 210). Dolayısıyla ticari tarımın kuyusunda yer alan orta halli çiftçi, ürünlerini piyasaya sürmekten zarar görmüş ve büyük çiftçiye kıyasla, dönemin ekonomik sıkıntılarını büyük oranda omuzlamak zorunda kalmıştır.

Önceki dönemde, tarım ve sanayi sektöründe kapitalizmi teşvik edici tedbirler alınmış ve bu konuya ilişkin çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Ne var ki, bu çabaların hiçbirisi eğitim ile desteklenmemiştir. Diğer bir ifadeyle devlet kapitalizminin en üst düzeye çıktığı devletçilik döneminde bile tarım ve sanayi sektörünü (özellikle sanayi sektörünü) geliştirmeye ilişkin girişimlerde bulunulmasına karşın, bu çabalar, hiçbir şekilde eğitim politikası ile desteklenmemiştir. Bu bağlamda önceki dönemden farklı olarak bu dönemin ayrıcalığı, tarım ve sanayideki kapitalist gelişme çabalarının eğitim politikası ile desteklenmiş olmasıdır (Timur, 1994: 212). Bu dönemde, Köy Enstitülerinin ve mesleki eğitim veren okulların açılmış olması, bu eğilimin birer örneği olarak gösterilmiştir.

Bu dönemdeki önemli vergilerden biri olan Muamele Vergisi ve temel tüketim mallarını üreten KİT'lerin ürettiği mallara yapılan zamlar dönemin ekonomisine zara verirken, bu uygulamanın sosyal anlamda sonuçları da ağır olmuştur. Öncelikle Muamele Vergisine tabi olmanın ilk şartı, on işçi ve beş beygir gücü üstünde motor çalıştırarak üretim yapmak olmuştur. Dolayısıyla bu sayının üstünde işçi ve motor gücü kullanan işletmeler, çeşitli hilelerle işletmelerini bölerek vergiden kurtulma yoluna gitmişlerdir. Bu durum, hem işletmeleri hem de ekonomiyi ölçek ekonomisinin yararlarından mahrum bırakmıştır (Metinsoy, 2007: 59). Diğer taraftan bu vergilendirme uygulaması, kayıt dışı ekonominin yaratılmasında da etken bir faktör olmuştur. Bu dönemde, enflasyonu tetikleyen bir başka vergi türü de temel tüketim maddelerini üreten KİT'lerin ürettiği mallara yapılan zamlar olmuştur. Siyasal iktidar, artan savunma harcamalarını KİT ürünlerinin fiyatlarına zam yaparak, finanse etmeye çalışmıştır. Örneğin Sümerbank ürün fiyatlarına ve şekere, bu amaca dönük olarak büyük oranlarda zamlar yapılmıştır (Metinsoy, 2007: 59). Dolayısıyla KİT zamları, devletin ekonomideki temel üreticilerden biri olması nedeniyle fiyatlar genel seviyesinin yükselmesinde başlıca etken faktör olarak öne çıkmıştır. Özellikle kentlerdeki ücretli kesime, diğer bir ifadeyle orta ve dar gelirli çalışan kesime yansıyan bu vergiler, sosyal anlamda çeşitli sıkıntılara neden olmuş ve hayat pahalılığı, söz konusu kesimler üzerinde büyük baskı yaratmıştır.

Sosyal Kurumlar: İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu dünyada, sosyal politika alanında birtakım önemli düzenlemeler yapılmıştır. Türkiye’de, işçi statüsündeki çalışanlar için sosyal sigortaların oluşturulmasına ilişkin ilk düzenlemelere 1926 tarihli Borçlar Kanunu ile 1930 tarihli Hıfzıssıhha Kanunu ve 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu’nda yer verilmiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı nedeniyle İş Kanunu’nun sosyal güvenlikle ilgili hükümleri, bu dönemin ilk yıllarında uygulanamamıştır. Söz konusu hükümler, ancak 1945 yılından itibaren uygulamaya geçirilebilmiştir. Bu bağlamda 1945 yılında İşçi Sigortalar Kurumu kurulmuş ve aynı tarihten itibaren sosyal sigorta uygulamasına ait kanunlar çıkarılmıştır (Demirbilek, 2007: 211). Aynı yılda Çalışma Bakanlığı kurulmuş ve 1945 tarihli İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir. 1949 yılında da 5434 sayılı TC. Emekli Sandığı Kanunu yürürlüğe girmiş ve o güne kadar dağınık bir durumda olan emekli sandıkları ve mevzuatı birleştirilerek, TC.

Emekli Sandığı'nın kurulması sağlanmıştır. 1950'li yılların başında ise sigorta kapsamındaki işçilere yönelik emeklilik düzenlemeleri yapılmış ve malullük sigortası uygulamasına ancak bu yıllarda geçilebilmiştir (Buğra, 2008: 160-161).

Askeri seferberlik nedeniyle çalışanların silâh altına alınması, çalışma hayatından önemli miktarda emek gücünün çekilmesine neden olmuştur. Aynı şekilde Savaş ortamının yarattığı özel koşullar nedeniyle, iş gücünün yanı sıra bazı küçük işletme sahiplerinin de askere alınması söz konusu olmuştur. Dolayısıyla bu işletmeler, atıl durumda kalmıştır. Buna karşın söz konusu işletme sahipleri, siyasal iktidardan, üretimin devamı için kendi üretim tesislerine el konulması yönünde talepte bulunmuşlardır. Ne var ki, siyasal iktidar, atıl durumdaki tüm işletmelere müdahale edememiştir (Metinsoy, 2007: 55-56). Dolayısıyla kent ekonomisinin önemli dinamiklerinden olan birçok işletme, bu dönemde atıl durumda kalmış ve bu yıllarda kent ekonomisinin devingenliği, büyük oranda kırılmıştır.

Sağlık: Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1950 yılına kadar uzanan süreçte ülkedeki sağlık hizmetlerinin sunum biçimi, iki yöntem çerçevesinde yürütülmek istenmiştir. Birinci yöntemde, Sağlık Bakanlığı içerisinde merkezi ve taşra birimleri bulunan özel hizmet örgütlerinin kurulması öngörülmüş ve böylece sıtma, frengi, trahom, verem gibi bazı salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı "dikey örgütlenme" adı da verilen teşkilat oluşturulmak istenmiştir. Söz konusu bu hizmet birimlerinin, hem merkezde hem de ihtiyaç duyulan bölgelerde örgütlenmesi esas alınmıştır. İkinci yöntem olan "yatay örgütlenme" modelinde ise siyasal iktidar, taşra ve kırsal kesimde küçük hizmet birimlerinin kurulmasını öngörmüştür. Böylece kırsal alanda, dispanser olarak da bilinen "Muayene ve Tedavi Evi" adı altında ayaktan tedavi şeklinde hizmet veren sağlık birimleri oluşturulmak istenmiştir (Aydın, 2002: 189-190).

Türkiye Cumhuriyeti'ni "Kuruluş" sürecinde, sağlık alanına ilişkin yapılan tüm girişimlere rağmen, sağlık hizmetleri, yeterli ölçüde yaygınlaştırılamamış ve en önemlisi de sıtma gibi bazı hastalıkların önüne geçilememiştir. Bununla birlikte Yaşa (1980: 4-5) göre, bu hastalığın yaygın olduğu bölgelerde 2.5 milyon sıtmalı hasta tedavi edilmiştir. Ayrıca bu yıllarda görülen bulaşıcı hastalıkların yaygınlığı, çoğunlukla halkın yetersiz sağlık bilgisine ve sağlık kurumları ile sağlık personeli ve koruyucu hekimliğin yetersiz olmasına bağlanmıştır. Yazarın belirttiğine göre, on bin nüfusa

düşen hekim sayısı 1938 yılında Almanya’da 7.3 iken, Türkiye’de bu rakam 1946 yılında bile 2.4’ü (askeri doktorlar hariç) aşamamıştır. Üstelik sağlık kurumları ve sağlık personeli, ağırlıklı olarak büyük kentlerde, özellikle de İstanbul’da yoğunlaşmıştır. Sağlık hizmetlerindeki bu eşitsiz dağılım nedeniyle kırsal alanlarda ve küçük kentlerde yaşayanlar, sağlık hizmetlerine ulaşmada sıkıntı yaşamışlardır.

Değişen Ekonomik ve Sosyal Politika: İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen dış ve iç konjonktür, Türkiye’de tek partili siyasal sistemin sona ermesine neden olmuş ve bu durum, ülkeyi, liberal parlamenter demokrasi yolunda ilerlemesini sağlayacak ani bir değişim sürecine kaydırmıştır. Bu süreç, 1945 yılında Türkiye’nin Birleşmiş Milletler (BM)’e dâhil olması ve San Francisco’da, kısa bir süre önce kabul edilmiş olan BM Şartı’nın (BM Şartı, elli ülke tarafından imzalandıktan sonra 24 Ekim 1945 tarihinde yürürlüğe giren ve BM’nin temelini oluşturan anlaşmadır) onaylanmak üzere TBMM’ye gelmesiyle başlamıştır (Levis, 2009: 407). Bu dönemde, devlet, Belge (1983: 846)’ye göre, topluma rağmen güçlenmiş ve kurumsallaşmıştır. Muhalefet ise engellenmiştir. Söz konusu dönemin en önemli özelliği, Cumhuriyet kazanımlarının pekiştirilmiş olmasıdır. Bunun için Cumhuriyet ideolojisi, eğitim kuruluşları üzerinden ve basın yoluyla topluma ulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda kır ve kent yaşamındaki farklılaşma oldukça derinleşmiş ve yenilikler, kentlerde daha kolay benimsenip alışkanlığa dönüşür olmuştur. Buna karşın kırsal alan, geleneksel yapısından henüz sıyrılamadığı gibi feodal nitelikli üretim tarzı da bölgesel olarak (başta Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesindeki aşiret yapılanması olmak üzere) varlığını korumaya devam etmiştir.

Kadın: Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı’ndan dolayı seferberlik nedeniyle erkek işgücünün önemli bir bölümünün silâh altına alınması sonucu işgücünde meydana gelen azalma, çocuk ve kadın işçi istihdamında artış yaratmış, dolayısıyla işgücü açığı bu şekilde edilerek kapatılmaya çalışılmıştır. Özellikle 1940’lı yıllarda kadın emeğinin çalışma alanındaki artışının nedeni, bu gerekçe üzerinden açıklanmıştır. Ayrıca Milli korunma Kanunu nedeniyle İş Kanunu’nun bazı maddelerinin askıya alınmış olması, kadın ve çocukların daha geniş ölçüde istihdam edilmesini kolaylaştırmıştır (Makal, 2010: 24). Çünkü Milli Korunma Kanunu, ücretli çalışanları koruyan hükümlerin uygulanabilirliğini ortadan kaldırmıştır.

Eğitim: İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmeler, Türkiye'nin ekonomi ve siyasal politikası için bir dönüm noktası olmuştur. Esasında Savaş içinde başlayarak, Savaş sonrasında uluslararası düzenin temelleri atılmış ve Türkiye, Batılı kapitalist ülkeler arasında yerini almak üzere, başta ekonomik ve siyasal alanda olmak üzere, eğitim alanında da yeni bir düzene geçmenin hazırlıklarını yapmaya başlamıştır. Bu dışa açılma ve demokratikleşme çabaları içinde üniversiteye, 1946 tarihli ve 4936 sayılı “Üniversiteler Kanunu” ile özerklik verilmiş ve aynı zamanda Ankara Üniversitesi kurulmuştur. Üniversiteye özerklik ve tüzel kişilik kazandıran ve aynı zamanda tek üniversiteli bir sistemden çok üniversiteli bir sisteme geçişi öngören bu Kanun, dört yıldan fazla süren bir hazırlığın sonucunca çıkmıştır. Söz konusu Kanunun 1. maddesinde “üniversiteler; fakültelerden, enstitü, okul ve bilimsel kurumlardan oluşmuş özerkliği ve tüzel kişiliği olan yüksek bilim, araştırma ve öğretim birlikleridir” şeklinde tanımlanmıştır. Kanunun gerekçesinde ise üniversitenin belkemiğinin bilim olduğu görüşüne yer verilmiştir (Katoğlu, 2002: 425; Tekeli, 1983: 667). Yüksek eğitim kurumlarına ilişkin bu yeni tanımlama ve öngörülen yeni örgütlenme biçimi, üniversiteleri, Batılı çağdaş yüksek eğitim kurumları ile aynı düzleme taşımıştır. Yine bu yıllarda özellikle teknik alanlarda yetişmiş işgücü gereksinimini karşılayabilmek için daha çok Avrupa'dan; yabancı betonarme mühendisi, harita uzmanı, ziraat mühendisi, rasat uzmanı, bombardıman öğretmeni, makine mühendisi gibi uzman kişilerin yardımına başvurulmuştur (Duru, 2007: 237).

Eğitime ilişkin en öncelikli konulardan biri öğretmen yetiştirme konusu olmuştur. Özellikle kırsal alana ilişkin öğretmen yetiştirme konusu II. Meşrutiyet yıllarından bu yana tartışıla gelen bir konu olmuştur. Ancak bu konuya ilişkin olarak ne İmparatorluk döneminde ne de Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalar, doyurucu bir sonuç vermiştir. Ülkedeki mevcut klasik öğretmen okullarının yanı sıra Cumhuriyet'in çok tartışılan değişik bir öğretmen yetiştirme modeli, 1940 yılında kurulan “Köy Enstitüleri” şeklinde oluşturulmuştur (Katoğlu, 2002: 428). Esasında Köy Eğitim Kursları, önceki dönemde (devletçilik döneminde) bir hayli yaygınlaşmış ve 7 Temmuz 1939 tarihinde 3704 sayılı Kanun ile Köy Eğitim Kursları ve Köy Öğretmen Okulları olarak yeniden düzenlenmiştir. Ancak bir yıl sonra, yani 17 Nisan 1940 yılında 3803 sayılı Kanun ile Köy Öğretmen Okulları, Köy Enstitüleri adını almıştır. Kısa bir zaman içinde on dört yerde birden kurulan Köy Enstitülerinin arkasındaki siyasal güç ise

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü olmuştur (Katoğlu, 2002: 428; Perin, 1982: 142). Söz konusu bu kurumlar, çağdaş kültürün aydınlığını, toplumun en geniş tabanı olan köylü sınıfına kadar ulaştırmayı amaçlamıştır (Gökberk, 1983: 326).

Köy Enstitülerinin amacı ve nitelikleri Katoğlu (2002: 429)'ndan özetle şöyle aktarılabilir: Bu oluşumun başlıca amacı, kırsal alanı kalkındırmak, kırsalda yaşayan insanları bilinçlendirmek ve bu insanları, ulusal hedeflerin dayanağı haline getirmek için belli bir düzeyde bilgi ve beceri sahibi kılmaktır. Enstitü öğrencileri, sadece yöreden, yani kırsal kesimden seçilen geçlerden oluşmuştur. Enstitü mezunları ise köy öğretmeni olarak mezun olmuştur. Dolayısıyla söz konusu amaç için rehberlik ve önderlik yapacak insan gücü, yine kırsal alanın içinden seçilip kendi ortamında yetiştirilmiştir. 1940 yılında açıldığında sayısı on dört olan Köy Enstitülerine, 1941 yılında yedi tane daha eklenerek bu oluşumun sayısı yirmi bire çıkmıştır. Söz konusu Enstitüler, İzmir-Kızılçullu'dan Van'ının Erciş kazasına; Vakfıkebir'in Beşikdüzü'nden Antalya'nın Aksu kazasına; Kastamonu'dan Balıkesir'e kadar uzanarak, Anadolu coğrafyasında dengeli bir şekilde dağılmıştır. Bu Enstitülerde, toplamda 15 bin kadar öğretmen ve 2 bin kadar sağlıkçı yetişmiştir (Akyüz, 2001: 355-357).

Köy Enstitüleri, kurulduğu 1940'lı yıllardan beri siyasal tartışmaların merkezinde olmuşlardır. Söz konusu Enstitüler, sol Kemalist çevreler için “gerçek” Kemalizm'in en tepe noktası sayılmıştır. Sağcı ve muhafazakârlar için ise kendi siyasal çıkarları için bir günah keçisi olmuştur. Diğer taraftan bu Enstitüler, Kemal Tahir gibi sosyalist eğilimli bazı yazarlar tarafından Tek Parti rejiminin ideolojisini yaymak amacıyla oluşturulmuş faşizan kurumlar olarak algılanmış ve şiddetle eleştirilmiştir (Karaömerlioğlu, 2002: 286). Bu bağlamda Koçak (2002: 169)'a göre amaç, tek parti döneminde, kırsal kesimde yeni atılımlar için bir destek ve öncü kadro yetiştirmek olmuştur. Söz konusu Enstitülerin oluşum ve çalışma biçimine bakıldığında, uygulamalar, çoğunlukla köylülere yüklenmiş; okullar ve diğer yapılar, yöre halkınca karşılanmıştır. Dolayısıyla köylüler için bu uygulamalar, bir angarya olarak algılanmıştır. Bu nedenle kırsal alanı sosyal ve ekonomik açıdan dönüştürmeye dönük bu girişimin odak merkezindeki köylüler, söz konusu girişimin ağır yükü nedeniyle Enstitüleri sahiplenmemiştir. Yazara göre, girişimin bu kadar hızlı ve sessiz bir biçimde durması da bu destek yokluğunun bir kanıtı olmuştur. Ayrıca dönemin siyasal iktidarı da hem parti içi hem de parti dışı muhalefete karşı koyabilecek gücü kendinde

bulamamıştır. Dolayısıyla dar bir kadroya dayanan ve taban desteğinden yoksun olan bu girişim, tek parti dönemi dışındaki koşullarda ilerleme olanağını kaybetmiş ve Şubat 1954 yılında yayımlanan 6238 sayılı Kanun ile Köy Enstitüleri, tümüyle geleneksel ilk öğretmen okullarıyla birleştirilmiştir (Akyüz, 2001: 357).

7.3. Dönemin Kentsel Politikasına İlişkin Değerlendirme

Bu dönem, ekonomik alanda belirgin bir gerilemenin söz konusu olduğu, sosyal koşulların kötüleştiği, altyapı yatırımların kesintiye uğradığı ve bu olumsuz tablodan en çok kentlerin etkilendiği yıllar olarak tanımlanabilir. Ülkenin tarıma dayalı ekonomik durumu ve sınırlı sermaye birikimi, önceki dönemde, devleti, ekonomik alana girişimci olarak müdahale etme durumunda bıraktırmış ve ülkenin, ancak sanayi ağırlıklı devlet yatırımları üzerinden kalkınabileceği düşünülmüştür. Ancak bu dönemde, söz konusu bu yatırımlar da Savaş nedeniyle kesintiye uğramış ve seferberlik nedeniyle savaşa hazır bir ordunun hazırda tutulması, ulusal ekonomi ve sosyal yapı üzerinde büyük bir baskı yaratmıştır. Bu yıllarda temel besin gıdalarına ulaşmanın zorluğu, özellikle kentlerde, aşevleri kurulmasını gerektirecek derecede gündelik yaşamı etkilemiştir. Genel anlamda bu dönemin toplumsal yapısı üzerinde belirleyici olan İkinci Dünya Savaşı, Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve değişen ekonomi politikası çerçevesinde ABD tarafından yapılan Marshall yardımları gibi önemli unsurlar, söz konusu dönemin kentsel gelişmesini doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla dönemin sınıfsal yapısı; kent ve kırsal ekonomisi; ulaşım-iletişim-enerji gibi altyapı yatırımları; nüfus, gecekondulaşma, yapılaşma, yasal ve kurumsal düzenlemeler gibi sosyal dokuyu oluşturan bileşenler üzerinde belirli bir etki yaratan bu unsurlar, dönemin kentsel politikasının niteliksel özelliklerini de belirlemiştir.

Atatürk'ün ölümü, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve bu Savaş'ın ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri, devletçilik döneminde başlatılan kalkınma hamlesini durdurmuştur. Bu bağlamda İkinci Beş Yıllık Sanayi Planının uygulanmasına son verilmiş ve ulusal ekonomi durgun bir sürece girmiştir (Hiç, 1974: 116). İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomik sisteminin yeniden yapılandırılması sürecinde Türkiye, ekonomi politikasını değiştirmek durumunda kalmış ve ülkede, sanayi temelli kalkınma modelinden tarım temelli kalkınma modeline geçişin (Yıldırımaz, 2010: 456) altyapısı oluşturulmuştur. Diğer bir ifadeyle ekonomik anlamda devletçilik

politikasından (devlet kapitalizminden), liberal ekonomi politikasına yeniden bir geçiş yapılmıştır. Bu bağlamda kapitalist dünyaya eklemleme durumu, 1920’li yıllardaki dönemden farklı olarak İngiltere’nin öncülüğünde değil de, ABD’nin öncülüğündeki dış konjonktürün zorunlu bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla dönemin liberal ekonomi politikası, özellikle bu dönemin ikinci yarısından itibaren ülkenin toplumsal dokusu üzerinde belirleyici olmuştur. Özellikle “Kuruluş” (1923) yılından 1940’lı yılların sonuna kadar sınırlı bir kentsel gelişmenin söz konusu olduğu Türkiye’de, söz konusu bu ekonomik politika değişikliği bağlamında, 1950’li yılların başından itibaren kentsel gelişmenin hızı, yönü ve niteliği tamamen değişmiş ve kentleşme olgusu, daha hızlı ve coğrafi açıdan ise daha genel bir nitelik kazanmıştır.

Bu dönemde, en başta İkinci Dünya Savaşı nedeniyle kentsel gelişme sürecini olumlu etkileyebilecek ve ülkeyi bayındır kılacak verimli ekonomik yatırımlar gerçekleştirilememiştir. Başta sanayi olmak üzere madencilik, ziraat ve diğer alanlara ilişkin yatırımlarda gerileme görölmüştür. Paranın dış değeri düşmüş; milli gelirin artış hızı yavaşlamış ve nüfus artışının da etkisiyle kişi başına düşen milli gelirde azalma söz konusu olmuş (Aktan, 1978: 50) ve alım gücü düşmüştür. Savaş nedeniyle genç kırsal erkek nüfusun önemli bir kısmının silâh altına alınmış olması nedeniyle bu yıllarda ekilen toprak miktarı %10 düşerken, buğday üretimi %30 civarında düşmüştür. Dolayısıyla ülkede buğday sıkıntısı nedeniyle özellikle kentlerde ekmek sıkıntısı baş göstermiştir (Kalfa, 2009: 358). Ekonomik ve sosyal alana ilişkin bu durgunluk yılları, ağırlıklı olarak kentsel gelişmeyi de olumsuz etkilemiştir. Söz konusu yıllarda, yapılması tasarlanan altyapı yatırımları, çoğunlukla proje aşamasında kalmıştır. Sanayi ağırlıklı ekonomik gelişme süreci sekteye uğramış ve hazırlanan sanayi planları, bilgi amaçlı başvurulabilecek birer rapor olarak rafa kaldırılmıştır. Dolayısıyla ekonomik kalkınmaya ilişkin yapılan her bir yatırımın domino etkisi yaratarak, bağlı sektörlerle oluşturduğu ekonomik devingenlik üzerinden kentsel alanda yaratacağı öngörölen sosyal ve mekânsal anlamdaki dönüşüm, bu dönemde, ciddi anlamda kesintiye uğramış ve bu durumdan da en çok kentler etkilenmiştir.

Esasında İkinci Dünya Savaşı, yerli (Müslöman) burjuvaziye, sermaye oluşturma yolunda yeni olanaklar yaratmış ve aynı zamanda bu yıllar, savaş zenginlerinin yaratıldığı yıllar olmuştur. Steinhaus (1995: 138-139)’a göre, Savaş boyunca tarafsız kalan Türkiye’de, Savaş’ın başlamasıyla birlikte işlenmiş (mamul) mal

ithalatı kesilmiştir. Savaş'ın yarattığı olağanüstü koşullar nedeniyle, ülke içinde, arz sıkıntısına rağmen talep gücünün artması; Savaşa katılan devletlerin, Türk mallarını, rakip devletlere kaptırmamak için satın alma eğilimleri, ülkeye, büyük iç ve dış pazar kapılarını aralamıştır. Ancak Savaştan dolayı ithalattaki daralma nedeniyle baş gösteren genel kıtlık; hammadde ile işlenmiş (mamul) mal arasındaki fiyat farkı; vergilendirilmeyen aşırı kazançlar, 1934 yılından bu yana azınlıkların yerini alan Müslüman girişimcilerden oluşan kesimin, ekonomik ve sosyal açıdan hızla yükselmesine neden olmuştur. Ayrıca bu dönemde, savaş zenginleri olarak nitelendirilen bu kesim (Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan ticaret ve sanayi burjuvazisi), devlete düzenli olarak vergi vermemiştir. Bu kesime yönelik olarak siyasal iktidar, Varlık Vergisini yürürlüğe koymuşsa da söz konusu bu Vergi, İstanbul'da bulunan ve dış ticaret alanında hala önemli bir yeri olan gayrimüslimler dışında gevşek bir biçimde uygulanmıştır. Dolayısıyla Türk burjuvazisi, bu dönemde, rekabetten kurtulmuş olmanın yanı sıra, bu Verginin getirdiği çeşitli güçlükler karşısında gayrimüslimlerin elinden çıkarmak zorunda kaldıkları malları, düşük maliyetler üzerinden satın alarak, sermaye kapasitelerini genişletme fırsatı yakalamışlardır. Ancak yerli burjuvazi tarafından sınırlı da olsa edinilmiş ya da edinilmesine göz yumulmuş bu sermayeler, sonraki yıllarda, ülkede, verimli ekonomik yatırımlar olarak değerlendirilememiştir. Diğer taraftan devletçilik döneminde, devletin ekonomik girişimleri üzerinden oluşturulan önemli miktardaki birikmiş sermaye de ülkede verimli ekonomik yatırımlara dönüştürülemeden, İkinci Dünya Savaşı sonrası değişen ekonomi politikası çerçevesinde (liberal ekonomi politikasına yeniden dönüş yapılmıştır), hızla genişleyen dış ticaret üzerinden dışarıya akarak, kısa bir zaman zarfında erimiştir.

1930'lu yıllardan itibaren kapitalist merkez ülkelerde refah devleti, yani sosyal devlet uygulamaları ağırlık kazanırken, aynı yıllarda Türkiye'de, kendi özgül koşullarına bağlı olarak (çevre ülkesi olma nedeniyle) ithal ikame modeli uygulanmıştır. Amerika'da ve Batılı kapitalist ülkelerde ise refah/sosyal devlet uygulamaları üzerinden ekonomik, sosyal ve fiziksel (mekânsal) açıdan yatırımlar geniş uygulama alanı bulmuş ve emek gücünün yeniden üretimine ilişkin yatırımlar (eğitim, sağlık, konut vb) yoğunluk kazanmıştır. Bu yıllarda Batılı kapitalist ülkelerde, özellikle ABD'de aşırı derecede biriken sermaye, birinci çevirimden ikinci çevirime sabit sermaye (dinlenme ve eğlence alanları, kamusal kurumlar ve alanlar; yol, kanalizasyon, park vb. kente

ilişkin üst ve alt donatılar) yatırımları ve sosyal yatırımlar olarak aktarılmıştır. Bu bağlamda alt yapı yatırımları yoğunluk kazanmış, ulaşım sistemi gelişmiş, kentte ilişkin alt ve üst donatılar çeşitlenerek yaygınlaşmış; emek gücünün yeniden üretimini sağlayan sağlık, eğitim ve konut alanına ilişkin yatırımlar ağırlık kazanmıştır. Türkiye’de ise bu dönemin ikinci yarısında belirginlik kazanan liberal ekonomi politikası çerçevesinde karayolu ulaşımını geliştirmeye ilişkin yatırımlar, yoğunluk kazanmıştır. Ülkenin dört bir yanına uzanacak şekilde geliştirilmek istenen karayolu ulaşım sistemi, önemli sanayi ve ticaret merkezleri arasındaki ulaşımı kolaylaştırmış; hammadde kaynaklarına ulaşmayı ve ürünlerin bölgeler arasındaki nakliyesini çok daha işlevsel kılmış; en önemlisi de ulus-devlet ölçeğinde merkez ile çevre arasındaki bağlantıyı güçlendirip pekiştirmiştir. Dolayısıyla bu dönemin sonlarına doğru ABD’nin öngörüsü doğrultusunda geliştirilmeye başlanılan karayolu sistemi, özellikle 1950’li yıllardan itibaren kent dokusunda belirli bir etki yaratmış; kentsel alanı ise daha işlevsel kılarak, sanayi ve ticaret sektörüne ilişkin mekânsal organizasyonu geliştirmiştir. Buna karşın devletçilik döneminde, kentsel gelişme üzerinde belirleyici olan ve kentsel politikanın önemli bir unsurunu oluşturan demiryolu ulaşım sistemi, bu alana ilişkin yatırımların durması ve bu yatırımların karayolu ulaşımına kayması nedeniyle, bu dönemde duraklama sürecine girmiştir.

Türkiye’de konut sorunu, İkinci Dünya Savaşı yıllarında belirginlik kazanmıştır. Savaştan sonra kırsaldan kentsel alana yönelen nüfus akımı, konut talebini tetiklemiş, buna karşın kentlerdeki konut arzının sınırlı olması ve ekonomik sıkıntılar, büyük kentlerde gecekondu tarzı yapıların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Esasında 1950’li yıllara doğru ülke genelinde kentleşme hareketlerinin ilk belirtileri görülmeye başlanmıştır. Ankara, politik niteliği dolayısıyla “Kuruluş” yılları boyunca aralıksız göç akımına uğramıştır. Ancak ülkenin diğer kentleri için (sanayi fabrikalarının kurulduğu yerleşim alanları dışında) aynı durum söz konusu olmamıştır. Bu dönemin sonuna doğru kırsal alandaki çözülme nedeniyle kırsaldan Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlere sürekli bir göç akını başlamıştır. Kentlere göç eden kırsal nüfus, başta ekonomik sıkıntılar olmak üzere çeşitli nedenlerden dolayı barınma sorununu çözemeyince, gecekondu türü yapılaşmaya yönelmiş ve bu yönelim, kentsel alanda çok önemli bir sorunun tetikleyicisi olmuştur (İİB, 1973: 18). Söz konusu göç olgusu, Apan (2008)’a göre, kentlerin düzensiz büyümesin yol açmış ve yeni gelenlerin iskânı için

planlı bir arsa ve konut politikasının izlenmemiş olması, sonraki yıllarda çözümünü adeta imkânsız sorunları da beraberinde getirmiştir. İlk göç edenlerin konut ihtiyacı, dönemin siyasal iktidarı tarafından karşılanamayınca, göç edenler, kent çeperlerinde adeta bir gecede ve çoğunlukla kamu arazileri üzerinde gecekondularını inşa etmeye başlamışlardır. Siyasal iktidar ise popülist politikalar nedeniyle söz konusu gecekondulara göz yummuş ve oy kaygısı nedeniyle imarsız olarak yerleşime açılan bu alanlara, sonradan belediye hizmeti götürülmüştür. Dahası sonraki yıllarda çıkan Gecekondu Kanunu üzerinden ise söz konusu gecekondu alanlarının kalıcılaşmasına zemin oluşturulmuştur (Adaman, 2008).

Bu dönemin sonunda belirgin bir şekilde artış gösteren kırdan kente göç olgusunun üzerinde, *çekici* ya da *iletici* etmenlerden çok *itici* etmenlerin payının ağırlıkta olduğu söylenebilir. Kazgan (2005: 42)'ın belirttiğine göre, tarımdaki yaygın aile işletmelerinde ortaya çıkan aile işgücünün az çalışması sonucunda görülen işsizlik, söz konusu itici etmenlerin başında gelmiştir. Bununla birlikte tarımda verimin düşüklüğü, tarımsal gelirin azlığı, gelirin ve toprak iyeliğinin dengesiz dağılımı, tarım topraklarının çok parçalanmış olması ve en önemlisi (Marshall yardımlarının etkisiyle) tarımsal makineleşme, 1950'li yıllarda görülen başlıca itici etmenler olmuştur (Keleş, 2006: 68). Örneğin tarımda kullanılan traktör sayısı 1948 yılında sadece 1.756 iken, 1955'te 40.282'ye çıkmıştır (Makal, 2008). Bu dönemde, söz konu gelişmelere ulaşım ve iletişim olanaklarındaki iyileşmeler ile kentteki toplumsal ve ekonomik olanakların çekiciliği de eklenince, köyden kente göç süreci hızlanmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de, 1950'li yıllardan itibaren kentleşme süreci hızlanmıştır (Kartal, 1992: 21). Işık (2003: 111)'a göre; İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, Türkiye'nin dünya ekonomisindeki konumu ile birlikte öncelikleri de değişmiş, bir önceki dönemin tersine 1950'li yıllardan itibaren devlet, kentleşmenin regülasyonu (ayarlaması) alanından çekilmiş ve bu alanı, kendiliğinden oluşan formel (biçimsel, resmi) ve enformel (biçimsel ya da resmi olmayan) süreçlere terk etmiştir.

DÖRDÜNCÜ KESİM

GENEL DEĞERLENDİRME

Üçüncü Kesimin özeti niteliğinde hazırlanan bu Kesimde, yapılan araştırma sonucunda elde edilen ve Üçüncü Kesimde yer verilen veriler ışığında, Türkiye Cumhuriyeti “Kuruluş” sürecine ilişkin kentsel gelişme süreci ve politikaları hakkında okuyucuyu kısaca bilgilendirmeye dönük genel bir değerlendirme ve sonuç kısmına yer verilmiştir. Tarıma dayalı ekonomik yapıdan sanayi ağırlıklı ekonomik yapıya geçişin söz konusu olduğu “Kuruluş” yıllarında, toplumsal/kentsel değişme ve gelişme, Batılı kapitalist ülkelerden farklı olarak Türkiye özgül koşullarında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Batılı kapitalist ülkeler üzerinden okunan feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş sürecinin toplumsal/kentsel değişme ve gelişmeye ilişkin öne çıkan ayırıcı özellikleri, “Kuruluş” sürecine ilişkin üretim tarzı değişikliği bağlamında yeri geldikçe üzerinde durulmuş ve bu bağlamda karşılaştırmalı bir değerlendirmenin sunulmasına özen gösterilmiştir. Söz konusu bu karşılaştırma üzerinden, Türkiye Cumhuriyeti özgül koşullarında, iç ve dış konjonktür bağlamında yaşanan kentsel gelişme ve kentsel politikaların yönü ve niteliği, daha kapsamlı olarak irdelenmiş ve bu çerçevede araştırma denencesinin doğruluğu, eksikliği ya da yanlışlığının sınanması amaçlanmıştır.

8. “KURULUŞ” SÜRECİ KENTSEL POLİTİKALARINA İLİŞKİN

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu bölüm, “Kuruluş” sürecinin kentsel gelişme bileşenlerine ilişkin veriler ışığında, ayrıca iç ve dış konjonktür bağlamında söz konusu sürecin kentsel gelişme olgusuna ve kentsel politikalarına dair genel bir irdelemenin söz konusu olduğu genel değerlendirme ve araştırma denencesinin sınıandığı sonuç kısmını içermektedir.

8.1. Genel Değerlendirme

Kentler, diğer bir ifadeyle kentsel mekân (alan); mevcut ekonomik, sosyal kültürel ve yönetsel nitelikler çerçevesinde gerçekleşen toplumsal bir üretim sürecini içerir. Bu anlamda kentsel mekânda üretilen yapılı çevre, bu sürecin gözle görülen fiziksel (mekânsal) dokusunu oluşturmaya karşın; kentlileşme, kente özgü davranışlar kazanma, sosyalleşme ve kültürel gelişme, söz konusu sürecin sosyal boyutunu oluşturur. Dolayısıyla kentsel mekân, sadece fiziksel örüntüleriyle değil, aynı zamanda

içinde geçen toplumsal ilişki örüntüleriyle de anlam kazanır. Buna göre, tanımlı bir zaman kesitinde bir toplumdaki yönetim, sanayi, ticaret, tarım, ulaşım, iletişim, enerji, sosyal ve kültürel gibi ekonomik ve sosyal sermayeyi yaratan tüm unsurların yarattığı grift ilişkiler ağı, kentsel dokuyu üretir ve biçimlendirir. Türkiye Cumhuriyeti “Kuruluş” sürecinde, siyasal iktidar, ulus-devlet yaratabilmek için kentsel mekânı, dolayısıyla da kentsel gelişmeyi son derece önemsemiştir. Bu anlamda, siyasal iktidarın, ülke düzeyinde izlediği kentsel politikanın, diğer bir ifadeyle mekânsal politikanın Tekeli (2009: 144)’ye göre, üç önemli ögesi olmuştur. Bunlardan birincisi kozmopolitleşmiş bir başkent olan İstanbul yerine, Ankara’nın başkent ilan edilmesidir. Kentsel politikaya ilişkin diğer bir öge, demiryolu ulaşım sisteminin Ankara merkezli olarak ülkenin dört bir yanına uzanacak şekilde geliştirilmesi yönündeki kararlılıktır. Kentsel politikanın son önemli ögesi ise 1929 Dünya Ekonomik Kriziyle başlayan ekonomik politika değişikliği sonucunda benimsenen devletçilik politikası çerçevesinde oluşturulan sanayi planları bünyesinde kurulması öngörülen fabrikalara ilişkin yer seçim kararları olmuştur. “Kuruluş” sürecine ilişkin kentsel politikaların temel karakteristik niteliğini belirleyen söz konusu bu üç öge, farklı tarihlerde ve farklı ekonomik politikaların benimsendiği dönemlerde, siyasal iktidarın iradesiyle alınan kararlar olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla ulus-devletin kentleri, kentsel politikayla ilgili resmi bir metin olmaksızın, ağırlıklı olarak bu üç ögenin gözetilmesi üzerinden toplumsal yaşama ilişkin jakoben (tepeden inme) bir yaklaşımla alınmış politik, ekonomik ve sosyal kararlar bağlamında gelişme olgusuna sahne olmuştur.

Kentleşme, diğer bir ifadeyle kentsel gelişme, bilim ve teknolojideki gelişmelerin, tarımsal ve tarımsal olmayan üretim güçleri ve ilişkilerindeki değişmelerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Kartal, 1982: 123). Genel olarak bir tarım toplumu olan Osmanlı İmparatorluğu, gelişmiş bir sermayeye sahip olamamış; buna karşın sınırlı olmakla birlikte belirli düzeydeki bir sermaye birikimine, büyük oranda azınlık ve yabancı sermayenin egemen olduğu ticaret, ulaştırma ve bankacılık gibi hizmet sektörlerine sahip olmuştur (Kepenek, 1987: 9). Sanayi sektörünün gelişmediği Osmanlı ekonomisinde, küçük ölçekli üretim yapan sanayi, Kepenek (1987: 10)’e göre, Osmanlı yönetiminin kamu maliyesi, dış ticaret ve para sunumunu denetleme ve makro-ekonomi politikalarını oluşturma olanaklarını yaratamaması yüzünden gelişmemiştir. Dolayısıyla İmparatorluğun ekonomik anlamda belirleyici özelliği, dünya ekonomisi

içinde hammadde ihracatçısı ve sınai (endüstriyel) ürün ithalatçısı olan yapısı olmuştur (Boratav, 2010: 10). Ayrıca Osmanlı döneminde kent, üretim merkezi olan sanayi kentlerinden farklı olarak, daha çok tüketim merkezi olma niteliğiyle öne çıkmıştır. Yerasimos (2005: 320)'un da belirttiği gibi kapitalizm öncesi dönemde (Osmanlı döneminde) kent, ülkenin sosyal ve ekonomik yapısı üzerine çöreklenmiş, en belli başlı asalak unsur niteliğinde olmuştur. Bu anlamda kent, doğrudan doğruya üretim araçlarına ve iş gücüne sahip olmaksızın üretimden doğan artık-değeri eline geçiren bürokrasinin yerleşme merkezi olarak, ülkede üretilen zenginliklerin tüketilme alanı olarak varlık kazanmıştır.

Avrupa merkezli sanayi kentlerinin oluşumu, üretim sürecinin tamamen sermaye merkezli olduğu kapitalist üretim tarzı çerçevesinde anlam kazanan sermaye döngüsü ve sermaye çevirimleri üzerinden tanımlanır. Dolayısıyla sermaye döngüsünün ve çevirimlerinin²⁴ kentsel gelişme üzerindeki belirleyici üstünlüğü, altı çizilerek vurgulanmalıdır. Bu bağlamda kentsel gelişme süreci ise sermaye döngüsü ve sermaye çevirimi açısından şöyle değerlendirilebilir: En genel anlamda sermaye birikimi, artık-değerin sermaye olarak kullanılması ve yeniden sermayeye dönüştürülmesi olarak tanımlanmıştır (Ekiz, 2008: 1010). Buna göre sermaye birikimi, sermaye (üetime giren para+meta+para) döngüsü üzerinden bir süreç dâhilinde gerçekleşen maddi bir birikimdir (Ergüneş, 2008: 76). Sermaye çevirimleri ise işleyen bu döngüde, kapitalistin karşı karşıya kaldığı sermayenin aşırı birikim sorunu karşısında, söz konusu birikimin ikinci veya üçüncü çevirime aktarılması üzerinden, birikim sorununun geçici olarak aşılması sürecini tanımlar. İşleyen bu sürecin kentsel gelişme açısından önemi ise şöyle belirtilebilir: Aşırı sermaye birikiminin, birinci çevirimden ikinci çevrime sabit sermaye olarak aktarılması ya da üçüncü çevirime (devlet eliyle) sosyal sermayeyi geliştirecek altyapı yatırımları olarak aktarılması, ülke kentleri üzerinde doğrudan bir etki yaratıp kenttin sosyal ve mekânsal dokusunu zenginleştirir. Sermayenin birikimi açısından “Kuruluş” süreci, Türkiye’de, ilk sermaye birikiminin oluşturulmaya çalışıldığı bir süreç olarak tanımlanabilir. Söz konusu süreç boyunca siyasal iktidarın, yerli (Müslüman) bir sanayi ve ticaret burjuvazisi yaratma ve bu kesimler üzerinden ulusal

²⁴ Sermaye çevirimlerinin, kentsel gelişme ve politika üzerindeki belirleyiciliği için “3.2.3. Mekânsal Boyutuyla Kentsel Politika” başlıklı konuya bakınız.

bir sermaye oluşturma adına, üç dönemde²⁵ de açık bir şekilde ve diğer kesimlerin (özellikle işçi ve köylü kesiminin) aleyhine olmak üzere, söz konusu sanayi ve ticaret burjuvazisini destekleme eğilimi, bu sava, dayanak olarak gösterilebilir. Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti siyasal iktidarı, bu döngüyü kurabilmek için öncelikle ulusal anlamda birikmiş bir sermaye oluşturmaya hedeflemiştir. Bununla birlikte “Kuruluş” sürecinde, sermaye çevirimlerine ilişkin olarak, önemli bir rolü de üstlenmiştir. Buna göre, söz konusu süreç boyunca birinci çevrimden ikinci çevrime aktarılan sermayenin (kaynakların) nasıl ve ne yönde kullanılacağı noktasında belirleyici olan tek aktör, devlet olmuştur. Diğer bir ifadeyle Tek Partili siyasal sistemin siyasal iktidarı, mevcut sermayenin ne kadarlık kısmının hangi sektöre, nerede, nasıl ve ne yönde kullanılacağı konusunda (her bir döneme ilişkin “Sınıfsal Yapı” alt başlığında da görülebileceği gibi) belirleyici tek irade olarak öne çıkmıştır.

Liberal dönemden sonra, diğer bir ifadeyle 1929 tarihli Dünya Ekonomik Krizinin yaşandığı yıllardan itibaren Türkiye Cumhuriyeti’nde devletin ekonomiye müdahalesi, ekonomi politikası üzerinde belirleyici olmuştur. Dobb (2003: 22)’a göre, devleti, herhangi bir zamanda üretime müdahaleye iten nedenler, çeşitli ve karmaşık olabilir. Aynı şekilde müdahalenin olası biçimleri ve hedefleri de çeşitlilik gösterebilir. Türkiye kapitalist gelişme sürecinde bu yönüyle Batılı kapitalist devletlerden ayrılmıştır. Yazar, Batılı kapitalist ülkeler üzerinden barış zamanlarındaki normal koşullara uyarlanmış ve önceden tasarlanmış yerleşik bir politika olarak ortaya çıkan devlet müdahalesini, iki amacın harekete geçirdiğini belirtmiştir. Buna göre, birinci amacın, bir grup kapitalistin lehine tekel oluşturmaya çalışma; ikincisinin ise çalışma disiplini sertleştirme olduğunu belirtmiştir. Ne var ki, “Kuruluş” sürecinde devlet müdahalesini gerektiren amaçlar, Batılı kapitalist ülkelere ilişkin bu iki ana amaçtan farklı olarak ortaya çıkıp Türkiye’nin özgül koşulları çerçevesinde oluşmuştur. Bu süreçte devlet müdahalesini gerektiren söz konusu zorunluluklardan başlıca ikisi şöyle belirtilebilir: Birincisi ekonomik bağımsızlık adına (bunun üzerinden siyasal bağımsızlık pekiştirilecektir) bir bütün olarak ülkenin kalkındırılması zorunluluğu, ulusal bir sermayenin oluşturulmasını zorunlu kılmıştır; diğeri ise birikmiş sermayenin olmaması nedeniyle ulusal kalınmanın devlet eliyle gerçekleştirilmesi zorunluluğu

²⁵ Türkiye Cumhuriyeti “Kuruluş” sürecine (1923-1950) ilişkin üç dönem: Liberal Dönem (1923-1929), Devletçilik Dönemi (1930-1939), İkinci Dünya Savaşı ve Dünya Ekonomisine Amerikan Emperyalizmi Altında Eklemlenme Dönemi (1940-1950).

doğmuştur. Dolayısıyla kapitalist üretime geçiş sürecinde Türkiye Cumhuriyeti'nde, belirli bir kesimin (kapitalist kesimin) tekel oluşturmaya ya da çalışma koşullarının zorlaştırılması (anlamalı bir işçi sınıfının olmaması nedeniyle) gibi Batı kapitalist ülkelere ilişkin toplumsal gelişmeler söz konusu olmamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti “Kuruluş” sürecinde, devlet eliyle kapitalist bir toplum yaratılmak istenmiştir. Özellikle 1930’lu yılların başında belirginlik kazanan bu yaklaşıma göre devlet, diğer bir ifadeyle bürokrasi, kapitalist bir toplum yaratmak adına bir araç işlevi görmüştür. Buna göre, ülkede, öncelikli olarak devlet eliyle bir sermaye birikimi oluşturulacaktır. Söz konusu bu birikim, çeşitli teşvikler ve sağlanan kolaylıklar şeklinde yerli (Müslüman) burjuvaziye aktarılıp bu kesimin olgunlaşması ve ekonomik açıdan güçlenmesi sağlanacaktır. Uzun vade de ise ekonomik açıdan güçlenen ve kapitalist girişimci niteliğini kazanan burjuvazinin yatırımları üzerinden, ülkenin, Batılı kapitalist ülkelerdeki gibi sanayileşerek kalkınacağı varsayılmıştır. Ülkede ulusal kalkınmayı hedefleyen bu ilk sermaye birikiminin esas kaynağı ise köylü kesimi olmuştur. Esasında ülkedeki tarıma dayalı ekonomik yapı, ulusal kalkınma sürecinde devleti, bir araç işlevi görme rolünü üstlenmek durumunda bıraktırmıştır. Dolayısıyla kırsal alan da ekonomik değer yaratma açısından ülke ekonomisinin en önemli gelir kaynağını oluşturmuştur. Avrupa da ise birkaç yüzyıl öncesinden başlayan ve feodal üretim tarzını dönüştüren en önemli etken ticaret ve manifaktür üretim üzerine kurulu ekonomik yapı olmuştur. Ticaret, diğer bir ifadeyle mübadele ekonomisi, pazar için üretimi tetiklemiş ve para akışını hızlandırarak, doğal ekonominin yapısını (feodal üretim tarzına özgü yapıyı) çözmüştür. Ticaret yollarının gelişmesi, dışarıdan kaynak aktarımı vb. gelişmeler üzerinden Batılı ülkelerin ticaret hacmi genişlemiştir. Dolayısıyla kapitalist üretim; küçük meta üretimi, manifaktür üretim ve en önemlisi ilk sermaye birikimini sağlayan ticaret kapitalizmi üzerinden gelişerek oluşum sürecini tamamlamıştır. Bu süre zarfında Batılı kapitalist ülkelerin kentleri; çok işlevli, yoğun nüfuslu ve uzmanlaşmış birer üretim mekânları olarak sanayi kent formunu oluşturmuştur. Buna karşın Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik açıdan (kapitülasyonlar üzerinden) dışa bağımlı olma durumu; mevcut doğal kaynakların yabancı girişimciler tekelinde olma durumu ve pozitif bilimlerin henüz yerleşik hale gelmediği eğitim sistemi dolayısıyla manifaktür üretim gelişmemiştir. Diğer bir ifadeyle söz konusu üretim sistemi, oldukça sınırlı (askeri amaçlı kurulan bazı

atölyelerdeki ve fabrikalardaki üretimler nedeniyle) bir gelişme olgusu gösterebilmiştir. Bundan dolayı, yani mevcut üretim tarzı ve ekonomik örgütlenme yapısından dolayı Osmanlı kentleri, kırsal niteliği ağır basan (mevcut limanı ile dış pazarla bütünleşen bir iki büyük ticaret kenti dışında) ve uzun yıllar geleneksel kent dokusunu koruyan birer yerleşme alanları olarak öne çıkmıştır. Söz konusu bu ekonomik ve sosyal yapının Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalmış olması ve ülkenin ekonomik ve sosyal açıdan Batılı kapitalist ülkelere kıyasla geri durumdaki yapısı, devleti, Batılı kapitalist ülkelerdeki gibi sanayileşme üzerinden kalkınmak ve kentsel açıdan gelişmek için ekonomik alana müdahale etmek durumunda bıraktırmıştır.

Sistemli ve işlevsel bir ulaşım ağı; ülkedeki ticari faaliyetlerin gelişmesi, işlevselleşmesi ve ekonominin mekânsal anlamda örgütlenmesi üzerinde doğrudan belirleyici olan başlıca faktör niteliğindedir. Esasında feodal dönemden başlayarak Avrupa'da ticaretin gelişmeye başlaması, yerel pazarların birleşerek tek bir ulusal pazar şeklinde örgütlenmesi; aynı şekilde ulus aşırı coğrafyalarla (sömürgecilik yaklaşımı çerçevesinde) ticari ilişkilerin artması, Avrupa'da gelişen ulaşım sistemiyle paralellik içinde olmuştur. Ne var ki, Anadolu coğrafyasında, Doğu'ya uzanan belli başlı ticaret yolları sayılmazsa, işlevsel bir ulaşım sistemi, öteden beri ülkedeki en büyük sıkıntılardan biri olmuştur. Dolayısıyla ticaretin bir hayli gelişmiş olduğu ve sınırlı ulaşım sistemi nedeniyle ticari faaliyetlerin belirli bölgelerde kümелendiği Osmanlı İmparatorluğu'nda, ekonomik ve sosyal örgütlenme açısından en büyük eksikliklerden birisi sınırlı nitelikteki ulaşım sistemi olmuştur. Öteden beri bilinen ve dile getirilen bu sıkıntı dolayısıyla "Kuruluş" yıllarında üzerinde özenle durulan ulaşım politikası, kentsel gelişme süreci üzerinde belirleyici olup kentsel politikasının karakteristik niteliğini tanımlayan başlıca faktörlerden biri olarak öne çıkmıştır. Özellikle devletçilik döneminde ulaşım politikası bağlamında demiryolu ulaşımının, ülkenin dört bir yanına uzanacak şekilde genişletilmesi öngörülmüş; söz konusu ulaşım sisteminin yerel pazarlar arasında ekonomik bir örgütlenme sağlayacak şekilde düzenlenmesi hedeflenmiş ve sınırlı sermayeye ve devlet borçlarına rağmen öncelikle demiryolu yapımı ve işletme hakkına sahip olan yabancı şirketlerin millileştirilmesi yoluna gidilmiştir.

Feodal yapının dönüşmesiyle ortaya çıkan burjuva sınıfının ekonomiye ilişkin girişimleri üzerinden gelişen Batılı kapitalist ülkelerde, öncelikle Merkantilizm

yaklaşımı çerçevesinde ticaret sermayesi gelişmiştir. Söz konusu ticaret sermayesi, bilim ve teknikteki gelişmeler ekseninde gelişen üretim güçlerinin etkisiyle sanayi ağırlıklı verimli ekonomik yatırımlara dönüşerek, sanayi sermayesinin gelişmesini sağlamıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna doğru Osmanlı toplumsal yapısı üzerinde kurulan ve yapısal olarak dönüşüm sürecine giren Türkiye Cumhuriyeti'nde ise ekonomik yapı üzerinde belirleyici olabilecek ulusal bir ticaret sermayesi dahi oluşturulamamıştır. Esasında ülkede anlamlı bir servetin bulunduğu belirtilmelidir. Ancak kapitalist yaklaşıma sahip girişimciler tarafından sermaye olarak verimli ekonomik yatırımlara dönüştürülebilecek bir ekonomik değerin (birikimin) oldukça sınırlı olduğu ve bu anlamda mevcut olan sınırlı sermayenin ise büyük oranda gayrimüslim girişimcilerin elinde bulunduğu ve bu sermayenin de ülkede, verimli ekonomik yatırımlara dönüştürülmediği altı çizilerek vurgulanmalıdır.

Avrupa'da, feodal beyler, köylülere ait tarlalara el koymuştur. Dolayısıyla geniş köylü yığınları mülksüz kaldıkları için ya feodal beyin toprağında ücretli olarak çalışmak durumunda kalmış ya da kente göç etmişlerdir. Bu dönemde, kırsal ile kent arasında başlayan meta değişimi, yani ticaretin gelişmeye başlaması ve köylünün mülksüzleşmesi, kente göç akınını hızlandırmıştır. Bu gelişme, bir taraftan kapitalist ilişkilerin gelişmesini sağlarken, diğer taraftan da kentlerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Kapitalist üretim tarzının ilk nüvelerinin görülmeye başlandığı Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ise İmparatorluğun toprak rejimi nedeniyle köylülerin mülklerine el koyularak (Osmanlı toprak düzeni için, "4.1. İmparatorluğun Yarı-Sömürgeleşme ve Çevreleşme Süreci" başlıklı konuya bakınız) mülksüzleşme durumu söz konusu olmadığı gibi, kırsaldaki nüfusun yığınlar şeklinde kentlere yönelmesi durumu da söz konusu olmamıştır. Esasında uzun süren savaşlardan dolayı nüfustaki sürekli kayıplar nedeniyle insan unsuru, "Kuruluş" öncesi (Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi) ve "Kuruluş" yıllarında, kıt kaynak olarak belirmiştir. Ayrıca savaşlar nedeniyle Anadolu'ya göçler, iskân politikaları çerçevesinde ağırlıklı olarak kırsal alanlara yerleştirilmiştir. Diğer taraftan "Kuruluş" yıllarında, siyasal iktidarın köylüyü (ekonomik değer yaratan en önemli kaynak olması dolayısıyla) kırsalda tutma politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nda benimsenen tarım politikası çerçevesinde köylüyü kırsalda tutma (ülkenin başlıca gelir alanı oluşturması dolayısıyla) politikası ile paralellik içinde olmuştur. Dolayısıyla "Kuruluş" yıllarında devlet, çeşitli

nedenlerden dolayı köylü, köyünden kopsun istememiştir. Esasında sanayi yatırımları için kırsaldan sağlanan vergiye duyulan ihtiyaç, bu politikayı bir bakıma zorunlu kılmıştır. Bununla birlikte henüz üretici kent niteliğine dönüşmeyen ve tüketici kent kimliğini koruyan büyük kentlerin beslenme sorunu, söz konusu bu süreçte, ülke kentlerini, kırsala bağımlı kılmıştır. Bu nedenle nüfus yoğunluğunun savaşlar nedeniyle gerilediği kentlerin, “Kuruluş” sürecinde, kırsaldan kopan nüfus ile beslenmesi (politik niteliği nedeniyle yoğun nüfus akınına sahne olan Başkent Ankara hariç) durumu söz konusu olmamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti “Kuruluş” sürecinde, ülkede, Osmanlı döneminden kalan (feodal nitelikler taşıyan) üretim tarzının büyük ölçüde dokusunu koruduğu; diğer bir ifadeyle kırsal alanda, tarıma dayalı ekonomik yapının çok da dönüştürülemediği, özellikle başarısız olan toprak reformu üzerinden söylenebilir. Esasında Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde başlayan toprak mülkiyetinde dönüşüm süreci, başarılı olmadığı gibi “Kuruluş” yıllarında da tarımda reform girişimleri başarısız olmuştur. Dolayısıyla ülkedeki büyük toprak sahipliği (ağalık, beylik) yapılanması yıkılamamıştır. Bununla birlikte Türkiye’de, tarımda kapitalistleşme eğilimleri, belirginlik kazanmış ve ekonomi politikaları çerçevesinde bu eğilime yer verilmiştir. Ancak üç dönemde de bu eğilim, uygulamaya dönüştürülememiştir. Kapitalist anlamda üretim yapan büyük çiftlikler oluşturulmuş olmasına karşın, kapitalist girişimci eksikliği ve kapitalist ilişkilerin gelişmemiş olması dolayısıyla ülkedeki büyük toprak sahibi çiftçiler, kapitalist üretime geçememişlerdir. Bu bağlamda yeni üretim alanlarına ilişkin olarak kurulabilecek yeni fabrikalar için büyük miktarlarda hammadde kaynağı sağlayacak üretim çiftlikleri oluşturulamamıştır. Dolayısıyla ülkede, kapitalist anlamda üretim yapan çiftliklerin yaygınlaştırılması ve bu çiftliklerde, pazara dönük üretilebilecek büyük ölçekteki tahıl, meyve, sebze ya da hayvan yetiştiriciliğinden elde edilecek yün, yağ, yoğurt, süt peynir gibi ürünler üzerinden bağı sektörlerin gelişmesi, fabrikaların kurulması anlamında ekonomik örgütlenme sağlanamamıştır. Böylece ülkede, büyük çiftçi, kapitalistleşemediği gibi, geçimlik üretim yapan küçük çiftçi de yeterli düzeyde sanayinin oluşmaması ve kentlerde yaratılamayan istihdam nedeniyle kırdan, yani toprağından kopamamıştır. Ancak geçimlik üretim yapan çiftçi için toprağından kopup mülksüzleşme eğilimi, bu sürecin sonunda yani 1950’li yılların başında başlamıştır. Dolayısıyla “Kuruluş” sürecinde, kırdan kente yoğun göç için

uygun şartlar oluşmadığından dolayı geçimlik üretim yapan köylü, daha güvenli bir seçenek olarak kentte geçici işçi olarak çalışma ve kırsalla bağıını koparmama eğiliminde olmuştur.

Avrupa’da, feodal dönemde, kırsal nüfusu kente iten ve kırsalda çözülmeyi başlatan diğer bir faktör, ekilebilir toprağın sınırlı olması, dolayısıyla ekilebilir toprak miktarının nüfus artışının gerisinde kalmış olmasıdır. Yoğun nüfusu besleyemeyen sınırlı miktardaki ekilebilir toprak, kırdan kente kitlesel göçü başlatan önemli bir etken olmuştur. “Kuruluş” yıllarında ise makineleşmeyle birlikte yeni ekilebilir tarımsal alanların da oluşturulması sonucu, ekilebilir arazi miktarı artmış, ancak savaşlar nedeniyle çalışabilir nüfus azalmıştır. Diğer taraftan ekilebilir arazinin önemli bir kısmının büyük toprak sahiplerinin (beylerin, ağaların ve ileri gelen eşraftan kişilerin, ellerinde bulunan Osmanlı döneminden kalma resmi evraklar üzerinden geniş verimli arazileri yasal olarak mülkiyetine geçirmeleri nedeniyle) mülkiyetinde bulunması, ülkede, çok sayıda topraksız köylünün oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, “Kuruluş” yılları boyunca da kırsal ekonominin başlıca yapısal sorunu olarak varlığını korumuştur. Ayrıca kırsal alanda ekilebilir arazisi sahibi olup buna karşın sadece geçimlik tarım yapan çok sayıda köylü de bulunmaktaydı. Pazar için üretimin henüz yaygınlaşmadığı ve bölgesel olarak (Ege, Akdeniz ve Marmara bölgeleri dışında) kasaba pazarının sınırlarını aşmayan bir ürün dolanımının söz konusu olduğu bu yıllarda, kapitalist üretim tarzını destekleyecek ticari ilişkiler, genel anlamda yaygınlık kazanmamıştır. Dolayısıyla kırsal alanda çözülme ve kapitalist üretim anlayışında yaygınlaşma, kentsel gelişme üzerinde anlamlı bir etki yaratacak derecede belirginlik kazanmamıştır. Bu bağlamda “Kuruluş” yıllarının kentlerinde de yaygın uzmanlaşma, nüfus açısından daha heterojen ve kentsel gelişme açısından daha fonksiyonel bir nitelik kazanma durumu söz konusu olmamıştır.

Bir toplumdaki siyasal ve ekonomik anlamdaki değişim ve gelişimi, Dobb (2007: 13-14), çeşitli tespitler üzerinden değerlendirmiştir. Esasında Osmanlı döneminden başlayarak Türkiye’deki siyasal ve ekonomik değişimler, Dobb’un bu tespitleri ışığında açıklanabilir. Yazara göre, tarih, hep sınıflı toplumların, tarihi olmuştur. Diğer bir ifadeyle tarih, toplumların sınıflara bölündüğü ve bir sınıfın (padişah ailesi ve çevresi gibi) ya da ortak çıkarları olan sınıflar koalisyonunun, egemen sınıfı oluşturduğu ve öteki sınıf ya da sınıflarla kısmen ya da tamamen karşıtlık içinde

bulunduğu toplumların tarihi olagelmıştır. Yazar, bu durumun, herhangi bir verili (tanımlı) tarihsel döneme, belirli bir nitelik ve tekdüzelik getirmeye yönelik olduğunu belirtmiştir. Ayrıca tanımlı bu dönemde toplumsal ve siyasal yönden egemen olan sınıf, gelirin büyük olduğu belirli bir üretim tarzını ve sınıflar arasındaki belirli ilişki biçimini korumak ve yaygınlaştırmak için doğal olarak gücünü kullandığını vurgulamıştır. Bu tespit, toplum düzeninin, dolayısıyla üretim tarzının devamlılığı için Osmanlı İmparatorluğu'nda, egemen sınıfın politik eğilimlerini (hegemonyasını) açıklamada geçerli olduğu söylenebilir. Devamında yazar, eğer tanımlı bir dönemdeki toplumsal değişim, bu egemen sınıfın hegemonyasının sürüp gitmesini ciddi biçimde sarsacak ve eski kararlı güç dengesini bozacak bir noktaya varırsa, söz konusu gelişim, kritik bir evreye varmış anlamına gelir. Bu durumda ya o güne kadar yol almış değişim, her hangi bir yolla bir şekilde durdurulacaktır ya da değişim süreci devam edecektir ve egemen sınıf, artık egemen olmayacak, yeni ve gelişen sınıf onun yerini alacaktır şeklinde iki seçenek belirir. Yazarın bu tespiti, Türkiye Cumhuriyeti özelinde Osmanlı yönetimi (padişah ve çevresi) içinden çıkan asker-sivil kökenli yenilikçilerin, mevcut siyasal yönetimi devirip yeni bir siyasal ideoloji bağlamında (ulus-devlet) siyasal yapılanmaya girişmeleri çerçevesinde irdelenebilir. Buna bağlı olarak yazar, şu tespitte bulunmuştur: Güçler dengesindeki bu değişim bir kere gerçekleşince stratejik konumu ele geçiren sınıfın çıkarı; geçiş sürecini hızlandırmak, rakibinin ve selefinin dayanaklarını yıkmak ve kendininkileri yaygınlaştırmak yönünde olacaktır. Bununla beraber eski üretim tarzı tam olarak ortadan kaldırılmamakla birlikte yeni üretim tarzıyla rekabet edemeyecek bir ölçüye hızla indirgenecektir. Bu bağlamda yeni üretim güçlerine ve yeni ekonomik potansiyellere bağlı yeni üretim tarzı, bir süre içinde eski sistemin içinde kalmak zorunda bulunduğu sınırların çok ötesine genişleyebilir. Bu, yeni egemen sınıfın içinde iktidarını kabul ettirdiği belirli sınıfsal ilişkilerin ve siyasal biçimlerin, üretici güçlerin yeni bir gelişimiyle çelişkiye düşeceği ve bu ikisi arasındaki mücadelenin bir kez daha doruğa tırmanacağı zamana dek sürecektir. Yazarın bu son tespiti, el değiştiren egemen sınıf ve değişen siyasal yapı bağlamında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde ve yeni yapılanmanın oluşum sürecine girdiği "Kuruluş" yıllarında, tarıma dayalı ekonomik yapıdan sanayi ağırlıklı ekonomik yapıya geçiş çerçevesinde açıklanabilir.

Türkiye’de, sınıfsal yapı ve sınıf çelişkisine ilişkin olarak, “Kuruluş” süreci özelinde daha kapsamlı bir değerlendirme yapılabilir. Esasında çok da ön planda olmamakla birlikte ve ağırlıklı olarak toplumsal yapının üst kesimleri arasında ve perde arkasında yaşanması nedeniyle “Kuruluş” yıllarında sınıf çelişkisi, bir bakıma su yüzeyine çıkmadan özellikle ekonomik politikalar üzerinden yaşanmıştır denilebilir. Bu çelişki, ekonomi politikaları üzerinden toplumsal yapıya, dolayısıyla kentsel politikalara yansımıştır. “Kuruluş” yıllarında köylü sınıfı, eğitim durumu ve içinde bulunduğu koşullar itibariyle sınıf bilincinden tamamen uzak bir kesim olmuştur. İşçi sınıfının oluşumu ve belirli bir bilinç düzeyine erişimi ise bilinçli bir şekilde siyasal iktidar tarafından sınırlandırılmıştır. Diğer taraftan toplumsal yapının iki önemli kesimini oluşturan ve kalın çizgileriyle bürokrasi ve burjuva (ticaret, sanayi ve büyük çiftçilerden oluşan güçlü kesim) kesimi olarak sınıflandırılanlar arasında, önemli bir sınıf mücadelesinin olduğu gözlenmiştir. Dönemsel olarak siyasal iktidarın, diğer bir ifadeyle bürokrasinin içinde de gözlemlenebilen sınıf mücadelesi, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra belirginlik kazanmış ve ülkenin siyasal ve ekonomi politikasını değiştirecek kadar etkili bir şekilde toplumsal dokuya da yansımıştır.

Kuruluş sürecinde yeni ideolojiyi ve ulus-devlet yapılanmasını besleyecek ve pekiştirecek nitelikli ve yeni değerleri özümsemiş insanların yetiştirilmesi öngörülmüştür. Esasında değişen üretim sürecinde de yeni üretim tarzını besleyecek nitelikli işgücünün yetiştirilmesi gerekmektedir. İnsana yatırımın zorunlu olduğu kabul edilmiş, ancak Türkiye’de bunun niteliği ve niceliği, kırsal ve kentsel alandaki yoğunluğuna bağlı olarak farklılık göstermiştir. Kentsel alan eğitim ve sosyal olanakların daha çok geliştiği yerleşmeler olarak öne çıkmıştır. Buna karşın Batılı kapitalist ülkelerde (özellikle refah döneminde) emeğin yeniden üretimine dönük olarak yapılan eğitim, sağlık, sosyal olanakların gelişimine yönelik alt ve üst donatılar, Türkiye’de, kırsalın ihmal edilmesine karşın sadece kentlerde ancak belirli bir kesim yönelik değil de “halkçılık” esasına dayanılarak sınırlı bir şekilde yapılmıştır. Kapitalist ülkelerde ise kapitalist işletmeler için olumsuz dışsallar olarak nitelendirilen ancak emeğin yeniden üretimi için hayati derecede önemli olan (kapitalist üretim yaklaşımı çerçevesinde çoğunlukla sermayenin üçüncü çeviriminde gerçekleşen) bu yatırımlar, devlet tarafından üstlenilmiştir. Bu anlamda kentler, emek ve sermayenin yeniden üretildiği mekânlar olmuştur. “Kuruluş” sürecinde siyasal iktidar, kentsel alanda,

sermayenin yeniden üretimi üzerinde ağırlıklı olarak durmuş olmasının karşın, emeğin yeniden üretim sorunuyla neredeyse hiç ilgilenmemiştir.

8.2. Sonuç

Cumhuriyet tarihinde, 1923-1950 “Kuruluş” sürecinin özel bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Siyasal bağımsızlığını kazanan Türkiye Cumhuriyeti, söz konusu bu süreçte; politik, ekonomik ve sosyal anlamda bir dönüşüme sahne olmuş ve toplumsal anlamda yeniden örgütlenmiştir. Siyasal bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla pekiştirilmek istenildiği bu süreçte, kentsel gelişme ve kentsel politikalar da söz konusu dönüşümün bir sonucu olarak kentsel alanda belirginlik kazanmıştır. İstatistikî veriler, 1950 yılına kadar Türkiye nüfusunun yaklaşık %80’inin kırsal alanda yaşadığını göstermektedir. Ayrıca ülke kentleri; İstanbul, İzmir ve Ankara dışında küçük, içine kapanık Osmanlı kenti olma niteliğini büyük oranda koruya gelmiştir (Çavdar, 2003: 387). Esasında bu durum “Kuruluş”un ilk yıllarından bu yana Türkiye’de önemli bir kentsel gelişme sürecinin yaşanmadığını göstermektedir. Çalışan nüfus içinde tarımın payı 1927 yılında %81 iken, 1950 yılında %78’e düşmüştür. Buna karşılık sanayinin payı %9’dan %10’a, hizmetler sektörü ise %10’dan %12’ye yükselmiştir. Gayrisafi milli hâsılanın payı aynı yıllarda %49’dan %43’e düşmüştür. Bu istatistiklerin gösterdiği şey ise 1925 ile 1950 yılları arasında, Türkiye ekonomisinin makro çerçevesinin çok az değiştiğidir. Buna karşın istatistiklerin gerisinde gizli olan önemli nokta ise toplumsal yapıdaki değişimlerin ve bu değişimlerin etkisinin ancak 1950 yılından sonra görülebileceği bir ekonominin tohumlarının bu süreçte atılmış olmasıdır (Mardin, 2005: 222). Bu bağlamda söz konusu “Kuruluş” yılları, üretim tarzının değişikliği bağlamında, ulusal sermaye olarak ülkede ilk birikimin gerçekleştiği yıllar olarak da değerlendirilebilir. Bu ön kabul üzerinden ve sermaye çevirimleri açısından sermayenin ikinci çevirimine ancak söz konusu sürecin sonunda geçilebileceği de belirtilebilir. O halde, Türkiye’de kentsel gelişme olgusu, 1950’lere gelinceye kadar oldukça yavaş bir gelişme seyri izlemiş (Çalışkan, 2003: 16) ve ancak bu tarihten başlayarak özellikle kırsaldaki çözülme nedeniyle hız kazanmıştır denilebilir.

Türkiye Cumhuriyeti “Kuruluş” sürecinin toplumsal yapısını değerlendiren Tezel (2002: 128-130), söz konusu bu sürece ilişkin kentsel gelişmeyi bir bütün olarak sosyal ve ekonomik gelişmeyle ilişkili göstergeler üzerinden değerlendirmiştir. Buna

göre, kırsal işsizliğin kentsel işsizliğe dönüştüğü durumlarda kentleşme oranındaki artışların dikkatle yorumlanması gerektiğini belirten yazar, tarım alanları üstünde genel bir nüfus baskısının ortaya çıkmadığı 1923-1950 sürecinde, Türkiye’de, sanayi kesimindeki istihdam 1927-1950 arasında %88 oranında arttığını belirtmiştir. Aynı dönemde, nüfusu 10.000 ve daha fazla olan yerleşim yerlerindeki toplam nüfus artışı ise %74 oranında gerçekleşmiştir. Bu verilere dayanarak yazar, 1927-1950 sürecinde görülen sınırlı kentleşmenin, üretken istihdamın sektörel yapısındaki değişmelere bağlı olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı da söz konusu süreç boyunca sınırlı kentleşmenin dönemsel ve mekânsal olarak farklı hız ve nitelikte geliştiği gözlenmiştir. Örneğin Türkiye’de 1923-1929 tarihli liberal dönemde belli bir durgunluk içinde olan kentsel gelişme hareketleri, 1930-1939 tarihli devletçilik döneminde, sanayi yatırımlarının ağırlık kazanması ve söz konusu yatırımların ülke geneline daha rasyonel bir şekilde dağılmasına bağlı olarak nispeten artış göstermiş ve bu yıllarda, belirli sayıda sanayi kentleri doğmuştur. Yine 1940’lı yıllarda İkinci Dünya Savaşı nedeniyle yatırımların düşük niteliği, ayrıca genel ekonomik tercihler sonucunda kente gelenlerin marjinal sektör olarak tanımlanan sanayi dışı ve çoğunlukla kayıt altına alınmamış sektörlerde (başta hizmetler sektörü olmak üzere) çalışmaya başlaması, kentlerin genel ekonomik yapısı üzerinde belirleyici olmuştur (Yıldırımaz, 2010: 442). Dolayısıyla sanayi yatırımlarının durduğu ve mevcut sanayi işletmelerinin ağırlıklı olarak atıl durumda kaldığı bu yıllarda, hizmetler sektörü gelişmeye başlamış ve kentler, kırdan kopan vasıfsız emek gücünün özellikle bu sektörde yoğunlaştığı bir alan olarak gelişmeye başlamıştır.

Sonuç olarak “Kuruluş” sürecinde, başta değişen üretim tarzı bağlamında ekonomik ve sosyal yapılanmaya ilişkin alınan her karar ve uygulama, beraberinde kentsel alanın dokusu ve sosyal yapısı üzerinde belirli bir etki yaratmıştır. Bu bağlamda “Kuruluş” sürecinde gerçekleştirilen ve özellikle her bir dönemin üretim yapısında, haberleşme-ulaşım-enerji alanlarında ve sosyal dokusunda yeniden yapılanmayı amaçlayan tüm politikalar ve uygulamalar, kentsel alandaki ekonomik, sosyal ve mekânsal gelişmelerin başlıca belirleyici unsurları olarak, her bir dönemin kentsel politikasının yönünü ve niteliğini de belirlemiştir. Ne var ki, söz konusu bu süreç boyunca, kentsel politikaların ekonomik, sosyal ve mekânsal uygulama boyutları, kentsel alanda sınırlı bir gelişme seyri göstermiş ve söz konusu dönemlerde, kentsel

gelişmeye ilişkin yapılan çalışmalar, ağırlıklı olarak (özellikle Başkent Ankara'nın kent planlamasına ve yerel yönetim olarak örgütlenmesine ilişkin düzenlemeler üzerinden) kurumsallaşma ve mevzuat oluşturma çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır. Her bir dönemin ekonomi ve sosyal politikaları bağlamında varlık kazanan sınırlı nitelikteki kentsel donatılar (özellikle demiryolu ulaşımı, enerji ve iletişim bağlamında yapılan yatırımlar açısından) ise tamamen siyasal iktidarın iradesi bağlamında yani jakoben (tepeden inme) bir tarzla üretilmiş ve “Kuruluş” yıllarının kentsel gelişme süreci üzerinde, sınırlı da olsa belirli bir etki yaratmıştır. Özetle Türkiye’de, tarım ağırlıklı üretim sürecinden sanayi ağırlıklı üretim sürecine geçiş çabaları üzerinden ülke kentlerinin sınırlı gelişme olgusu, Batı eksenli sanayi kenti formunda değil de Türkiye’nin özgül koşulları bağlamında gerçekleşmiştir. Diğer bir ifadeyle Türkiye’nin kentsel gelişme seyri ve dönemsel olarak kentsel politikaları, Batılı kapitalist ülke kentlerinden farklı olarak kendi özgül koşullarında varlık kazanmıştır. Bu bağlamda araştırma denencesinde vurgulanmış olan *“Türkiye Cumhuriyeti’nde 1923-1950 süreci, tarım ağırlıklı bir ekonomik yapıdan sanayi ağırlıklı bir ekonomik yapıya geçiş çabalarının ağırlık kazandığı yıllar olmuştur. Söz konusu bu sürece ilişkin kentsel politikalar da üretim tarzındaki bu değişikliğin bir ürünü olarak belirmiştir”* savının doğruluğu, araştırma esnasında edinilen ve özellikle üçüncü kesimde dönemsel olarak sunulan veriler ışığında desteklenmiş olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Adaman, Fikret; Çağlar Keyder (2008) ‘Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma’, <http://ec.eurapa.eu/employment-social/>, Erişim Tarihi: 02.12.2008.
- Afetinan (1972a), *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı* (1933), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Afetinan (1972b), “Türk Kadın Haklarının Tanınmasının Kültür Devrimindeki Önemi”, Der. Zuhâl Süzgün Gezgîn, *Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi*, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları No: 12, s. 111-117.
- Afetinan (1973), *Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Sanayi Planı* (1936), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Afetinan (1975), *Tarih Boyunca Türk Kadınlarının Hak ve Görevleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Atatürk Serisi No:10.
- Ahmad, Feroz (1999), *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akdoğan, Abdurrahman (1997), *Kamu Maliyesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Akgün, Gürkan; Hade Türkmen (2010), “Dar Alandan Yaşamın Kendisine: Emek Ekseninde Kentsel Toplumsal Hareketler”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 32. Kolokiyumu ‘Kentsel Yeniden Yapılanma: Kazananlar Kaybedenler’ *Bildiriler Kitabı* II. Cilt (6-8 Kasım 2008), MSGSÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü / İstanbul s.803-821.
- Akkaya, Yüksel (2002), “Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1”, *Praksis* (5), s.131-176, <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/005-Akkaya.pdf>, Erişim Tarihi: 12.12.2012.
- Akol, M. Rıza (1981), “Genç Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşunda Türk Deniz Ulaştırmasına Bir Bakış”, Proje Başkanı: Kemal Kafalı, *Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayinin Gelişme Sempozyumu* (23-26 Kasım 1981), İTÜ Merkez Bina / Taşkışla, İstanbul: İTÜ İnşaat Fakültesi Matbaası, s.1-17.
- Aktan, Reşat (1978), *Türkiye İktisadı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 425.
- Aktüre, Sevgi (1994), *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aktüre, Sevgi (1987), *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Akurgal, Ekrem (2005), *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları-67.
- Akyüz, Yahya (2001), *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Alada, Adalet B. (2012), “Kentsel Yönetime Katılmada ‘Mahalle’”, <http://www.yayed.org/uploads/yuklemeler/inceleme-27.pdf>, Erişim Tarihi: 23.12.2012.
- Alpagut, Leyla (2010), “Atatürk Orman Çiftliğinde Ernst Egli’nin İzleri: Planlama Bira Fabrikası Konutlar ve Geleneksel Bir Hamam”, *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2010, Sayı: 27-2, s. 239-264, <http://uvt.ulakbim.gov.tr/index.php>, Erişim Tarihi: 12.01.2012.
- Altan, Türker (1987), *Şehir ve Bölge Planlamasının Temel İlkeleri*, Adana: Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi.

- Apan, Ahmet (2008) “Türkiye’de İç Göç Olgusu: Nedenleri ve Sonuçları”, http://paribus.tr.googlepages.com/a_apan05.doc, Erişim Tarihi: 02.12.2008.
- Arat, Yeşim (1995), “1980’lerde Türkiye’de Kadın Hareketi: Liberal Kemalizm’in Radikal Uzantısı”, Haz. Necla Arat, *Türkiye’de Kadın Olgusu*, İstanbul: Say Dağıtım, s.75-95.
- Aras, Rıdvan (2009), “Türkiye’de Belediyeciliğin Gelişimi”, <http://www.iabb.gov.tr/resimler/ekler/>, (Erişim Tarihi: 22.10.2009)
- Aren, Sadun (2007), *100 Soruda Ekonomi Elkitabı*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Aren, Sadun (2008), *İstihdam Para ve İktisadi Politika*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Aslan, Şükrü (2010), “Millet ve İskân: Çokluktan Tekliğe ve Hariciden Dâhiliye Erken Cumhuriyet Dönemi Deneyimleri”, Der. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan, *Tarih Sınıflar ve Kent: (Zorunlu) Göç Kimlik ve Sınıflar*, Ankara: Dipnot Yayınları, s.373-397.
- Aslanoğlu, A. Rana (1998), *Kent Kimlik ve Küreselleşme*, Bursa: Asa Kitabevi.
- Atauz, Akın (2011), “Yerel Yönetim/Kent Politikası”, <http://www.mimarlarodasiansankara.org/dosya/YERELKENT.pdf>, Erişim Tarihi: 21.04.2011.
- Atay, Falih Rıfkı (2004), *Çankaya*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Ayan, Mesut (1984), “Sermayenin Kentleşmeye Etkisi: Seydişehir Örneği”, Yay. Haz. Türker Altan ve Celal Önsoy, *Türkiye’de 8. Şehircilik Günü (1-3 Kasım 1984)*, Adana: Kemal Matbaası, s. 124-143.
- Aydın, Erdem (2002), “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri”, *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi* 31 (3) 2002, s. 183-192, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/24/1102/13086.pdf>, Erişim Tarihi: 06.04.2012.
- Avcı, Sedat (2005), “Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye’nin Ulaşım Politikaları ve Coğrafi Sonuçları”, *Ulusal Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı* Prof. Dr. İsmail Yalçınlar Anısına (29-30 Eylül 2005), İstanbul, s.87-96.
- Avcioğlu, Doğan (1995), *Türkiye’nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Tekin Yayınevi.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1984), *İkinci Adam*, İstanbul: Evrim Matbaacılık.
- Aydoğan, Metin (2007), *Yeni Dünya Düzeni: Kemalizm ve Türkiye*, Birinci Cilt, İzmir: Umay Yayınları.
- Aziz, Aysel (1995), “Kadın ve Yabancılaşma”, Haz. Necla Arat, *Türkiye’de Kadın Olgusu*, İstanbul: Say Dağıtım, s. 251-271.
- Balamir, Murat (2008), “Küresel Gelişmeler, Neoliberal Politikalar, Risk Toplumu ve Planlama”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 31. Kolokiyumu ‘Planlama Meslek Alanı: Geçmişten Geleceğe’ Bildiriler Kitabı 7-9 Kasım 2007 TODAİE/Ankara, s.167-194.
- Baskıcı, Murat (2011), “Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 58-1, s.29-53 <http://ulakbim.gov.tr/uvv/index.php> Erişim Tarihi: 02.08.2011.
- Batur, Afife (1983), “Cumhuriyet Döneminde Türk Mimarlığı”, Genel Yönetmen: Murat Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 5. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1380-1420.
- Bayartan, Osman (2005), “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, Sayı:13, s. 93-107, 2005 / İstanbul,

- http://www.istanbul.edu.tr/edebiyat/edebiyat/dekanlik/dergi/cd/Archives/number_13/13-06.pdf, Erişim Tarihi: 23.12.2012.
- Bayındırlık ve İskân Bakanlığı (2008), “Bütünleşik Kentsel Gelişme Stratejisi Araştırma Raporu”, Haz. M. Bülent Üncü vd., http://www.bayindirlik.gov.tr/turkce/kentlesme/Kentges_raporu_son.pdf, Erişim Tarihi: 28.07.2010.
- Bayındırlık ve İskân Bakanlığı (2009), *Kentleşme Şurası 2009: Kentsel Dönüşüm Konut ve Arsa Politikaları*, http://www.bayindirlik.gov.tr/turkce/kentlesme/Kentges_raporu_son.pdf, Erişim Tarihi: 21.11.2012.
- Bayram, Mustafa (1981), “Atatürk Devrinde Elektrik Enerjisi Üretiminde ve Elektrik Tesislerinde Gelişmeler”, Proje Başkanı: Kemal Kafalı, *Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayinin Gelişme Sempozyumu* (23-26 Kasım 1981), İTÜ Merkez Bina / Taşkışla, İstanbul: İTÜ İnşaat Fakültesi Matbaası, s.1-8.
- Bayramoğlu, Sonay (2005), *Yönetişim Zihniyeti: Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bayramoğlu, Sonay (2007), “1929: Yönetimde Merkezîyetçiliğin İnşası”, Edi. Birgül Ayman Güler, *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1929-1939*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s.21-105
- Beaud, Michel (2003), *Kapitalizmin Tarihi*, Çev. Fikret Başkaya, Ankara: Dost Kitabevi.
- Belge, Murat (1983), “Türkiye’de Günlük Hayat”, Genel Yönetmen: Murat Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 3-4. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 836-876.
- Benderlioğlu, Atıf (1982), “Ankara’da İlk Şehir Planlama Çalışmaları ve Yenimahalle Uygulaması”, Der. Mithat Yenen, *Başkent Söyleşileri* (1990), Ankara: Kent-Koop Yayınları, No: 97, s.17-32.
- Benevolo, Leonardo (2006), *Avrupa Tarihinde Kentler*, Çev. Nur Nirven, İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Bilgen, Hürriyet G.; Gül Berna Özcan (1989), *İmar ve Planlama Mevzuatının Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığına ve Şehir Planlamasına Etkileri*, Ankara: TBMM Kültür ve Sanat Kurulu Yayını
- Bock, Gisela (2004), *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Boratav, Korkut (2010), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İstanbul: İmge Kitabevi.
- Boratav, Korkut (1980), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 454.
- Boztemur, Recep (1998), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet-Toplum İlişkileri: Araştırma Yöntemlerinde ve Kurumsal Yaklaşımlarda Tek Yanlılık”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* Sayı: 9, Yayın Tarihi: 1998, s.079-110, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1153/13568.pdf>, Erişim Tarihi: 10.12.2012.
- Buğra, Ayşe (2008), *Kapitalizm Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- C.A. - *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (2003), Halk Millet Mektepleri’ni Doldurdu, Yay. Kur. Hasan Ersel vd., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Cilt:1, Yıl: 1923–1940, s.130–131.

- Cantek, L. Funda Şenol (2003), “Yaban”lar ve Yerliler: Başkent Olma Sürecinde Ankara, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakır, Serpil (2011), *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis.
- Çapa, Mesut (1990), “Yunanistan’dan Gelen Göçmenlerin İskânı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* Cilt: 2 Sayı: 5 Yayın Tarihi: 1990, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/812/10317.pdf>, Erişim Tarihi: 21.11.2012.
- Castells, Manuel (1997), *Kent Sınıf İktidar*, Çev. Asuman Erendil, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Cem, İsmail (2009), *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Chang, Ha-Joon; Ilene Grabel (2005), *Kalkınma Yeniden*, Çev. Emre Özçelik, İmge, Ankara.
- Chesneaux, Jean (1970), “Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları”, Çev. İrvem Keskinoglu, der. Jean Chesneaux vd., *Asya Tipi Üretim Tarzı*, İstanbul: Ant Yayınları, s. 23-68.
- Cunbur, Müjgan; İsmail Parlatır (1990), “Basın-Yayın ve Kitap”, Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:46, s.359–387.
- Çadırcı, Musa (...), “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:15, Sayı:26, s. 153-167, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/21/57.pdf>, Erişim Tarihi: 12.10 2012.
- Çalışkan, Olgu (2003) ‘Anadolu’da Bir Yarı-Çevre Modernite Deneyimi: Kemalizm’in Şehirciliği’, *Planlama* (2003/3), Ankara: TMMOB Şehir Plancıları Oda Yayını, s. 14-23.
- Çavdar, Tevfik (2003), *Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Çavdar, Tevfik (1983a), “Devralınan Sosyal Hayat”, Genel Yönetmen: Murat Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 3. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 828-835.
- Çavdar, Tevfik (1983b), “Cumhuriyet Döneminde Türk İktisadi Düşüncesi”, Genel Yönetmen: Murat Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 4. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1074-1084.
- Çavdar, Tevfik (1985), “Halkevleri”, Gen. Yay. Yön. Murat Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt:3, s.878–884.
- Çavuşoğlu, Erbatur (2010), *Hegemonik Bir Süreç Olarak Türkiye Kentleşmesi*, <http://tez2.yok.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 05.04.2010.
- Çeçen, Anıl (1981), *Atatürk ve Cumhuriyet*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çetik, Sedat (1993), *Belediye Hizmetlerinin Karşıllanması ve Finansmanında İller Bankasının Rolü*, Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü (Uzmanlık Tezi), Mayıs 1993/Ankara, <http://ekutup.dpt.gov.tr/banka/cetiks/illerban.pdf>, Erişim Tarihi: 21.07.2012.
- Çetinkaya, Ayten (1972), “Türkiye’de Şehir Planlamalarının Gelişimi”, *Şehircilik Konferansları*, 1965-1966 Yaz Yarıyılı, İstanbul: Gün Matbaası, s.135-147.
- Çevik, Hasan Hüseyin; Süleyman Demirci (2008), *Kamu Politikası*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Çıracı, Hale; Fatma Pelin Öztürk (2010), “The Planning History of Turkey: Policies, Practices, Breakdowns”, Urban Transformation: Controversies, Contrasts and Challenges 14th IPHS Conference 12-15 July 2010 Istanbul-Turkey, <http://iphs2010.com/abs/ID223.pdf>, Date of Access: 23.12.2012.
- Çiftçi, Çiğdem; Özer Karakayacı (2003), “Rantçılık ve Gelir Dağılımına Etkisi: Ankara Dikmen Vadisi ve Balgat Örnekleri”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 26. Kolokiyumu ‘Yoksulluk Kent Yoksulluğu ve Planlama’ Bildiriler Kitabı (6-8 Kasım 2002), TMMOB Şehir Plancıları Odası /Ankara, s. 173-179.
- Çoban, Aykut Namık (2012) “Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 67, No. 3, 2012, s. 75-108, <http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/67/3/4.pdf>, Erişim Tarihi: 21.11.2012.
- Çubuk, Mehmet (2011), “Kamu Politikaları ve Kentsel Politikaların Şehircilik Uygulamalarında Anahtar Rolü ve Dünyadaki Gelişmelerden Türkiye Gerçeğine Bakış”, <http://www.planlama.org/new/planlama.org-yazilari/kamu-politikalari>, Erişim Tarihi: 21.04.2011.
- Demir, Ömer; Mustafa Acar (1997), *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Demir, Ahmet (1980), “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Enerji Politikaları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*-1980, Cilt:35, Sayı:1, s.107-127, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/445/4998.pdf>, Erişim tarihi: 20.07.2012.
- Demirbilek, Sevda (2007), “Yeniden Yapılandırma Sürecinde Türk Sosyal Güvenlik Sistemi”, Edi. Ahmet Ay, *Türkiye Ekonomisi: Makroekonomik Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 201-225.
- Demirer, Göksel N. - Demirer, Temel - Duran, Metin vd. (1999), *Neoliberal Saldırı Kriz ve İnsanlık*, Ankara: Ütopya Yayınları.
- DİE – Devlet İstatistik Enstitüsü (1973), *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 Yılı*, Edi. Melek Düzgüneş, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Duben, Alan (2006), *Kent Aile Tarih*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duman, Önder (2009), “Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 43, Bahar 2009, s. 473-490, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/1142/13387.pdf>, Erişim Tarihi: 04.03.2012.
- Duru, Bülent (2012), “Avrupa Birliği Kentsel Politikası ve Türkiye Kentleri Üzerine”, s.1-13, <http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr/duruabkents>, Erişim Tarihi: 13.07.2012.
- DPT- Devlet Planlama Teşkilatı (1977), *Yerleşme Bölgesel Gelişme Kentleşme Konut, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu (1978–1982)*, TC. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No: DPT: 1536 – ÖİK: 230.
- Dobb, Maurice (1981), *Kapitalizm Sosyalizm Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma*, Çev. Mehmet Selik, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 464, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/dosyalar/pdf/064.pdf>, Erişim Tarihi: 12.07.2011.
- Dobb, Maurice (2007), *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler: Geçiş Tartışmaları*, İstanbul: Belge Yayınları.

- Doğan, A. Ekber (2001), “Türkiye Kentlerinde Yirmi Yılın Bilançosu”, *Praksis Dergisi*, Bahar 2001, S.2, s.97-123 <http://www.praksis.org/files/002Doğan.pdf>, Erişim Tarihi: 06.03.2011.
- Doğru, Halime (1995), *17.Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 872.
- Dönek, Ekrem (1995), “Türkiye’nin Dış Borç Sorunu ve 1980 Sonrası Boyutları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi-1995*, Cilt: 50, Sayı:1, s.173-186, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/50/1/17_ekrem_donek.pdf, Erişim Tarihi: 20.07.2012.
- Dumont, Paul; Francois Georgeon (1999), “Sunuş”, Çev. Ali Berktaş, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 7-12.
- Duru, Bülent (2007), “1931 Tasarruf Yılı: Tek Partili Dönemin Başlangıcı”, Edi. Birgül Ayman Güler, *Açıklamalı Yönetim Zamanizini 1929-1939*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını, s.229-302.
- Ekiz, Cengiz (2008), “Sermaye Birikimi Tartışması”, Edi. Fikret Başkaya ve Aydın Ördk, *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü: Eleştirel Bir Giriş*, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı-72, s.1007-1021.
- Ekzen, Nazif (2009), *Türkiye Kısa İktisat Tarihi (1946’dan 2008’e)*, Ankara: ODTU Yayıncılık.
- Eldem, Ethem; Daniel Goffman; Bruce Masters (2003), *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti*, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları-136.
- Erder, Sema (1999), “Göç Yerleşme ve Çok Kültürel Tanışma”, *Birikim Dergisi* No: 123, Temmuz 1999, s. 68-75.
- Erder, Leila (1978), “Türkiye’de Uygulanan Yerleşme Politikaları”, Edi. İlhan Tekeli ve Leila Erder, *Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları / D-26, s.43-56.
- Ergüneş, Nuray (2008), “Banka Sermayesi”, Edi. Fikret Başkaya ve Aydın Ördk, *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü: Eleştirel Bir Giriş*, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı-72, s.74-86.
- Erkut, Gülden (1986), *Endüstri Etkisinde Bir Kentsel Sistemin Dinamik Büyüme Modeli (Doktor Tezi)*, İstanbul: İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Eroğul, Cem (2002), *Devlet Nedir?*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Erol, Muhtar (1981), “Demiryollarımız ve Geleceğin Trenleri”, Proje Başkanı: Kemal Kafalı, *Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayinin Gelişme Sempozyumu* (23-26 Kasım 1981), İTÜ Merkez Bina / Taşkışla, İstanbul: İTÜ İnşaat Fakültesi Matbaası, s.1-11.
- Ertan, Kuvılcım Akkoyunlu (2004), “20.Yüzyıl Kent Ütopyları”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 13, Sayı:3, s.5-21.
- Ertürk, Hasan; Neslihan Sam (2009), *Kent Ekonomisi*, Bursa: Ekin Yayınları.
- Ertürk, Recep; Oya Okan (2001), “Batı Kenti ve Nüfus”, Yay. Haz. Firdevs Gümüsoğlu, *21.Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Ersoy, Melih (1985), *Göç ve Kentsel Bütünleşme*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Basın Yayın Yüksekokulu.
- Ersoy, Melih, (2007), “Planlama Kuramına Giriş”, Der. Melih Ersoy, (2007), *Kent Planlama Kuramları*, Ankara: İmge Kitabevi, s.9-34.
- Eryılmaz, Bilal (2008), *Kamu Yönetimi*, Ankara: Okutman Yayıncılık.

- Eşiyok, B. Ali (2009), “Sanayi Planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı’na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü”, *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt: 4, Sayı: 11, 2009/11, s. 86-131, <http://uvt.ulakbim.gov.tr/uvt/index.php>, Erişim Tarihi: 12.01.2012.
- Evren, Güngör (1981), “Cumhuriyet Döneminde Demiryollarımız”, Proje Başkanı: Kemal Kafalı, *Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayinin Gelişme Sempozyumu* (23-26 Kasım 1981), İTÜ Merkez Bina / Taşkışla, İstanbul: İTÜ İnşaat Fakültesi Matbaası, s.1-13.
- Fişek, Kurthan (1967), “Egemen Üretim İlişkilerinin Evrim Şeması: Asya Feodalitesi ve Emperyalizm”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* Cilt:22 Sayı:1 s.173-219, <http://kamyon.politics.ankara.edu.tr/dergi/belgeler/sbf/23.pdf>, Erişim Tarihi: 15.12.2012.
- Foster, John Bellamy (2002), *Savunmasız Gezegen*, Çev. Hasan Ünder, Ankara: Epos yayınları.
- Galbraith, John Kennth (2004), *İktisat Tarihi*, Çev. Müfit Günay, Ankara: Dost Kitabevi.
- Geray, Cevat (2003), “Cumhuriyet’in 80’inci Yıldönümünde: Şehirciliğimiz ve Ankara”, *Planlama* (2003/3 ISSN 1300-7319), Ankara: TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını, s.5-13.
- Geray, Cevat (1994), “Konutta Kooperatif ve Belediye İşbirliği”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 3, Sayı: 1, Ankara: TODAİE, s.39-45.
- Göçer, Orhan (1985), “Temel Sorunlar”, Der. Gündüz Atalık vd., *Şehircilik*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, s.49-110.
- Gökberk, Macit (1983), “Aydınlanma Felsefesi Devrimler ve Atatürk”, Haz. Ömer Celal Saraç vd., *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, s. 283-332.
- Güler, Birgül Ayman (2003), “Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye”, *Praksis Dergisi*, Kış-Bahar 2003, S.9, s.93-116, <http://www.praksis.org/files/00903.pdf>, Erişim Tarihi: 06.03.2011.
- Günel, Mehmet (2007), “Türkiye’de Bankacılık: Sorular, Gelişmeler, Çözüm Önerileri”, Edi. Ahmet Ay, *Türkiye Ekonomisi: Makroekonomik Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 319-366.
- Günaydın, Gökhan (2009), “Tarımda Teknoloji Kullanımı ve Bilişim”, *Ekonomik Yaklaşım* 2009/20(71), s. 89-108, <http://uvt.ulakbim.gov.tr/uvt/index.php>, Erişim Tarihi: 12.01.2012.
- Gümüşoğlu, Firdevs (1998), “Cumhuriyetin Devrimci Eğitiminin ve Bugünkü Eğitiminin Kadına Yaklaşımı (1928-1998)”, Haz. Necla Arat, *Aydınlanmanın Kadınları*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, s.76-93.
- Gürbüz, Cazim (2009), *Atatürk Ekonomisi ve Beş Destan Adam*, İstanbul: Asya Şafak Yayınları.
- Hatt, Paul K. ve Albert J. Reiss (2002), “Kentsel Yerleşimlerin Tarihi”, Çev/Der. Bülent Duru-Ayten Alkan, *20. Yüzyıl Kenti*, Ankara: İmge Kitabevi, 1. Baskı, s. 27-33.
- Harvey, David (2003), *Sosyal Adalet ve Şehir*, Çev. Mehmet Morali, İstanbul: Metis Yayınları.
- Heper, Metin (1974), *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Gelişmesi ve Niteliği*, Ankara: ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayın No: 23.

- Hiç, Mükerrerem (1974), *Kapitalizm Sosyalizm Karma Ekonomi ve Türkiye*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1976.
- Huberman, Leo (2002), *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Murat Belge, Ankara: İletişim Yayınları.
- Huot, Jean-Louis; Jean-Paul Thalmann ve Dominique Valbelle (2000), *Kentlerin Doğuşu*, Çev. Ali Bektaş Girgin, Ankara: İmge Kitabevi.
- Işık, Oğuz; M. Melih Pınarcıoğlu (2003), *Nöbetleşe Yoksulluk*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Işıklı, Alpaslan (2002), *Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Eserleri.
- İİB-İmar ve İskân Bakanlığı (1973), *50 Yılda İmar ve Yerleşme (1923-1973)*, Ankara: İmar ve İskân Bakanlığı.
- İller Bankası (2006), “İller Bankası Stratejik Planı (2006-2010)”, http://www.ilbank.gov.tr/dosyalar/belgeler/belge29/SP_25_4_06_ilbank.pdf, Erişim Tarihi: 07.04.2012.
- İnan, Afet (1969), *Medeni Bilgiler ve Atatürk’ün El Yazıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnalcık, Halil (2007), *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- İnönü, İsmet (2006), *İsmet İnönü Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek, İstanbul: İstanbul Bilgi Yayınları.
- Kalfa, Ceren (2009), “1943: Kötü Günler Yılı’nın Bıçak Sırtı İdaresi”, Edi, Birgül Ayman Güler, *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1940-1949*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını, s.357-463.
- Kara, Uğur (2004), *Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara: Maki Basın Yayın, Özgür Üniversite Kitaplığı: 52.
- Karagöz, Hakan, (2009), “Döviz Kuru Dış Ticaret İlişkisi”, Konya Ticaret Odası, http://www.kto.org.tr/d/file/dovizkuru_rapor.pdf, Erişim Tarihi: 04.06.2012.
- Karaömerlioğlu, M. Asım (2002), “Köy Enstitüleri”, Genel Yönetmen: Murat Belge, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 2, s. 286-292.
- Karluk, Rıdvan (1997), *Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Karpat, Kemal H. (2004), *Studies on Turkish Politics and Society*, (Selected Articles and Essays), Edi. Reinhard Schulze, Brill Leiden / BOSTON, http://www.2shared.com/complete/-AIDyJW1/Studies_on_Turkish_Politics_an.html, Date of Access: 23.12.2012.
- Karpat, Kemal H. (1972), “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 3. (Jul., 1972), pp. 243-281, <http://history11.wikispaces.com/file/view/The+Transformation+of+the+Ottoman+State,+1789-1908.pdf>, Date of Accessi: 23.12.2012.
- Kartal, S. Kemal (1978), *Kentleşme ve İnsan*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, No: 175.
- Kartal, S. Kemal (1992), *Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye’de Kentlileşme*, Ankara: Adım Yayıncılık.
- Kartal, S. Kemal (1977), “Kent Toprağında Özel Mülkiyet Hakkının Doğurduğu Sorunlar”, *Amme İdaresi Dergisi*, Haziran 1977, c.10, s.2, s.17-49.

- Kartal, S. Kemal (1982), “Kentleşme Sürecinde Toplumsal Değişme Odağı Olarak Ankara” Haz. Türköz Erder, *Kentsel Bütünleşme*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı Ortak Semineri, Ankara: Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı Yayın No: 4, s.123-163.
- Kartalkanat, Ahmet (1991), “Cumhuriyet Döneminde Madencilüğümüzün Gelişimi ve Türkiye Madencilik Politikası”, *Jeoloji Mühendisliği*, Mayıs-1991/Sayı:38, s.51-67, <http://www.jmo.org.tr/>, Erişim Tarihi: 20.07.2012.
- Katoğlu, Murat (2002), “Cumhuriyet Türkiye’inde Eğitim Kültür Sanat”, Yay. Haz. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi-4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul: Cem Yayınevi, s.417-523.
- Kaygalak, Sevilay (2012), “Osmanlı’da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek”, *Mülkiye*, Cilt: XXIX Sayı: 246, s.19-36, http://www.sehrinuzerindekieller.org/wp-content/uploads/2010/06/Sevilay_Kaygalak.pdf, Erişim Tarihi: 10.12.2012.
- Kazgan, Gülten (2005) *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1921-2001)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, Gülten (2006), *Tanzimat’tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, Haydar (1981), “Cumhuriyet Döneminde Türk İmalat Sanayi”, Proje Başkanı: Kemal Kafalı, *Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayinin Gelişmesi Sempozyumu* (23-26 Kasım 1981), İTÜ. Merkez Bina/Taşkışla, İstanbul: İTÜ İnşaat Fakültesi Matbaası, s.2-15.
- Keleş, Ruşen (1979), “Devlet ve Konut Kooperatifiği”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 4, s.31-41.
- Keleş, Ruşen (1998a), *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, Ruşen (1998b), *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Keleş, Ruşen (2006), *Kentleşme Politikası*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, Ruşen (1982), “Türkiye’de Kentleşme ve Kentsel Gelişme Politikaları”, Yay. Haz. Türköz Erder, *Kentsel Bütünleşme*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı Ortak Semineri / Ankara, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı, Yayın No: 4, s. 67-78.
- Keleş, Ruşen; Bülent Duru (2008), “Ankara’nın Ülke Kentleşmesindeki Etkilerine Tarihsel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi/2008*, Cilt: 32, Sayı: 261, s.26-49, <http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr/kelesduruankara.pdf>, Erişim Tarihi: 21.07.2012.
- Kepenek, Yakup (1987), *Gelişimi Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi*, Ankara: Teori Yayınları.
- Kepenek, Yakup (...), “Gelişimde Devletin ‘Yeni’ Yeri Sorunu”, 1. Planlama Kongresi ‘Planlamanın Meşruiyeti ve Plancılarının Konumları’ Bildiriler Kitabı, TMMOB Şehir Plancıları Odası / Ankara, s. 51-55.
- Kepenek, Yakup; Nurhan Yentürk (1997), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keskin, Nuray Ertürk (2007), “1930: Muhalefet ve Belediyeler Yılı”, Edi. Birgül Ayman Güler, *Açıklamalı Yönetim Zamanizini 1929-1939*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını, s.107-227.
- Keskinok, H. Çağtay (2007), “Planlama ve Siyaset İlişkisi Üzerine: Kimin İçin Siyaset, Kimin İçin Planlama?”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 6. Türkiye

- Şehircilik Kongresi *Planlama Siyaset Siyasalar Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2006), Dokuz Eylül Üniversitesi Kaynaklar Yerleşkesi / İzmir s. 97-100.
- Keskinok, H. Çağatay (2001), “Kent Planlamayı Eşitlik ve Toplumsal Adalet Kavramları Çerçevesinde Yeniden Düşünmek”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 24. Kolokyum ‘*Geleceği Planlamak: Yeni Planlama Yöntemi, Dili, Yasal Geleceği*’ *Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2000), TMMOB Şehir Plancıları Odası / Ankara, s. 183-188.
- Keskinok, h. Çağatay (2010), “Urban Planning Experience of Turkey in the 1930s”, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, METU JFA 2010/1 (72: 2), s.173-188, <http://uvt.ulabim.gov.tr/uvt/index.php>, Erişim Tarihi: 09.07.2012.
- Keyder, Çağlar (2010), *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Çağlar (1983a), *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Keyder, Çağlar (1983b), “İktisadi Gelişmenin Evreleri”, Genel Yönetmen: Murat Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 4. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1065-1074.
- KGM - Karayolları Genel Müdürlüğü (2005), *Stratejik Plan (2006-2010)*, http://www.sp.gov.tr/documents/KGM_SP.pdf, Erişim Tarihi: 05.06.2012.
- Kılıçbay, Mehmet Ali (1982), *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara: Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No:8.
- Kılınç, Gökçen (2007), “Şehircilik Açısından Kent Tarihi Araştırmalarının Gerekliliği ve Kullanılan Yöntemler”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Say: 23 s.177-196, http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_23/10-%20177-196.%20syf..pdf, Erişme Tarihi: 05.04.2010.
- Kıray, Mübeccel (1982), “Toplumsal Değişme ve Kentleşme: Kentle Bütünleşme Sorunu”, Yay. Haz. Türköz Erder, *Kentsel Bütünleşme*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı Ortak Semineri / Ankara, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı, Yayın No: 4, s. 57-66.
- Kili, Suna (2003), *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kloby, Jerry (2005), *Küreselleşmenin Sefaleti*, Çev. Orhan Düz, İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Koçak, Cemil (2002), “Siyasal Tarih”, Haz. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi-4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul: Cem Yayınevi, s.127-227.
- Koçtürk, O. Murat (2008), “Cumhuriyet Döneminde Hükümetlerin ve Siyasi Partilerin Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesine Yaklaşımları”, *Tarım Ekonomisi Dergisi* 2008/15(2), s. 45-54, <http://uvt.ulakbim.gov.tr/uvt/index.php>, Erişim Tarihi: 12.01.2012.
- Kongar, Emre (1995), *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kongar, Emre (1979), *İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Korum, Uğur (1980), *Türk İmalat Sanayi ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 408.
- Kotan, Aslı (2010), “Kentsel Planlamanın Değişimi ve Kentsel Projeler: Kentsel Mekânın ve Planlamanın Kazanımları-Kayıpları”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 32. Kolokyum ‘*Kentsel Yeniden Yapılanma: Kazananlar-Kaybedenler*’

- Bildiriler Kitabı* I. Cilt (6-8 Kasım 2008), MSGSÜ Şehir Ve Bölge Planlama Bölümü/İstanbul, s. 93-116.
- Külebi, Cahit (1983), “Türk Dili”, Murat Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 9. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 2576-2587.
- Levis, Bernard (2009), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Babür Tuna, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Maisels, Charles Keith (1999), *Uygarlığın Doğuşu*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi.
- Makal, Ahmet (2008) ‘Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler’, <http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf>, Erişim Tarihi: Tarh. 02.12.2011.
- Makal, Ahmet (2010), “Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği”, *Çalışma ve Toplum*, 2010/2, s.13-40, <http://calismatoplum.org/sayi25/makal.pdf>, Erişim Tarihi: 13.10.2012.
- Makal, Ahmet (1997), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Mardin, Şerif (1994), “Yerleşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, Der. Mümtaz’er Türkönü ve Tuncay Önder, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* (Makaleler/1), İstanbul: İletişim Yayınları, s.204-241.
- Mardin, Şerif (2005), “Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü”, Der. Mümtaz’er Türkönü ve Tuncay Önder, *Türk Modernleşmesi (Makaleler/4)*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.193-235.
- Marx, Karl (2011), *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi-1.Cilt*, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Mcneill, William H. (2008), *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi.
- Metinsoy, Murat (2007), *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam*, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Mumcu, Ahmet (1984), *Tarih Açısından Türk Devrimini Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Moulin, Anne Maria (1999), “Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı 1887-1908”, Çev. Ali Berktaş, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.169-193.
- Mumford, Lewis (2007), *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, Çev. Gral Koca ve Tamer Tosun, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Naerssen, Ton Van (2012), “The Context of Urban Development Policy”, *Social and Cultural Development of Human Resources*, <http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C11/E1-11-02-09.pdf>, Date of Access: 23.12.2012.
- Olçaytu, Turhan (1998), *Devrimimiz İlkelerimiz*, Ankara: Ajans- Türk Basın ve Basım A.Ş.
- Onar, Sıddık Sami (2012), “İdare Hukuku Bakımından İktisadi Devlet Teşekküller”, <http://www.iudergi.com/tr/index.php/hukukmecmua/article/view/5812/5336>, ErişimTarihi: 20.04.2012.
- Oral, Yıldırım; Ertunç Goncagül (2003), “Kent Yoksulluğunun Mekâna Yansımalarının Çok Parçalı Kentsel ve Bütünleşik Planlama Karşıtlığında İncelenmesi – İzmir Örneği”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 26. Kolokyumu ‘Yoksulluk Kent Yoksulluğu ve Planlama’ *Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2002), TMMOB Şehir Plancıları Odası /Ankara, s. 165-171.

- Ortaylı, İlber (1983), “Harf Devrimi Üzerine Bir Değerlendirme” (çerçeve yazı), Genel Yönetmen: Murat Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 5. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1296-1297.
- Ortaylı, İlber (2006), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Owens, E.S. (2000), *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, Çev. Cana Bilsel, İstanbul: Homer Kitapevi.
- Ökçün, A. Gündüz (1997), *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayını No: 58.
- Öktem, Binnur (2006), “Neoliberal Küreselleşmenin Kentlerde İnşası: AKP’nin Küresel Kent Söylemi ve İstanbul’un Kentsel Dönüşüm Projeleri”, *Planlama Dergisi*, 2006/2 ISSN 1300-7319 Sayı-36.
- Öksüz, Ahmet Melih; Dilek Şen Beyazlı; Yelda Aydın Türk (2007), “Planlamada Yer Seçimi Kararlarının Politik İçeriği ve Politikalara Yansıması”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 6. Türkiye Şehircilik Kongresi, *Planlama Siyaset Siyasalar Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2006), Dokuz Eylül Üniversitesi Kaynaklar Yerleşkesi / İzmir s. 255-271.
- Öncü, Erhan (2010), “Kent Merkezlerini Ulaşımdan Korumak İçin Ulaşım Önerileri”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 33. Kolokyumu, *Kentleri Korumak/Savunmak Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2009), TMMOB Şehir Plancıları Odası / Antalya, s.383-402.
- Öner, Erdoğan (2008), *İstanbul Şehremaneti (Belediyesi)’nin Kuruluşu ve 1917 Yılı Bütçesi*, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayın No: 2008/386.
- Özbolet, Nida Kamil (2008), “Bretton Woods Sistemi”, Edi. Fikret Başkaya ve Aydın Ördek, *Ekonomik Kuramlar ve Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı-72, s. 91-101.
- Özdemir, Semahat (2007a), “Yaşanan Değişim Sürecinde Planlama da Yeniden Yapılanmak ve Yeni Mücadele Yöntemleri Bulmak Zorunda”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 6. Türkiye Şehircilik Kongresi, *Planlama Siyaset Siyasalar Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2006), Dokuz Eylül Üniversitesi Kaynaklar Yerleşkesi / İzmir s. 103-106.
- Özdemir, Süleyman (2004), *Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını.
- Özdemir, Zekai; Erşan Sever; Osman Kadı (2007b), “Döviz Kuru Politikaları: Türkiye Uygulaması Üzerine Bir İnceleme”, Edi. Ahmet Ay, *Türkiye Ekonomisi: Makroekonomik Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 444-486.
- Özer, İnan (1997), *Kentleşme Kentlileşme ve Kentsel Değişim*, Bursa: Ekin Kitapevi.
- Özer, M. Akif (2005), *Yeni Kamu Yönetimi: Teoriden Uygulamaya*, Ankara: Platin Yayınları.
- Özgen, Levin (2008), “CIAM ve AB Yaklaşımlarının Planlama Pratiklerine Getirileri”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 31. Kolokyumu *Planlama Meslek Alanı: Geçmişten Geleceğe’ Bildiriler Kitabı* 7-9 Kasım 2007 TODAİE/Ankara, s.243-265.
- Özgen, Levin (2007), “Küreselleşmiş Dünyada Planlama, Devlet, Hükümet Üzerine: Türkiye Örneği”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 6. Türkiye

- Şehircilik Kongresi *Planlama Siyaset Siyasalar Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2006), Dokuz Eylül Üniversitesi Kaynaklar Yerleşkesi / İzmir, s.161-174.
- Özüduru, Burcu H.; Çiğdem Varol (2010), “Kent Merkezlerine Yeni Bir Alternatif Ankara’daki Alışveriş Merkezlerinin Kentsel ve Mekansal Gelişime Etkileri”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 33. Kolokyumu, *Kentleri Korumak/Savunmak Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2009), TMMOB Şehir Plancıları Odası / Antalya, s.307-324.
- Öztürk, İsa (1998), *Harf Devrimi ve Sonuçları*, Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları-2122.
- Pamuk, Şevket (2005a), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820- 1913)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Şevket (2005b), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parain, Charles (1970), “Akdeniz Bölgesinde Ön-Tarih Devirleri ve Asya Tipi Üretim Tarzı”, Çev. İrvem Keskinoglu, *Asya Tipi Üretim Tarzı*, der. Jean Chesneaus, İstanbul: Ant Yayınları, s. 191-226.
- Perin, Cevdet (1982), *Atatürk Kültür Devrimi*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitapevleri.
- Peynircioğlu, Nevin; Belma Üstünişik (1994), *Kentsel Gelişmenin Yönlendirilmesi Açısından Belediyeler ve Konut Üretimi*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayını.
- Polat, Erkan (2007), “Planlama Politikaları ve Politik Analiz İlişkilerinin Müzakereci Akılcılık Ekseninde Ele Alınması”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 6. Türkiye Şehircilik Kongresi *Planlama Siyaset Siyasalar Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2006), Dokuz Eylül Üniversitesi Kaynaklar Yerleşkesi / İzmir s. 133-142.
- Potter, James P. (1993), “The Impact of Change Upon Rural-Urban Migrant in Turkey”, *Landscape and Urban Planning* 26 (1993), pp. 99-114, Elsevier Science Publishers B.V., Amsterdam, http://architecture.unl.edu/projects/housingissues/pages/readings/PDF/Potter2_read.pdf, Date of Access: 21.12.2012.
- Reader, John (2006), *Şehirler*, Çev. Fatine Bahar Karlıdağ, İstanbul: Yapı-Kredi Yayınları.
- Reiner, Thomas A.; Robert H. Wilson (2002), “Sovyet Kentinde Planlama ve Karar Alma Süreci: Rant Toprak ve Kent Biçimi”, Çev./Der. Bülent Duru ve Ayten Alkan, *20.Yüzyıl Kenti*, Ankara: İmge Kitapevi, s.173-214.
- Seker, Nesim (2007), “Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview”, *Historia Actual Online Num. 14 (Otono.2007)*, Number of Page: 49-56, <http://www.google.com.tr/urlsa=+&rct=J&q=e>, Date of Access: 09.07.2012.
- Sevgi, Cezmi (1988), *Kentleşme Sürecinde İzmir ve Gecekondular*, İzmir: Uzman Yayıncılık.
- Sezen, Seriya (1999), *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye’de Planlama*, Ankara: TODAİE, Yayın No: 293.
- Sencer, Muzaffer (1973), *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Yöntem Yayınları.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet (2009), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28 Sayı: 45, s.001-011, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1573/17059.pdf>, Erişim Tarihi: 13.12.2012.

- Sjoberg, Gideon (2002), "Sanayi Öncesi Kent", Çev./Der. Bülent Duru; Ayten Alkan, *20.Yüzyıl Kenti*, Ankara: İmge Kitabevi, s.37-54.
- Soner, Şükran (1998), "Kadın Düzeninin Aynası", Haz. Necla Arat, Aydınlanmanın Kadınları, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, s.94-106.
- Soysal, Mine (...), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşmenin Öyküsü*, Tarih Vakfı Yayınları.
- Sönmez, İpek Özbek (2003), "Türkiye Metropollerinde Gettolaşma Eğilimleri", 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 26. Kolokiyumu 'Yoksulluk Kent Yoksulluğu ve Planlama' Bildiriler Kitabı (6-8 Kasım 2002), TMMOB Şehir Plancıları Odası /Ankara, s. 459-466.
- Sözen, Metin (1996), *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No: 349.
- Steinhaus, Kurt (1995), *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, Çev. M. Akbaş, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Şahin, Yeşim Edis (2004), "Sosyal Devlet Modelinden 'Good Governance' Modeline Geçiş Sürecinde Kalkınma ve Planlama Anlayışında Gerçekleşen Değişim", 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 27. Kolokiyumu *Şehircilikte Reform Bildiriler Kitabı* 6-8 Kasım 2003 Mersin Üniversitesi-TMMOB Şehir Plancıları Odası /Mersin, s. 113-126.
- Şaylan, Gencay (2003), *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Şen, Besime (2008), "Konut Sorunu", Edi. Fikret Başkaya ve Aydın Ördek, *Ekonomik Kuramlar ve Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı-72, s.701-713.
- Şengül, H. Tarık (2009), *Kentsel Çelişki ve Siyaset*, İstanbul: İmge Kitabevi.
- Şengül, H. Tarık (2008), "Planlama Meslek Alanı ve Dönüşümü: Bir Çerçeve Önerisi", 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 31. Kolokiyumu 'Planlama Meslek Alanı: Geçmişten Geleceğe' Bildiriler Kitabı 7-9 Kasım 2007 TODAİE /Ankara, s.105-127.
- Şengül, H. Tarık (2003a), "Kentsel Yoksulluk ve Mekânsal Ölçek Sorunu", 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 26. Kolokiyumu 'Yoksulluk Kent Yoksulluğu ve Planlama' Bildiriler Kitabı (6-8 Kasım 2002), TMMOB Şehir Plancıları Odası /Ankara, s. 45-52.
- Şengül H. Tarık (2003b), "Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler", *Praksis Dergisi*, Kış-Bahar 2003, S.9, s.183-220 <http://www.praksis.org/files/009-07.pdf>, Erişim Tarihi: 06.03.2011.
- Şengül H. Tarık (2001), "Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekânı", *Praksis Dergisi*, Bahar-2001, S.2, s.9-31, <http://www.praksis.org/files/009-07.pdf>, Erişim Tarihi: 06.10.2012.
- Şenel, Alaeddin (1982), *İlkel Topluluktan Uygur Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları – 504, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/dosyalar/pdf/119.pdf>, Erişim Tarihi: 23.06. 2011.
- Şenel, Alaeddin (1998), *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şenol, Pervin (2003), "Planlama Sürecinin Sosyal Adalet Kavramları Çerçevesinde Değerlendirilmesi", 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 26. Kolokiyumu 'Yoksulluk Kent Yoksulluğu ve Planlama' Bildiriler Kitabı (6-8 Kasım 2002), TMMOB Şehir Plancıları Odası /Ankara, s. 73-80.

- Tamzok, Nejat (2007), *Kamu Politikası Analizi: Elektrik Enerjisi Sektörü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, <http://tez2.yok.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 21.04.2011.
- Tamzok, Nejat (2008), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları (1861-1948)”, *Ankara Üniversitesi SBS Dergisi/2008*, Cilt.63, Sayı:4, s.179-204, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/63/4/7-tamzok_nejat.pdf, Erişim Tarihi: 20.07.2012.
- Tankut, Gönül (2002), “Kentler”, *Bilim ve Teknik Dergisinin Ücretsiz Eki*, Aralık 2002, <http://www.biltek.tubitak.gov.tr/bdergi/yeniufuk/icerik/kentler.pdf>, Erişim Tarihi: 05.04.2011.
- Tankut, Gönül (1993), *Bir Başkentin İmarı*, İstanbul: Anahtar Yayınevi.
- Tankut, Gönül (1983), “Ankara’da Kent Planı Yarışmasına İlişkin Yeni Veriler: 23 Nisan 1928 – 30 Nisan 1929”, *Prof. Fehmi Yavuz’a Armağan*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 528 s. 79-89.
- Tanör, Bülent (2009), *Kurtuluş Kuruluş*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Tapan, Mete (2004), “Türkiye’de Uygarlık, Bayındırlık, Kentleşme ve Atatürk”, *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları-1, s.381-413.
- Tapan, Mete (1983), “Cumhuriyet Döneminde Yapı Teknolojisinin Gelişmesi” (çerçeve yazı), Genel Yönetmen: Murat Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 5. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1423-1424.
- Tarhan, A. Haluk (2001), *Türk Devrim Tarihi ve Hukuku*, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- TDK- Türk Dil Kurumu (2011), “Sözlükler”, <http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?f6>, Erişim Tarihi: 19.04.2011.
- Taş, Murat (2003), “Osmanlıdan Günümüze Yapı Üretiminde Mimarlık Meslek Örgütlenmesinin Gelişimi”, *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi/2003*, Cilt:8, Sayı:1, s.203-214, [http://home.uludag.edu.tr/users/ucmaz/PDF/muh/2003-8\(1\)/htmpdf/mak23.pdf](http://home.uludag.edu.tr/users/ucmaz/PDF/muh/2003-8(1)/htmpdf/mak23.pdf), Erişim Tarihi: 21.07.2012.
- Tecim, Vahap (2004), “Sistem Yaklaşımı ve Soft Sistem Düşüncesi”, *D.E.Ü. İ.İ.B.F.Dergisi*, Cilt:19 Sayı:2, Yıl:2004/Buca-İzmir, s:75-100 75, http://www.iibf.deu.edu.tr/dergi/1141130342_1.pdf, Erişim Tarihi: 06.12.2012.
- Tekeli, İlhan (1996), *Türkiye’de Yaşamda Yazında Konut Sorununun Gelişimi*, Ankara: Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Yayımı, Konut Araştırmalar Dizisi-2.
- Tekeli, İlhan (1983), “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, Genel Yönetmen: Murat Belge, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 3. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 650-673.
- Tekeli, İlhan (2009), *Modernizm Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İlhan (2001a) *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Tekeli, İlhan (2001b), “Her Geçen Gün Geleceği Yeniden Yaratıyor ve Yeniden Kavırıyoruz”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 24. Kolokyum ‘Geleceği

- Planlamak: Yeni Planlama Yöntemi, Dili, Yasal Geleceği' Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2000), TMMOB Şehir Plancıları Odası / Ankara, s. 27-32.
- Tekeli, İlhan (2007), "Siyaset ve Planlama İlişkisi Yeniden Tanımlanırken", 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 6. *Türkiye Şehircilik Kongresi Planlama Siyaset Siyasalar Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2006), Dokuz Eylül Üniversitesi Kaynaklar Yerleşkesi / İzmir s. 37-51.
- Tekeli, İlhan; Selim İlkin (1984), *Bahçeli Evlerin Öyküsü: Bir Batı Kurumunun Yeniden Yorumlanması*, Ankara: Güney Ajans Kent-Koop Yayınları.
- Tekeli, İlhan; Selim İlkin (1982), *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi, Yayın No: 39.
- Tekeli, İlhan (...), "Plancının Meşruiyetini Oluşturmada Etik Sorunlar", 1. Planlama Kongresi *'Planlamanın Meşruiyeti ve Plancıların Konumları' Bildiriler Kitabı*, TMMOB Şehir Plancıları Odası / Ankara, s. 17-25.
- Tekeli, İlhan; Selim İlkin (1977), *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi, Yayın No: 30.
- Tekeli, İlhan; Selim İlkin (1974), *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi, Yayın No: 24.
- Tekeli, İlhan (1978a), "Göç Politikaları ve Göç Teorilerinin Yanıtlamaya Çalıştığı Sorular Üzerine Bir Tipleştirme", Ed. İlhan Tekeli ve Leila Erder, *Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları / D-26, s.17-42.
- Tekeli, İlhan (1978b), "Türkiye Tarımda Mekanizasyon Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci", Ed. İlhan Tekeli ve Leila Erder, *Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları / D-26, s.301-329.
- Tekeli, İlhan (2003a), "Yoksulluğu Düşünme Biçimimiz Samimiyet Sınavını Geçebilir mi?", 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 26. Kolokiyumu *'Yoksulluk Kent Yoksulluğu ve Planlama' Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2002), TMMOB Şehir Plancıları Odası /Ankara, s. 37-44.
- Tekeli, İlhan; Selim İlkin (2003b), *Kadrocuları ve Kadroyu Anlamak*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 134.
- Tekeli, İlhan (2010), "Türkiye'de Kent Yöneticileri/Kent Plancıları Kentsel Dönüşüm İçin Bir Ahlaki Çerçeve Oluşturmak Durumumdadır", 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 32. Kolokiyumu *'Kentsel Yeniden Yapılanma: Kazananlar Kaybedenler' Bildiriler Kitabı* I Cilt (6-8 Kasım 2008), MSGSÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü / İstanbul s. 39-47.
- Tezcan, Ayhan Melih; Mehmet Penpecioglu (2010), "Neoliberal Kentleşme Süreci ve Kıyı Kentlerinde Mutenalaştırma: Alaçatı Üzerine Bir Değerlendirme", 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 33. Kolokiyumu, *Kentleri Korumak/Savunmak Bildiriler Kitabı* (6-8 Kasım 2009), TMMOB Şehir Plancıları Odası / Antalya, s.501-522.
- Tezel, Yahya S. (2002), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 16.
- Thorns, David C. (2004), *Kentlerin Dönüşümü Kent Teorisi ve Kentsel Yaşam*, Hasan Nal, Esra Nal (çev.), İstanbul: Global Yayınları.
- Timur, Taner (1994), *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara: İmge Kitabevi.

- TMH – Türkiye Mühendislik Haberleri (2012), “Programlı Kalkınma Projeleri”, *TMH-Türkiye Mühendislik Haberleri* / Sayı 442-443 - 2006/2-3, <http://www.imo.org.tr/resimler/dosyaekler/56b65cfe728a8aaek.pdf?dergi>, Erişim Tarihi: 30.05.2012.
- Tongul, Neriman (2004), “Türk Harf İnkılâbı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 103-130, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/793/10166.pdf>, Erişim Tarihi: 10.12.2012.
- Turan, Şerafettin (1991), *Türk Devrim Tarihi: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Turan, Şerafettin (1994), *Türk Kültür Tarihi*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Turan, Şerafettin (1995), *Türk Devrim Tarihi: Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923- 1938)*, Üçüncü Kitap / Birinci Bölüm, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Turan, Şerafettin (1996), *Türk Devrim Tarihi: Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, Üçüncü Kitap / İkinci Bölüm, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Turan, Şerafettin (1999), *Türk Devrim Tarihi: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, Dördüncü Kitap / Birinci Bölüm, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TÜBA-Türkiye Bilimler Akademisi (2006), *Yerleşme Bilimleri/Çalışmaları İçin Öngörüler*, Çalışma Grubu: İlhan Tekeli vd., Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Sayı:14.
- Tümer, Timuçin (1981), “Hidroelektrik Enerji ve Hidroelektrik Santraller”, Proje Başkanı: Kemal Kafalı, *Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayinin Gelişme Sempozyumu* (23-26 Kasım 1981), İTÜ Merkez Bina / Taşkışla, İstanbul: İTÜ İnşaat Fakültesi Matbaası, s.1-14.
- Tümertekin, Erol; Nazmiye Özgüç (1997), *Ekonomik Coğrafya Küreselleşme ve Kalkınma*, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Türk, Yelda Aydın (2012), “Actors in the Urban Planning”, *American Journal of Scientific Research* ISSN 1450-223X Issue 58 (2012), pp. 123-130, http://www.eurojournals.com/AJSR_58_12.pdf, Date of Access: 23.12.2012.
- Türkdoğan, Orhan (2004), *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*, İstanbul: Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Uzgören, Nusret N. (1983), “Türkiye’de İlk Konut Kooperatifi: Bahçelievler Deneyimi”, Der. Mithat Yenen, *Başkent Söyleşileri (1990)*, Ankara: Kent-Koop Yayınları, No: 97, s.33-46.
- Ülgen, Gülten (2007), “Dış Borçlanmanın Analizi ve Türkiye’de Dış Borç Sorunu”, Edi. Ahmet Ay, *Türkiye Ekonomisi: Makroekonomik Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 269-315.
- Ünsal, Fatma (2003), “Toplumsal Barışın Korunması Bağlamında Kent Yoksulluğunun Çağdaş Kentsel Dinamikler Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 26. Kolokyumu, ‘Yoksulluk Kent Yoksulluğu ve Planlama’ Bildiriler Kitabı (6-8 Kasım 2002), TMMOB Şehir Plancıları Odası /Ankara, s. 55-64.
- Ünverdi, Hayat Zengin (2003), “Kent Yoksulluğunun Değiştirdiği Toplumsal ve Mekânsal İlişkiler Bağlamında Kimlik Yapılanmaları: İzmir Gecekonduları Örneği”, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 26. Kolokyumu, ‘Yoksulluk Kent Yoksulluğu ve Planlama’ Bildiriler Kitabı (6-8 Kasım 2002), TMMOB Şehir Plancıları Odası /Ankara, s. 361-371.

- Üsküp, Meral (1984), “Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi (Ankara)”, Edi. Gürel Sümer, *Türkiye’de Toplu Konut Örnekleri*, Ankara: Kent-Koop Yayınları: 33 s.10-25.
- Varga, E. (1970), “Asya Tipi Üretim Tarzı”, Çev. İrvem Keskinoglu, der. Jean Chesneaux vd., *Asya Tipi Üretim Tarzı*, İstanbul: Ant Yayınları, s. 69-92.
- Verlag, Dietz (1996), *Politik Ekonomi Ders Kitabı – Cilt: II*, Çev. İsmail Yarkın İstanbul: İnter Yayınları, <http://www.sosyalistarsiv.com/S-A/Ekonomi>, Erişim Tarihi: 23.06.2011.
- Vural, K. V. (2009), “II. Dünya Savaşı Sonunda Türkiye’nin Dış Siyasetinde Yaşananların Ulaşım Politikalarına Etkileri ve Karayolları”, *Ulaşım Sempozyumu* (8-9 Aralık 2009), İzmir.
- Widmann, Horst (2000), *Atatürk ve Üniversite Reformu*, İstanbul: Kabakçı Yayınevi.
- Yaşa, Memduh (1980), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)*, İstanbul: Apa Ofset Basımevi.
- Yavuz, Fehmi (1980), *Kentsel Topraklar: Ülkemizde ve Başka Ülkelerde*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 452.
- Yavuz, Fehmi; Cevat Geray; Ruşen Keleş, (1978), *Şehircilik (Sorunlar-Uygulama ve Politika)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 412.
- Yavuz, Fahri (2011), “Tarım Politikası”, Edi. Fahri Yavuz, *Türkiye’de Tarım*, http://sgb.tarim.gov.tr/yayimlar/turkiyede_tarim Erişim Tarihi: 02.08.2011.
- Yayla, Nadir (1981), “Ulaştırımda Karayolunun Yeri ve Gelişimi”, Proje Başkanı: Kemal Kafalı, *Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayinin Gelişme Sempozyumu* (23-26 Kasım 1981), İTÜ Merkez Bina / Taşkışla, İstanbul: İTÜ İnşaat Fakültesi Matbaası, s.1-16.
- Yayman, Hüseyin (2008), *Türkiye’nin İdari Reform Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Yavan, Nuri; Hamdi Kara (2003), “Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı”, *Coğrafi Bilimler Dergisi / 2003-1* (1), s. 19-42, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/33/822/10451.pdf>, Erişim Tarihi: 30.05.2012.
- Yavi, Ersal (2001), *Bir Ülke Nasıl Batırılır?*, İzmir: Neşa Ofset.
- Yeldan, Erinç (2002), “Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler”, *Praksis Dergisi*, Yaz 2002, S.7, s.19-34, <http://www.praksis.org/files/007-02.pdf>, Erişim Tarihi: 06.03.2011.
- Yenal, Oktay (2003), *Cumhuriyet’in İktisat Tarihi*, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yenen, Mithat (1982), “Türkiye’de Şehir Plancılığı Anlayışına Göre İlk Çalışmalar ve Ankara”, Der. Mithat Yenen, *Başkent Söyleşileri (1990)*, Ankara: Kent-Koop Yayınları, No: 97, s.7-15.
- Yeşilkaya, Neşe C. (2002), “Halkevleri”, Gen. Yay. Yön. Murat Belge, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 2, s. 113–118.
- Yerasimos, Stefanos (1999), “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, Çev. Ali Berktaş, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.1-18.
- Yerasimos, Stefanos (2001), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimat’tan 1. Dünya Savaşına*, Çev. Babür Kuzucuoğlu, İstanbul: Belge Yayınları.
- Yerasimos, Stefanos (2005), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: 1. Dünya Savaşından 1971’e*, Çev. Babür Kuzucuoğlu, İstanbul: Belge Yayınları.

- Yıldırım, Seyfî (2011), “Atatürk Döneminde Sovyet Tarımını İnceleme: Resmi Geziler ve Bilimsel İşbirliği”, *Bilgi/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 2011/Bahar/Sayı: 57, s. 227-246, <http://uvt.ulakbilim.gov.tr/uvt/index.php>, Erişim Tarihi: 12.01.2012.
- Yıldırım, Sinan (2010), “Kente Yönelen Köylüler: Kırsal Yapının Dönüşümü Göç ve Gecekondu”, Der. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan, *Tarih Sınıflar ve Kent:(Zorunlu) Göç Kimlik ve Sınıflar*, Ankara: Dipnot Yayınları, s.398- 461.
- Yıldız, Arzu (2008), “Ulaşım ve Trafik Politikalarında ‘Planlama’ Zorunlu”, *Mühendis ve Makine Dergisi*, Sayı. 580, Cilt. 49, s.38-51.
- Yırtıcı, Hakkı (2009), *Çağdaş Kapitalizmin Mekânsal Örgütlenmesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları-96.
- Yiğit, Ali Ata (1996), *Atatürk Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası (1923-1938)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi.
- Yörükan, Turhan, (2006), *Şehir Sosyolojisinin ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri*, Ankara: Nobel Dağıtım.
- Yörükoğlu, Fuat (2009), “Türk Belediyeciliğin Gelişim Süreci”, *Mevzuat Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 135, Mart/2009, <http://www.mevzuatdergisi.com/2009/03a/02.htm> , Erişim Tarihi: 17.04.2012.
- Zubritski, V.; D. Mitropolski; V. Kerov (1979), *İlkel Köleci ve Feodal Toplum: Kapitalist-Öncesi Biçimler*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, <http://www.ozgurluk.org/kitaplik/pdf/IlkelKoleciFeodalToplum.pdf>, Erişim Tarihi: 23.06.2011.
- Zubristki, Mitropdski, Kerov vd. (1995), *Kapitalist Toplum*, Çev. Sevim Belli, <http://www.ozgurluk.org/kitaplik/pdf/KapitalistToplum.pdf>, Erişim Tarihi: 23.06.2011.
- Zürcher, Erik J. (1992), “The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: an Attempt at a New Periodization”, *Die Welt des Islams* 32 (1992), Number of Page: 237-253, <http://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/han>, Date of Access: 09.07.2012.
- 5237 Sayılı Belediye Gelirleri Kanunu, Resmi Gazetede Yayımlanma Tarihi: 9.VII.1948, http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/, Erişim Tarihi: 12.04.2012.
- 4109 Sayılı Muhtaç Asker Ailelerine Yardım Hakkındaki Kanun, Resmi Gazetede Yayımlanma Tarihi: 15.08.1941, <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/868.html>, Erişim Tarihi: 12.04.2012.